

**XIX. YÜZYILDA KARS SANCAĞI'NDA
SOSYAL ve EKONOMİK DURUM
(1830-1877)**

Oktay KIZILKAYA

**Doktora Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY
2011**

Her Hakkı Saklıdır

**ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Oktay KIZILKAYA

**XIX. YÜZYILDA KARS SANCAĞI'NDA
SOSYAL ve EKONOMİK DURUM
(1830-1877)**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY**

ERZURUM-2011

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

...../...../20....

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum " *XIX. yüzyılda Kars Sancağı'nda Sosyal ve Ekonomik Durum (1830-1877)* " adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezimin/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

.../.../...

Oktay KIZILKAYA

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY danışmanlığında, Oktay KIZILKAYA tarafından hazırlanan bu çalışma 30 / 09 / 2011 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Tarih Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY İmza:

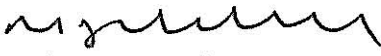
Jüri Üyesi : Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞİRGİL İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Besim ÖZCAN İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Ersin GÜLSOY İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Hasan ŞAHİN İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 07 / 11 / 2011

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VI
ABSTRACT.....	VII
KISALTMALAR.....	XIII
ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE KAYNAKLARI.....	XI
ÖNSÖZ.....	XIV
GİRİŞ.....	1
I. KARS ADI ve TARİHÇESİ.....	1
II. ADI.....	1
III. OSMANLILARA KADAR KISA TARİHÇESİ.....	2
IV. OSMANLI İDARESİNDE KARS.....	8

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA KARS ŞEHİRİ

1.1. FİZİKİ YAPI.....	20
1.1.1. Kale.....	20
1.1.2. Tabyalar.....	22
1.1.3. Beylerbeyi Sarayı.....	26
1.1.4. Mahalleler.....	28
1.1.5. Evler.....	32
1.2. DİNİ ve SOSYAL YAPILAR.....	34
1.2.1. DİNİ YAPILAR.....	34
1.2.1.1. Cami-i Kebir (Ulu Cami).....	35
1.2.1.2. Şeyh Hasan ül-Harakani veya Evliya Cami.....	35
1.2.1.3. İbrahim Paşa Cami.....	36
1.2.1.4. Dilaver Paşa Cami.....	37
1.2.1.5. Yusuf Paşa Cami.....	38
1.2.1.6. Süleyman Bahri Paşa Cami.....	38
1.2.1.7. At Meydanı Cami.....	38
1.2.1.8. Abdullah Ağa Cami.....	39
1.2.2. SOSYAL YAPILAR.....	39
1.2.2.1. Hamamlar.....	39

1.2.2.2. Çeşmeler.....	41
1.3. EĞİTİM BİRİMLERİ	44
1.3.1. Medreseler	47
1.3.2. Kars Rüştüyesi.....	49
1.3.3. Kağızman Rüştüyesi.....	50
1.4. TİCARİ YAPILAR	51
1.4.1. Bedesten	51
1.4.2. Hanlar	51
1.4.3. Meydan ve Pazarlar	53
1.5. ULAŞIM ve HABERLEŞME.....	54
1.5.1. Kars ve Karahamza Menzilhaneleri	54
1.5.2. Telgraf Hattının Çekilmesi.....	57

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA KARS SANCAĞI'NDA İDARİ YAPI

2.1. SANCAĞIN İDARESİ.....	60
2.1.1. Vali ve Mutasarrıflar	62
2.1.2. Mutasarrıfların İyi Niyetleri ve Suistimalleri	64
2.1.3. Kapı Kethüdası.....	66
2.1.4. Voyvoda.....	66
2.1.5. Mal Müdürü	68
2.1.6. Sancak Tahrirat Müdürü veya Kâtibi	69
2.1.7. Sandık Emni	69
2.1.8. Sancak Muhasebecisi	70
2.1.9. Evkaf Müdürü	70
2.1.10. Nüfus Nazırı veya Memuru	71
2.1.11. Gümrük İdaresi	71
2.1.12. Sancakta Görevli Diğer Memurlar.....	72
2.2. ŞEHİR YÖNETİMİNDE YER ALAN MECLİSLER.....	73
2.2.1. Sancak İdare Meclisi	74
2.2.2. Temyiz Meclisi veya Deavi Meclisi	75
2.2.3. Mal ve Memleket Sandığı	75

2.2.4. Belediye Meclisi	76
2.3. SAĞLIK İŞLERİ	80
2.3.1. Kars Karantinahane (Tahaffuzhane) Müdürlüğü	81
2.4. ADLİ İDARE	83
2.4.1. Kadı ve Nâib	85
2.4.2. Müftü.....	88
2.4.3. Mahkemeler	90
2.4.3.1. Nizamiye Mahkemesi	90
2.4.3.2. Ticaret Mahkemesi.....	91
2.5. KAZA YÖNETİMİ	91
2.5.1. Kaza Müdürü	91
2.5.2. Şüregel Kazası	92
2.5.3. Kağızman Kazası.....	93
2.5.4. Zaruşad Kazası	93
2.5.5. Akbaba Kazası	94
2.5.6. Taht Kazası	94
2.5.7. Aşiret Müdürlükleri	95
2.5.8. Kır Serdarlığı.....	96
2.6. ASKERİ İDARE	96
2.6.1. Asâkir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu'nun Kurulması.....	103
2.6.2. Asâkir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu'na Kars'ta Kışla Tahsisi ve Asker Toplanması	105
2.6.3. Kars'ta Asâkir-i Mansure-i Muhammediye Teşkilatı.....	107
2.6.4. Asâkir-i Mansure Süvari Alayı ve Silahları	108
2.6.5. Kars'ta Redif Askeri Teşkilatı'nın Kurulması	110

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NÜFUS DURUMU VE GÖÇ HAREKETLERİ

3.1. SANCAĞIN NÜFUSU	113
3.1.1. Şehrin Nüfus Durumu	121
3.2. GÖÇ HAREKETLERİ VE İSKÂN ÇALIŞMALARI	124
3.2.1. Karapapakların Göç Hareketleri	127

3.2.2. Ermenilerin Rus Hâkimiyetindeki Topraklara Göçü.....	129
3.2.3. Kars'a Gelen Göçmenlere Yardım Faaliyetleri	131
3.2.4. Kars'ta İskân Faaliyetleri	131

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA KARS'TA SOSYAL HAYAT

4.1. GÜNLÜK YAŞAM	133
4.2. MİSAFİRPERVERLİK.....	136
4.3. VATANSEVERLİK.....	138
4.3.1. Kars Madalyası	141
4.3.2. 1855 Kars Zaferinde Madalya Alanlardan Bazıları	144
4.4. VAKIFLAR	146
4.4.1. Kars'ta Bilinen İlk Vakıf: Evliya Cami Vakfı.....	148
4.4.2. Ulu Cami Vakfı.....	149
4.4.3. Göncüoğlu Cami Vakfı	150
4.4.4. Cami-i Cedid Vakfı	151
4.4.5. Dilaver Paşa Cami Vakfı	151
4.4.6. Süleyman-ı Zaman Bahri Paşa Vakfı.....	152
4.4.7. Tosun Paşa Cami Vakfı	153
4.4.8. Kars'taki Vakıfların Mal Varlıkları	154
4.5. SOSYAL GRUPLAR ARASINDAKİ İLİŞKİLER	155
4.6. SOSYAL HAYATI ETKİLEYEN OLAYLAR.....	158
4.6.1. Asayiş Olayları	162
4.6.2. Eşkîyalık Olayları.....	165
4.6.3. Katl Olayları.....	169
4.6.4. Kira-Borç Durumu.....	170

BEŞİNCİ BÖLÜM

EKONOMİ VE TİCARİ FAALİYETLER

5.1. TARIM.....	173
5.1.1. Üretilen Tarım Ürünleri.....	174
5.1.2. Meyve ve Sebze Üretimi	177

5.2. ORMANCILIK	178
5.3. HAYVANCILIK	180
5.4. MADENCİLİK	183
5.5. TİCARET	184
5.5.1. Kars'ta Bulunan Esnaf	184
5.5.2. Hububat Ticareti	186
5.5.3. Dışarıdan Gelen Ürünler ve Fiyatları	188
5.5.3.1. Bazı Ürünlerin Fiyatları	189
5.6. ÜCRETLER	191
5.6.1. İşçi Ücretleri	191
5.6.2. Memur Maaşları	192
5.7. VERGİLER	195
5.7.1. Aşar Vergisi	197
5.7.1.1. Kars Merkez ve Kazalarının Aşar Vergisi	198
5.7.1.2. Aşar Vergisi Toplanmasındaki Usulsüzlükler	202
5.7.2. Ağnam Vergisi	205
5.7.3. Cizye Vergisi	208
5.7.4. Evrak-ı Sahiha Vergisi (Damga Vergisi)	209
5.7.5. Kars Sancağı'ndan Alınan Diğer Vergiler	211
SONUÇ	213
BİBLİYOGRAFYA	221
EKLER	236
Ek-1. Vesikalar	238
Ek-2. Çizelgeler	259
Ek-3. Haritalar	291
Ek-4. Resimler	293
ÖZGEÇMİŞ	299

ÖZET

DOKTORA TEZİ

XIX. YÜZYILDA KARS SANCAĞI'NDA

SOSYAL VE EKONOMİK DURUM

(1830–1877)

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY

2011, 314 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY (Danışman)

Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞİRGİL

Prof. Dr. Besim ÖZCAN

Doç. Dr. Ersin GÜLSOY

Yrd. Doç. Dr. Hasan ŞAHİN

Bu çalışmada, 1830–1877 tarihleri arasında Kars Sancağı'nın sosyal ve ekonomik durumu, arşiv belgeleri ve konu ile ilgili yazılı eserlerden yararlanarak incelenmiştir.

Çalışma beş bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde, Kars Sancağı'nın fiziki yapısı, bu yapıyı meydana getiren maddi unsurlar ile ulaşım ve iletişim durumu üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde, Kars Sancağı'nın idari yapısı ve işlevleri sosyal alanda ahalinin ihtiyaçlarını karşılama durumuna değinilmiştir. Üçüncü bölümde, Kars'taki nüfus durumu, göç hareketleri ve iskân çalışmaları ele alınmıştır. Dördüncü bölümde, Sosyal hayat incelenmiş, bu doğrultuda, vatanseverlik, yardımseverlik, kadının toplumdaki konumu, asayiş ve suç durumu ele alınmıştır. Beşinci bölümde, Kars'ın ekonomik ve ticaret durumu, tarım, hayvancılık, vergi ve ücretler incelenmeye çalışılmıştır.

Bu dönemde Kars Sancağı'nın bulunduğu hassas konum nedeniyle dış saldırılara maruz kalması ahalinin sosyal ve ekonomik yapısında onarılması zor durumlar ortaya çıkarmıştır. Bu zor duruma, dışardan gelen Müslüman göçmenlerinde eklenmesiyle sıkıntılar daha da artmıştır. Bu durum Kars'ın sosyal yapısının değişmesine etki etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kars Şehri, Kars Kalesi, Zaruşad, Şüregel, Kağızman, Karapapaklar, Göçmenler

ABSTRACT

SOCIAL AND ECONOMIC SITUATION IN KARS SANJAK

IN THE XIXth CENTURY (1830-1877)

Advisor: Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY

2011, Page: 314

Jury: Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY (Advisor)

Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞİRGİL

Prof. Dr. Besim ÖZCAN

Assoc. Prof. Dr. Ersin GÜLSOY

Assist. Prof. Dr. Hasan ŞAHİN

In this study social and economic situation of Kars Sanjak between 1830-1877 was discussed by making use of archive documents and works related to this issue.

This study consists of five chapters; In the first chapter, physical structure of Kars Sanjak and the elements bringing into existence this structure and transportation and communication were discussed. In the second chapter, administrative structure and its functions and the meeting the people's requirements in the social domain were discussed. In the third chapter, the population, the migration movements and settlement actions in Kars were discussed. In the fourth chapter, by examining the social life in Kars the patriotism, charitableness, the position of woman in the society, security and case of crime were studied. In the fifth chapter, economic and trade conditions of Kars, agriculture, stockbreeding, tax and charges were studied.

During this period, because of the strategic position of Kars Sanjak, it was exposed to external attacks which caused many troubles in people's social and economic life. These troubles increased more and more due to the immigrations. This situation influenced greatly Kars's social structure.

Key Words: Kars Sanjak, Kars Castle, Zaruşad, Şüregel, Kağızman, Karapapaks, immigrants

KISALTMALAR

A. DVN.	: Bâb-1 Âsâfi Divan-1 Hümayûn
A. DVN. MHM. d.	: Bâb-1 Âsâfi Divan-1 Hümayûn Mühimme Defterleri
A. MKT.	: Bâb-1 Asâfi Mektubi Kalemi
A. MKT. DVN.	: Bâb-1 Âsâfi Mektûbî Divan-1 Hümayûn
A. MKT. MHM.	: Bâb-1 Âsâfi Mektûbi Mühimme
A. MKT. MVL.	: Bâb-1 Asâfi (Sadâret) Mektubî Meclis-i Vâlâ
A. MKT. NZD.	: Bâb-1 Asâfi Mektubî Nezâret ve Devâir Kalemi
A.M.	: Bâb-1 Âsâfi Müteferrik
A.MKT. UM.	: Bâb-1 Asâfi Umum Vilayât
A.TŞF.	: Bâb-1 Âsâfi Teşrifat
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C. AS.	: Cevdet Askeri
C. AS. d.	: Cevdet Askeri Defterleri
C. DH.	: Cevdet Dâhiliye
C. DH. d.	: Cevdet Dâhiliye Defterleri
C. EV.	: Cevdet Evkaf
C. MF.	: Cevdet Maarif
C. ML.	: Cevdet Maliye
C. NF.	: Cevdet Nafia Nezâreti
C. SH.	: Cevdet Sıhhiye
C. ZB.	: Cevdet Zaptiye
Çev.	: Çeviren
DTCF.	: Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi
DUİT.	: Dosya Usulü İradeler Tasnifi
Ed.	: Editör
ES.	: Erzurum Vilayet Salnamesi
HAT.	: Hatt-ı Hümayûn
Haz.	: Hazırlayan
H.	: Hicri
İA.	: İslam Ansiklopedisi

HR. MKT.	: Hariciye Nezâreti Mektûbî Kalemî
HR. SYS.	: Hariciye Siyasi Kısım
İ. DH.	: İrâde-i Dâhiliye
İ. MMS.	: İrâde-i Meclis-i Mahsus-ı Vûkelâ
İ. MVL.	: İrâde-i Meclis-i Vâlâ
İFAV.	: İlahiyat Fakültesi Yayınları
KK. d.	: Kamil Kepeci Defterleri
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.	: Miladi
MF. MKT.	: Maarif Nezâreti Mektûbî Kalemî
ML. NZ. MSF. d.	: Maliye Nezâreti Mesarifat Defterleri
ML. NZ. VRD. d.	: Maliye Nezâreti Varidat Defterleri
no.	: Numara
OSAV.	: Osmanlı Araştırmaları Vakfı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfalar Arası
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
TDVİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TODAİ.	: Türkiye Ortadoğu Amme İdaresi
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
VGMA, d.	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Defterleri
Yay.	: Yayınları
B.	: Recep
C.	: Cemaziyelahir
Ca.	: Cemaziyelevvel
L.	: Şevval
M.	: Muharrem
N.	: Ramazan
R.	: Rebiülahir
Ra.	: Rebiülevvel
S.	: Safer

Ş. : Şaban
Z. : Zilhicce
Za. : Zilkade

ARAŞTIRMANIN KAPSAMI ve KAYNAKLARI

Araştırma, 1830–1877 yılları arasını kapsamaktadır. Bu araştırmaya benzer bir çalışma, bahse konu dönem ile ilgili olarak yapılmamıştır. Araştırmanın önemi bu dönemde, Kars’ın eyalet konumunun kaldırılarak sancak haline dönüştürülmesinin Kars’a olan olumlu ve olumsuz yönleri aydınlatılmaya çalışılmasından kaynaklanmaktadır. Tanzimat Fermanı’nın ilan edilmesiyle taşra örgütlenmesinde yeniden yapılanmanın olduğu bir döneme girilmesi ve yerel meclislerin kurulması bu dönemi daha önemli hale getirmektedir.

Araştırma konusu olan, “XIX. Yüzyılda Kars Sancağı’nda Sosyal ve Ekonomik Durum (1830–1877)” dönemi öncesi araştırma konusuna benzer ve içerikte bir çalışmanın yapıldığı tespit edilmemiştir. Araştırma konusunun öncesi olan çalışma, 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı’na aittir. Bu çalışma, Yaşar Kop tarafından 1999’da Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde hazırlanan, “1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Kars ve Çevresi” adlı Yüksek Lisans Tezi çalışması ile araştırmanın sonraki dönemini yani Rus hâkimiyetinin başlangıç tarihi olan 1878 tarihi sonrasını ise Candan Badem tarafından hazırlanan “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti” adlı çalışmalar bulunmaktadır.

Araştırma da Kars ve çevresinin XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinden sonraki (1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası) dönemden başlayarak 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Kars’ın Rus istilasına kadar olan dönemini kapsamaktadır. Araştırmada, Kars ve bağlı kazaların idari, sosyal, ekonomik ve demografik durumu, mevcut arşiv belgeleri, salnameler, yazılı eserler ve seyahatnamelerde yer alan bilgiler ışığında incelenmeye çalışılacaktır.

Arşiv Belgeleri

Şehir tarihi çalışmalarında, çalışılan dönemi kapsayan ilgili arşiv belgeleri büyük bir öneme sahiptir. Genel olarak şehir tarihi çalışanların ilk önce başvurduğu arşiv kaynağı şer’iyye sicil defterleridir. Şer’iyye sicil defterleri, sosyal, kültürel ve iktisadi alanda değerli bilgiler sunmaktadır. Araştırmaya konu olan Kars Şehri’nde bir Şer’iyye Mahkemesi olduğunu 1647’de şehri ziyaret eden Evliya Çelebi, Seyahatname adlı eserinde bahsetmektedir. Ayrıca XIX. yüzyıla ait birçok belgede ve Erzurum Vilayet Salnameleri’nde Kars’ta kadı olduğu kayıtlıdır. Kadı’nın olduğu yerde Şer’iyye

Mahkemesi ve sicillerinin olması lazımdır. Ancak yapılan araştırmada, bahsi geçen mahkemenin kayıtlarına, Milli Kütüphane ve Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı arşivlerinde rastlanılamamıştır.

Araştırma konusu olan Kars Şehri ve kazaları ile ilgili Osmanlı Arşiv belgeleri çalışmanın esas kaynağını oluşturmaktadır. Hatt-ı Hümayun, evkaf, nüfus, maliyeden müdevver, maliye varidat defterleri, vb. birçok arşiv içerikli malzemenen yararlanılmaya çalışılmıştır. Bu belgelerden özellikle şehir tarihi açısından önem taşıyanları tasniften geçirilerek, araştırmaya ışık tutması için kullanılmaya çalışılmıştır. Bunların dışında XIX. Yüzyılda yayınlanan gazetelerden olan Takvim-i Vakayi ile Ceride-i Havadis'in Kars ile ilgili haber bulunan sayıları gözden geçirilmiştir.

Kars ve kazalarında XIX. yüzyılda vakıf arazisi sayılacak büyük çaplı araziler bulunmamaktaydı. Bulunanlar ise genel olarak camilerin vakıf arazilerinden oluşmaktaydı. Hatta bu çeşit camilerin vakıf gelirleri caminin ihtiyaçlarını karşılamamaktaydı. Bu duruma bir örnek vermek gerekirse Kars Kalesi dâhilinde bulunan İbrahim Paşa Cami imamlığına, Şam havalisinden muhassas bir aidatın ayrılmasına dair yapılan müracaat uygun görülmüştür. Bu durum Kars camilerine ait vakıf arazilerini verimli olmadığı veya yetersizliğinden dolayı başka yerlerden bir kısım aidat ayrılmak suretiyle varlıklarını sürdürdüğü izlenimini vermektedir.

Salnameler

XIX. yüzyılı ilk yarısının sonlarına doğru Kars'ın vilayet statüsü kaldırılmış, Erzurum'a bağlı bir sancak haline dönüştürülmüştür. Bundan dolayı Kars'ın kendine ait bir salnamesi olmayıp Erzurum Vilayet Salnamesi dâhilinde Kars Sancağı ve kazalarına ait çok kıymetli istatistiksel bilgiler mevcuttur. Erzurum Salnamelerinden 1288, 1290, 1293 yıllarına ait olanlar incelenmiş ve Kars'a ait olan kısımlarından yararlanılmıştır.

Seyahatnameler

Şehir tarihleri hakkında bilgi veren kaynaklardan bir diğeri ise seyahatnamelerdir. Türk ve yabancı seyyahların çeşitli amaçlarla Kars ve çevresine gelmeleri burada gördüklerini kayda geçirmişlerdir. Bu eserler, Kars'ın XIX. yüzyıldaki durumunu aydınlatacak değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Kars'ın XVII. yüzyıldaki yapısı hakkında Evliya Çelebi "Seyahatname" adlı eserinde bilgiler vererek o döneme ışık tutmaktadır.

Karl Koch, Frederik Burnaby, Ker Porter, vb. yabancı seyyahlar ile 1853–1856 Kırım Savaşı'nda esnasında Kars cephesinde Osmanlı Ordusu'nda hizmet eden İngiliz subayların hatıraları çalışmada yararlanılan kaynaklar arasındadır.

Kitap, Tez ve Makaleler

Araştırma konusu, arşiv ve seyahatnameler dışında, şehir tarihi, ekonomik, sosyal, kültürel ve demografik durum ile ilgili daha önce yapılmış olan araştırma ve çalışmaların, kitap, tez ve makale haline getirilmiş olanları incelenerek, izlenen çalışma yöntemlerinden yararlanılmıştır.

ÖNSÖZ

Kars ve civarında ilk insan yapısı olan maddi unsurların Urartular döneminden kaldığı tahmin edilmektedir. Kars Kalesi'nin bu insan yapısının ilklerinden olduğu düşünülmektedir. Kars ve civarı, 1064 tarihinden itibaren, bir yıl içinde Iğdır yöresindeki, Sürmeli Karakalesi, Anı Kalesi ve Şehri ile Kars Kalesi'nin fethi ile yöre Türklere vatan olmaya başlamıştır. Türklerin Anadolu'nun girişi olan bu yöreyi fethetmeleri ile kendilerine yeni vatan olarak seçtikleri Anadolu'nun kilidini ellerine almışlardır.

Kars XVI. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti sınırlarına dâhil olmuştur. Kars bulunduğu konum nedeniyle, Osmanlı-İran savaşlarında hep ön cephelerden biri olmuş ve bu durum XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etmiştir. XIX. yüzyıldan itibaren İran saldırılarının yerini Rus saldırıları almıştır. Ruslar, XIX. Yüzyıl boyunca Kars üzerine dört defa saldırmıştır. Bu saldırıların sonuncusu olan, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kars'ı istila etmeyi başarmışlardır. Bu savaşların tamamında Kars, büyük yıkımlara uğramış ve bir daha kendini toparlayamamıştır. Özellikle 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Kars, eyalet olma özelliğini kaybetmiş ve 1833'ten itibaren Erzurum Eyaletine bağlı bir sancak merkezi haline gelmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında, yardımlarını esirgemeyen, iyi niyetlerini ve sabırlarını zorladığıma inandığım danışman hocam Sayın Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY'a, hocam Sayın Prof. Dr. Besim ÖZCAN'a, tez savunma jürime teşekkür eden Sayın Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞİRGİL'e, Sayın Doç. Dr. Ersin GÜLSOY'a ve Sayın Yrd. Doç. Dr. Hasan ŞAHİN'e yardımlarından dolayı sonsuz şükran ve minnettarlığımı sunarım. Ayrıca tez çalışmam esnasında yardımlarını gördüğüm hocam Sayın Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI'ya teşekkür ederim. Kars Tarihi ile ilgili eşsiz çalışmalarda bulunan ve çalışmaları ile Kars Tarihi'nin aydınlatılmasına rehber olan merhum Prof. Dr. M. Fahrettin KIRZIOĞLU'nu hayır ve rahmetle anıyorum.

GİRİŞ

I. KARS ADI ve TARİHÇESİ

II. ADI

Kars adının kökeni ve açıklaması konusunda görüşler muhtelif olup, genel olarak; Türkçe “Karsak” kelimesinden geldiği yönündedir. Karsak kelimesi ise Kafkasya’nın kuzey kısmında yer alan Dağıstan Bölgesi’nden gelerek Kars civarına yerleşen Bulgar Türkleri’nin Velendur Boyu’nun Karsak Oymağı’nın bu yöredeki varlığının (M.Ö. II. Yüzyıl veya 130–127 tarihleri arasında) günümüze kadar gelen bir kalıntısı olduğu yönündedir¹. Kaşgarlı Mahmud *Divan-ı Lügati’t-Türk* adlı eserinde Kars kelimesinin anlamını; “deve veya koyun yününden yapılan elbise, “Karsak” kelimesi için ise “derisinden güzel kürk yapılan bir cins bozkır tilkisi olduğu kaydını düşmektedir². Gürcü ilim adamları, Gürcüce’deki “kari” (kapı) “Karis kalaki” “şehir kapısı” veya “kapı kenti” anlamında olduğu görüşünü ileri sürdükleri gibi yine Orta Çağa ait bazı kaynaklarda Kars adı, “Karuts” yâda “Karuç” şeklinde telaffuz edilmektedir³.

Buharalı Şeyh Süleyman Kars sözcüğünün; “şal, futa, kuşak, dokuma bel bağı, miyanbend” anlamına geldiğini, Karsak ifadesinin de “sincaptan büyük, karın tarafı çilli tilkimani “tilkiye benzer”⁴ bir hayvan olduğunu belirtmektedir.

İslam coğrafyacı ile tarihçilerinin büyük bir kısmı Kars’ı “Türkmen Ülkesinde muhkem bir kaleye sahip şehir” olarak vermektedirler⁵. Türkmen Ülkesi tabiri ile o dönemde Doğu Anadolu ve Ermeniyeye bölgesini kapsayan bölge ifade edilmektedir⁶.

Evlîya Çelebi, Osmanlı Ülkesi’nde üç tane Kars olduğunu belirtmektedir. Bunlar; Karataşlık Kars’ı(Silifke’de), Maraş Kars’ı (Kars-ı Zülkadiriye) ve Dudman⁷ Kars’ıdır.

¹ Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1983, s. 197. Kaşgarlı Mahmud, “Kars”, *Divanü Lügati’t-Türk*, (Haz. S.Erdin – S.Tuğba Yurteser), İstanbul 2005, s.407.

² Kaşgarlı Mahmud, “Kars”, *Divanü Lügati’t-Türk*, (Haz.: S.Erdin – S.Tuğba Yurteser), İstanbul 2005, s. 407; Gürsoy Solmaz, *Ortaçağ’da Erzurum-Kars Kaleleri*, Erzurum 2000, s. 79.

³ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953, s. 16.

⁴ Solmaz, s. 79.

⁵ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 16; İbnü’ül- Esir, *El-Kamil Fi’t-Tarih* (Çev.: A. Özeydin), İstanbul 1991, s. 49–50.

⁶ Bölgenin Türklerin veya Türkmenlerin vatanı olduğu gerçeğini, Fransa’daki Historia Üniversitesi Tarih Kurumu tarafından kaleme alınan ve 1783 yılında Fransa Kralına sunulan ve kralın onayı ile yayınlanan “*Osmanlı Devleti Tarihi*” adlı eserde, Bugünkü Ermenistan için, XIII. Yüzyılda Türkmenistan adının kullanıldığını kaydeder. *Osmanlı Devleti Tarihi*, (Çev.: Şiar Yalçın), Nokta Yay., İstanbul 2003, s. 28.

⁷ Dudman kelimesi, Farsça da, “Hanedan, Hükümdar ailesi manasına gelmekte olup, Türkçe’deki hükümdar (yönetim) merkezi taht’ın (taht merkezi) karşılığıdır. Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, s. 282.

Dudman Kars'ı kadim olup, Anadolu'daki Kars adını taşıyan yerler içinde en eski olanıdır⁸.

Kars adına veya bu adın çeşitli şekillerine Türklerin yaşadığı her coğrafyada tesadüf edilmektedir. Orta Asya da Türkistan olarak adlandırılan Yese şehriden itibaren Kırım ve Aras Nehrine kadar uzayan geniş bir coğrafyada, Kars, Karsak diye adlandırılan, dağ, su, kasaba ve köy isimlerine rastlanmaktadır. Bu ismin Anadolu'ya uzayan kollarında Karsaklı, Varsaklı ve Karsanlı-Karsaklı adlandırma şekillerine günümüzde göçebe ve yarı göçebe halde yaşayan bazı boy ve oymaklarda rastlanmaktadır⁹.

III. OSMANLILARA KADAR KISA TARİHÇE

Kars ve çevresinde ilk insan yerleşmesi Paleolitik Çağ dönemine rastlamaktadır. Bu yörede, Eski Çağ döneminde Hititlerden başlamak üzere, Urartular ve Perslerin hâkimiyet kurdukları anlaşılmaktadır.

Kars ve çevresinde idari hayatın ilk insan yapısı olan Kars Kalesi ile diğer yakın kalelerin inşası ile başladığı tahmin edilmektedir. Bu kalelerin kimler tarafından yapıldığı tam olarak belli olmasa da Urartu döneminden kaldığı tahmin edilmektedir. Bu tahmini güçlendiren delil, Kars'ın idari tarihinin Urartu örgütlenmesi ile başladığının kabul edilmesi¹⁰, Urartu döneminden kalan mimari eserlerin kesme taş malzeme ile inşa edilmeleri ve bölgeye hâkim olmalarıdır. Kars Kalesi'nin yapımında taş malzeme kullanılması ve kalenin mimari özelliği Urartu döneminden kalmış olabileceği tahmininin yapılmasına neden olmuştur. Urartu çağdaşı olan diğer oluşumlar ise tuğla malzeme ile mimari eserlerini meydana getirmişlerdir¹¹. Bununla beraber Urartu Dönemi'nde yapılan kaleler askeri ve ticari yollar üzerine inşa ile içine asker yerleştirmek suretiyle (Kral Menua Dönemi M.Ö. IX. yy.), yolların güvenliği sağlanmaya çalışılmıştır¹². Urartu kaleleri'nin bir diğer özelliği ise tepeler üzerine inşa

⁸ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (2. Kitap), (Hazırlayanlar: Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı) Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, s. 167.

⁹ İsmail Kayabalı, Cemender Arslanoğlu, "Kuzeydoğu Anadolu İlçelerimizin Adları ve Anlamları", Türk Kültürü Dergisi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., (6 Nisan 1973), sayı:126, s. 330.

¹⁰ Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, s. 197.

¹¹ Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev.: Sosi Dolanoğlu), Aras Yay., İstanbul 2005, s. 63–64.

¹² Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, Ege Üni. Edebiyat Fakültesi Yay., Bornova 1994, s. 55.

edilmesi ve etrafında su kaynaklarının bulunmasıdır¹³. Kars Kalesi de yalçın bir tepe üzerine oturtulmuş ve kalenin hemen eteğinden Kars Çayı geçmektedir. Bu tespitlere dayanak teşkil eden en önemli maddi delil, Kars çevresinde Urartu döneminden kaldığı tespit edilen, Toprakkale, Kızkalesi, Yoğunhasan, Micingert, Keçivan, Dündartepe¹⁴ vb. çok sayıda kale ve yerleşim yerinin bulunmasıdır. Bu kale ve yerleşim yerlerinde kullanılan mimari üslubun Kars Kalesi'nde kullanılan mimari üslupla benzerlikler göstermesi nedeniyle Kars Kalesi'nin de Urartu döneminden kalmış olabileceği tahminlerinin yapılmasına neden olmuştur.

Milattan sonraki dönemde Kars ve çevresini de içine alan Ermeniye(yüksek ülke) bölgesinde yaşayan insanların siyasi faaliyetlerine ait ilk bulgular V. yüzyıla dayanmaktadır. V. yüzyılda Ermeniye Bölgesi, Sasanilerin hâkimiyetine girmiştir. Ancak, V. yüzyılın ilk çeyreğinde (M.S.421) Sasani Şahı Yazdigert'in ölümü üzerine, Ermeniye Satraplığı'nın yöneticisi Yazdigert'in oğlu Şahpur tahtı ele geçirmek için Ermeniye'den ayrılmış ve yapılan mücadelede öldürülünce küçük kardeşi V. Behram Gur tahta geçmiştir. Sasani ülkesinde yaşanan bu iç kargaşalıklar esnasında Karşlılar (Vanandlılar) ayaklanarak Sasani garnizonlarına saldırmış ve onları ülkelerinden çıkarmışlardır¹⁵. Bu dönemde Vanand olarak adlandırılan Kars Yöresi'nin merkezinin Kars Kalesi veya yakın çevresindeki kalelerden biri olduğu düşünülmektedir.

Müslüman Arapların (686–690) bölgeye gelişi ve hâkimiyet kurmaları ile Ermeniye coğrafyasındaki hükümdarlar, Müslüman Arapların hâkimiyetini tanıyarak onların desteği ile hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu durum uzun sürmemiş, yarı bağımsız Ermeniye hükümdarları Müslüman etkisinin artmasıyla kendi hâkimiyetlerinin tehlikeye düştüğünü görerek bu durumdan kurtulmak için çare aramaya başlamışlardır. Ermeniye hükümdarlarından biri olan Kars Kralı Muşeg, Erzurum'dan Kars'a gelmekte olan 200 kişilik bir Müslüman birliğini Kars yakınlarında etrafı çitle çevrili bir bahçede konaklamakta iken gece vakti onlara baskın yaparak hepsini öldürtmüştür(771)¹⁶. Baskını yapan grup, Kars Kalesi'nden hareket etmiştir. Kars Kalesi bu dönemde yörenin en müstahkem kalesi olup, yerel bir

¹³ Çilingiroğlu, s. 58.

¹⁴ Akın Bingöl, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2003. ss. 143–157.

¹⁵ Grousset, s. 175.

¹⁶ Grousset, s. 312.

hükümdarın merkezi idi. Bu olaydan sonra, Müslüman Arapların kendilerinden intikam alacağını düşünen Karanlılar, hızla Kars Kalesi'nin zayıf kısımlarını berkitmeye ve onarmaya başlayarak, şehrin ve kalenin etrafını daha güvenli hale getirmeye çalışmışlardır¹⁷.

885 yılında Aşot Pakraduni, Pakraduni Krallığı'nı kurmuş, Kars ve civarını da yönetmesi için Abas-Abas adında kral unvanını taşıyan (bu dönemde kral unvanı muhtemelen şehir-yerel yönetici anlamındadır) birini atamıştır¹⁸. Kral Abas'ın yönetim merkezi Kars Kalesi idi. Kars Kalesi dâhilinde Abas'ın kendisine ait bir şatosu olup, gelen misafirlerini bu şato da ağırlamaktaydı¹⁹.

Abbasi Devleti'nin Türk kökenli komutanı olan Emir Afşin 888'de devam etmekte olan Abbasi-Ermeniye Savaşı'nda, Pakraduni asilzadeleri ile din adamlarının sığındığı Kars Kalesi'ni muhasara etmiş, neticede ele geçirmiş ve burada muhafaza edilen Pakraduni krallık hazinesine de el koymuştur. Ardından Kars Kalesi ve şehri üs görevi görmesi nedeniyle, Afşin komutasındaki Müslüman Ordusu tarafından yağmalanmış ve tahrip edilmiştir. Afşin komutasındaki ordunun Kars'tan ayrılması üzerine Pakraduni Kralı Simpat tekrar Kars'a gelmiş ve yapılan tahribatı tespit etmeye çalışmıştır. Kral Simpat kışı Kağızman Kalesi'nde geçirmek için oraya gitmiştir²⁰. Kralın kışı geçirmek için Kars Kalesi'nde kalmayarak Kağızman Kalesi'ne gitmesi, Kars Kalesi ile şehrinin oldukça büyük bir tahribata maruz kaldığını göstermektedir. Bu tahripten sonra Kars Kalesi'nin merkez olma konumu X. yüzyılın sonlarına doğru ortadan kalkmıştır.

Kars Kalesi, X. yüzyılın sonlarına doğru tekrar önem kazanmıştır. Ermeniye krallarından biri olan II. Abas, Kars Kalesi'ni ve şehrini tekrar onartıp, tahkim ettirmiş ve yeni binalarla donatarak yörenin önemli merkezlerinden biri haline getirtmiştir²¹. Ancak bu çalışmalar Kars'ı eski konumuna getirememiştir. Çünkü bu dönemde yörenin büyük Kralı II. Simpat, Kars'a yaklaşık 45 km mesafede bulunan Arpaçay Nehri kenarında Anı olarak adlandırılan yerde yeni bir şehir ve kale inşa etmiştir. Bu gelişme,

¹⁷ Bu tarihten önce Kars Kalesi'nin bir onarımdan geçtiğine dair herhangi bir bilgi elde mevcut değildir. Bu nedenle küçük tadilatlar dışında, kalenin ilk defa bu dönemde köklü bir onarımdan geçtiği düşünülmektedir.

¹⁸ Hrand Pastırmacıyan, *Tarih-i Ermenistan*, (Farsçaya Çev.: Muhammed Kadı), Tahran 1369, s. 186.

¹⁹ Grousset, s. 376-377; Pastırmacıyan, s. 186.

²⁰ Grousset, s. 408-409.

²¹ Grousset, s. 463.

Kars ve Anı kralları arasında bazen açık ve bazen gizli bir mücadele yaşanmasına sebep olmuş ve bu durum XI. yüzyılın ilk yarısına kadar devam etmiştir.

XI. yüzyılın başlarından itibaren (1018–1021 tarihleri arasında) Çağrı Bey komutasındaki 3.000 kişilik bir Selçuklu Türkmen kuvvetinin Doğu Anadolu Bölgesi'ne yaptığı bir keşif hareketiyle Kars yöresinin insanları ile Türkler birbirini yakından tanımıştır²². Ancak bu dönemde Türkler yerleşmek ve kalıcı olmak gibi bir düşünceye sahip olmadıklarından tekrar geri dönmüştür. Selçuklu Türkmenleri 1045 yılından itibaren Doğu Anadolu Bölgesi'ne tekrar gelmiştir. Bu tarihten itibaren Kars yöresinin insanları ile münasebetlerin yoğunlaştığı görülmektedir. Bu dönemde Kars ve civarı, Bizans İmparatorluğu hâkimiyetinde olup, yöredeki yerel krallar onlar adına hüküm sürüyorlardı. Ancak bölge üzerinde bunların hükmü zayıf olup, Ermeniye Coğrafyası'nda bir başıboşluk hüküm sürmekteydi²³.

Bu dönemde, Ermeniye Coğrafyası iç çalkantılarla uğraşırken, Selçuklu komutanlarından İbrahim Yınal, Kars'a hücum etmiştir(1053). Bu hücumda, Kars şehri yağmalanmıştır²⁴. Ancak Selçuklu Türkmenleri kaleyi muhasara etmedikleri gibi kaleye yönelik herhangi şiddetli bir saldırıda da bulunmamışlardır²⁵. Buna sebep olarak, kale duvarlarının sağlamlığı ve yalçın bir tepe (Karadağ) üzerinde kurulması etkili olup, ele geçirilmesi o dönem için zor olması düşünülse de asıl neden İbrahim Yınal'ın, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ile anlaşmazlığa düşmesi ve Tuğrul Bey'in onu takip ettirmesidir. Çünkü bu olayın devamı olmak üzere Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ı takip ederek Kars önlerine gelmiş ve şehri tekrar yağmalatmıştır(1055)²⁶.

Kars ve civarının merkezi olan Anı şehri ve kalesi 1064'te Selçuklu Sultanı Alpaslan komutasındaki ordu tarafından fethedilmiş ve direniş gösterdiği için zaferin hemen akabinde yağmalanmıştır²⁷. Anı'daki yağmalamanın boyutundan korkan Ermeniye'nin Kars Hâkimi Gagik teslim olması ve itaat etmesi için gönderilen

²² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 8. Baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul 1999, s. 90–91; Bu seferin 1016–1019 veya 1015–1021 tarihleri arasında olduğunu savunan bazı kaynaklarda mevcuttur.

²³ Urfalı Mateos, *Vakay-i Namesi (952–1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136–1162)*, (2. Baskı), (Çev.: Hrand D. Andriasyan), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1987, s. 86.

²⁴ Urfalı Mateos, s. 85.

²⁵ Grousset, s. 581–582.

²⁶ Grousset, s. 585. Urfalı Mateos, s. 100–101.

²⁷ Urfalı Mateos, s. 120-121.

Selçuklu elçilik heyetine karşı koymadan teslim olmuştur²⁸. Bu nedenle yerinde bırakılan Gagik daha sonra Selçukluların başka bölgelerdeki faaliyetinden yararlanarak Kars Kalesi'ni Bizans İmparatorluğu'na devretmiş (1067) ve karşılığında Bizans tarafından kendisine Kapadokya yöresinin yöneticiliği verilmiştir²⁹.

Bölgedeki Ermeniye şehir kralları yarı bağımsız olup, Bizans İmparatorluğu'nun yüksek hâkimiyeti altında hüküm sürüyorlardı (1045'ten itibaren). Selçuklu Türkleri bir bakıma bu şehir ve kaleleri Bizans İmparatorluğu'ndan almışlardır.

1071 Malazgirt Meydan Muharebesi'nden sonra Türkler yerleşmek ve kalıcı olmak amacıyla Anadolu'ya doğru fetih hareketlerine başlamışlardı. Selçuklu Sultanları, Türk Devlet Töresi gereği Türkmen (Oğuz) emirlerinin kendi boy kuvvetlerine dayanarak fethettikleri yerleri, Selçuklu Devleti'nin yüksek hâkimiyetini tanımak şartıyla onlara ikta olarak veriyordu. Bu töre gereğince, Erzurum ve Kars çevresi de 1071'de ki zaferden sonra Emir Saltuk'a ikta olarak verilmiştir³⁰. Saltuklular 1202 yılına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Saltuklular, Kars'ı yeniden şenlendirmiş ve kalenin eski temelini esas almak suretiyle, Saltuklu hükümdarlarından Melik İzzettin'in vezirlerinden Firuz Şah (Akay) öncülüğünde yeni baştan onartmıştır(1153)³¹. Ancak bundan kısa bir süre sonra Kars ve çevresi Gürcü-Kıpçak saldırıları neticesinde onların hâkimiyetine ve 1163'te tekrar Saltuklu hâkimiyetine girmiştir.

Bu suretle ilk defa onarılan Kars Kalesi'nin onarımına Artuklu vezirlerinde olan ve hayırseverliği ile tanınan Cemaleddin, hem Kars Kalesi'nin alımına hediye hem de kalenin tekrar onarımı için 9.000 dinar bağışlamıştır.³²

Moğollar istila hareketlerini 1220'li yıllardan itibaren Anadolu'ya yöneltmişlerdir. Bu istiladan Kars'ta nasibini almıştır. 1236'ta Moğollar kendilerine

²⁸ Kars Kralı Gagik, Kars Kalesi ve şehrini Sultanın yıkımından kurtarmak için, Sultanın elçileri gelmeden önce güya matem içindeymiş gibi siyah elbiselere büründü ve siyah bir tahta oturdu. Gelen Selçuklu elçisi onun bu vaziyetini görünce ona hitaben, bir kral olduğu halde niçin siyahlara bürünmüş olduğunu sormuştur. Gagik verdiği cevapta; "*Alpaslan'ın kardeşi ve benimde dostum olan Sultan Tuğrul öldüğü gün ben bu elbiseleri giymiştim*" demek suretiyle sultanın beğenisini kazanmış ve bu suretle Kars Kalesi ve şehrini yıkımdan kurtarmıştır. Bundan dolayı, Sultan Alpaslan onunla dostluk kurmuş ve yerinde bırakmıştır. Bkz. Urfalı Mateos, s.121-122; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melik Şah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi Yay., İstanbul 1953, s. 7.

²⁹ Grousset, s. 600.

³⁰ Haldun Özkan, "Saltuklu Mimarisi", *Türkler*, cilt: 8, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 72.

³¹ Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi II*, (3. Baskı), (Haz.: Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999, s. 54.

³² İbnü'l Ezrak Ahmed b. Yusuf b. Ali, *Meyyâfârikin ve Âmid Tarihi*, (Çeviren ve Düzenleyen: Ahmet Savran), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum 1992, s. 132.

direnen Kars Kalesi ve civarını taş taş üstünde kalmayacak şekilde tahrip etmiştir³³. Bu Moğol yıkımından önce kalenin çok sağlam surlara sahip olduğu, Alaaddin Ata Melik Cüveyni'nin “Tarih-i Cihan Güşa” adlı eserinde kaydedilmektedir³⁴.

Moğol hâkimiyeti sona erince Orta Asya'dan Timur yeni bir fatih olarak ortaya çıkmış ve Batıya (Anadolu'ya) doğru yayılma hareketine başlamıştır. Timur kuvvetleri 1386 yılında Kars önüne gelmiş ve kaleyi muhasara etmiştir. Kaledekilerin teslim olmayı reddederek savunma durumuna geçmesi üzerine kale savaşla alınmış, içindekiler öldürülmüştür. Savaş esnasında uğradığı hücumlar neticesinde Kars tekrar büyük bir yıkıma maruz kalmıştır³⁵. Bu nedenle, Timur'un bölgeye atadığı valinin yönetim merkezi ilk aşamada Anı Şehri olmuştur. Bu olaydan sonra Kars, Osmanlıların yöreyi hâkimiyet altına almasına kadar yıkık bir vaziyette kalmış ve herhangi bir onarım görmemiştir.

Timurilerin hâkimiyeti 1406 yılında sona ermiştir. Karakoyunlu Türkmenleri'nin hâkimiyeti başlamıştır. Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen Devletleri arasındaki mücadelede Kars ve çevresi yeni yıkımlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu yıkımlarda iki Türkmen Devleti arasındaki mücadeleler etkili olmuş ise de bu duruma iki devletin hükmü altında olan Türkmenlerin genel olarak yarı göçebe bir yaşam tarzını sürdürmeleri³⁶ o dönemde yerleşik düzene geçme gibi bir düşüncede olmadıkları için şehri onarma ihtiyacı duymadıkları anlaşılmaktadır. Bu dönemdeki (1406–1466) mücadeleler nedeniyle Kars Kalesi ve şehri herhangi bir onarımdan geçmemiştir. 1466'ta Karakoyunlu Türkmen Devleti yıkılınca Kars ve çevresi Akkoyunlu Türkmen Devleti'nin yönetimine geçmiştir³⁷. Akkoyunlu Türkmenleri döneminde Nahçıvan, Erzurum, Selmas gibi yerlerde bulunan kaleler tamir ve ıslah edilirken³⁸ Kars Kalesi'nde herhangi de bir tamirat veya ıslah çalışması yapılmamıştır. Bunun nedeni de yine onların yarı göçebe bir yaşam tarzı sürdürmeleri ile alakalı olabilir.

³³ Özkan, s. 75.

³⁴ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev.: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1998, s. 356.

³⁵ Nizamüddin Şâmi, *Zafername*, (Çev.: Necati Lugal), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1987, s. 120.

³⁶ Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi*, (Çev.: Tefik Bıyıklıoğlu), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992, s. 26.

³⁷ Cem Ender Arslanoğlu, *Kars Milli İslam Şurası (5.11.1918–17.1.1919) ve Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi 18 Ocak–13 Nisan 1919*, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara 1986, s. 62.

³⁸ Hinz, s. 96.

1501’de Elvend Mirza komutasındaki Akkoyunlu Ordusu ile Safevi taraftarları(müritleri) arasında meydana gelen Şerur³⁹ Meydan Muharebesi’nde Akkoyunlular yenilmiştir. Bu savaş neticesinde Kars ve çevresi yeni kurulan Safevilerin hâkimiyetine geçmiştir⁴⁰.

IV. OSMANLI İDARESİ’NDE KARS

Safevi Devleti 1501’de kurulduktan sonra yayılmacı bir siyaset benimsemiştir. Bu yayılmacı siyaset nedeniyle Osmanlı Devleti ile 1514 yılında Çaldıran Ovasında savaşa tutuşmuş ise de kaybetmiştir. Bu savaş neticesinde Kars ve çevresi ilk defa Osmanlı Hâkimiyetine girmiştir⁴¹. Bu suretle daha sonraki dönemde Kars, Osmanlı-Safevi mücadelesinde ön cephe hatlarından biri olmuştur.

Ancak 1514’te Osmanlı Ordusu’nun geri çekilmesinden sonra Safeviler yöreye tekrar hâkim olmuştur. Ancak bu hakimiyeti Osmanlılar hiçbir zaman tanımamış ve Kars Bölgesi’nin kendilerine ait olduğunu varsaymıştır. Zaten, Safevilerin, Kars’ı imar ettiklerine dair veya onlar döneminde kalma bir mimari yapı veya herhangi bir kayıt mevcut değildir. Bu dönemde Kars, 1386 yılındaki Timur’un tahribinden sonra Kars Kalesi ve şehri harabe halde bulunduğundan, 1548’e kadar yörenin merkezi Döşkaya Kalesi (Selim İlçesi sınırları içindeki Akçakale) olup, XVI. Yüzyılda, 200 haneli bir köy durumundaydı⁴².

Ancak, Kanuni Sultan Süleyman’ın İkinci Doğu Seferi’ne çıktığı dönemde harap halde gördüğü Kars Kalesi’nin onarımı için emir vermiştir. Bu doğrultuda Kars Kalesi’nin onarımına başlayan Osmanlılar, bu esnada Safevi ileri gelenlerinden İsmail Mirza komutasındaki bir ordunun beklenmeyen baskınına maruz kalmıştır. Bu baskın esnasında Osmanlılar gafil avlanmış, kale ve şehrin onarımında çalışan bütün usta ve ırgatlar kılıçtan geçirildiği gibi bunları korumakla görevli olan Erzurum Yeniçeri Kethüdası Osman Çelebi emrindeki beş bin askerden oluşan koruma kuvvetinin büyük bir kısmı da şehit edilmiştir. Bunun üzerine Osman Çelebi, Safevilere karşı bu aşamada

³⁹ Günümüzde Azerbaycan’a bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti sınırları dâhilinde olup, Türkiye sınırına 25 km mesafede bir ilçe merkezidir.

⁴⁰ Faruk Sümer, *Safevi Devleti’nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkmenlerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992, s. 22.

⁴¹ Hoca Saadettin Efendi, *Tacü’t Tevarih IV*, (Haz.: İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992, s. 228.

⁴² Ebu Bekir Tıhrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (Çev.: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s. 78.

hiçbir şey yapılamayacağını anlayarak kaleye kapanmıştır. Osman Çelebi üç gün kalede dayanmış ise de sonunda aman ile Safevi Mirzası'na teslim olmuştur. Osman Çelebi ile beraber teslim olanlar aman verilmesine rağmen şehit edilmiş ve kalenin tamir edilen kısımları yıktırılmıştır(1548)⁴³. Safeviler bu olaydan sonra Kars'tan çekilmiştir. Safevilerin bu davranışı büyük ihtimalle sınırlarına ve o dönem başkentleri olan Tebriz'e yakın bir mesafede bulunan Kars'ta sağlam bir Osmanlı garnizonu istememelerinden ileri gelmekteydi.

Osmanlılar, Kanuni Sultan Süleyman'ın emri ile 1553 senesinde Kars'ın yeniden imarına başlamışlardır. Bu imar çalışmasını yeniden engellemek isteyen Safevi Şahı Tahmasp, İsmail Mirza komutasında ikinci defa ordu sevk ederek, Kars Kalesi'nin onarımında çalışan Osmanlılara engel olunmasını istemiştir. 1548'deki gibi ani bir baskın düzenleyen Safevi Ordusu kaleyi ele geçirememiştir. Kars ve çevresini yağmalayarak çekilmiştir. Kars Kalesi, Osmanlılar ile Safeviler arasında 1555 yılında yapılan Amasya Antlaşmasına göre Osmanlı tarafında kalmıştır. Ancak, Kanuni Sultan Süleyman, Safevilerin, Kars Kalesi'ni ele geçirmek için girişimlerde bulduklarından haberdar edilince mektup göndererek antlaşmaya (Amasya Antlaşması–1555) sadık kalmalarını ihtar⁴⁴ etmek suretiyle, Safevilerin Kars Kalesi'ni ele geçirmek için yaptıkları çalışmaları ve muhtemel saldırılarını men etmiştir.

1559'da Amasya Sancakbeyliği'nde bulunan Şehzade Bayezid, babası ve kardeşleri ile anlaşmazlığa düşerek askeriyle İran'a sığınmıştır. Osmanlı tarafı, şehzadenin ölü veya sağ teslimi karşılığında yüz binlerce altın paranın yanı sıra Kars'ın da Safevilere verileceğini vaat etmiştir⁴⁵. Ancak daha sonra ki gelişmeler, Kars Kalesi'nin Safevilere verilmediğini göstermektedir.

1577'de Safevi ülkesinde iç kargaşalık çıkmıştır. Bu durumdan yararlanmak isteyen Osmanlı Devleti 1578'de Safeviler üzerine sefer açmıştır. Ancak bu aşamada resmi savaş ilanı olmadığından, Safeviler sınırlarına doğru gelmekte olan Osmanlı Ordusu'nun geliş amacını öğrenmek için elçi göndermişlerdir. Osmanlı yetkilileri, Safevi elçisine verdikleri cevapta, Kars adı ile anılan harabe yeri onarmak için

⁴³ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451–1590)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1998, s. 189–190.

⁴⁴ Ebu Bekir Tıhrani, s. 248–249.

⁴⁵ Nader Nadernejad, *XVI Asırda İran Kaynaklarına Göre Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1502–1590–160)*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Erzurum 1986, s. 55; Ebu Bekir Tıhrani, s. 78.

geldiklerini belirtmişlerdir⁴⁶. 1579 yılının Temmuz-Ağustos aylarında olan bu gelişme, 1548 ve 1553 yılındaki onarım çalışmalarına rağmen Kars Kalesi ve şehri'nin harabe halde olduğu ve önceki çalışmaların başarısızlıkla sonuçlandığını göstermektedir. Osmanlı Devleti'nin Kars Kalesini onarmaktaki bu ısrarcı tutumundan buranın, İran ve Azerbaycan taraflarına yapacakları ileri harekâtlarda müstahkem bir üs olarak planlanıp-düşünüldüğü izlenimini vermektedir. Büyük ihtimalle Safeviler de, Osmanlıların bu plan ve düşüncesini hissettiğinden Kars Kalesi'nin onarımı girişimlerine şiddetle karşı koymuşlardır.

1577'den itibaren Kafkasya ve İran'a yönelik Osmanlı ilerleyişi devam etmiştir. 1579'da Serdar-ı Ekrem Mustafa Paşa komutasındaki Osmanlı Ordusu Kars Kalesi önünde karargâh kurmuş ve bu karargâhın etrafı olası Safevi saldırısına karşı, zincirle birbirine bağlanan arabalarla bir hisar gibi çevrilmiştir. Bu emniyet tedbiri ile Osmanlı askerlerinin tamamı bahsi geçen hisar içine alınabilmekteydi.

Ayrıca onarım ve inşaat esnasında 1548 ve 1553'te olduğu gibi olası bir Safevi saldırısına engellemek için 5.000 yeniçeri yakın çevrenin, Ahmed Paşa idaresindeki, Niğbolu, İşkodra, Urfa ve Pasinler sancakbeyleri de kuvvetleriyle uzak çevrenin güvenliğini sağlamıştır⁴⁷.

Bu durum, bu tarihte kale duvarlarının tamamen yıkık olduğuna delalet etmektedir. Kale önündeki Osmanlı Ordusu emniyet tedbirlerini aldıktan sonra harabe haldeki kalenin onarımına başlanmıştır. Bu onarıma ordu komutanı da nezaret etmekteydi⁴⁸. Kale üç ayda eski temelleri üzerinden çok sağlam bir şekilde yeniden inşa edilmiştir. Bu inşaat esnasında kullanılan taş malzeme kalenin yaklaşık altıyüz metre yakınında yer alan ve kayabaşı olarak adlandırılan kaya yataklarından⁴⁹, ırgat ve ustalar ise Erzurum, Erzincan, Bayburt, Ardahan ve Batum'dan getirilmiştir⁵⁰. Kalenin inşasına başlanıldığı gün, Serdar ile beylerbeyiler kale ve etrafını dolaşarak yapılacak çalışmaları yedi kısım halinde tespit etmiş ve her kısımdaki çalışmaları yedi eyalet askerine havale etmişlerdir. Buna göre iç kale, Anadolu Beylerbeyi Cafer Paşa ve askerine, Kaleiçi Mahallesini çevreleyen ve 5.000 arşın uzunluğundaki dış kale surları

⁴⁶ *Tarih-i Osman Paşa*, (Haz.: Yunus Zeyrek), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s. 18.

⁴⁷ Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, s. 325-326.

⁴⁸ *Tarih-i Osman Paşa*, s. 60.

⁴⁹ *Tarih-i Osman Paşa*, s. 61.

⁵⁰ Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, s. 323.

ile altı büyük burcun inşası ise diğer altı eyalet beylerbeyine havale edilmiştir. İnşaat geceleri meşaleler yakılarak nöbetleşe çalışmak ve birbirleriyle yarıştırmak suretiyle devam ettirilmiştir. Bu çalışma neticesinde iç kale 28 günde, dış kale ve burçlar ise 58 günde tamamlanmıştır. Kale inşaatının dışında olmak üzere bir beylerbeyi sarayı, bir medrese, bin yeniçerinin barınabileceği büyüklükte bir koğuş, şehir dışındaki tepeler üzerine üç gözetleme kulesi, bir kemerli gizli su yolu, bir su kulesi, bir hamam, mummyası bulunan Şeyh Ebul Hasan ül-Harakani Hazretleri'nin⁵¹ mezarı üzerine bir türbe yaptırılmıştır. Biri serdar adına olmak üzere kubbeli beş cami, demirden üç kale kapısı, dükkânlar, konaklar, değirmenler, bir hendek, Kars Çayı üzerine iki taş köprü ve bir kanal yapılmıştır. Bu onarımda yaklaşık 100 bin asker ile 50 bin ahali çalışmıştır⁵². Bu suretle Kars şenlendirilmeye çalışılmıştır.

Osmanlılar, kale inşaatını ve şenlendirme çalışmasını tamamlayıp ayrılmadan önce kaleye yeteri miktarda cenkçi ile burçlarına top ve darbuzanlar yerleştirerek muhtemel saldırılara karşı savunmasını mükemmel hale getirmişlerdir. Kars Kalesi'nin bu yeni haliyle o dönem bölgenin en muhkem kalesi olan Erzurum Kalesi'nden bile dayanıklı hale getirildiği ileri sürülmektedir⁵³.

Bu imar çalışmasından sonra, bölgenin nüfus bakımından şenlendirilmesi için nüfusunun arttırılmasına çalışılmıştır. Çünkü Osmanlı-Safevi savaşları nedeniyle bölgedeki Heteredoks Türkmenler (Kızılbaş Türkmenler) yerlerini terk etmişlerdi. Bu nedenle, Diyarbakır bölgesinden bu yöreye nüfus nakli gündeme gelmiştir. Bu doğrultuda, Osmanlı kaynaklarında isimleri Kara Ulus (Ekrad) adı altında gösterilen, Milanlı, Camadanlı, Celali, Zılanlı gibi aşiretler Kars ve yakın çevresine göç ettirilmiştir. Hatta bu aşiretlerin bazı ileri gelenleri göç ettirmeye karşı çıkmış ise de Padişah'tan gelen ferman ile göçe karşı çıkanların men edilmesi emredilmiştir⁵⁴.

⁵¹ Kars Kalesi'nin onarımı sırasında bölük halkından bir derviş rüyasında bir düş görür ve onu şöyle anlatır: “Nur yüzlü bir ihtiyar ortaya çıkarak “bana Ebul Hasan Hırkani derler, yerim buradadır. Bunun bir ispatını istersen bak ve gör; ayağımın ucunda derin bir kuyu vardır” diyerek yol gösterir. Derviş düşünüyü serdara anlatır; gösterilen yer kazılır ve anlattığı biçimdeki kuyu bulunur. Hemen üzerine bir Türbe yaparlar. Öyle oldu ki, gümüş ve altın paralar, sadaka ve kurbanlar yağmur gibi yağmaya başladı ve böylece birçok yoksulun geçimi sağlandı”. Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi II*, (3. Baskı), (Haz.: Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999, s. 53–54.

⁵² Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451–1590)*, s. 325; Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi II*, s. 53–54.

⁵³ *Solakzade Tarihi II*, (Haz.: Vahid Çabuk), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989, s. 334; *Tarih-i Osman Paşa*, s. 61.

⁵⁴ *Solakzade Tarihi II*, s. 350; Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451–1590)*, s. 438.

Bu suretle, Kars ve çevresi Sünni aşiretlerle şenlendirilmeye çalışılmıştır. Osmanlılar, Şii Türkmenlerin Safevilere bağlanması ve sadakat göstermesi üzerine yörede tutunabilmek için kendisine bağlılık gösteren Sünni Ekrad aşiretlerine dayanmak suretiyle amacına ulaşmayı amaçlamıştır.

Ferhat Paşa'nın İran üzerine Serdar tayin edildiği dönemde(1583), Kars, Ardahan, Şüregel kaleleri tekrar tahkim edilerek, içlerine yeteri miktarda asker ve cephaneye konmuştur⁵⁵.

Bu gelişmelerden anlaşıldığı üzere İran, Azerbaycan ve Gürcistan taraflarına yapılan Osmanlı seferlerinde Kars, Osmanlı Ordusu'nun önemli bir üssü olup, aynı zamanda ön cephe hatlarından birini teşkil etmektedir. Safevilerin, Kars Kalesi ve şehrinin imarına devamlı engel olmak istemeleri ve Şehzade Bayezid'in Safevilere sığınması hadisesinde kalenin Safevilere verilebileceği düşüncesi, kalenin o dönemde iki devlet arasında stratejik bir konumda olduğunu göstermektedir.

1604 yılında Safevi Şahı Abbas, Osmanlı Devleti'ndeki iç kargaşalıktan yararlanarak Revan'ı almış ve 400 haneden ibaret Osmanlı vatandaşının buradan ayrılarak Kars'a gitmesine müsaade etmiştir. Bunların gelişi ile Kars'ta bulunanların maneviyatı sarsılmıştır. Revan'ı aldıktan sonra Şah Abbas ordusuyla Kars önüne gelerek kaleyi savunan Osmanlı askerlerine, "Fazla kan dökülmesine sebep olunursa kale düşünce hepsinin kılıçtan geçireceğini" belirten bir mektup göndermiştir. Bu konuda ciddi olduğunu göstermek için bu mektupta kutsal bildiği şeyler üzerine yemin edince, sayıları az olan ve başsızlıktan bunalan kale muhafızları kaleyi Safevilere teslim etmiştir. Kale, Safevi eline geçince kale suru ve kapıları ile sur dâhilinde bulunan büyük beylik yapıları tahrip edilmiştir⁵⁶. Kars'ta Safevi hâkimiyeti iki ay sürmüştür. İki aylık Safevi hakimiyeti döneminde, 1579'ta Osmanlılar tarafından yaptırılanların tamamı tahrip edilmiştir. Aynı zamanda Kars şehir merkezi ve çevresindeki yerleşim yerleri büyük bir yağmaya maruz kalmıştır. Bu tahribat ve yağma Safevilerin Kars'a daimi yerleşmek için gelmediklerini, Osmanlılarla aralarında bir tampon bölge oluşturmak amacıyla olduklarını göstermektedir.

1616 yılında devam eden Safevi saldırılarına karşı koymak amacıyla Vezir-i azam Kara Mehmed Paşa büyük bir ordu ile Kars'a gelmiştir. Kars, 1604'teki yıkımdan sonra

⁵⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III/I*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1998, s. 61.

⁵⁶ Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, s. 530–531.

harabe halde olup, buranın yeniden onarılması uygun görülmüştür. Bu doğrultuda kale harabesindeki taşlar çıkarılarak yeniden inşasına başlanmıştır. Bu inşaat için Ahıska ve Ardahan'dan usta ve ahali getirilmiştir. Gündüz ve gece meşaleler yakılmak suretiyle inşaat devam ettirilmiştir. Kalenin inşası sırasında çalışanları gayrete getirmek için Mehteran Bölüğü şenlikler yapmak suretiyle destek olmuştur. Kalenin yıktırılan surları, kapıları, kuleleri, bedeni ile içkalesi ve içindeki cami yeniden yaptırılmıştır. İnşaatın bitiminden sonra kaleye top ve cephe ile gönüllü azaplar, dizdarlar, 100 neferden oluşan topçu askeri, 2.000 bin Kars Kulları, 1.000 kuloğulları, 200 kişilik cebeci, 500 kişilik ulufeci ve yesarı, Kars'ta bırakarak burayı yeniden mamur hale getirmiştir. 1604 Safevi saldırısında şehri terk eden ahali on iki yıl sonra tekrar Kars'a geri gönderilmiştir⁵⁷.

Sultan IV. Murat Dönemi'nde(1623-1640) Abaza Mehmed Paşa isyan (1627–1628) etmiştir. Bu nedenle Paşa, Safevi Devleti'nden yardım istemiştir. Bu yardım isteği üzerine Safevi Şahı Abbas, Şemsi Han komutasında 5.000 bin kişilik bir kuvveti Erzurum Kalesi'nde bulunan Abaza'ya yardıma göndermiştir. Ancak Abaza Mehmed Paşa isyanını bastırmakla görevli Osmanlı Serdarı Hüsrev Paşa, Safevilerin geldiğini haber alınca bunların Erzurum Kalesi'ne ulaşarak Abaza ile birleşmesine fırsat vermemek için seri bir hareketle Safevi kuvvetinden önce Erzurum Kalesi'ni muhasara altına almıştır. Abaza Mehmed Paşa ile birleşmekten ümidini kesen Safevi kuvveti de Erzurum civarından ayrılarak Kars Kalesi ile şehri üzerine gelerek burayı ele geçirmek istemiştir. Ancak Kale Muhafızı Köse Sefer Paşa daha hızlı ve cesur davranarak Şemsi Han kuvvetine ani bir baskın düzenleyerek onları bozguna uğratmış ve Safevi askerinin bir kısmı ile komutanları Şemsi Hanı esir etmiştir⁵⁸. Köse Sefer Paşa'nın yaptığı baskının başarılı olmasıyla Kars Kalesi ve şehri muhtemel bir Safevi istila ve yıkımından kurtulmuştur.

IV. Murat'ın 1635'te Revan Seferi esnasında Osmanlı Ordusu Kars'a gelmiş ve Revan'a ulaşmadan önce son hazırlıklarını Kars Kalesi önünde yapmıştır. IV. Murat, 16 Temmuz 1635'te Osmanlı Ordusu Kars önüne varmış şehrin önündeki düzlükte karargâh kurmuştur. Bu esnada Kars Paşa'sı Şeyh Han Paşa yiğit dilâverleri ile alay

⁵⁷ Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, s. 531.

⁵⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III/I*, s. 167.

göstermiştir⁵⁹. Karargâh kurulduktan sonra Padişah kaleyi gezmek amacıyla kaleye gelerek kalenin girişi ile iç kale kısmını gezmiş ve geziyi bitirdikten sonra kendisi için hazırlanan cirit oyunlarını seyretmiştir⁶⁰. IV. Murat'ın kaleyi gezerken gördüğü eksikliklerin giderilmesi için emir vermiş ve kalenin hasarlı yerleri tekrar onarılmış ve eksiklikleri tamamlanmıştır⁶¹.

1623'ten beri devam eden Osmanlı-Safevi Savaşı 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması'yla sona ermiştir. Kasr-ı Şirin'de yapılan barış görüşmeleri sırasında Safevi tarafı, Kars Kalesi'nin kendilerine bırakılması doğrultusundaki istekleri Osmanlılar tarafından şiddetle reddolunmuştur. Ancak her iki devlet kendi elinde bulundurduğu Kars, Van, Kotur ve Makü(Mako) taraflarındaki kalelerin yiktirilmesini kabul etmişlerdir⁶².

Evliya Çelebi 1647'de Kars'a gelmiş ve Kars Kalesi, şehri ve insanları hakkındaki gözlem ve değerlendirmesini "Seyahatname" adlı eserinde kaydetmiştir. Evliya Çelebiye göre: *Kars Paşa makamıdır. 7 zeameti, 102 tımarı vardır. Cebelileri ve paşa askerleriyle birlikte 3000 seçme askeri olur. Kaç defa, yedi sekiz Acem Hanına (Safevi Hanları) karşı koymuşlardır. Alaybeyisi, Çeribaşısı, 300 akçe payesi ile kadısı, kale dizdarı, 7 Azap Ağası, 3 oda (Bölük)Yeniçerisi, 1 oda Cebecisi ve 1 oda Topçusu vardır. Çorbacılar, neferleri ile beraber Erzurum da otururlar. 1500 kale neferi vardır. Kars, Van, Ahıska, sınırda olup, ahalisi yiğitlikleri ile meşhurdur. Fırat Irmağı kıyısındaki Birecik Kalesi önündeki geçit gemilerinin mahsulleriyle, Halep Eyaletindeki Suruç ve Menbiç köylerinin hâsılları bu kale (Kars Kalesi) askerine Ocaklık kaydolduğundan, yıllık 70 yük akçe mevacipleri (maaşları) gelir. Kars Eyaleti'nin 10 kazası, her kazanın da 8 nahiyesi vardır. Nakib ül-Eşrafi, müftüsü ve ileri gelenleri vardır*⁶³.

Evliya çelebi, Kars Kalesi hakkında; "*Kars'ın kuzey tarafının arkasında, bir top menzili uzakta yüksek bir tepe vardır. Onun eteğinde bu kalenin iç kalesi bir tepeye oturtulmuştur. Aşağı hisar (Dış kale duvarı) düzlük bir yerdedir. Hepsi beş kat sağlam surdur. Kale kapısı doğuya bakar, yukarı kale denilen orta kale kapısı batıya açılmış*

⁵⁹ Solakzade Tarihi II, s. 538.

⁶⁰ Yunus Zeyrek, *Sultan IV. Murâd'ın Revan ve Tebriz Seferi Ruznâmesi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999, s. 56–57.

⁶¹ Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, s. 533.

⁶² Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III/I*, s. 205.

⁶³ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (2. Kitap), s. 168.

demirden yapılmış bir kapıdır. Surun içinde dizdar evi, 200 nefer levendlerin evleri, Mükemmel cephaneleri vardır. Ama bu orta hisarda çarşı, Pazar, han, hamam yoktur. Bu kalenin aşağı varoşu büyük hisardır. Yeni üç demir kapısı vardır. Kapının için de kapıcılar, gözcüler vardır. Bunların Tulga (Tolga-Demir Başlık), Tüfek, Cida (Kargı-Mızrak) ve türlü savaş aletleri vardır. Bu kapıların biri batıya Erzurum yönüne açılır. Buna Sukapısı veya Çerikapısı derler. Bir diğeri Kağızman tarafına açılır, üçüncüsü doğuya Revan tarafına bakan Behram Paşa kapısıdır. Kale duvarının üzerinde karakolhaneler de gece-gündüz bekçiler muhafızlık edip her karanlık gecede kalenin kapı ve duvarlarını meşaleler ile aydınlatırlar. Varoş duvarının boyu o kadar yüksek değildir ama gayet geniş, sağlam ve taştandır. Aşağı kalenin hendeği çepeçevre göldür ki (günümüzde göl yeri olarak bilinir), Behram Paşa kapısından, Orta kapıya kadar sarmıştır. Suyu da hayat suyu (Ab-ı Hayat) gibidir. Bu yönden kaleye girmek asla mümkün değildir. Kalenin çevresinde 220 tane yüksek kule vardır. Bedeni 2080 dıştır. Bu büyük yapının çevresi 5700 (4200 metre) adımdır⁶⁴.

Evliya Çelebi Kars'taki camiler, yapılar ve insanlar hakkında; "Bu kalede 3000 kadar ileri gelen, eşraf ve esnaf evleri vardır. Kars merkezinde 47 tane camii ve mescit var ise de yalnız sekizinde Cuma namazı kılınır".

"En eski camisi Lala Mustafa Paşa'nın yaptırdığı Şeyh Hasan ül-Harakani Camisi'dir. Şeyh Hasan ül-Harakani'nin Türbesi camiinin hemen bitişiğinde olup, ziyaretgâhtır. Vaiz Efendi, Ulu camii, Bayram Çelebioğlu, Emir Yusuf Paşa camileri o dönem Kars'ın belli başlı büyük camileri olup, dış kale surları dâhilinde yer almaktaydılar.⁶⁵ Kars'ta 18 Sıbyan Mektebi olup, medresesi yoktur. Bütün ilimler camilerde öğretilir.

Sukapısı'nın iç tarafında, beden dibinde Emir Yusuf Paşa hamamı, güzel suyu, yapısı, gönül çekici ferah, aydınlık bir hamamdır. Ortakapı'nın iç tarafındaki eski hamamda gayet güzeldir.

Kars'ta Dar ül-kura ve aşevleri yoksa da soylu aileleri çok cömert olduklarından, gelip gidenler için nimetleri boldur. Yabancılarla çok lütuf ve ikramda bulunurlar. Kâgir bedesteni yoktur ama 200 dükkânı vardır. Beşinci iklimin ortasında bulunduğundan kışları çok defa sert geçer. Bunun için bağ ve bahçesi yoktur. Fakat

⁶⁴ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (2. Kitap), s. 168.

⁶⁵ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (2. Kitap), s.168-169.

mahsulleri, tahılı çoktur. Ahalisi gayet zinde olup, ticaret, ziraat ile geçinirler. -Şöhret âfettir- diyerek yoksul, altlı üstlü hüznü (gösterişsiz) evlerde otururlar. Ulu Camii yanındaki Paşa Sarayı mamur olup, bu saray yanında bir Şer'îye Mahkemesi vardır”⁶⁶. Evliya Çelebi bu suretle XVII. yüzyıl Kars şehri hakkında ayrıntılı bilgiler vererek günümüze ışık tutmaktadır.

1722’de Safevi Hanedanı’ndan çocuk yaşta birisinin Safevi tahtına geçmesiyle İran’da otorite boşluğu ortaya çıkmıştır. Bu durumdan yararlanmak isteyen ve kendisi Avşar Türkmenlerinden olan aynı zamanda İran’da ordu komutanlığı ve valilik görevi bulunan Nadir Han, bu kargaşa ortamında İran’da hüküm yürüten tek güçlü kişiydi. Nadir Han (bu dönemde şahlığa vekâlet etmektedir), İran’da boş bulunan şahlık makamına geçebilmek ve kendisini ispatlamak için bir güç gösterisi yapması gerekiyordu. Bu nedenle, Nadir Han, 3 Haziran 1734’te Kars Kalesi önüne gelmiştir. Bu durum üzerine kale komutanı Abdullah Paşa, kalede bulunan askerleri kale dışında bulunan tabyalara yerleştirerek savaş düzeni aldırılmıştır. Ardından Nadir Han kuvvetleri ile Tahmasp Tabya ve Timur Paşa Kulesi çevresinde cereyan eden 4 günlük çarpışmalardan sonra kaleyi alamadan ve şehre girmeden Kars önünden ayrılmıştır. Ancak Nadir Han, 24 Eylül 1734’te ikinci defa Kars önüne gelmiş ve kaleyi muhasara etmiştir. Bu muhasara 38 gün sürmüştür. Safevi muhasarasını, Doğu Serdarlığına atanan Ahmed Paşa, Revan Kalesi’nin Safevilere bırakıldığını kabul etmek suretiyle kaldırabilmiştir. 16 Ekim 1734’te Nadir Han, Kars Kalesi önünden ayrılmıştır. 1743’te Nadir Şah tekrar ve aniden Osmanlı topraklarına saldırarak Kerkük’ü zapt ve Bağdat’ı muhasara etmiştir. Bu gelişme üzerine Osmanlılar vaktiyle kendilerine sığınmış olan Safevi Şehzadesi Şah Hüseyinoğlu Safi Mirza’yı Safevi tahtına geçirmek istemiştir. Safevi Şehzadesi eski Sadrazamlardan Antalyalı Hacı Ahmed Paşa komutasındaki bir ordu ile Kars’a gönderilmiştir. 1744 yılı Şubat ayında Kars’a varan Hacı Ahmed Paşa, Nadir Şah’ın Kars üzerine gelmesi nedeniyle kale ve çevresinde savunma tedbirleri almıştır⁶⁷. Bu savaşa, Safevi tarafı 150 bin asker ile katılırken, Osmanlı Devleti’nin Kars’ı savunan kuvveti 40 bin düzenli asker ile ahalinin verdiği destekten ibaret

⁶⁶ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (2. Kitap), s. 168.

⁶⁷ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, (Haz.: Neşet Çağatay), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1984, s. 52; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 4/1*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988, s. 174.

kalmıştır. Nadir Şah, üçüncü defa muhasara ettiği Kars'ı ele geçiremeden çekilmek zorunda kalmıştır.

Bu muhasara esnasında kaleye hücumla giremeyeceğini anlayan Nadir Şah, Revan'dan getirttiği pamuk denkleri (balya) ile kalenin dibinden ve şehrin içinden geçen Kars Çayı önüne Benliahmed (Bengli Ahmed) Karyesi yakınında bir set çekmiş ve kale ile şehirdekileri susuzluktan bunaltarak teslim olmaya zorlamıştır⁶⁸. Bu durum kalede savunmada bulunan Osmanlıların ümidini kırmamış aksine daha sabırlı olmalarına ve yerlerinde sebat etmelerine sebep olmuştur. Bu sabır ve sebatlarının sonucunu da Osmanlı Türkleri almıştır. Çünkü Nadir Han Ordusu'nun dört aylık muhasarasını başarısızlığa uğratmışlardır. Kaleyi alamayan Safeviler, Kars ve çevresinde büyük yıkım ve talan yaparak çekilmişlerdir.

XIX. yüzyılın başlarında (1806) Ruslar hiçbir sebep göstermeden ve savaş ilan etmeden Osmanlı topraklarına saldırmışlardır. 1807'de Rus Ordusu'nun bir kolu Kars üzerine gelerek Osmanlı kuvvetleri ile savaşa tutuşmuştur. Şehrin dışında Yenimahalle, Timurpaşa ve Bayrampaşa mahalleleri ve tabyalar etrafında yapılan göğüs göğüse çarpışmalarda Rus Ordusu bozularak geri çekilmiştir⁶⁹.

Kars önüne Rusların gelmesi tarihte bir ilktir. Bu Rus saldırısı bir keşif harekâtı olarak adlandırılabilir. Çünkü Ruslar bu tarihten sonra Osmanlılar ile aralarındaki savaşlarda doğuda Kars'ı devamlı surette kendilerine hedef olarak seçmişlerdir. Rusların bu ilk saldırısı, Kars ahalisinde korku ve dehşet uyandırmıştır. Çünkü o tarihe kadar sadece vahşilikleri ile adını duydukları Rusları, Moskof adı ile tanımış ve kendilerine musallat olduğunu acı bir tecrübe ile görmüşlerdir.

1821 yılında Revan Hanı Hasan Han komutasındaki Revan kuvvetlerinin Kars şehir merkezi önüne gelmesi üzerine Osmanlı kuvvetleri sayıca yetersiz olmaları nedeniyle kaleye kapanmıştır. Bunun üzerine Hasan Han, hanlık kuvvetleri ve kendine bağlı Türkmen ve Kürt aşiretlerinin desteği ile Kars şehir merkezi ile çevre köyleri yağmalatmış ve ele geçirdiği ahaliyi esir ederek Revan'a götürmüştür⁷⁰. Buna benzer bir saldırı 1822 yılında tekrarlanmıştır.

⁶⁸ Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, s. 543.

⁶⁹ Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, s. 547.

⁷⁰ Hasan Oktay, *Revan Hanlığı (1747-1828)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1997, s. 77.

1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılınca, Kars Kalesi'ndeki Yeniçeri Ortası da lağvedilmiştir. Yeniçeri Ortası'na ait silahlar toplanarak kalede muhafaza altına alınmış, kale anahtarı onlardan alınarak bir nizamiye subayına verilmiştir. Bu durum, İstanbul'dan gelen emir üzerine yapılmış ve Yeniçeri neferleri, Kars Kadısı, müftüsü ve ahalisi herhangi bir kargaşalığa fırsat vermeden İstanbul'dan gelen emre itaat etmişlerdir⁷¹.

1828'de Ruslar, Kafkasya Bölgesi'ndeki istila hareketleri neticesinde Revan ve çevresine de hakim olmak suretiyle Osmanlı Devleti'nin Kars Eyaletiyle hem hudut olmuştur. Ruslar, Revan ve çevresinin istilasını Türkmençay Antlaşması ile (22 Şubat 1828) İran'a da kabul ettirmişlerdir.⁷²

Bu suretle Osmanlı Devleti'nin Kars Eyaleti ile sınırdaş olan Ruslar kendilerine yeni hedef olarak Kars'ı seçmişlerdir. Yeniçeri Ocağı'nın 1826'da kaldırılışından sonra Osmanlılar düzenli bir ordu kuracak kadar zaman bulamamıştır. Ruslar, bu durumdan yararlanmak isteyerek, 1828'de Osmanlı topraklarına yeniden saldırmıştır. Bu doğrultuda, Rusların Kafkasya Bölgesi'ndeki ilk hedefi Kars Kalesi olmuştur. 27 Haziran 1828'de Rus Ordusu, Kars Kalesi ve tabyalar önüne gelerek savaş düzeni almıştır. Kanlı Tabya civarında Ruslarla yapılan üç günlük ilk çarpışmada Emin Paşa komutasındaki Osmanlı Kuvvetleri, Rus saldırısına dayanamayarak geri çekilmiş ve kaleye kapanmıştır. Osmanlı Kuvveti'nin geri çekilmesi üzerine Ruslar, Kars şehir merkezini işgal etmiştir. Emin Paşa bir hafta kale de savunmada kalmış ise de Erzurum'dan beklediği yardım gelmeyince 14 Temmuz 1828'de aman ile kaleyi Ruslara teslim etmiştir⁷³.

Bir iddiaya göre, Kars Kalesi'nin teslim oluşunda şehirde yaşayan ve Türklerle birlikte kaleye kapanan Ermenilerin Türkçe bilmeleri nedeniyle Ruslar lehine Türkler arasında; *“Rusların savaşı askerle siz neden kendinizi kırdırıyorsunuz”* mealinde olumsuz propagandalarda bulunmaları etkili olmuştur. Bunun neticesinde kalede bulunan ahalinin ümitleri kırılarak cephe komutanı olan Emin Paşa üzerinde teslim olma konusunda baskı kurmaları ve hatta kalede kargaşalık çıkarmaları etkili

⁷¹ BOA, HAT, 290/17315/A,

⁷² Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, (Haz.: İsmet Demir ve diğerleri), TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1992, s. 29.

⁷³ Ahmet Lütfü Efendi, *Vakanüvis Ahmet Lütfü Efendi Tarihi 2-3*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999. s. 370.

olmuştur⁷⁴. Bundan dolayı Kars Sancağında bulunan Ermeni ahalinin büyük kısmı ihanet ve suçluluk psikolojisi ile Ruslarla birlikte göç etmiştir. Bu olaydan sonra Kars merkezde sadece 60–70 hane kalmışlardır. Köylerde ise göç etmeyip yerinde kalan Ermeni ahali 3–5 haneyi geçmemekteydi.⁷⁵

Ruslar Kars'tan çekildikten sonra Kars şehir merkezi tam bir harabe görünümündeydi. Kars'ın bu ilk Rus istilası öncesinde nüfusu 50.000 iken işgal sonrasında 12.000'e düşmüştür. Şehirde ve kale dâhilinde olan 72 cami ve mescitten 48'i ile şehrin dörtte üçü, bey konakları, istihkâmlar ile kale tahrip edilmiştir. 14 Eylül 1829 Edirne Antlaşması gereğince Ruslar, Kars'ı boşaltmayı kabul etmiştir. General Paskiyeviç komutasındaki Rus Ordusu, Kars'ı boşaltmadan önce şehir merkezindeki ev ve işyerlerini de yağmalatmıştır⁷⁶.

Bu Rus istilasından sonra Kars, eyalet vasfını yitirmiştir. Çünkü ahalisinin büyük bir kısmı Anadolu'nun iç bölgelerine göç etmiştir. Bu göç neticesinde tarım arazilerini işleyecek nüfus kalmamış ve üretim önemli oranda düşmüştür. Bunun doğal neticesi olarak da Kars'ın vergi gelirlerinin düşmesine neden olmuştur. Bunun üzerine Kars'a vezir rütbesine sahip bir kişi yönetici olarak atandığında pek memnun kalmıyor ve en kısa sürede geliri iyi olan yerlere gitmek için büyük gayret sarf ediyordu. Bu nedenlerle Kars, 1833 yılından itibaren eyalet yerine bir sancak merkezi olarak işlev görmeye başlamıştır. Yönetici olarak da ikinci derecede vezirler atanmaya başlanmıştır.⁷⁷

Bir Osmanlı arşiv belgesinde bu durum açık bir şekilde ifade edilmekte ve ahali göç eden yerler arasında Kars'ta sayılmakta ve bundan dolayı vergilerin eski nüfus üzerinden verileri üzerinden değil yeni nüfus verileri üzerinden ve ahalinin gelirini de dikkate alan bir sistemle vergi alınması bildirilmekteydi. Bu durum göç etmeyip yerinde kalan ahalinin perişanlığına sebep olduğu dile getirilmekteydi.⁷⁸

⁷⁴ Ahmet Lütfi Efendi, *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi 2–3*, s. 370.

⁷⁵ BOA. A. MKT. NZD. 64/5; Karl Koch, *Reise im Pontischen Gebirge und Türkischen Armenien*, Weimar 1846, s. 460.

⁷⁶ M. F. Kırzioğlu, *1855 Kars Zaferi*, Işıl Matbaası, İstanbul 1955, s. 32.

⁷⁷ Osman Ersoy, "Bir İngiliz Konsolosunun 1846 Yılında Erzurum'dan Kars'a Seyahati", Ankara Üniversitesi DTCF, *Tarih Araştırmaları Dergisi II*, (1964), s. 239–247.

⁷⁸ Mehmet Esat Sarıcaoğlu, *Mali Tarih Açısından Osmanlı Devleti'nde Merkez-Taşra İlişkileri (II. Mahmut Döneminde Edirne Örneği)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s.57.

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA KARS ŞEHİRİ

1.1. FİZİKİ YAPI

1.1.1. Kale

Şehrin merkezi Kars Kalesi olup, Karadağ olarak adlandırılan tepenin üstünde yer almaktadır. Kalenin üç tarafından Kars Çayı'nın yatağı bir kıvrım oluşturarak akmaktadır. Bu durum kalenin savunulmasını kolaylaştırdığı gibi muhasara esnasında savunmada bulunanlara su temininde kolaylık sağlamaktaydı. Kalenin kurulduğu Karadağ Tepesi etraftan soyutlanmış çevresi uçurum olan fiziki bir yapıya sahiptir.

Kars Şehri'nin temelini ilk defa kimler tarafından atıldığı kesin olarak belli olmasa da Urartular döneminde yerleşime açıldığı tahmin edilmektedir. Bu tahminin yapılmasının nedeni, Urartu döneminden kalan mimari eserlerin kesme taş malzeme ile inşa edilmeleri ve bölgeye hâkim olmalarıdır. Urartu çağdaşı olan diğer oluşumlar ise tuğla malzeme ile mimari eserlerini meydana getirmişlerdir⁷⁹. Bundan dolayı Kars Kalesi'nin yapımında taş malzeme kullanılması ve mimari özelliği, kalenin Urartu döneminden kalmış olabileceği ve yerleşiminde yine bunlar zamanında olduğu tahmininin yapılmasına neden olmuştur.

Kars Kalesi'nin dış surlarının uzunluğu 5.700 adım olup, metre hesabı ile 4.200 metredir. İçkale ve iki kat dış surdan oluşmaktadır. Dış kalenin surları çift katlı olarak inşa edilmiştir. Kalenin dış surları arasındaki mesafe 16 adımdır. Ancak dış kale surları günümüzde tamamen yıkıldığından sadece temel üstünde kalıntıları bulunmaktadır, İç kale ise sağlam bir şekilde durmaktadır.

Kalenin inşasında kullanılan inşaat malzemesi kesme taştır. Kalenin inşasında ve daha sonraki dönemlerde yapılan onarımlarda kullanılan taş malzeme yaklaşık 600–700 metre uzaklıkta bulunan ve günümüzde Kayabaşı olarak adlandırılan yerden temin edilmiştir. Bu taş çok sert olup, bölgede Karataş olarak adlandırılmakta ve yontulması büyük emek gerektirmektedir.

Kale duvarının uçurum olan kısımlarına heyelana karşı 60 derece eğimli destek duvarları inşa edilmiştir. Kalenin dış suru etrafında tarihi süreçte yedi büyük burç olup, bunlar önceki dönemde, hapishane ve cephanelik olarak da kullanılmıştır. Bu kulelerin

⁷⁹ Grousset, s. 63–64.

günümüzde sadece kalıntıları bulunmakta olup, yuvarlak geometrik şekildedir. Bunun dışında 1579'daki onarımda üç büyük gözetleme kulesi yapılmış ise de bunlar günümüze kadar ulaşmamıştır. 1153 Saltuklu ve 1579 Osmanlı onarımlarında kale eski temeli üzerine inşa edilmiştir. İç kale duvarları tamamen sağlam olup, içindeki binalar yıkık haldedir. İç kaleye çıkılan yoldaki merdivenler, kesme ve yassı taş malzeme ile inşa edilmiştir. Kalede günümüzde sadece Celal Baba adı ile anılan bir zatın türbesi ile sonradan temeli üzerine inşa edilen bir cami ayaktadır. Celal Baba adlı zat, Gürcü-Kıpçaklar ile Saltuklular arasında yapılan savaşlarda kale komutanı olup, bu savaşlarda şehit olmuştur⁸⁰. Günümüzde ziyaretgâh niteliğinde olup, adaklar adanmaktadır. İç kale de yarım hilal şeklinde eyvanlar ile nöbetçi kısımları ve merdivenler bulunmaktadır. Osmanlı döneminde kalma bir cephanelik binası olup, çatısı yıkık haldedir. Ayrıca iç kalede çevresi taşlarla örülmüş bir su deposu ile Kars Çayı'na ulaşan gizli bir su yolu da bulunmaktadır. İç kalede, biri güneyde diğeri kuzey yönünde olmak üzere yuvarlak kemerli iki büyük kapının ikisi de doğu yönüne açılmaktadır. Kapılardan birisi demirden diğeri demir aksamlarla güçlendirilmiş tahta kapıdır. Bu kapıların yaklaşık 25–30 metre ilerisi derin bir uçurumdur.

Kars'ın şehir içi yollarının görünümü, Kars'ın merkezi olan Kaleiçi ve Sukapı mahalleleri, XIX. yüzyılda dar ve eğri yollar boyunca düzensiz dizilmiş bakımsız evler ve sıkışık yapılar topluluğu görüntüsü vermekteydi. Bu şehir içi ulaşım, dik noktaları eğimine kıran, eğimi azaltılmış dar sokaklarla sağlanmaktaydı. Üst ve alt sokakları birbirine eğimine dik merdivenli sokaklarla bağlanmaktaydı⁸¹. Bu sıkışık yapı topluluğu genelde kale ve çevresinde yoğunlaşmaktaydı.

İngiliz Seyyah Robert Ker Porter, 1819'da gördüğü Kars sokak ve caddeleri hakkında; "*Güneydeki kapıdan girdiğimizde beklediğimiz geniş cadde ve sokaklar hayali kayboldu. Bunların yerine hapisaneye giden kederli yollar, pis ve harabe caddelerle karşılaştık. Şehirde dar ve dolambaçlı yollardan geçerek karakola vardık*"⁸², diyerek o dönem Kars'ın şehir içi yollarının durumunun hiçte iyi olmadığını

⁸⁰ Abdüsselam Uluçam, "Kars'taki Osmanlı Eserleri", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu (17–21 Haziran 1991)*, Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1992, ss. 147–153.

⁸¹ Mustafa Gönen, "Kars'taki Osmanlı Mimarisinin Yeniden Canlandırılması", *Kars "Beyaz Uykusuz Uzakta"*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2006, ss. 283–289.

⁸² Robert Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Bablonia*, London 1822, volume 2, ss. 646–651.

ve bakımsızlığını gözlemlemiştir. 1846'da şehri ziyaret eden Erzurum'daki İngiliz Konsolosu Holmes'da, Kars'ın cadde ve sokaklarının durumunu Ker Porter'ın anlatımı ile anlatmaktadır⁸³. Kars'ın şehir içi yollarının dolambaçlı ve dar olduğunu 1836'da şehre gelen William John Hamilton'da vurgulamıştır⁸⁴.

1.1.2. Tabyalar

Şehir savunmasına destek olmak amacıyla inşa edilen tabya ve benzeri korunma amaçlı yapıların ilkçğa kadar dayanmaktadır. İlkçağ Yunan devletlerinde şehrin merkezi kale kabul edilmekte olup, kale ele geçirildiğinde, kaleye bağlı yerlerde doğrudan galip gelenlerin hâkimiyetine geçmiş olurdu. Yunan şehir devletlerinde savunma üç hat üzere kurulmuştu. İlk savunma hattını araziye koruyan kaleler, kuleler ve duvarlar oluştururdu. Kaleler ve kuleler stratejik önemi olan tepeler üzerine inşa edilirdi⁸⁵. Kars Şehri'nin kuruluş noktası da tespit edilirken, Yunan şehir devletlerinde görülen savunma düzeniyle benzerlikler gstermektedir. Mimari yapı özellikleri farklılık gösterse bile şehir savunmasında destek yapıları olan tabya-kule stratejisi XIX. yüzyılda da geçerliliğini korumakta olup, hâlâ kullanılan savunma yapılarından biri idi.

Kars Şehri'nin savunma noktasının merkezi kale olduğundan saldıran tarafın ilk hedefi genelde burası olurdu. Bu nedenle saldıran taraf kaleye ulaşmadan önce, Yunan şehir devletlerindeki kulelere benzer çok sayıda yapı Kars Şehri'nin etrafında inşa edilmişti. Osmanlı askeri terminolojisinde bu yapılar "Tabya"⁸⁶ olarak adlandırılmaktaydı. Tabyaların yapılış amacı kaleyi korumak ise de şehrin büyüüp gelişmesi neticesinde mahalleler, kale surları dışına taşmış ve korumasız hale gelmişlerdir. Bu nedenle, sur dışında bulunan mahalleleri düşman saldırısında ilk hedef

⁸³ Osman Ersoy, "Bir İngiliz Konsolosunun 1846 Yılında Erzurum'dan Kars'a Seyahati", Ankara Üniversitesi, DTCTF, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 1964, ss.239-247.

⁸⁴ William S. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia I*, London 1845, s. 192-195.

⁸⁵ Aşkıldil Akarca, *Şehir ve Savunması*, (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1987, s.118.

⁸⁶ Tabya kelimesi, Arapça "ta'biye"den gelmektedir. Aynı ayrı hazırlanmış ve silahlarla güçlendirilmiş savaş yeri, istihkâm anlamında kullanılmaktadır. Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, s. 1601; İçerisinde muhtelif sayıda kuvvetleri barındıran bonetlerin ardında bulunan açık top mevzileri ile avcı siperlerinin bütün etrafını kaplayan hendek ve dâhilindeki koruma mahallerini bölük, tabur ya da binalarını bünyesinde kapsayan kendi kendine yeterlilik sağlayan herhangi bir muhasarada dahi uzun bir süre direnebilen hâkim noktalara yapılmış çevreyi bakış açısıyla kontrol altına tutan, her yöne karşı savunulabilen, taş, kâgir, beton veya demirli betondan inşa edilmiş kapalı mevzilere verilen addır. Genelkurmay Başkanlığı, *Tabya ve İstihkâmlar*, Harp Dairesi Başkanlığı, 1973, s.176; Osman Ülkü, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006, ss. 46-47.

olmaktan çıkarmak amaçlanmıştır. Yani sivil ahaliyi saldırıların ilk etkisinden korumak düşüncesinin olduğu açıkça görülmektedir⁸⁷.

1579'da Kars Kalesi tamir edilirken kalenin muhafazasına yardımcı olmak amacıyla Kars Çayı vadisi'nin sağ ve sol tarafında yer alan çapraz konumdaki iki tepenin birinin üzerinde kale yer alırken diğer tepenin üzerine de gözetleme kulesi yapılmıştır. Bu kulenin etrafına, XVIII. yüzyılda Kars Beylerbeyi Timur Paşa tarafından yeni ek inşaatlar yapılmak suretiyle tabya haline getirilmiştir. Bundan dolayı paşanın adı ile anılmaya başlanmıştır. Bu nedenle Timur Paşa Tabyası adını alan yapı, kale savunmasına yardımcı unsur olarak inşa edilmiştir. Bundan dolayı Kars'ta ilk tabya kalıntısının bu kule olduğu anlaşılmaktadır⁸⁸.

Kars'ta ebatları farklı olmak üzere büyük çoğunluğu XIX. yüzyılda inşa edilen 46 adet tabya bulunmaktadır. Bu tabyalar Kars kalesini ve şehrini uzaklıkları farklı olmakla beraber adeta muhasara edecek şekilde inşa edilmişlerdir.

Timur Paşa Kulesi hariç tutulacak olursa, Kars'ta bulunan tabyalar 1734'ten itibaren 1877 tarihine kadar geçen 143 yıllık süre zarfında kırk altı tabya inşa edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Kars'ta tabyalar inşasının sebebi, Kuzeydoğudan Anadolu'ya doğru yayılma niyetinde olan Ruslara ve doğudan İran saldırılarına önlem almak amacı taşıdığı anlaşılmaktadır⁸⁹.

Tabyaların nerelere yapılması lazım geldiği yapılan keşif ve muayene neticesinde tespit edilmiştir. Yapılması lazım gelen yerler belirlendikten sonra inşasına başlanılmıştır. İnşa esnasında askerin zorunlu, ahalinin ise gönüllü katılımlarının sağlanmasına gayret edilirdi. Kars'ın savunmasına yönelik olarak 1270 senesinde üç tabya'ya ihtiyaç duyulmuştur. Bu tabyaların inşasına dair;

Ma'ruz-ı çâkeri keminerinedir ki;

Kars'da yapılması lazım gelen istihkâm mahalleri keşf ve muayene olunarak, üç mahalle inşası icâb eden tabiyelerin emr-i imaline bed'an mübaşeret olunduğu ifadesine dair Anadolu Orduy-ı Hümayunu Müşiri Devletlû paşa hazretleri tarafından tevârüd eden tahrirat-ı manzur-ı 'âli dâverileri buyrulmak üzere paşagâh-ı sami-i sedaret-i penahilerine takdim kılınmış ve siyaken işare nazaran zikr olunan tabiyelerin

⁸⁷Osman Ülkü, "Osmanlı İmparatorluğunda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi" *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2007), sayı 27, s. 252.

⁸⁸ *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği İl Özel İdaresi Yay., Ankara 2009, s. 304.

⁸⁹ *Kars İli Kültür Envanteri*, s. 305.

emr-i inşası hususunda asâkir-i şahane ve ahali taraflarında kemal-i şevk ve hahiş ile razı ve akdem olunduk da bulunmuş olmağla muvafık-ı rey-i 'âli hidivleri buyurulur ise icab-ı vechile bir kıta tahsinnâme-i sâmi-i vekâletpenahileri tastiriyle taraf-ı bendegîye irsali babında emr u ferman menleh ül-emrindir. Fi.14 Ş. Sene 1270⁹⁰, iradeleriyle izin istenilmiştir.

Bu doğrultuda izin 20. Ş 1270 (18 Mayıs 1854) tarihinde Anadolu Ordusu Müşiri'ne verilmiştir⁹¹. Belgede bahsi geçen tarihe dikkat edildiğinde, Rusların, 1853–1856 Kırım Savaşı'nın devamı olmak üzere Kars önlerine geldiği tarihin hemen öncesine tekabül etmektedir. Bahsi geçen tarihten önce Ruslar ile olan savaşlarda Kars birçok kez Rusların ilk hedefleri arasında yer almaktaydı. Bu dönemde Kars gibi stratejik bir konumda yer alan şehrin savunma tedbirlerinin hâlâ tamamlanmamış olması büyük bir zafiyet oluşturmaktadır.

Tabyalar etrafında cereyan eden muharebeler bazen tabyalara isim de olmaktadır. 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın en çetin ve kanlı safhası Osmanlıların “Büyük Tabya” dedikleri tabya çevresinde cereyan ettiğinden Büyük Tabya olan adı ahali tarafından “Kanlı Tabya” şeklinde söylenegelmiştir. Bu tabya günümüzde de Kanlı Tabya adıyla bilinmektedir⁹². Bir diğer tabya ise Arap Tabya'dır. Bu tabya Kars'taki en büyük tabyadır. Karadağ Tepesi üzerine kurulan tabya, 1855 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Şam'dan gelen Arabistan Ordusu'na mensup askerler tarafından Ruslara karşı savunulmuş olduğundan tabyaya Arap Tabya adı verilmiştir⁹³.

Kanlı Tabya'nın bulunduğu istihkâmlara 1855'te hücum eden Ruslar ile yapılan muharebe çok şiddetli cereyan etmiş, muharebe de Ruslara ağır kayıplar verdirilerek geri püskürtülmüştür. Bu durum;

'Atufetlu Efendim Hazretleri

Kars'da Kanlı Tabya'ya geçende hücum iden ve Köprü Karyesi üzerine gelen Rusya askeriyle vuku' bulan muharebe keyfiyetini mutazammın devletlû kumandan paşa ve Sââdetlu Tahir Paşa hazeratının tevârüd etmiş olan şukkalarıyla, manzur-ı şevketmeyfûr-ı cenâb-ı pâdişâhîye buyrulmak için arz ve takdim kılındı. Düşmanın asâkir-i hazret-i şahane tarafından gösterilen dilîrâne harekete mukavemet idemiyerek

⁹⁰ BOA. İ.DH. 299/18906–1.

⁹¹ BOA. İ.DH. 299/18906–2.

⁹² Kars İli Kültür Envanteri, s. 308.

⁹³ Kars İli Kültür Envanteri, s. 312.

mahzûlen ricati filhakika teşekkür olunacak mûmâ-ileyhadan olmasıyla Hazret-i Zill'ullahi Pervendigâri olduğu ve irâde-i seniyye buyrulur ise, tahrirat-ı merkumeyi tahsin ve teşviki havi cevabnâmeler yazdırılacağı beyânıyla tezkire-i senâveri terkim kılındı efendim. Fi.15 Ca. Sene 1271(3 şubat 1855)''⁹⁴ muhtevalı bir yazı ile İstanbul'a ulaşınca Osmanlı devlet adamları ve ahali arasında büyük sevinç yaşanmasına sebep olmuştur.

Kars'a inşa edilen tabyaların bazıları betonarme bazıları ise taş ve kalaslarla güçlendirilmiş toprak tabyalar şeklindedir. Taş ve kalaslarla güçlendirilmiş tabyalar günümüze kadar gelmemiştir. Ancak yerleri ve planları temel izlerinden ve diğer kalıntılardan tespit edilebilmektedir. Betonarme tabyalar ise günümüze kadar bakımsız da olsa ulaşmıştır.

Kars'taki Tabyalar⁹⁵;

1	Karadağ Tabya	24	Feyzibey Tabya
2	Arap Tabya	25	Ok Tabya
3	Kanlı Tabya	26	Yeni Tabya
4	Hafız Paşa Tabya	27	Çiçek Tabya
5	Williams Tabya	28	Mahfel Tabya
6	Süvari Tabya	29	Yenikapı Tabya
7	Thomson Tabya	30	Çatlak Tabya
8	Çim Tabya	31	Koltuk Tabya
9	Veli Efendi Tabya	32	Gemli Tabya
10	Yusuf Paşa Tabya	33	Temur Paşa Tabya
11	Kayabaşı Tabya	34	Çukur Tabya
12	Veli Paşa Tabya	35	Telek Tabya
13	Kerim Paşa Tabya	36	Çakmak Tabya
14	Churchill Tabya	37	Bluhm Paşa Tabya
15	Zohrab Tabya	38	Ziyaret Tabya
16	Yüksek Tabya	39	Meclis Tabya
17	Teesdale Tabya	40	Reninson Tabya
18	Laz Tabya	41	Heykel Tabya

⁹⁴ BOA. A. AMD. 53/81.

⁹⁵ Kars İli Kültür Envanteri, s. 307.

19	Gürcü Tabya	42	Mezar Tabya
20	Kapak Tabya	43	Göbek Tabya
21	Kilit Tabya	44	Çengel Tabya
22	Çiftegögüs Tabya	45	Mihrap Tabya
23	Dere Tabya	46	Yıldız Tabya

Bu tabyalar dışında H.1197 (M.1782) tarihli Kars Kalesi'nin onarımı vesilesi ile tutulan bir keşif defterinde, Darendeli Hüseyin Paşa Tabyası adıyla bir tabya adı Osmanlı belgesinde geçmektedir⁹⁶. Bu tabyanın yukarıda verilen tabyalardan birisinin gerçek ismini yoksa yeni bir tabyanı olduğu tespit edilememiştir. Bunların dışında 1855 senesi Nisan ayında yapımı tamamlanan Williams Tabya ile birlikte bitirilen diğer iki tabyaya Mecidiye ve Vasifiye adları verilmiştir⁹⁷.

Kars'taki tabyalara verilen isimler incelendiğinde; çoğu zaman yaptıranın, tabyayı kumanda edenin veya tabyanın mimari planlarından hareketle isimlendirme yapıldığı anlaşılmaktadır. Kars şehir merkezi etrafında kırk altı tabyanın olması Kars'ı tabyalar şehri konumuna yükseltmektedir.

1.1.3. Beylerbeyi Sarayı

XIX. yüzyılda Kars'ta bir beylerbeyi sarayı bulunmakta olup, beylerbeyi sarayı, hükümet konağı adı ile de bilinmekteydi. Kars'ın yönetimi ile ilgili işler bu saraydan yürütülmekteydi. Saray, 1579'da Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. 1878 yılına kadar hükümet konağı olarak kullanılmıştır⁹⁸. Konak dış kale surları dâhilinde iç kalenin hemen aşağısında yer almaktadır. Konakta vali ikamet etmekte ve gelen vüzerayı burada ağırladığı gibi vatandaşın devletle olan sorunlarını da burada çözüme kavuşturmakta idi. Konak daha sonra büyütülerek bir adet arz odası yapılmıştır. Bunun dışında saraya XIX. yüzyılda ek olarak bir oda ile bir ahır da eklenmiştir. Bu konak taş duvardan inşa edilmiştir. Konağa yapılan bakım ve tadilat 1.880 kuruşa mal olmuştur⁹⁹.

1818'de Kars valisine mahsus konağın çok yıpranması nedeniyle vali burada oturmamaktaydı. Vali, ahaliden kiralanmış üç odalı bir hanede ikamet etmekteydi. Bundan dolayı, Kars'ın ileri gelen ulema, suleha ve bütün askeri sınıf temsilcilerinin

⁹⁶ BOA. C. AS. d. 13708.

⁹⁷ 5 Şaban 1271(23 Nisan 1855) Tarihli ve 737 Sayılı Ceride-i Havâdis Gazetesi.

⁹⁸ Kars Valiliği, 2002 yılı, s. 6.

⁹⁹ BOA. C.AS. 35635

tamamının mührü bulunan bir arzuhal, İstanbul'a gönderilerek oturulamayacak durumdaki konağın tamir edilmesi istenilmiştir¹⁰⁰. Yapılan keşif neticesinde bu konağın tamir edildiği takdirde masrafının yaklaşık 30.000 kuruş olacağı hesaplanmıştır. Bu paranın, 15.000 kuruşu Erzurum gümrüğü malından, 15.000 kuruşunun ise Kars köyleri ve çevresi gelirlerinden karşılanması isteğinde bulunulmuştur¹⁰¹. Bu durum İstanbul merkez tarafından uygun bulunarak konağın yapılmasına olumlu cevap verilmiştir¹⁰².

Kırım Savaşı'nın Kars'ta cereyan eden kısmında, askere yetecek kadar koğuş bulunmadığından konak geçici olarak askerlere koğuş olarak tahsis edilmiştir¹⁰³. Bu durum olağanüstü hallerde meydana gelmekteydi. Bunun dışında han ve bedestenlerde olağanüstü durumlarda askere tahsis edilmekteydi. Bu hanlardan birisi de kaynaklarda Taşhan¹⁰⁴ olarak geçmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Taşhan bu dönemde harabe halde bulunmaktadır. Bu nedenle, yıkık bedesten olarak adlandırılmaktadır. Bu bedesten de onararak askere ikametgâh olarak verilmiştir. Bu gibi yerlerin askerin ikametgâhı için uygun hale getirilmesi 53 bin kuruşa mal olmuş ve yapılan masrafın hazine tarafından karşılanması istenilmiştir¹⁰⁵. Bu yapıların tamamına yakını Kars Kalesi dâhilinde bulunmaktaydı.

Bu konağın dışında valilerin ikametgâhı olmak üzere paşa konağı adı verilen bir konak daha bulunmakta olup, bu konak Kars Çayı'nın kenarında yer almaktaydı. Ünlü Vatan Şairi Namık Kemal'in dedesi Vali Abdülatif Paşa 1853'ten 1854 yılının 14 Haziran gününe kadar burada ikamet etmiştir¹⁰⁶. H.1291(M.1875)'de konak tekrar harap hale geldiğinden hükümet konağı'nın tekrar yapılması gündeme gelmiştir. Bu doğrultuda bir keşif yapılmıştır. Keşif sonucuna göre konağın yapım maliyetinin 100.000 kuruşa mal olacağı hesaplanmıştır. Ancak konağın harem dairesinin yapımından vazgeçildiği (sarf-ı nazar) için masraf 86.000 kuruşa inmiştir. Ancak yapılan masrafın karşılığını bulmakta sıkıntıya düşülmüştür. Masrafın mahalli mal sandığından karşılanması isteği Erzurum Valiliği ile yapılan yazışmalardan

¹⁰⁰ BOA. C. DH.10633-1.

¹⁰¹ BOA. C. DH.10633-2.

¹⁰² BOA. C. DH.10633-6.

¹⁰³ BOA. İ.DH. 359/23735

¹⁰⁴ BOA. İ.DH. 359/23735

¹⁰⁵ BOA. İ.DH. 359/23735

¹⁰⁶ Müştak Hatifi Karahanoğlu ve Fahrettin Kırzioğlu, *Karahanoğlu Aile Tarihçesi ve Karahanoğlu M. Muhtar'ın Şiirleri ve Kitaplığı*, Atatürk üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı Yay., Erzurum 1986, s. 183.

anlaşılmaktadır. Erzurum Valiliği'nin bu konudaki görüşü, Divan-ı Hümayun Muhasebesi ve Mesarifat-ı Umumiye Muhasebesine 28 Ra. 1292 (4 Mayıs 1875)'de bildirilmiştir¹⁰⁷. Maliye Nezareti'nden gelecek emrin beklenmesi bildirilmiştir. Meclis-i Vala'ya sunulan arzihal olumlu karşılanmış ve Maliye Nezareti'ne gereğinin yapılması emri verilmiştir¹⁰⁸.

1.1.4. Mahalleler

Mahalle; birbirini tanıyan bireylerin, davranışları yönünden bir diğerine karşı sorumluluğu ile beraber, sosyal dayanışma içinde olan fertlerden oluşmuş bir grubun yaşadığı alan olarak tanımlanabilir. Osmanlı yerleşim alanlarında, sosyal yaşamın her alanında ihtiyaca cevap veren konutların olduğu yerlere mahalle adı verilmekteydi. Osmanlı şehirleri ana (merkez) cami, kale ve çarşı mahallesi çevresinde kümelenir ve bahsi geçen alanlar şehrin odak noktasını oluştururdu¹⁰⁹.

Osmanlı şehrinde mahalle, sayısal açıdan genelde on ile birkaç yüz ikamet edilen haneden oluşan yapılar topluluğundan meydana gelirdi. Osmanlı Devleti'nde mahallede yaşamak için ev sahibi ve avarız vergisi yükümlüsü olmak gerekirdi. Bu bir bakıma resmi ikametgâh edinmenin yoluydu. Mahalle aynı zamanda, bireylerin birbirine kefil olduğu yaşam alanıydı. Bundan dolayı, bir suçun veya kabahatin sorumluları bulunmadığı takdirde, mahallenin sakinleri tazminat öderdi. Mahallede işi olmayan yabancılara hoş gözle bakılmazdı, araç geçişi için yol durumu da çok azdı. Mahallede iyi şöhrete sahip olmayanlar barındırılmazdı. Komşuluğun çok önemli bir işlevi olup, kadı mahkemelerinde yargılanan kişiler hakkında ilk bilgi komşularından alınır¹¹⁰.

Osmanlı şehrinde cami veya mescit mahallenin merkezi olduğundan, dini duygularla şekillenen toplum yapısında imam, ilmi ve örnek kişiliği ile mahallenin saygın bir büyüğü olduğu gibi mahallenin yönetiminden de sorumluydu. İmamın mahallenin yönetimi konusundaki sorumluluğu muhtarlık teşkilatı kurulana kadar yani XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar sürmüştür¹¹¹.

¹⁰⁷ BOA. İ.DH.701/49056-1.

¹⁰⁸ BOA. İ.DH.701/49056-2.

¹⁰⁹ M. M. Cerasi, *Osmanlı Kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, (Çev.: Aslı Ataöv), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2005, s. 71.

¹¹⁰ *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi II*, (Ed.: Halil İnalçık-Donald Quataert), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 700-701.

¹¹¹ Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yay., İstanbul 2006, s. 217.

Osmanlı'da görevleri sadece cami de cemaate namaz kıldırmakla sınırlı kalmayan imamın belirli bir seviyede eğitim almış olması gerekiyordu. Osmanlı Ülkesi'nde muhtarlık teşkilatının kuruluşuna (1829) kadar şahitlik, kefillik ve vergi konularında mahallede kadı'nın temsilcisi durumunda olan kişi yine imamdı. Bu nedenle imamlar tertip edilen imtihanlarda en yüksek puanı alanlar arasından seçilirdi. İmamlar, mahallenin düzeninden, asayişinden ve inzibat ile halk arasındaki ahenk ve barıştan da sorumlu idi. Mahalle halkının nüfus işleri, temizlik işinin yürütülmesi, gıda kontrolü, ihtikârın önlenmesi gibi beledi hizmetleri ve mahalle halkının temel eğitimiyle de meşgul olan yine imamlardır¹¹².

Kars'ta yerleşimin odak noktası kale-cami-çarşı üçgeninde şekillenmişti. Mahallelerin adlandırılmasında genel olarak cami, mescit, imam veya şehirde görev yapmış üst düzey devlet adamlarının adları tercih edilmiştir¹¹³.

Kars'taki mahalleler hakkında ilk bilgiye Osmanlıların 1579'daki şehrin imarı çalışması nedeniyle bilgi sahibi olunmaktadır. Bu imar çalışması esnasında Kars yeni baştan onarılarak mamur bir hale getirilmiştir.

XVI. yüzyılın son yirmi yılında Kars'ta hepsi kale surları dâhilinde olmak üzere dokuz mahalle bulunmaktaydı. Bu mahallelerin adlarının tamamı cami ve mescid isimleri ile adlandırılmaktaydı. Her cami ve mescid ismi aynı zamanda bir mahalle olarak kabul edilmekteydi. Bu adlandırmalar ışığında Kars'ta kale surları dâhilinde; Cami-i Kebir (Ulu Cami), Cami-i Suğra (Küçük Cami içkale de bulunmaktaydı), Cami-i Bayram Paşa (Bayrampaşa Mahallesi), Cami-i İbrahim Paşa, Mescid-i Musa, Mescid-i İsmail ez-Zaim, Mescid-i Molla Mehmed, Mescid-i Kara Bey, Mescid-i Yeniçeri Cafer olmak üzere toplam dokuz mahalle bulunmaktaydı¹¹⁴. Bu adlandırmalarda büyük ihtimalle cami ve mescidi yaptıran veya görev alan ilk imamın adı ile adlandırılmıştır.

XIX. yüzyılda Kars'taki mahalle sayısının otuz olduğu çeşitli vesilelerle İstanbul'a gönderilen belgelerden anlaşılmaktadır. Bu dönemde mahalleler kale surları dışına da yayılmış ve mahallelerin çoğu sur dışında kalmıştır. Kars'taki otuz mahallenin

¹¹² Ahmed Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müesseseleri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988, s. 16-17; Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, s. 273-274.

¹¹³ Refet Yinanç, "XVI. Yüzyılda Doğu Anadolu Şehirlerinin Mahalle Adları", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1984, s. 29-36.

¹¹⁴ Tufan Gündüz, "Kars", *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, cilt: 24, Ankara 2001, s. 517.

yirmi dokuzunda Müslüman Türkler meskûn iken sadece birinde gayri Müslimler oturmaktaydı.

Kars'ta bahsi geçen otuz mahalleden sadece biri gayri müslim mahallesi olup, bu mahallede toplu halde yaşamaktaydılar. Bu gayri müslim mahallesinin adı kaynaklarda Çukurmahalle¹¹⁵ veya Dere Mahallesi adıyla anılmaktadır. Bu mahalle Ermenilere ait idi. 1830'da Rus hâkimiyetindeki topraklara göç edene kadar bu mahallede yaşamışlardır.

Göç eden Ermeniler, genel olarak Revan ve çevresinde Türklerin boşaltmak zorunda bırakıldığı köylere yerleştirilmişlerdir. Ruslar, bu suretle Revan ve çevresinde Hristiyan bir unsur olan Ermenilere dayanarak, Osmanlı Ülkesine yönelik ileri harekâtlarında bir üs elde etmişlerdir¹¹⁶.

Ruslar, Revan civarının istilasını 1828 Türkmençay Antlaşması ile tamamlamış olduklarından buradaki kesif Müslüman Türk nüfusu azınlık durumuna düşürmek için Osmanlı Ülkesi'nin doğu kesiminden ve İran taraflarından buraya toplu göç dalgasını teşvik etmişlerdir. Bu göç hareketinde 1830'dan itibaren Rusların teşviki veya zorlamasının büyük etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Bu bölgeye göçenlerin bir kısmını Kars merkez ve köylerinden göç eden 4.315 aile oluşturmaktaydı¹¹⁷. Bu göçten sonra Kars merkezde sadece altmış-yetmiş Ermeni ailesi kalmıştır¹¹⁸.

XIX. yüzyılda Kars'taki otuz mahalleden on biri sur dâhilinde bulunmaktaydı. Bu nedenle mahalleleri kale suru dâhilinde ve sur dışında olmak üzere iki kısım halinde yerleşmekteydi.

Sur dâhilinde olan mahalleler;

Ulucami Mahallesi (Cami-i Kebir veya Kaleiçi Mahallesi)

¹¹⁵ Çukurmahalle günümüzde Sukapı Mahallesi olarak adlandırılan mahallenin sınırları dâhilinde yer almaktaydı.

¹¹⁶ Bölgedeki yer isimlerinin Türkçe menşeli olması gerçeğini Ermeni Tarihçilerden Z. Gorgodyan'ın, 1932 yılında Erivan'da bastırılan "1831-1931'inci Yıllar Arasında Sovyet Ermenistan'ının Ahalisi" adlı kitabında Ermenistan'da kayıtlı 2310 yerleşim yerinden 2000'nin adının Türkçe menşeli olduğunu kaydetmiştir. Bu durum bölgedeki Müslüman Türk nüfusun işgal öncesi kesifliğine de işaretir.

İbrahim Bayramov, "Qerbi Azərbaycan'ın Türkçe Menşeli Toponimleri" www.iravan.com/index.php?subaction=showfull&id=1081971595&archive...

¹¹⁷ Hacı Y. Verdiyeva, "İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine," *Türkler, Yeni Türkiye Yay.*, Ankara 2002, cilt: 19, ss.175-179; Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 432.

¹¹⁸ Karl Koch, *Reise im Pontischen Gebirge und Türkischen Armenien*, Weimar 1846, s. 460.

Kümbet Cami Mahallesi
 Taşcami Mahallesi (Beşikcami)
 Tascami Mahallesi(Beşikcami batısında yer almaktadır)
 Eskicami Mahallesi (Cami-i Atik Mahallesi)
 Büyük Abdi Ağa (Cami) Mahallesi
 Küçük Abdi Ağa (Cami) Mahallesi
 Vaizzoğlu-Vaizzade (Cami) Mahallesi
 Ömer Ağa Mahallesi
 Evliya Cami Mahallesi
 Eb-i Çoruk Mahallesi¹¹⁹

Bu cami ismiyle anılan mahallelerin tamamına yakını kale surları dâhilinde olup, günümüzde Kars'ın Kaleiçi Mahallesi olarak adlandırılan yerde bulunmaktaydılar. Günümüz mahalleleri gibi büyük değildiler. Kars'ın mahalleleri genel olarak elli ve üstü hanenin olduğu yerlerdi. Daha öncede değinildiği üzere küçük mescitlerin olduğu her yer genel olarak mahalle kabul edilmekteydi. Sur dahilinde olan mahalleler aynı zamanda Kars'ın en eski mahalleleriydi. Çünkü ilk mahalleler kurulurken emniyet ön planda tutularak sur dâhilinde kurulmuşlardır. Bu durum, herhangi bir saldırı karşısında savunmada olanların hem mallarını hem de saldırı süresince hayatlarını sürdürmek için büyük bir önem arz etmekteydi. Bu mahallelerden bir kısmı sur dışında olmakla beraber bir uçları dış kale surlarına bitişik olarak bulunuyorlardı. Bitişik olmayanlarda kaleden çok uzakta değildi.

1831 Nüfus Sayımında Tutulan Kayıtlara Göre Kars'taki Mahalleler

Mahalle Adı

Mahalle-i Cami-i Kebir
 Mahalle-i Tosi Paşa
 Mahalle-i Vaizzade
 Mahalle-i Cami-i Künbed
 Mahalle-i Cami-i Evliya
 Mahalle-i Eb-î Çoruk
 Mahalle-i Büyük Abdi Ağa
 Mahalle-i Küçük Abdi Ağa

¹¹⁹ Kırzioğlu, 1855 *Kars Zaferi*, s. 47-48.

Mahalle-i Taş Cami
 Mahalle-i Müftioğlu
 Mahalle-i Halil Efendi
 Mahalle-i Tas Cami
 Mahalle-i Ömer Ağa
 Mahalle-i Cami-i Atik
 Mahalle-i Cami-i Cedit
 Mahalle-i Cami-i Mustafa Ağa
 Mahalle-i Cami-i Seyyid
 Mahalle-i Cami-i Şerif
 Mahalle-i Göncüoğlu
 Mahalle-i Hocaoğlu
 Mahalle-i Yusuf Paşa
 Mahalle-i Ahmed Tefvik Paşa¹²⁰
 Toplam yirmi iki Mahalleden oluşmaktaydı.

1.1.5. Evler

Kars'taki konutlar hakkında Evliya Çelebi 1647'de; “şöhret afettir diyerek, yoksul, altlı üstlü hüzünlü (gösterişsiz) evlerde otururlar”¹²¹. Osmanlı Türkleri'ndeki hayat anlayışına vakıf olmayan “şöhret afettir” düşüncesini bilmeyen batılı bazı seyyahlar, Kars'taki evlerin dış görünüşünden bahsederken, bakımsızlığın ve kirliliğin diz boyu olduğunu kaydetmişlerdir¹²². Ancak evlerin içine girmediklerinden iç görünüşünü ve temizliğine şahit olamamışlardır. Evlerin iç temizliğinin, İslami toplumların yaşantısının bir parçası olduğunu bilmediklerinden böyle bir kanıya vardıklarını ortaya çıkarmaktadır.

Kars, Karadağ Tepesi üzerinde bulunan kale merkez olmak üzere bu tepenin eteğinde kurulduğundan XIX. yüzyılda Kaleiçi Mahallesi şehrin merkezini oluşturmaktaydı. Burada inşa edilen evler, kolayca temin edilebilen yığma taş ve

¹²⁰ BOA. NFS. d. 2782.

¹²¹ “...Şöhret afettir” deyü fakirânice ve fevkâni ve tahtânice beytül hazenleri var”. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (2. Kitap), s. 19.

¹²² Fred Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, (3. Baskı), (Çev.: Fatma Taşkent), İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 348.

kerpiçten yapılmışlardır. Yörede bulunan bazalt¹²³, andezit ve tuf taşlar evlerin inşasında kullanılan ana malzemelerdir. Bu evlerin duvarları çamur harçla sıvanmaktaydı. Evlerin pencereleri küçük ve tavana yakın olarak yapılmıştır. Evler oda, mutfak, tandır, kapalı avlu ile evlere bitişik samanlık, tezeklik ve ahır bölümlerinden oluşmaktaydı. Evler çam veya kavak ağaç hatıllarla güçlendirilmiştir¹²⁴. Bu ağaçlar çevredeki ormanlardan temin edilerek ev yapımında kullanılmaktaydı¹²⁵. Kars evleri sırtları kaleye dönük olarak inşa edilmişlerdir.

İklimin sertliğinden dolayı evlerin avluları kapalı hale getirilmiş, zemin kattaki mekânlar küçülen sofaya göre daha önem kazanmıştır. Avlu duvarları da genelde taşla inşa edilmiş olup, duvarların arası harçla dışa taşacak şekilde doldurulmuş ve iç tarafları sıvanmıştır. Bu duvarlarda dışardan görülecek şekilde ahşap hatıllar kullanılmıştır. Bazı evler iki katlı olup,¹²⁶ üst kat insanların yaşam alanı iken alt kat ise ahır olarak kullanılmaktaydı. Evlerin çatıları ise ahşap kirişler üzerine sıkıştırılmış topraktan oluşan düz yüzeyledir¹²⁷. Alt katta ahırın bulunması kışın tabandan gelen soğuğun etkisini azaltmaya yönelik olmalıdır. Çünkü alt katta hayvanların ısıttığı ahır soğuğun tabandan üst kata geçişini engellemek için düşünüldüğü izlenimini vermektedir. Bahsi geçen iki katlı evler genelde üst düzey devlet görevlileri ile şehrin zengin ve ileri gelenlerine ait idi. Ahalinin kullandığı evler ise genelde tek katlı, büyük çoğunluğunun hayat adı verilen küçük bahçeleri bulunmaktaydı. Bu evlerde genel olarak koridor bulunmamaktaydı. Kapıları ise genelde çift kanatlıydı. Bu evlerin taban ile tavan arasındaki yüksekliği genelde 3,5 veya 4 metre idi. İç düzenlemeleri ise ahşaptan yapılmaktaydı¹²⁸. Evlerin çatıları toprak örtülü idi. Bundan dolayı yağmur mevsiminde özellikle kırkikindi yağmurları sağanak halinde yağdığı zaman yağmur suları evlerin içine kadar sızıyor her şeyi sırlıslıkla ediyordu¹²⁹.

Kars'taki ev sayısı 1647'de 3.000¹³⁰ iken, 1819'da 10.000¹³¹, 1836 ve 1843'te 3.000¹³², 1872'de 4.208¹³³ 1875'te 4.735¹³⁴ ev bulunmaktaydı.

¹²³ William S. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia I*, London 1845, ss. 192–195.

¹²⁴ Mustafa Gönen, “Kars'taki Osmanlı Mimarisinin Yeniden Canlandırılması”, s. 284–285.

¹²⁵ *ES*, 1288, s. 170; Ersoy, ss. 239–247.

¹²⁶ Robert Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Bablonia*, London 1822, volume 2, s. 646–651.

¹²⁷ Gönen, “Kars'taki Osmanlı Mimarisinin Yeniden Canlandırılması”, s. 285.

¹²⁸ Gönen, “Kars'taki Osmanlı Mimarisinin Yeniden Canlandırılması”, s. 287.

¹²⁹ Kırzioğlu, *1855 Kars Zaferi*, s. 114.

¹³⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (2. Kitap), s. 168.

1.2. DİNİ VE SOSYAL YAPILAR

1.2.1. DİNİ YAPILAR

Cami ve mescitler ibadet edilen ve dini bilgilerin verildiği öncelikli mekânlar olmasının yanında aynı zamanda toplumun her yönden aydınlatıldığı birer eğitim ve öğretim kurumlarıydı. Camilerden şehrin en merkezi yerinde ve büyük olanına Cami-i Kebir adı verilmekteydi.

Bundan dolayı cami ve mescitler, muhtarlık teşkilatı kurulmadan önce devletle vatandaş arasındaki bağın sağlandığı yerler olmuştur. Muhtarlık teşkilatı kurulduktan sonrada camilerin ve imamların konumunda büyük oranda değişme olmamış, muhtarlar cemaatin toplandığı yerler olan cami ve mescitlerde imamların yardımıyla devlet işlerinin yürütülmesini sağlamışlardır. Cami ve mescitler bu fonksiyonu nedeniyle, Osmanlı Devleti'nin üst düzey yetkilileri, buralardaki görevlilerin tayininde büyük titizlik göstermiştir. Çünkü devletin halkla iç içe olan kesimi genelde buralardaki görevliler olurlardı.

Din görevlileri, gerçekte din ile alakalı işleri yapmalarının yanında toplumla devlet arasında ortaya çıkabilecek sorunların çözümünde resmi olmasa da bir bakıma arabuluculuk yaparlardı. Bu halkın dini mekânlarda görevli olanları emin, güvenilir, hak ve adaletten ayrılmayan kimseler olarak görmelerinden ileri gelmekteydi. Ortaya çıkan birçok sorunun çözümünde devlet adamlarından ziyade din adamlarının girişimlerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Kars Sancağı, Rus istilasına düşmeden önce (1877'de) sancak genelinde iki yüz altmış iki cami ve mescit ile yine sancak genelinde kırk beş kilisenin olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Kars'ın Müslüman nüfusunun büyük bir çoğunluğu göç etmek mecburiyetinde kaldığından şehirdeki camilerin büyük bir çoğunluğu kapanmıştır. 1886 senesinde şehirde ibadete açık durumda sadece iki cami kalmıştır. Kars Sancağına bağlı Şüregel ve Zaruşad

¹³¹ Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Bablonia*, ss. 646–651.

¹³² Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia I*, ss.192–195; Koch, s. 458–465; 1819'da 10.000 olan ev sayısının 1836 ve 1843'te 3.000'e düşmesinin en büyük sebebi 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşında Kars'ın Rus istilasına uğraması ve bu nedenle şehirden büyük oranda göç yaşanmasıdır. Bu savaştan on üç yıl sonra bile ev sayısının aynı kalması, şehrin, Rus istilasının etkilerini telafi edemediğini göstermektedir.

¹³³ *ES*, 1288, s. 149.

¹³⁴ Şeyda Oğuz, "Erzurum Vilayet Salnamelerine Göre Kars", *Beyaz Uykusuz ve Uzakta*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2006, s.102.

kazalarında Osmanlı Dönemi'nde ibadete açık olan altmış beş cami sayısı otuz sekize düşmüştür. Rus hâkimiyeti döneminde Kars Sancağı genelinde yüz seksen iki Ortodoks, iki yüz seksen Gregoryen Ermeni din adamına karşılık Müslüman din adamlarının sayısı sadece elli altı idi¹³⁵.

Bu durum Osmanlı döneminde olan kesif Müslüman Türk nüfusun artık azınlık durumuna düştüğünü göstermektedir. Ayrıca verilen din adamı rakamlarından anlaşıldığı üzere 1830 ve 1856'dan sonra göç eden Ermenilerin büyük bir çoğunluğunun Kars Sancağı'na geri döndüğünü göstermektedir.

1.2.1.1. Cami-i Kebir (Ulu Cami)

Kars'ta Cami-i Kebir olarak adlandırılan cami kale surları dâhilinde bulunmaktaydı. Bu cami, Kars'ta Osmanlılar tarafından 1579 yılında yaptırılan beş camiden birisidir. 1643 yılında Dilaver Paşa tarafından yeniden tamir edilen cami, 1759'da Kars ve çevresinde etkili olan bir deprem neticesinde bazı yerleri çökmüştür. Bundan dolayı ikinci defa olmak üzere Hacı Halil oğlu Hacı İbrahim adlı bir kişi tarafından yeniden imar edilmiştir¹³⁶.

H.1177(M.1763–1764) yılında hatipliğinde Hafız Ebubekir Halife bulunuyordu. Bunun aynı sene içinde ölümü üzerine boş kalmaması için erbab-ı istihkaktan Ahmed Halife bu göreve uygun bulunmuş kendisine bir berat-ı şerif gönderilmesi ve durumuna uygun bir maaş tahsis edilmesi arzusu Şeyh ül-İslamlık makamına bildirilmiştir¹³⁷. 1878 Rus istilasına kadar kullanımda olan cami Rus istilası sonrasında harab hale gelmiştir. Dış kale surları dahilinde Beylerbeyi sarayının yanında yer almaktadır.

1.2.1.2. Şeyh Ebu Hasan ül-Harakani veya Evliya Cami

Hasan ül-Harakani Cami-i Şerifi 1579'da Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Cami-i Şerifin yapımına görülen bir rüya sebep olmuştur. Kars Kalesi'nin onarımı sırasında bölük halkından bir derviş rüyasında bir düş görür ve onu şöyle anlatır; *Nur yüzlü bir ihtiyar ortaya çıkarak "bana Ebul Hasan Hırkani derler, yerim buradadır. Bunun bir ispatını istersen bak ve gör; ayağımın ucunda derin bir*

¹³⁵ Candan Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 245.

¹³⁶ Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, s. 546.

¹³⁷ BOA. C.EV. 934.

kuyu vardır” diyerek yol gösterir. Derviş düşünüyü serdara anlatır; gösterilen yer kazılır ve anlattığı biçimdeki kuyu bulunur ve hemen üzerine bir türbe yaparlar. Bundan sonra türbenin yanında bir cami yapılması kararı alınır. Bu caminin yapımında devlet ileri gelenleri ve askerler, maddi ve manevi büyük fedakârlıklar sergilerler. Kaynağın ifadesine göre; “*Öyle oldu ki, gümüş ve altın paralar, sadaka ve kurbanlar yağmur gibi yağmaya başladı ve böylece birçok yoksulun geçimi sağlandı*”¹³⁸ kaydını düşerek, caminin aynı zamanda sosyal dayanışma ve yardımlaşmanın artırılmasında, evliya hazretlerinin manevi gücünün etkisi olduğunu dile getiren ifadeler kullanırlar. Bundan dolayı cami-i şerif, Sultan Murad-ı Sâlis (III. Murad) adına yaptırılmıştır¹³⁹. Cami, III. Murad’ın vakfına kaydedilmiş ve giderleri bu vakıftan karşılanmıştır.

H.27.Ra.1243(16 Aralık 1827)’te caminin ahşaptan yapılması nedeniyle bazı yerlerinin tamire ihtiyacı olduğu tevliyetinde bulunan görevli tarafından padişaha arz edilmiş ve tamiri için yardımcı olması isteğinde bulunulmuştur¹⁴⁰. Hasan Harakani Hazretleri evliyaullahtan biri olması nedeniyle caminin adı halk arasında Evliya Cami olarak adlandırılmıştır. Bu cami Kars’ın en eski cami olmasıyla birlikte 1878’deki Rus istilasına kadar aktif olarak kullanılmaktaydı.

1.2.1.3. İbrahim Paşa Cami

İbrahim Paşa Cami, camiye adını veren kişi tarafından yaptırılmıştır. Caminin yeri kale surları dâhilinde olup, evkaf defterine kayıtlıydı. H.1204(M.1789-1790) senesinde tevliyetinde bulunan imama günlük kırk akçe verilmekteydi. Caminin imamı olan kişi bahsi geçen tarihte Şeyhülislamlık Makamına bir arzuhal ile müracaat etmiş ve uhdesinde olan tevliyetin, Kars kadısının ilamıyla Abdullah adlı kimseye verildiğini belirterek, kadı ilamıyla imamlık eden Abdullah’ın def ile kendisinin görevine iadesinin istemiştir¹⁴¹.

H.1255 (M.1839–1840)’te imamı altı akçe yevmiye ile görev yapan Mehmed Şerif Efendi adlı bir kişi idi. Mehmed Şerif Efendi’nin eceliyle ölmesi üzerine Kars naibi tarafından ilamla, imamlığa oğlu Mehmed Tahir Efendi getirilmiştir. Ancak bu durum kolay olmamış ve Abdullah bin Hacı Hasan ve daileri caminin tevliyetine

¹³⁸ Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi II*, s. 53–54.

¹³⁹ Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, s. 526.

¹⁴⁰ BOA. C.EV. 27460.

¹⁴¹ BOA. C.EV. 16269.

beratsız olarak el koymuşlardır. Bu nedenle izin almadan caminin imamlığını yürüten Abdullah bin Hacı Hasan'ın cami imamlığından alınarak, caminin imamlığının önceki sahibi olan Mehmed Tahir'e verilmesi için berat gönderilmesi arzusunun dile getirmiştir¹⁴². Bu istek Evkaf Nezareti tarafından uygun görülerek Mehmed Tahir Efendi'ye berat-ı şerif gönderilmiştir¹⁴³.

H.1259(M.1843–1844)'da caminin imamı olan erbab-ı istihkak ve ulemadan Seyyid Mehmed Kamil Efendi'nin ölümü üzerine imamlığı layık ve müstahak olan oğlu Mehmed Hamid Efendi'ye verilmiştir¹⁴⁴.

Bu dönemde camilerde görev almak isteyen bazı kişiler, cami görevlilerinden birisi öldüğünde o göreve atanmadan ve yetki verilmeden ölen kişinin yerine sahiplenmekteydiler. Bu tip girişimler genel olarak şikâyet konusu olmaktaydı. Şikâyet konusu kişi, el koyduğu görevden merkezden gelen emir üzerine el çektirilmekteydi.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde cami imamlığı hem sosyal hem de maaş bakımından insanları cezp etmekte ve kendisini o makama layık gören kimselerin hedefi olmaktaydı.

1.2.1.4. Dilaver Paşa Cami

Kars'ta bulunan ve evkaf defterine kayıtlı camilerden bir diğeri Dilâver Paşa Camisidir. H.1251'de cami harabe vaziyette olduğundan ashabı hayrattan bazıları camiye müceddeden inşa ve tamir etmişlerdir. Cami hariminde Kars eski defterdarı Hacı İbrahim Efendi, cami ve medrese vakfından olmak üzere günlük dört akçe maaşla mezun-u evvel ve sânilik hizmetinde bulunmak, yine üç akçe günlük ile bevvaplık vazifesi, günlük üç akçe vazife ile tarif-i havan tayin olunan Süleyman veled-i Hafız Mehmed Molla'ya maaş verilmesi kararlaştırılmıştır. Yine caminin hademesinden olup, furuht hizmetinde olan Dede veled-i Hacı Namık'a on dokuz akçe yine cibâyet hizmetinde bulunan hacı öldüğünden yerliden bu işe layık olanlardan birinin günlük sekiz akçe almak üzere seçilmesi kararlaştırılmıştır. Yapılan araştırmalar neticesinde hüsn-ü seda ve hoş edaya sahip olan Raşid Mehmed veled-i Ebubekir uygun görülmüş ve kendisine bir kıta berat-ı şerif gönderilmesi arzusu bildirilmiştir¹⁴⁵.

¹⁴² BOA. C. EV. 3357.

¹⁴³ BOA. C. EV. 3357.

¹⁴⁴ BOA. C. EV. 31960.

¹⁴⁵ BOA. C. EV. 16269.

1.2.1.5. Yusuf Paşa Cami

XIX. yüzyılda kullanımda olan ve evkaf defterine kaydı bulunan Yusufpaşa Cami, kale surları haricinde bulunmaktaydı. Camiye adını veren Seyyid Yusuf Veli Paşa tarafından 1664'de yaptırılmıştır. Tevliyeti uhdesinde bulunan Hacı Hafız Ali Efendi öldüğünden, caminin yed-i hali ve hizmetine ihtiyaç bulunması nedeniyle Yusuf Paşa Cami tevliyetinin berat-ı şerifle kendisinin tayin edilmesi isteğinde bulunan Hafız İbrahim'e verilmiştir¹⁴⁶. Rus istilası döneminde cami olarak kullanımı ortadan kaldırılmıştır. Günümüzde halen sağlam ve kullanımda olan Osmanlı Dönemi camilerindendir.

1.2.1.6. Süleyman Bahri Paşa Cami

Çıldır mutasarrıfı ve Kars Muhafızı olan Süleyman Bahri Paşa tarafından H.1257(M.1841–1842)'de yaptırılmıştır. Süleyman Bahri Paşa tarafından kurulan vakfin camisidir. Evkaf muhasebe kalemi defterinde kaydı yaptırılmıştır. Tevliyetine yetkin ve âlim bir kişinin tayin edilmesini isteyen paşa, Kars'taki Cami-i Kebir olarak bilinen caminin müezzini olan Mehmed Raşid Halife bu göreve uygun bulunmuştur¹⁴⁷.

1.2.1.7. At Meydanı Cami

Cami, Kars'taki At Meydanı yakınında, kale suru haricinde bulunmaktaydı. Ashab-ı hayrattan Hacı Murad, Hacı Abdullah ve Hacı Yemen tarafından, H.1243(M.1827–1828)'de inşa edilmiştir. Camiye ilk aşamada günlük bir akçe maaşla Selbi oğlu Hafız İsmail Halife, erbab-ı istihkaktan olması nedeniyle kendisine caminin tevliyetinin verilmesi istenmiştir¹⁴⁸. Camiye gelir getirmesi amacıyla yakınındaki dükkânlar caminin vakfı olarak ayrılmıştır. Caminin müezzinliği Abdülhamid Halife'ye, hitabet ciheti ise Küçük Ahmed Efendi'ye tevcih edilmiştir¹⁴⁹.

1.2.1.8. Abdullah Ağa Cami

H.24 Muharrem 1204(14 Ekim 1789)'te Abdullah Ağa adlı kişi tarafından yapılmıştır. Cami, kale surları dâhilinde bulunmaktaydı. Caminin giderleri kurucusunun

¹⁴⁶ BOA. C. EV. 2127.

¹⁴⁷ BOA. C. EV. 10025.

¹⁴⁸ BOA. C. EV. 9997.

¹⁴⁹ BOA. C. EV. 13317.

vakfettiği malvarlığı ile karşılanmaktaydı. Vazife-i maiyeti ile imameti, nim(yarım) akçe vazife ile tevliyet ciheti mutasarrıfı Süleyman Halifeye müteakiben oğluna intikal etmiştir. Ancak her ikisinin de ölümü üzerine erbab-ı liyakatten İbrahim Halife'ye, vakfına sahip çıkması ve emvalini muhafaza etmesi şartıyla verilmiştir¹⁵⁰.

1.2.2. SOSYAL YAPILAR

1.2.2.1. Hamamlar

Osmanlı Ülkesi'nde temizliğe büyük bir önem verilmekte olup, bu temizlik beden temizliği olduğu gibi çevre temizliğini de kapsamaktaydı. Bu durum o derecede önemliydi ki minyatür ve tezhip çalışmalarına da yansımıştır. Bu çalışmalarda insan figürlerine bakıldığı zaman figürlerin sol elinde İslami temizliği, tazeliği ve inceliği gösteren temiz bir beyaz mendil, sağ elinde, insan ve çevre uyumunu, dengesini temsil eden bir gonca gül olduğu genelde görülür. Bu durum Osmanlı medeniyetinin çevre ve insana bakış açısını yansıtmaktadır. İnsan ve çevrenin bir bütün olduğu bunun temelinde de temizlik ve güzelliğin ön planda tutulduğu çok rahat bir şekilde anlaşılmaktadır¹⁵¹.

1665'te Osmanlı ülkesine gelen ve İstanbul'da uzun süre kalmış olan Jena Thevernot, Osmanlıların temizlik konusuna bakışını ve hamamlara verdiği önemi; *“Türkler vücudu temiz tutmak için olduğu kadar sağlıklı olmak için de sık sık hamama giderler, Bu nedenle şehirlerde birçok güzel hamam vardır”* ifadesiyle açıklamaktadır. Yine İslam Dini'nin temizlik konusunda Müslümanları etkilediğini Avrupalı bir Hristiyan; *“Vücut ve elbise temizliğinin erkek olsun kadın olsun bütün Müslümanlar için vazgeçilmez bir fazilet olduğunu, İslam Dini'nin gereklerinin yerine getirilmesinde vücut temizliğinin olmazsa olmaz bir şart olduğu”*¹⁵² müşahedesinde bulunarak, Osmanlıların temizlik konusundaki titizliklerine dikkat çekmektedir. Hiç şüphe yok ki bu temizlik anlayışında, İslam Dini'nin temizliğe verdiği önem büyük oranda etkilidir. Nitekim Osmanlı Ülkesine bir vesile ile gelmiş olan birçok Avrupalı buna benzer gözlemlerde bulunmaktadır.

¹⁵⁰ BOA. C. EV. 12268.

¹⁵¹ M. Serhan Tayşi, “Tarih Şuuru ve Çevre”, *İnsan ve Çevre*, İnsanlığa Hizmet Vakfı Yay., İstanbul 1992. s. 40.

¹⁵² Jean Thevernot, *1665-1656'da Türkiye*, (Çev.: Nuray Yıldız), Tercüman 1001 Temel Eser Yay., İstanbul 1985, s. 85.

Kars'ın Osmanlı Devleti hâkimiyetine geçmesi ile yapılan şenlendirme çalışmalarında ilk inşa edilen sosyal tesislerden birisi de hamamdır. Bu hamam Kars Çayı kenarında yapılmıştır. Osmanlılar döneminde inşa edilen ilk hamam, Kars'ın yeniden imar edildiği 1579 yılına aittir¹⁵³.

Evliya Çelebi 1647'de Kars'ta iki hamam olduğundan bahseder. Bu hamamlar hakkında; *Sukapısı'nın iç tarafında, beden dibinde Emir Yusuf Paşa hamamı, güzel suyu, yapısı, gönül çekici ferah, aydınlık bir hamamdır. Ortakapı'nın iç tarafındaki eski hamamda gayet güzeldir*¹⁵⁴. Kaydını düşerek XVII. yüzyıl ortalarına doğru Kars'ta iki adet hamamın olduğunu belirtir. Hamam sayısı, XIX. Yüzyılın ikinci yarısında (1872) Kars merkezde dört, Kağızman Kazası'nda bir adet olmak üzere toplam beş adet hamam bulunmaktaydı¹⁵⁵. Bu dönemde, Şüregel ve Zaruşad kazalarında ise hamam bulunmamaktaydı.

Bu hamamlardan hangisinin kadın veya erkeklere ait olduğu konusunda herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak haftanın belirli bir gününde hamamların sırayla kadınlara tahsis edildiği düşünülmektedir.

Kars'taki hamamlardan biri olan Cuma Hamamı halk arasında Topçuoğlu veya Asri Hamam adıyla da bilinmektedir. Kars Çayı'nın batı kenarında Atatürk Köprüsü'nün sol tarafındadır. Sukapı Mahallesi sınırları dâhilindedir. 17. yüzyıl Osmanlı klasik mimari yapı tarzına sahiptir. Kitabesi yoktur. Plan bakımından İlbeyoğlu Hamamına benzemektedir. Hamam 2000'li yıllara kadar kullanılmaktaydı. Günümüzde belediye tarafından restoresi yapılmış, hamam özelliğinden çıkarılarak kültürel faaliyetlerde ihtiyaç halinde sergi salonu olarak tahsis edilmektedir.

Hamamlardan bir diğeri, İlbeyoğlu veya İplikçioğlu hamamı olarak adlandırılmaktadır. Taşköprü'nün sağ yanında Kars Çayı'nın hemen kenarında inşa edilmiştir. Ana temele sonradan tutuşturulduğu anlaşılan destek kalaslar üzerine oturtulmuş ahşaptan yapılmış bir balkona sahiptir. Bu nedenle balkonlu hamam olarak da bilinir. Soyunma, ılıkılık, yıkanma ve halvet yerleri vardır. Hamamın kubbeleri yüksek ve ferahlatıcı bir yapıda inşa edilmiştir. Plan bakımından Mazlumağa Hamamı'na benzemekte ise de süsleri bakımından XVIII. yüzyılda yapıldığı

¹⁵³ Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi II*, s. 53–54.

¹⁵⁴ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (2. Kitap), s. 169.

¹⁵⁵ *ES*, 1288, s. 149.

anlaşılmaktadır. Hamam iki kubbeli olup, kubbenin biri hamam kısmında yer alan göbek taşının tam üstünde diğeri de dinlenme salonun üstündedir. Hamamın çatısından kar ve yağmur sularının akıtılması için taştan oyulmak suretiyle yapılmış suluklar vardır. Bu hamam da 2001 yılına kadar kullanılmıştır. Bu hamam Muradiye Hamamı adıyla da anılmaktadır. Bu hamamın hemen yakınında Osmanlı mimarisinin güzel örneklerinden olan beylik konakları olarak adlandırılan evler bulunmaktadır.

Yine Kars'ta bulunan hamamlardan olan Mazlum Ağa Hamamı, Kars Çayı kenarında Taşköprü'nün solundadır. Osmanlıların Kars'ı onardıkları sırada yapılmıştır. Yüksek ve ferah kubbelere sahiptir. Kubbesinin en üst noktasında bir, diğerleri kubbenin kesme taş malzeme ile örülmüş kısmında altı olmak üzere yedi adet ışıklandırma ve havalandırma penceresi vardır. Dinlenme salonun ve hamam kısmının üstünde iki adet büyük kubbesi vardır. Hamamın kubbeli banyo yerinden giriş yapılan altı adet küçük oda şeklinde banyo odaları bulunmaktadır.

Bu hamamların dışında Büyük Abdi Ağa Cami kuzeyinde ve hemen yakınında küçük bir hamam kalıntısı bulunmaktadır. Bu hamam kare bir plana sahip olup, çatı kısmı kubbelidir. Yapıdan arta kalan duvarlar arasında pişmiş topraktan yapılan künk olarak adlandırılan borular görülmektedir.

1.2.2.2. Çeşmeler

Çeşmeler, ahalinin temiz su ihtiyacını sağlamak amacıyla yapılan sosyal içerikli yapılardır. Çeşmelerden akan suların temiz, sağlığa uygun ve içilebilir olmasına dikkat edilirdi. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde Kars'ta mahallelere su naklinde büyük bir sıkıntı çekilmektedir. Göreve başlayan mutasarrıfların veya hayırseverlerin ilk aşamada hayır niyetiyle yaptıkları girişimlerin başında çeşme yaptırmak gelmektedir.

Kars'ın yakınından hatta bir bölümü şehrin içinden geçen Kars Çayı'nın suyu her mevsim kesintisiz akmasına rağmen bu çaydan yararlanmak insan sağlığı açısından zararlı olduğu kadar aynı zamanda zahmetli idi. Bundan dolayı, Borluk Tepesi olarak adlandırılan ve Kars'a yaklaşık yirmi kilometre mesafedeki kaynaktan şehre su temini için çalışmalar yapılmıştır. Bu doğrultuda H.1153 (M.1740–1741)'te Tâci Hatun Vakfı tarafından Borluk Tepesi'nden şehir merkezine künklerle (pişmiş topraktan yapılan

borularla) temiz kaynak suyu getirilmiştir¹⁵⁶. Ancak bu su yolu XIX. yüzyılın başlarından itibaren kullanılamaz hale gelmiştir.

XIX. yüzyılın başlarında Kars içindeki su yolları elli–altmış yıldan beri kullanılamaz halde olduğundan temiz su temininde ahali büyük sıkıntılar çekmekte olup, insanlar ihtiyaçları olan suyu Kars Çayı’ndan hayvan sırtında taşıdıkları su ile temin etmek zorunda kalmıştır. Ancak ahalden bazı dul kadın ve sahipsiz genç vb. gibi bir kısım ahali Kars Çayı’ndan bile su temin etmede büyük zahmetlerle karşılaşmaktaydı. Bundan dolayı ashab-ı hayrattan İsmail Bey, Borluk Tepesi’ndeki temiz suyu membasından şehir merkezine getirmek için yeniden çalışma başlatmış, Kars’a iki buçuk saat mesafeye kadar suyunu yaptırmış ancak devamını getirmede yetersiz kalmıştır. Bundan dolayı Kars’ta servet sahibi kimseler ile bir kısım ahali suyunun bir buçuk saat mesafelik bölümünün masrafını uhdelere almış, geri kalan bir saatlik kısmın masrafının ise canib-i miri tarafından karşılanmasını istihham etmişlerdir. Suyunun kalan bir saatlik mesafesinin tamir ve yapım masrafının yaklaşık 30.000 kuruşa mal olacağı da belirtilmekteydi. Belgede on bir mühürlü ve bir mühürsüz şahıs adı yer almaktaydı 29 C.1278 (1 Ocak 1862)¹⁵⁷. Geri kalan kısmının masrafını karşılamaya ahalinin mali gücü yetmemiştir¹⁵⁸. Bundan dolayı Kars Meclisi geri kalan kısmın Devlet hazinesi tarafından karşılanması için istida ve istihham başvurusunda bulunmuştur. Bu istek Padişaha sunulmuş ve uygun görülerek talep edilen paranın karşılanması için hazineye emir verilmiştir¹⁵⁹. Bu durum göstermektedir ki Kars’a yaklaşık iki buçuk saatlik mesafeden su getirmek, 75.000 kuruş tutmaktaydı. Neticede bahsi geçen su yolu tamir edilmiş ve ahalinin kullanımına sunulmuştur.

Borluk Tepesi’nden Kars’a getirilen suyun dağıtımı için on dört adet çeşme yaptırılması da gündeme gelmiştir¹⁶⁰. Bahsi geçen çeşmeler suyunun tamirinin zamanlamasına uygun olarak tamamlanmıştır.

¹⁵⁶ M. Fahrettin Kırzioğlu, “İran Hükümdarı Türkmen Afşarlı Nadir Şah’ın 1744Kars Muhasarası ve Bunu Anlatan Emekli Kars Kadısı Osman Saf’ın Risalesi,” *I. Askeri Tarih Semineri Bildirileri II*, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 1983, s. 33.

¹⁵⁷ BOA. İ.MVL. 465/21060-1; Burada dikkati çeken bir özellik belgedeki dokuz mühür Müslümanlara ait olup, Osmanlı Türkçesi ile yazılı iken iki mühür Ermenice yazılı olması nedeniyle Ermeni temsilcilerinde bu çalışmaya destek verdiğini, aynı zamanda Kars meclisinde iki temsilcileri bulunduğunu göstermektedir.

¹⁵⁸ BOA. İ.MVL. 465/21060-3

¹⁵⁹ BOA. İ.MVL. 465/21060-4

¹⁶⁰ BOA. A.MKT. UM. 405/8-1

Çeşmelerin Yapıldığı Yerler	Adedi
Cami-i Cedid Mahallesi	1
Cami-i Atik Mahallesi	1
Halil Efendi Mahallesi	1
Taş Cami Mahallesi	1
Cami-i Kebir Mahallesi	1
Evliya Cami Mahallesi	1
Asâkir-i Şahane Kışla Önü	1
Kebir-i Abdi Ağa Mahallesi	1
Eb-î Çoruk Mahallesi	1
Ömer Ağa Mahallesi	1
Meydan Vasıtında(ortasında)	2
Ermeni Mahallesi (Dere Mahallesi) Kilise önünde	2
Toplam	14 ¹⁶¹

Çeşmeler Kozma adlı biri tarafından inşa edilmiş, Kars hanedanından İbrahim Efendi ile Müncail'in de gelen suya nezaret edeceği belirtilmiştir¹⁶². Bu kişilerin görevlendirilmesi çeşmelerin ahali tarafından hoyratça kullanılmasının önlenmesi ve çeşme başlarında meydana gelmesi muhtemel kargaşalıkların engellenmesine yönelik olduğu anlaşılmaktadır.

Bunun dışında Kars Mutasarrıfı Emin Fehim Paşa memuriyete başlaması nedeniyle ahalinin susuzluktan çektiği sıkıntıları görmüş ve H.11 B.1281(10 Aralık 1864) de Padişah Sultan Abdülaziz adına Bayram Paşa Mahallesi'nde Aziziye namında bir adet çeşme yaptırmıştır. Yapılan çeşmenin suyunu ise Asâkir-i Şahane Kışlası'ndaki su kuyusundan temin etmiştir. Bir lüle suyu da askeri kışla kapısının önünden

¹⁶¹ BOA. A.MKT. UM. 405/8-2

¹⁶² “..... Kozma'nın Karsda inşâ eylediği ondört aded çeşmenin derunu şehre yarım saat mesafede kalmış olan su yollarının bu sene ikmal olunacağı ve bu husus Kars hânedânından İbrahim Efendi ile Müncailin nezaret edeceği beyanıyla gelecek suyun tahsis kılınan mahallerden cereyanına bir taraftan müdahâle olunmaması istida' olunmuş olunduğu bu bâbda lazım gelen teshilât ve muavenetin icrasıyla böylece müdahale vukua getirilmemesi hususuna.....”, BOA. A.MKT. UM. 405/8-3

akıttırmıştır¹⁶³. Emin Fehim Paşa diğer çeşmeleri yaptırmak için de girişimlerde bulunmuştur.

Kars'ta halkın su ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla mevcut olan vakıflar tarafından da çeşmeler yaptırılmıştır. Bu doğrultuda Hacı Murad ve Hacı Abdullah ve Hüseyin Vakfı tarafından Zilkade 1242 (Mayıs- Haziran 1827)'de Kars'ın Kale arkası denilen mahalde bir adet, Dilaver Paşa Cami dairesinde bir adet, Asâkir-i Mansure Kışlası kapısında bir adet, Meşayih-i Nakşibendî'den Ebul-Hasan ül-Harakani Kuddise Sirreh ül-Aziz Türbesi yakınında bir adet çeşme yaptırılmıştır. Bu çeşmelerin hepsi üç lüleye sahiptir. Bu çeşmelerin abkeşinine (çeşme görevlisi) vakıf gelirlerinden günlük üç akçe maaş verilmekteydi¹⁶⁴.

Çeşme yaptıran diğer bir vakıf ise Es-Seyyid Osman Nuri Paşa Vakfı'dır. Hocasâde Mahallesi'nde 10 Zilhicce 1250(9 Nisan 1835)'de bir adet çeşme tamir edilip hizmete alınmıştır. Çeşmenin adı Halil Efendi Çeşmesi olarak adlandırılmaktaydı. Bu çeşmenin iktiza eden masrafına nisf akçe (yarım akçe) ayrılmıştır¹⁶⁵.

1.3. EĞİTİM BİRİMLERİ

XIX. yüzyılın ilk çeyreğine yani Sultan II. Mahmud'un 1824 tarihli Fermanı'nına kadar ilköğretim alanında merkezi otoritenin kurumsallaştırdığı herhangi bir düzenlemeye de rastlanmamaktadır¹⁶⁶.

Bu döneme kadar eğitimin halka yönelik tek amacı Kuran-ı Kerim'i öğretmekle sınırlı kalmış ve hiçbir merkezi denetime tabi tutulmayan sıbyân mektepleri aracılığı ile devam edegelmiştir. Sultan II. Bayezid (1481–1512) yaptırdığı caminin yanına açtığı sıbyan mektebine ait vakfiyede; *“muallim cumadan gayri günlerde otuz oğlancığa gereği gibi Kur'ân okutup, öğretre ve eski derslerini dinleye, namaza ilişkin şeyleri okuta ve öğretre, tedibe muhtaç olanları tedip ede. Akşam çocuklara destûr verilince vakfın ruhu için dua ettire...”*¹⁶⁷ diyerek konuya olan hassaslığını ifade etmiştir.. Burada sıbyan mekteplerinin ders programı, çalışma günleri ve hocaların

¹⁶³ BOA. A.MKT. MHM. 320/1–2

¹⁶⁴ VGMA. d. no. 580, s. 359.

¹⁶⁵ VGMA. d. no. 582/1, s. 206.

¹⁶⁶ M.A. Ubicini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, (Çev.: Cemal Aydın), Timaş Yay., İstanbul, 1998, s. 145; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Haz.: Ahmet Kuyuş), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2004, s. 179–180.

¹⁶⁷ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıcından 1993'e)*, İstanbul Kültür Koleji Yay., İstanbul 1994, s. 73–74.

sorumluluğunun ne olduğu açıkça belirtilmiştir. Bu açıdan dikkate değer bir özellik taşımaktadır.

1860'lı yıllara kadar sıbyan mekteplerinin ilköğretimin temelini oluşturduğu söylenebilir. Bu tarihe kadar da sıbyan mektepleri ile medreseler, ulemanın denetiminde kalmıştır. 1869 yılında çıkarılan Maarif Nizamnamesi'ne kadar da büyük çaplı bir değişikliğe uğramamıştır.

Genel olarak merkezde bulunan eğitim kurumları, devletin ihtiyacı olan askeri ve idari alandaki ihtiyaçlara göre düzenlenmişti. Halkın öğrenim görebileceği eğitim kurumları ise sıbyan mektepleri ve eğitimini devam ettirmek isteyenler için medreseler bulunmaktaydı. Böylece halkın eğitim ihtiyacı dini kurumlara ve din adamlarına bırakılmıştır. Klasik bir sıbyan mektebinde caminin müstemilatı olan ve aslen cami hocasına ait olan bir odadan oluşmaktaydı. Bu nedenle Osmanlı Devleti'ndeki sıbyan mekteplerinin hemen hepsi zengin kimseler ile üst düzey devlet adamlarının tesis ettiği vakıflar tarafından maddi olarak desteklenen okullardı. Buralarda denetim adı altında herhangi bir girişim söz konusu olmamakla birlikte, camilerde eğitim veren hocaların çevrede tanınan makbul ve emin insanlardan olduğu düşünüldüğünde otokontrollü bir toplumsal denetimin olduğu kabul edilebilir. Ayrıca vakıf kurucuları camilerdeki imamları seçerken alanında yetişmiş, dürüst ve güvenilir olma gibi şartlar araması bir çeşit denetim anlamı ifade etmektedir¹⁶⁸.

XIX. yüzyılda rüştiye mekteplerinin açılmasına kadar Kars'ta eğitim ve öğretim genelde camilerdeki medrese veya dersanelerde yapılmaktaydı. Rüşdiye mektebinin açılışına kadar Kars'ta yegâne eğitim kurumları sıbyan mektepleri olup, camilerde yapılan eğitimden ibaretti. Kars şer'iyeye sicillerinin kaybolması Kars'taki eğitimin nitelik-nicelik açısından tam olarak ortaya konulmasını zorlaştırmaktadır. Buna rağmen Osmanlı Devleti'nin her tarafında olduğu gibi sıbyan mekteplerindeki eğitim süresinin üç ile beş yıl arasında olduğu düşünülmektedir. Ayrıntılı olmamakla birlikte eğitim ile ilgili bilgilere Kars'a ait bazı vakıf defterlerinde rastlanmaktadır. Büyük ihtimalle Kars'ta bulunan her caminin medresesi veya sıbyan mektebi olarak adlandırılabilir.

¹⁶⁸ Osman Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri ve Türkiye Maarif Tarihi I*, İstanbul 1977, s. 82–86.

bir dershanenin olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde (1871) Kars'ta yirmi medrese bulunmaktaydı¹⁶⁹.

Bu doğrultu da XIX. yüzyılda Kars'ta, Süleyman-ı Zaman Bahri Paşa vakfi tarafından sıbyan mektepleri ve medreselerde görevli olanlara maaş tahsis edilmiştir. Buna Göre; Eb-î Çoruk Mahallesi'ndeki dairesinde tedris-i ulum ile meşgul olan İbrahim Efendi dershanesine beş akçe, Evliya Cami-i Şerifi'nde tedris-i ulûm eden Hafız Efendi Medresesine beş akçe, Hacı Murad Cami Şerifi'nde tedris-i ulûm eden Ahmed Efendi Dershanesine iki buçuk akçe, Hakirîzade Ahmed Efendi Dershanesine iki buçuk akçe, tahsisat ayrılmıştır. Vakıf kaydında bahsi geçen ders hocaları için hayatta olup, ders vermekle meşgul oldukları sürece kendilerine maaş verilmesi ve ölümleri halinde yerlerine kendileri emsali neşr-i uluma kadir kimseler bulunur ise onlara maaş bağlanması istenilmiştir. Eğer bunlar gibi yetişmiş kimseler bulunmaz ise bunların maaşı dersane ve medreselerde eğitim gören talebelere verilmesi şartı getirilmiştir¹⁷⁰.

Kars'ta, Hacı Ahmed Ağa ibn-i Said Vakfi'nin kurucusu tarafından önceden bina ve inşa edilen sıradan hücreleri olan ve etrafında müstemilatı bulunan medrese bulunmaktaydı. Burada müderris olanlara iki yüz kuruş tahsisat ayrılmıştır¹⁷¹.

XIX. yüzyılda Kars'ta Müslümanlar arasında eğitime önem verme konusunda, muhacir olarak gelen ve iskân edilenlerin daha titiz olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Çerkez kökenli muhacirlerin eğitim konusunda titizlikleri dikkat çekmektedir.

Kars'ın Soğanlı Dağı civarındaki köylere yerleştirilmiş olan Çerkezler, köyelerine cami ve mektep yapılması için müracaat etmişlerdir. Bunlar, yalnız dülger yevmiyelerinin hazineden (canib-i miri) karşılanması dışında inşaat için diğer levazimat, hoca maaşı ve masraflarının kendileri tarafından ödeneceğini belirterek yardım talebinde bulunmuşlardır. Ayrıca kendilerinin seçecekleri on bir neferin rüştiye ve emsali mekteplerde tahsil-i ulûm etmek için İstanbul'a kabul edilmesini istemişlerdir. Bu isteklerin tamamı Meclis-i Vâlâ'da görüşülmüş ve kabul edilmiştir.

¹⁶⁹ ES 1288 s.1 Ayfer Yılmaz, H.1287/M.1870, H.1288/1871 ile H.1317/M.1899, H.1318/M1900 Tarihli Erzurum Vilayet Salnameleri'ne Göre Erzurum Vilayetini Eğitim Durumu, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 1993, s. 55.

¹⁷⁰ VGMA, d. no. 581-1/ 47/50.

¹⁷¹ VGMA, d. no. 581-1/ 134/145.

Yalnız İstanbul'da eğitim almaları istenen on bir çocuğun, İstanbul'da veli ve akrabaları olmadığından bunların yerleştirilecekleri yerler ile mektep arasında geceleri yollarını bulamayacakları gibi sefil duruma düşme ihtimalinin bulunduğu, bununla beraber İstanbul'daki askeri idadilerin miktarının çok kalabalık olduğu belirtilmiştir. Bu çocukların ve ailelerinin kabul etmeleri halinde Edirne, Bursa, Manastır ve Şam-ı Şerif mekâtib-i idadî'lerine teslim ve irsalleri uygun bulunmuş, Seraskerlik, Dördüncü Ordu Müşirliği ve Kars Mutasarrıflığı'na da bildirilmiştir. Ayrıca Çerkez muhacirlerinin bu hareket ve gayretleri de takdir edilmiştir (1 Kanun-u Evvel 1280-13 Aralık 1864)¹⁷².

1.3.1. Medreseler

Arapça bir kelime olan müderrisin Türkçe karşılığı, ders veren kimse, muallim, hoca veya profesör olarak tanımlanabilir¹⁷³. Medrese ise ders verilen yeri ifade etmektedir. Osmanlı Devleti'nde her Ulu Cami'nin yanında bir medrese bulunurdu. Bu medresede ve camide görevli olan imamlar, eğitmen ve öğretmen konumunu da uhdesinde bulundurlardı. İmam tarafından nakli denilen İslam Dini'ne ait her türlü konular ile akli denilen pozitif ilimler öğretilmekteydi. Bu konumdaki müderrisler, naibin arzı üzerine Şeyhülislam Efendi'nin onayı ile "Ru'us-u Hümayun" yani padişah beratı ile atanmaktaydılar.

1840'ta eğitim alanında bazı reformlar yapılmasına kadar Osmanlı ülkesinde geleneksel mekteplerde olsun medreselerde olsun eğitilmiş ve terbiye görmüş Müslüman Türklerin büyük bir çoğunluğu müderrisler (ulema) tarafından eğitilmekteydi¹⁷⁴.

1647'de Kars'ı ziyaret eden Evliya Çelebi Kars'ta medrese olmadığını kaydetmektedir¹⁷⁵. Ancak daha sonraki yüzyılda bahsedilen türden medreseler Kars'ta bulunmaktaydı. Erzurum Vilayeti evkaf tahririni yapan Mustafa Hayali Efendi 1852-1853'de Kars'ta sağlam kalabilen Evliya Cami Medresesi ve Kamiliye Medresesi'nin yanı sıra diğer cami ve mescitler de ilk ve orta derecede eğitim veren medreseler olduğunu kaydetmektedir¹⁷⁶. Bunun yanında bahsi geçen tarihten önce de Kars'ta medrese olduğuna dair kaynaklar vardır. Osmanlı Devleti'nde tanınmış âlimlerden olan

¹⁷² BOA. İ. MVL. 523/23518-5.

¹⁷³ Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, s. 1162.

¹⁷⁴ Davison, s. 71.

¹⁷⁵ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (2. Kitap), s. 169.

¹⁷⁶ Kırzioğlu, *1855 Kars Zaferi*, s. 48.

Davud-i Karsi ve onu yetiştiren hocası olan Çolak Abdullah Efendi, XVIII. yüzyılda Karlı tanınmış müderrislerdendir¹⁷⁷. Bunun dışında sonraki dönemlerde de bu silsile devam etmiş ve Kars'tan çok sayıda müderris yetişmiştir. Kars Kalesi dâhilinde Dilaver Paşa Cami ve medresesi bulunmaktaydı. (8 Ekim 1787-H.25/Z /1201)'de bu medresenin müderrisliğine yirmi akçe yevmiye ile Sadullah Efendi atanmıştır¹⁷⁸. Bununla beraber Vatan Şairi Namık Kemal'i de bir dönem Kars'ta okutan Muhammed Hamid Efendi'de tanınmış Karlı bir müderristir. Bunun yetiştirmesi olan ve Kars'ın Rus istilasına uğramasından sonra Kars'tan ayrılan ve 1879'da Bursa Mûsıla-i Sahn Medresesi müderrisliğine atanan Süleyman Şadi Efendi, Karlı tanınmış müderrislerdendir¹⁷⁹. Yine Ahıska'dan Kars'a göç eden ve kendilerine otuz kuruş maaş bağlanan Ahıskalı müderris Ömer Oğlu ve Kadiri Şeyhi Arif Efendi de bu gruptandır¹⁸⁰. Bunların dışında Kars'ta huzursuzluk ve fitne çıkaran bu özelliği nedeniyle 5 Nisan 1796 (H.27/N/1210)'da Sinop'a sürülen Müderris Mustafa Efendi adlı biriside bulunmaktadır¹⁸¹.

H.1288 (M.1872) Erzurum Vilayet Salnamesi'nde Kars'ta 20 adet medrese olduğu kayıtlıdır¹⁸². Bu medrese müderrislerden birisi Hacı İbrahim Efendi olup, aynı zamanda Meclis-i İdare azasıdır¹⁸³. Bu medreselerin her birinde müderris payeli birer kişi olduğu varsayıldığında 20 müderris olur ki bu sayı o dönem Kars şehri için hiçte azımsanmayacak bir rakamdır. H.1269 (M.1853) senesinde Kars'ta müderris olanlar; Müderrisan-ı Kiramdan Mustafa es-Seyyid Hamit Efendi Hoca, Fazîletlü Hüseyin Efendi el-Müderris, Fazîletlü Raşid Efendi el-Müderris, Fazîletlü Küçük Ahmed Efendi el-Müderris, adlarındaki şahıslardır¹⁸⁴.

1857'de Kars'ın Rus istilasından kurtulmasından sonra ahalinin perişanlığı nedeniyle ileri gelenlerinin hazırladığı ve vergiden muaf tutulması isteğini içeren bir mazbatada ulemadan on üç kişi mühür basmıştır. Ulemalar bu dönemde aynı zamanda

¹⁷⁷ Yılmaz Özdemir, *Davud el-Karsi Hayatı, Eserleri ve "Şerhu'l Avâmili'l-Cedid" Adlı Eseri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul 1998, s. 3.

¹⁷⁸ BOA. C.MF. 166/8276.

¹⁷⁹ Selahattin Tozlu, "Kırım Harbi'nde Kars'ı Anlatan Kayıp Bir Eser: Muzaffer-Nâme", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sayı: 2, (1996), s. 123.

¹⁸⁰ BOA. C. ML. 245/10181.

¹⁸¹ BOA. C. ZB. 8/363.

¹⁸² ES, 1288, s. 149.

¹⁸³ ES, 1288, s. 69.

¹⁸⁴ VGMA, d. no.582-1/ 204/ s. 135.

görevli buldukları camilerin yanında açtıkları medreselerde eğitim vermekteydiler. Bu mühürlerden isimleri tespit edilebilen ulema; Ali Efendi, Ahmed Hilmi Efendi, Ahmed Rıza Efendi, Şeyh Mehmed Efendi, Fevzi Efendi, Elhac Hamid Efendi, Süleyman Efendi, Ali Elkadı Efendi'dir¹⁸⁵.

1.3.2. Kars Rüştüyesi

Osmanlı Devleti'nde rüştüye mektepleri'nin açılması 1838 yılında kararlaştırılmıştır. Bu okulların açılmasındaki ana düşüncenin bir yandan ilkokullara öğretmen öte yandan tıbbiye ve harbiye gibi okullara okur-yazar öğrenci yetiştirmek olduğu anlaşılmaktadır¹⁸⁶. Sultan Abdülmecit Han'ın 13 Ocak 1845'te yayınladığı bir fermanla, ahalinin genelinde hâkim olan cehaletin ortadan kaldırılması (izâle-i cehl-i tebaa) vurgulanmış ve bunun içinde ahalinin eğitim seviyesinin yükseltilmesi (terbiye-i âmme) gerektiği amacı ifade edilmiştir. Bunun yanında ihtiyaç duyulan her çeşit fen, teknik ve sanayi eğitiminin verildiği orta dereceli meslek okullarının (menbâ-ı ulûm ve fûnûn ve mehâz-ı sanâyi-i maârif-nemûn olan mekâtib-i lâzime vb.) ülkenin her tarafında açılması kararlaştırılmıştır.

Osmanlı Devleti'ndeki bu gelişme Kars'a da yansımıştır. Bu doğrultuda Kars'ta 25 B. 1282 (14 Aralık 1865)'de inşası tamamlanan rüştüye mektebi açılmıştır. Mektebin Muallim-i Saniliğine Süleyman Efendi intihab olunarak, muallim-i evvelin tayinin yapılması istenilmiştir. Ayrıca gerekli olan kitap ve risalelerin, Dördüncü Ordu Müşirliği'nden gönderilmesi talep edilmiştir. Ancak muallim-i evvelin bu aşamada tayini mümkün olmadığından bir-iki sene muallim-i sani tayini ile yetinilmesi istenilmiştir. Süleyman Efendiye yüz kuruş maaş bağlanmıştır¹⁸⁷. Ayrıca mektepte bir bevvabın da istihdam edilmesi Kars Mutasarrıflığı'ndan istenilmiştir. Daha sonra Süleyman Efendi'nin maaşı emsallerine uygun olarak aylık dört yüz kuruşa çıkarılmış, bevvaplığına ise Vanlı Ali adında birisi getirilerek kendisine aylık yüz kuruş maaş

¹⁸⁵ “..... Ahali-i merkume mesele-i malume münasebetiyle nefis ül-emrde aşuru rehinedâr ve giriftar-ı hasar olarak mamuriyete karem-i nihade-i ikram ve ibtidar ve mazbata-i mezkureye melsuf defterde muharer kura ahalisi dahi Rusyalunun karyelerini basub hayvanatını zabt eylemsesinden ve kendüleri derunu şehre geliip mahzur kalmasından ve bunlar ahali-i kura olmaları cihetle mukaddemki afv-ı âli dahilinde bulunamadıklarından nâşi derece-i kemalde zarara düçar olub hakikaten şalite-i i'taf ve merhamet ve bunların hakkında lutf ve mücade-i merhamet madde-i mukâneleri buyrulduğu ve erzan buyrulduğu halde....., BOA. İ.MMS. 16/645-1.

¹⁸⁶ Berkes, s.183.

¹⁸⁷ BOA. İ. MVL. 544/24454, s.1.

bağlanmıştı. Bunun yanında mektebin senelik masrafları içinde iki bin kuruş tahsisat ayrıldığı Meclis-i Vala tarafından bildirilmiştir¹⁸⁸.

1288 yılına ait Erzurum Vilayet Salnamesi'nde, Kars'taki rüştiye mektebinin Muallim-i Sani'si Ahmed Efendi olup, mektepte toplam yirmi beş öğrenci (şakirdan) öğrenim görmekteydi¹⁸⁹. Rüştiye'nin rika muallimliğine ise Ali Efendi adlı birisi 1292 (1876)'de tayin edilmiştir¹⁹⁰. 1290 (1874) yılında ise Muallim-i Evveli Osman Efendi, Muallim-i Sani'si ise Ahmed Efendi olduğu görülmektedir. Mektebin öğrenci sayısı yine yirmi beş olarak verilmektedir¹⁹¹.

1.3.3. Kağızman Rüştiyesi

Kars Sancağı dâhilinde açılan ikinci rüştiye mektebi, Kağızman Rüştiyesi olup, H.1289 (M.1873)'da eğitime hazır hale getirilmiştir. Rüştiyenin ilk eğitimcisi Muallim-i Evvel İbrahim Şükrü Efendi'dir. Kendisi Adana Rüştiye Mektebi'nden buraya tayin edilmiştir. Bir bevvap tayini yapılması isteği de uygun görülmüştür¹⁹². Kendisi zamanından önce göreve başlamak istediğinden, isteği uygun görülerek görevine erken başlatılmıştır. Bundan dolayı maaşının başladığı tarihten itibaren ödenmesi emri verilmiştir¹⁹³. Rüştiyede okutulacak kitap ve risaleler istenilmiş ve gönderilmiştir¹⁹⁴. Kağızman Rüştiyesi'nin öğrenci sayısı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamasına rağmen onbeş-yirmi arası öğrencisi olduğu tahmin edilmektedir.

¹⁸⁸ “.....Kars'da inşası reside-i hitam olan Rüşdiye mektebi için Süleyman Efendi mu'allim-i sani intihab olunmuş olduğundan bahsile mu'allim-i evvelin tayiniyle iktiza eden kütüb ve risa'ilin dahi irsali hususu 5 Şaban (1)281 tarihyle 4. Ordu-yı hümayun müşiri beyt celilesi canibinden ba tahrirat- iş'ar ve ol babda meclisi mazbatası irsal olunmaktan naşi mekatib-i rüşdiyenin ibtida-yı küşadında bir-iki sene kadar yalnız mu'allim-i sani tayiniyle idare etdirilmesi usul-ı müttehaze icabından olduğunun beyanıyla muma ileyh Süleyman Efendinin numune hattının irsali ve şehriye 100 guruş maaş ile birbevvabın dahi mahallincehususu cevaben Kars mutasarrıflığına yazılmışdı. Efendi-i muma ileyhın numune hattının irsaliyle bevvablığa Vanlı Ali nam kimesnenin intihab kılındığı mutasarrıflık-ı mezkur tarafından ba tahrirat beyan ve inha kılınmış ve zikr olunan hatlar elverişli olduğu anlaşılmuş olduğundan muma ileyh Süleyman Efendinin tarih-i intihabı olan 80 senesi Kanun-ı evvelinin 22. gününden itibaren emsali vechle şehriye 400 guruş maaş ile icra-yı me'muriyeti ve merkum bevvabın dahi kezalik intihabı tarihi olan 81 senesi martının 11. gününden itibaren 100 guruş maaşla tayini ve mekteb-i mezkurun masarif-i müteferrikası olmak üzere senevi 2.000 guruşun tahsisi hususunun taraf-ı eşref-i cenab-ı vekaletpenahilerinden istizanı lazım geleceğinden meclis-i maarifden ba tezkire ifade kılınmış ve icra-yı icabı.....”.BOA. İ. MVL. 544/24454-4.

¹⁸⁹ ES, 1288, s.135.

¹⁹⁰ BOA. MF. MKT. 20/2.

¹⁹¹ Yılmaz, s. 55.

¹⁹² BOA. MF. MKT. 5/59.

¹⁹³ BOA. MF. MKT. 6/13.

¹⁹⁴ BOA. MF. MKT. 6/43.

1.4. TİCARİ YAPILAR

1.4.1. Bedesten

Bedesten, Farsça bezzistanın Türkçe'ye dönüşmüş hali olup, ilk kuruluş aşamasında kumaş satılan kapalı alanlar iken sonradan ticari emtia değeri olan malların satışının yapıldığı yerler olmuştur¹⁹⁵. Bu nedenle bedesten binaları taş, tuğla ve demir gibi dayanıklı malzemeler kullanılarak yapılmıştır¹⁹⁶. Bu nedenle şehirde en değerli mallar bedestende satılırdı. Genelde bedestenler çarşının merkezinde en güvenli yer olarak görüldükleri gibi ticari açıdan en hareketli yer yine bedestenin çevresi olurdu.

Evliya Çelebi 1647'de Kars'a geldiğinde "kâgir bezzazistanı" yoktur¹⁹⁷ kaydını düşmesine rağmen sonraki yüzyılda bir bedesten kaydına rastlanılmaktadır. Bu bedestenin büyük ihtimalle XVIII. yüzyılda yapılmıştır. Belgelerde taşhan veya yıkık bedesten olarak geçen bir yapıdan bahsedilmektedir. Kars'ta bir tabur askerin ikameti için 19 Mayıs 1832(H.29 Z 1248)' de yıkık haldeki bedestenin tesviye edilmesi istenildiğinden önceki yıllarda bir bedestenin olduğu anlaşılmaktadır¹⁹⁸. Yine bedestenin kaydına 1853'te askere koğuş olarak ayrılması ve onarılması vesilesi ile rastlanmaktadır¹⁹⁹. Büyük ihtimalle bedesten 1828 Rus istilası esnasında şehrin büyük çoğunluğunda olduğu gibi yağmalanarak tahrip edilmiştir. Kars'ta bir bedestenin olması az da olsa ticari hayatın var olduğunu göstermektedir.

1.4.2. Hanlar

Hanlar, bedestenlerin yakınında genel olarak bulunurdu. XIX. yüzyılda Kars merkezde dört, Şüregel ve Kağızman kazalarında birer adet olmak üzere toplam altı hanın olduğu anlaşılmaktadır²⁰⁰. Bu hanlardan birisi Numan Paşa Hanı'dır. Bu han H.1273(1857–1857) Muharrem ayı başından itibaren hayriye tüccarı'ndan Kurbanzade İsmail Ağa tarafından yarısı on üç aylığına Numan Paşazadeler'den Paşa adlı birisinin validesi ve hemşiresinden daha önceden belli bir miktar kira ücreti karşılığında kiralanmıştır. Ancak bu süre sona erdiğinde hanı kiraya veren hanımların vekilleri

¹⁹⁵ Semavi Eyice, "Bedesten", *DİA*, İstanbul, 1992, V, 303-309.

¹⁹⁶ Üner, s. 37.

¹⁹⁷ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (2. Kitap), s. 169.

¹⁹⁸ *BOA. HAT*, 727/34626.

¹⁹⁹ *BOA. İ.DH.* 359/23735

²⁰⁰ *ES*, 1288, s. 149.

olduğunu iddia eden Mehmed Bey ve Karahanzadelerden Mustafa Efendi ile mahdumu Paşa, kiraya veren hanımların kira miktarına vakıf olmadığını iddia ederek kendisinden 5.000 kuruş daha istemişlerdir. Bu artışa neden olarak da hanın vakıf hanı olduğunu belirtmişlerdir. Karahanzadeler'den Mustafa Efendi'nin Kars meclis azası olması nedeniyle konumunu kullanarak kendisini tehdit ettiğini belirterek, kendisinden talep edilen meblağı ödemek zorunda kalmıştır. Tüccar Kurbanzade İsmail, hakkını aramak için İstanbul'a yazmış, İstanbul'dan davalısı ile muhakeme edilmesini ve bu duruma bir çare bulunmasını istemiştir²⁰¹. Bu suretle gündeme gelen Numan Paşa Hanı o dönem Kars'taki büyük hanlardan biri olarak görülmektedir.

Kars'taki bir diğer han ise Karahanoğlu Hanı olup, günümüzdeki Kazımpaşa Caddesi ile Halit Paşa Caddesi'nin kesiştiği yerde bulunmaktaydı. Erzurum'daki Hacılar Hanı planında olup, daha büyük bir yapı özelliğine sahipti. İki kapılı kâgir bir han idi. Ruslar 1884'te Kars'ta kendi şehir planları olan (4x4=8 adet) satrançlı caddeleri yapmaya başlayınca yıktırılmıştır²⁰².

Kars'ın Şüregel Kazası'nda bulunan han ise Kazgancı (kazancı) Bedros adlı bir Ermeni'ye aitti. Han, Rus askerlerinden on beş kadar Kazak süvarisi tarafından tamamen yakılmış ve eşyaları gasp edilmiştir (6 Nisan 1853 - H. 26 R 1269). Merhumun kardeşi ile üç nefer, Kazaklar tarafından katledilmiştir. Bu durum üzerine Kazgancı Bedros bir dilekçe (istida) ile müracaat ederek suçluların cezalandırılmasını ve çalınan mallarının bedelinin tahsil edilmesini, Osmanlı Devleti'nden istemiştir. Bu durum Kars'taki Rus Konsolosu aracılığı ile Rusya Devletine bildirilmiştir. Yapılan girişimler neticesinde hanı basanlardan üç kişinin Gümrü ahalisinden olduğu diğer on iki kişinin ise Rus Kazak süvarisi olduğu tespit edilmiştir. Rusya'nın Kafkasya Valisi Prens Verniçov tarafından durumun araştırıldığı ve gerekenin yapılacağı bildirilmiştir. Bu duruma engel olamadığı için Şüregel Kazası Müdürü Hatunoğlu Medet Bey tekid edilmiştir²⁰³. Bu suretle Şüregel'deki han kayıtlarda geçmektedir.

²⁰¹ BOA. A.MKT. UM. 362/99.

²⁰² Müştak Hatifi Karahanoğlu ve Fahrettin Kırzioğlu, *Karahanoğlu Aile Tarihçesi ve Karahanoğlu M. Muhtar'ın Şiirleri ve Kitaplığı*, Atatürk üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı Yay., Erzurum 1986, s. 25.

²⁰³ BOA. HR. MKT. 56/58.

1.4.3. Meydan ve Pazarlar

Sosyal hayatın olduğu her şehirde meydan ve pazarlar bulunmaktadır. Meydanın merkezinde ise bedesten bulunurdu. Bedesten yarı resmi yarı kamusal olan etrafında ticaretin döndüğü binalardır. Kars'ta böyle meydan ve pazarların olduğu belgelerden anlaşılmaktadır.

Evliya Çelebi, Kars'tan bahsederken, “200 adet dükkânı vardır”²⁰⁴ kaydını düşerek Kars merkez ve köylerinin ihtiyacını karşılayacak ölçüde bir ticaretin varlığından bahsetmektedir. Uzun Çarşı olarak da adlandırılan bu çarşı meydanda bulunmakta olup, bu meydan, Çarşı Meydanı olarak adlandırılmaktaydı. Büyük ihtimalle burası şehrin en önemli meydanıdır. Çünkü bu meydanda casuslar ve asker kaçaklarının infazı da gerçekleştirilmekteydi. Bu meydanda asılan casuslardan birisi Harputlu ordu müteahhidi Ermeni dönmesi Hacı Hüseyin²⁰⁵ idi. Bu meydanda, Hacı Murad ve Abdullah adlı kişiler tarafından yaptırılan bir cami olup, 1829'daki Rus istilasında harap olduğundan, Küçük Ali adındaki bir hayırsever tarafından yeniden ihya edilmiştir. Küçük Ali camiye birkaç tane hücre eklemek suretiyle burada ders de vermekteydi. Bundan dolayı caminin imamet, hitabet ve müezzinliği bu kişiye tahsis edilmiştir²⁰⁶. Bunun yanında Kars'ta sur dışında “At Meydanı”²⁰⁷ diye anılan bir yerin olması burada at ile ilgili ticaretin yapıldığı veya at yarışı ve cirit oyunlarının icra edildiği mekânlar olduğu izlenimini vermektedir. Bu meydanlardan birisi de “Musalla Meydanı” olarak adlandırılmaktadır. Bu meydan, hükümet konağının aşağısında idi.

Çarşı ve meydanlarda, meydan ağası adıyla tanınan bazı kişiler bulunmaktaydı. Bunlar meydanda denetim görevini yerine getirdikleri gibi güvenliği de sağlamaktaydılar. Bu kişiler genelde meydanın kurulduğu şehrin veya kazanın en büyük mülki idare amirinin emrindeki görevlilerden olurlardı. Hukuki dayanakları en büyük mülki idare amirini temsil etmelerinden ileri gelmekteydi. 1846'da Kars'ta bu işle ilgilenen görevlilerden birisi Kars Mutasarrıfı'nın maiyetinde olan ikinci kavas aynı zamanda etrafta esvak ve pazarda meydan ağası olarak tanınan Hacı İsmail Ağa adlı birisi idi²⁰⁸.

²⁰⁴ Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, (2. Kitap), s. 169.

²⁰⁵ Kırzioğlu, *1855 Kars Zaferi*, s. 130–135.

²⁰⁶ BOA. C. EV. 261/13317.

²⁰⁷ BOA. C. EV. 13317.

²⁰⁸ BOA. İ. MMS. 126–10.

1.5. ULAŞIM VE HABERLEŞME

1.5.1. Kars ve Karahamza Menzilhaneleri

Osmanlı Ülkesi'nin İstanbul merkez olmak üzere Anadolu ve Irak bölgelerine üç güzergâhtan ulaşım ve haberleşme sağlanmaktaydı. Bu güzergâhlar, sağ, sol ve orta olmak üzere üç ana kol halinde uzanmaktaydı. Bu ana güzergâhlar birbirine tali yollarla bağlanmış olup, Anadolu'daki sağ kol, Üsküdar-Gebze-Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya yolunu takip eden ve Mekke ve Medine'ye kadar ulaşan Hac yolunu oluştururdu. Orta kol, Üsküdar-Gebze-İznik-Bolu-Tosya-Merzifon-Tokat-Sivas-Hasançelebi-Malatya-Harput-Diyarbakır-Nusaybin-Musul-Kerkük güzergâhı ile Bağdat ve Basra'ya ulaşırdı. Sol kol ise Orta kol ile Merzifon'a kadar aynı güzergâhı takip ederek buradan Lâdik-Niksar-Karahisar-ı Şarkî-Kelkit-Aşkale-Erzurum yoluyla Hasankale'ye ulaşır, burada yol iki kola ayrılarak bir kol Kars'a diğer kol ise Tebriz'e ulaşırdı²⁰⁹. Bu yolun Kars'a ayrılan kolu Horasan-Karakurt-Akçakale'den (Selim sınırları dâhilinde) Kars'a ulaşırken, Tebriz'e ayrılan kol ise Eleşkirt-Ağrı(Karaköse), Taşlıçay-Doğubayazıt-Hoy yoluyla Tebriz'e kadar ulaşırdı.

Bahsi geçen bu güzergâhlar üzerinde menziller bulunmaktaydı. Bu menzillerde haberleşme ve yük nakli için beygirler hazır tutulmaktaydı. Normal zamanlarda İstanbul'dan Kars ve Doğubayazıt'a kadar olan mesafede 264 beygir bulunmaktaydı²¹⁰. 1726'da Osmanlı-İran Savaşı'nda, İstanbul merkezden Kars ve Doğubayazıt'a kadar her menzilde 30–35 olmak üzere toplam 375 beygir haberleşme için hazır tutulmakta olup, bunlar için yıllık 55.312,5 kuruş (6.637.500 akçe)masraf yapılmaktaydı²¹¹.

İran ve Azerbaycan coğrafyasından Anadolu'ya girişte ise bazen Nahcivan hattını tercih eden tüccar kervanları, Ağrı Dağı'nın kuzeyindeki Aras Nehri'ni takip eden yolu kullanırlardı. Bu yol, Iğdır, Sürmeli üzerinden Kağızman arazisine girerek Mağazberd ve Şüregel'den geçerek Kars'a ulaşırdı. Kars'tan sonra askeri yolu takip ederek, Döşkaya, Verişan, Soğanlı Dağları, Zivin, Karaorgan ve Horasan güzergâhını takip ederdi²¹².

²⁰⁹ Yusuf Halaçoğlu, *XIV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1996, s.165–166.

²¹⁰ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, XII, 442.

²¹¹ Halaçoğlu, *XIV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet ve Sosyal Yapı*, s. 167.

²¹² Solmaz, s. 80.

Erzurum-Kars arasında ulaşımı sağlamak amacıyla menziller bulunmaktaydı. Erzurumdan Kars'a gelirken ilk menzilhanesi Hasankale'de olup, sırayla Micingerd, Karahamza ve Kars menzilhaneleri takip edilerek Kars'a ulaşıldı.²¹³

Menzil kelimesinin sözlük anlamı, bir günde gidilen yol mesafesi, konak²¹⁴, menzilhanesi ise posta beygirlerinin dinlendirildiği yer, posta konağı manasındadır²¹⁵. Osmanlı Devleti'nde sefere çıkan ordunun bir günlük mesafeden sonra konakladığı, kervanların emniyet açısından geceledikleri veya resmi evrak taşımakla görevli kişinin at değiştirdiği veya konakladığı mekâna menzilhanesi denilmekteydi. Bu mesafe genelde güneşin doğuşu ve batışı arasında geçen zamanda alınan yolu ifade ederdi. Menzilhaneseler genelde haberleşmeye yönelik olduğundan bir kasaba veya köy yakınında tesis edilirdiler. Bu olmadığı takdirde muhafazalı bir kervansaray menzil görevi görürdü. Osmanlı Devleti'nde, "Menzil Teşkilatı" denilince, genelde devletin resmi posta teşkilatı anlaşılırdı²¹⁶.

Kars şehri de çevre ile bağlantısı kurulduğu ölçüde büyüyüp gelişmiştir. Bunun için Osmanlı döneminde, İstanbul merkezden Kars'a kadar ulaşan menziller bulunmaktaydı. Bu menziller, İstanbul'dan hareket eden ordunun mola verdiği yerler olmakla beraber aynı zamanda ticaret kervanlarının da takip ettiği güzergâhlardı. Bu güzergâh üzerindeki menziller hem ticaretin hem de haberleşmenin sağlanmasına yardımcı olmaktadır²¹⁷.

Kars hudutları dâhilinde iki adet menzilhanesi bulunmaktaydı. Bunlardan biri Kars menzilhanesi olup, 20 re's bargiri (20 baş beygiri) diğeri ise Karahamza Menzilhanesi olup, 10 re's bargiri bulunmaktaydı. Hicri 1224 (1809–1810) yılında Kars'ın menzilhanesi görevlisi Abdullah, Karahamza Menzilhanesi sorumlusu Osman adlı kişilerdi. Bahsi geçen tarihte imdadiye olarak 2.175 kuruş masrafı olmuştur. Menzilhane yaptıkları masrafları tahsil etmede bazen sıkıntılı durumlarla

²¹³ Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, PTT Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2002, s. 91-92.

²¹⁴ Mithad Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügâtı*, (2. Baskı), Enderun Kitapevi, İstanbul 1986, s. 221; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, Ankara 2001, s. 617.

²¹⁵ İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2006, s. 1058.

²¹⁶ Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügâtı*, s.221; İzzet Sak-Cemal Çetin, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği", Selçuk Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 16, (Güz 2004), s. 180.

²¹⁷ Sema Altunan, "XVII. Yüzyıl Sonlarında İstanbul-Edirne Arasındaki Menziller ve Menzilkeş Köyler", Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25(39), 2006, ss. 76-77.

karşılaşmaktaydılar. Menzilciler yaptıkları 2.175 kuruş masrafın Kars Valisi Abdullah Paşa'nın hazinesinden karşılanması konusunda yardım istemişlerdir. Çünkü menzilhanelerin masrafları için yapılan harcamalar Sarraf Manuker adlı kimseden borç alınmış ve sarraf alacağını menzilcilerden istemekteydi²¹⁸.

Hicri 1231(1815)'de Kars Menzili'nin gayr-i ez ücreti²¹⁹ (göevlilerin ücreti dışındaki masraf) 1.450 kuruş, Karahamza Menzili'nin masrafı ise 725 kuruş tutmaktaydı. Bu menzillerin H.1231 (1815) ve H.1232 (1816) seneleri menzilcisi Hayrullah adlı bir kimse idi. Menzillerin masrafları bu dönemde Erzurum gümrük gelirlerinden karşılanmaktaydı²²⁰.

1595'de Karahamza Menzili'nin Micingerd Menziline uzaklığı 11, İstanbul'a mesafesi ise 304 saat idi. 1843'te Karahamza Menzili yerine Hulu Menzili kaydedilmiştir. Hulu Menzili'nin Micingerd Menziline 12, İstanbul'a mesafesi ise 296 saattir. 1595'de Kars Menzili'nin Karahamza Menziline mesafesi 6, İstanbul'a 310 saat mesafesi bulunuyordu. 1843'te ise Kars'la Hulu Menzili arasının 6, İstanbul'la 302 saat mesafesi olduğu kayıtlıdır.²²¹

XIX. yüzyılın başlarından itibaren yollar ve menzil sistemi tamamen bozulmuştur. Bir batılı seyyah, Erzurum'dan Kars'a gelirken güzergâh üzerindeki menzillerin ve hanların harabe haline şahit olmuştur. Kars Valisi Bahri Paşa tarafından Erzurum-Kars arasında yaptırılmaya çalışılan hanlar da valinin başka bir yere tayin edilmesi üzerine çevredeki ahali hanları yıkıp, kerestesini alıp yakacak odun olarak kullanmıştır. Yeni gelen vali bu çalışmayı devam ettirmediği gibi yapılmış olanı korumak içinde hiçbir gayret göstermemiştir²²².

Bundan dolayı Kars'tan İstanbul'a daha rahat ulaşım sağlamak amacıyla yeni bir yol arayışı içine girilmiştir. Bu amaçla Batum-Livana-Oltu-Çıldır-Kars arasındaki bozuk yolun tesviye edilerek Kars'a ulaşımın sağlanması için Lazistan Mutasarrıfı kendi gayretleri ile çalışma başlatmıştır. Bu çalışmanın yapılması konusunda İstanbul'a sadarete bir tezkire göndermiş ve onay almıştır. Bu amaçla yolun durumunun

²¹⁸ BOA. C. NF. 66.

²¹⁹ Gayr-i ez Ücret; Ücretinden gayri, ücreti dışında anlamında olup, görevlilerin ücreti dışındaki masrafları kastedilmektedir. Sait Öztürk, *Osmanlı Belgelerinde Siyakat Yazısı*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1994, s. 273.

²²⁰ BOA. C.ML. 198.

²²¹ Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, s. 92.

²²² Osman Ersoy, "Bir İngiliz Konsolosunun 1846 Yılında Erzurum'dan Kars'a Seyahati", Ankara Üniversitesi DTCF, *Tarih Araştırmaları Dergisi II*, 1964, ss. 239-247.

incelenmesi için bir komisyon kurulmuştur. Batum deniz yolunun o dönem şartlarında çok işlek olduğu, bundan dolayı haftada beş-altı yabancı geminin Batum Limanına uğradığı belirtilerek bu yol hafif şekilde tesviye edilecek olursa Kars'a her türlü nakliyatın kolaylıkla yapılacağı komisyon raporunda belirtilmiştir (12 Rebiyülevvel 1274 - 31 Ekim 1857)²²³.

Nitekim bu dönemde Kars'tan karayolu ile Batum'a ve buradan da İstanbul'a vapur ile ulaşımın mümkün olduğu görülmektedir. Özellikle, XIX. yüzyılda bu bölgede karayoluyla seyahat eden tüccar kervanlarına yönelik bazı eşkıyalık olaylarının görülmesi ve karayolunun çok zahmetli olması Kars-Batum arasındaki yolun önem kazanmasına neden olmuştur.

1.5.2. Telgraf Hattının Çekilmesi

Osmanlı Ülkesi'nde telgraf ilk defa Kırım Savaşı esnasında İngilizler tarafından kullanılmıştır. Bu savaş esnasında Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan İngilizler, İstanbul-Rumeli ve Kırım arasında haberleşmeyi sağlamak amacıyla önce İstanbul-Varna, sonra Varna-Kırım sahilleri arasında hat çekmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin bu savaştaki diğer müttefiki olan Fransızlar ise savaş esnasında, Varna-Şumnu-Ruşuk ve Bükreş üzerinden Avusturya'ya kadar bir telgraf hattı çekmeyi başarmışlardı. Bu dönemde Osmanlılar, müttefiklerinde gördükleri bu haberleşme aracı ile tanışmış ve 13 Ağustos 1855'te Edirne-İstanbul ve Edirne-Şumnu ordu merkezi arasında çekilen telgraf hattı ile haberleşme sağlanmıştır.

İlk telgraf muhabereleleri Latin harfleri ile Fransızca yapılırken, 1861'den itibaren Osmanlıca harflerle Türkçe yapılmaya başlanmıştır. 1868'e kadar Osmanlı Ülkesi'nin belli başlı büyük kentleriyle İstanbul arasında telgrafla haberleşme sağlanabilmekteydi. 1876'da ise hemen hemen Osmanlı Ülkesi'nin her tarafıyla telgrafla haberleşme mümkün hale gelmiştir²²⁴.

Telgraf hattının Erzurum'dan Kars'a kadar çekilmesi 16 Kânun-ı evvel 1280'de(28 Aralık 1864) kararlaştırılmıştır. Telgraf hattının çekilmesi Dördüncü Ordu Müşiriyeti tarafından İstanbul merkezden talep edilmiştir²²⁵. Bu talepte, Kars'a kadar

²²³ BOA. A.MKT. MHM. 311/76.

²²⁴ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991, s. 297-298.

²²⁵ BOA. İ.MVL.535/24034-2.

çekilmesi planlanan telgraf hattının nasıl olacağı, ihtiyaçların nasıl karşılanacağı ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir.

Buna göre, Kars'tan Micingerd'e kadar olan ve Kars Sancağı dâhilinden geçecek telgraf hattının direkleri, Kars Ahalisi ve hat üzerindeki köyler ahalisi tarafından iane olarak karşılanacaktı²²⁶. Direklerin Micingerd tarafındaki ormanlardan temin edilmesi planlanmaktaydı. Ancak hattın geri kalanı, yani Erzurum sınırları dâhilinde olan kısmının direkleri ise Erzurum ahalisi tarafından karşılanacağı belirtilmekteydi²²⁷. Bu talep üzerine ön çalışma yapması için Ser Mühendis Mösyö Sokolski adlı bir Fransız vatandaşı görevlendirilmiştir. Mösyö Sokolski'nin yaptığı ön çalışma neticesinde Erzurum'dan Kars'a buradan Doğubayazıt'a ve oradan da Van, Siirt, Diyarbakır'a kadar uzatılması düşünülen telli telgraf hattı için 57.682 frank masrafın yapılacağı anlaşılmıştır. Bu masraf sadece hat için gerekli makine, tel vb. gibi şeyler için geçerliydi. Bunun dışında malzemelerin nakliye ve sigorta masrafı olarak da 57.460 frank masraf çıkarılmıştır. Bunun için ihtiyaç duyulan bütün malzeme Avrupa'dan satın alınmıştır²²⁸.

Bu masrafa Kars'ta inşa olunacak telgrafhane binası da dâhil edilmiştir. Ancak ilk aşamada telgrafhane binası işinin uzun süreceği anlaşıldığından telgrafhane için hükümet konağından bir oda tahsis edilmiştir²²⁹. Kars'a telgraf hattının çekilmesi Aralık 1865'de tamamlanmış ve Kars'tan İstanbul'a ilk telgraf 26 Aralık 1865'günü saat yedi de çekilmiştir²³⁰.

Kars'a telgraf hattının çekilmesi nedeniyle daha sonra telgrafhane binası inşa edilerek, bir müdür ve bir de muhabere memuru tayin edilmiştir. 8 Ocak 1869'da Kars Telgrafhane Müdürü Halil Efendi adında birisiydi²³¹. 1288 (1872)'de telgrafhane müdürü olarak Bekir Sami Efendi, muhabere memuru olarak Abdulhamid Efendi görevli olarak bulunuyorlardı²³².

²²⁶ BOA. İ.MVL.535/24034-5.

²²⁷ BOA. İ.MVL.535/24034-6.

²²⁸ BOA. İ.MVL.535/24034-1.

²²⁹ BOA. İ.MVL.535/24034-8.

²³⁰ Karahanoğlu ve Kırzioğlu, s. 191.

²³¹ BOA. A. MKT. MHM. 431/32.

²³² ES, 1288, s. 126.

Kars Telgrafhanesi'nden bazı şehirlere çekilen telgraf ücreti²³³;

Telgrafın Çekildiği Şehir	Ücret-Para
Erzurum Vilayeti dâhilinde bulunan merkezlere	10 “
Trabzon, Sivas, Diyarbakır, Bağdat ve mülhakatına	15 “
Kastamonu, Ankara, Halep vilayetleriyle mülhakatına	30 “
Konya, Hüdavendigâr, Cezire-i Bahri Sefid vilayetleriyle mülhakatına	40 “
İstanbul ve mülhakatına	40 “
Edirne, Aydın vilayetleriyle mülhakatına	50 “
Selanik, Tuna vilayetleriyle mülhakatına	60 “
Bosna, İşkodra vilayetleriyle mülhakatına	70 “

Ancak bu iletişim ücreti yirmi kelimededen ibaret olan telgraflar için geçerliydi. Yirmi kelimeyi aşan telgraflarda ücretler her on kelime için belirlenen tarifinin yarısı yani %50'si kadar ücret daha alınmaktaydı. Bu veriler ışığında 1872'de Osmanlı Ülkesi'nin hemen hemen her şehri ve telgrafhanesi olan sancak ve kazaları ile Kars arasında telgraf aracılığı ile haberleşme sağlanabilmekteydi.

²³³ *ES*, 1288, s. 127.

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA KARS SANCAĞI'NDA İDARİ YAPI

2.1. SANCAĞIN İDARESİ

Osmanlı hâkimiyetine H.943–944(M.1536–1537) yıllarında dâhil edildiği anlaşılan Kars yöresi²³⁴, 1568-1574 yılları arasında Erzurum Eyaletine bağlı bir liva (sancak) durumundaydı. Bu dönemde Erzurum Beylerbeyi Mehmed Han'dır. 1578'de Ardahan-ı Kuçek (Küçük Ardahan), Ardahan ve Kars, Erzurum Eyaleti'nin livaları arasında yer almaktadır²³⁵. Bununla birlikte Kars, Şaban 988 (Eylül– Ekim 1580) tarihinde Osmanlı idari teşkilatındaki liva konumu beylerbeyilik (eyalet) seviyesine çıkarılarak ilk beylerbeyiliğine de Silistre Sancak Beyi Hızır Bey atanmak suretiyle Erzurum Eyaletinden ayrılmıştır²³⁶. Kars Beylerbeyiliği'nin kuruluş aşamasında hangi livalardan oluştuğu tespit edilememiştir²³⁷.

XVII. yüzyıl başlarında Kars Eyaleti vezir rütbesine sahip devlet adamları tarafından yönetilen ikinci derecede bir eyalet idi. Kars Eyaletine, Ardahan-ı Büzürg (Büyük Ardahan), Zaruşad (Arpaçay), Oltu, Kağızman ve Keçivan livaları bağlıydı. 1697–1702 yılları arasında Kars Eyaletine bağlı sancaklar; Paşa Sancağı (Kars merkez), Zaruşad, Keçivan, Ardahan-ı Küçük, Kağızman, Göle-i Ardahan livalarından oluşmakta iken 1735–1736 tarihli eyalet tevcihat defterlerinde Kağızman ve Göle-i Ardahan bu livalar arasında yer almamaktadır²³⁸. 1728-1730'da Kars Eyaleti'nin idari taksimatı; Zaruşad, Keçivan, Ardahan-ı Kuçek (Küçük Ardahan), Kağızman, Göle-i Ardahan" livalarından oluşmaktaydı.

Kars, 1777–1787 arasında Kağızman, Zaruşad, Keçivan, Şüregel, livalarından oluşmaktaydı²³⁹. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Kars ve çevresi de Samsun(Canik), Rize, Trabzon, Erzurum gibi yerlerle birlikte Anadolu'daki ayanlardan Caniklizadeler diye nam salan ailenin hüküm sürdüğü yerler arasında bulunmaktaydı²⁴⁰.

²³⁴ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyiliği ve Teşkilatı (Kuruluş ve Genişleme Devri)*, Ankara 1988, s.274.

²³⁵ Anonim, "Kars", *Yurt Ansiklopedisi VI*, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1981, s. 4493.

²³⁶ Aydın, s. 279.

²³⁷ Aydın, s. 84.

²³⁸ Orhan Kılıç, *18.Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihati*, Elazığ 1997, s. 67.

²³⁹ "Kars", *Yurt Ansiklopedisi VI*, s. 4494.

²⁴⁰ Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, s. 137.

Yöneticisi, 1831 yılına kadar sadrazamın teklifi üzerine padişah tarafından atanan eyaletler arasında Kars'ta bulunmaktaydı²⁴¹. Bu durum Kars'ın bu senelerde önemini koruyan eyaletler arasında yer aldığını göstermektedir.

Kars Eyaleti, 1833'te lağvedilerek Erzurum Eyaletine bir sancak merkezi olarak bağlanmıştır. Sancak statüsüne dönüştürülmesinde Kars'ın çok fazla göç vermesi etkili olmuştur. Çünkü bir fermanla göç veren yerler sayılırken, Kars, Adana ve Sivas gibi yerler zikredilmiş ve göçler neticesinde adı geçen bölgelerde kalan halkın tekâlif yükünün arttığı ve bu durumun fakara halkın sefaletine neden olduğu belirtilmiştir²⁴². 1828–29 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde şehrin nüfusu elli binden on bine düşmüş olduğundan, eskiden ödenen vergi yükünün bu nüfusla karşılanamayacağı anlaşılmıştır.

Kars, 1833-1877 tarihleri arasında idari açıdan; Kağızman, Keçivan, Şüregel, Zaruşad ve merkez Kars olmak üzere toplam beş kazadan oluşan bir sancak idi²⁴³. Bu dönemde Kars'ı bazen vezir rütbeli mutasarrıflar bazen de “mirmiran” rütbesine sahip kimseler yönetirdi. Yine bu dönemde kazaları yurtluk yoluyla yerli eşraf ve hanedandan birer bey “müdür” yönetmekte olup, bunların “İstabl-ı Amire Müdürü” gibi rütbelileri merkez kazaları, “dergâh-ı âli kapıcıbaşılık” rütbesine sahip olanları da nahiyeleri yönetiyorlardı²⁴⁴. Bu durum Kars'ın artık ekonomik ve sosyal açıdan bir eyalet vasfını kaldıramayacak seviyeye geldiğini göstermektedir.

1865'te Kars'a bağlı kazaların sayısı yedi olmuştur. Osmanlı Devlet Salnamesi'ne göre bu kazalar; Taht (Kars merkez- merkez ile Sarıkamış arasındaki köyleri kapsar), Kağızman, Keçivan, Akbaba, Çirkan, Zaruşad ve Şüregel'den oluşmaktaydı.

1872–1873 (H.1288) Erzurum Vilayet Salnamesi'nde ise Kars, merkez dâhil beş yönetim biriminden oluşan bir sancaktı. Bunlar; Kağızman; Zaruşad, Şüregel kazaları ile Akbaba Nahiyesi idi²⁴⁵. Bu kazaların Kars'a uzaklığı saat olarak; Akbaba Nahiyesi 12, Kağızman 12, Şüregel 8, Zaruşad 6 saat mesafede bulunmaktaydı²⁴⁶.

²⁴¹ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, s. 15.

²⁴² Mehmet Esat Sarıcaoğlu, *Mali Tarih Açısından Osmanlı Devleti'nde Merkez Taşra İlişkileri (II. Mahmut Döneminde Edirne Örneği)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s. 57.

²⁴³ “Kars”, *Yurt Ansiklopedisi VI*, s. 4494.

²⁴⁴ Kırzioğlu, *1855 Kars Zaferi*, s. 48.

²⁴⁵ *ES*, 1288, s.138.

²⁴⁶ *ES*, 1288, s.138.

1855'teki Rus işgali öncesinde Kars'ın yönetim taksimatında önemli bir değişiklik olmayıp merkez dâhil, Kağızman, Şüregel, Zaruşad ve Fesler adıyla toplam beş livadan oluşmaktaydı²⁴⁷.

Kars'ın İstanbul merkezden uzak olması burada bazı sözü geçer yerli beylerin yarı bağımsız hareket etmelerine ve sancağın bazı kısımlarının onlar tarafından yönetilmesine neden olmuştur. 1853–1856 Osmanlı-Rus Savaşı (Kırım Savaşı) esnasında Kars Cephesinde bulunan İngiliz Doktor Humpery Sandwith bu olaya tanık olmuştur. Ancak Sandwith, son onbeş–yirmi yıldır Kars'ın merkeze sıkı sıkıya bağlı olduğunu kaydederek, bu bağlılığın derecesini ise; “*İstanbul merkeze en yakın yerler olan Edirne ve Bursa nasıl bağlı ise Kars'ta aynı şekilde devlet merkezinin kontrolindedir*”, diyerek ifade etmiştir. Ancak görevlendirilen valilerin yönetici vasıflarının sorgulanması gerektiği kanaatinde olup, bu işi yapabilecek yetenekte olmadıklarını, kendi çıkarlarından başka bir şey düşünmeyen yönetici karakterine sahip oldukları kaydını düşmektedir²⁴⁸.

2.1.1. Vali ve Mutasarrıflar

Kars 1833'e kadar eyalet statüsünde iken vali, sancak haline getirildikten sonra (1833-1877) ise mutasarrıf unvanını taşıyan kişiler tarafından yönetilmekteydi. Mutasarrıf, sözlük anlamı olarak bir vilayete bağlı sancaklardan birini idare eden mülkiye memuru veya amiridir²⁴⁹. Mutasarrıf; sancağın en üst düzey yöneticisi olup, mülkiye, maliye, asayiş, işlerinin eksiksiz yürütülmesinden sorumluydu. Ayrıca devlet tarafından gönderilen emirlerin ve bağlı olduğu vilayetin valisinin tavsiye ve tembihlerini sancağında uygulamakla yükümlüydü. Bu işleri yaparken sancak dâhilinde görevli bütün memurların denetimi de doğal olarak kendisinde bulunmaktaydı²⁵⁰.

Tanzimat Fermanı ile birlikte eyalet merkezi olan sancaklara birer vali, bir defterdar, eyalete bağlı livalara askeri komutanlardan livanın güvenliğini sağlamaları için zabıta memuru (emniyet amiri), muhassıl (malmüdürü), kazalara yine birer zabıta memuru, varidat memuru ve tahrirat memuru atanmıştır. Maaş olarak, valilere 75 bin,

²⁴⁷ “Kars”, *Yurt Ansiklopedisi VI*, s. 4494

²⁴⁸ Humpery Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, Londra 1856, s.143–145.

²⁴⁹ Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügâtı*, s.230; İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2006, s. 1142.

²⁵⁰ Yunus Özger, *XIX. Yüzyılda Bayburt (1830–1900)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2007, s. 41–42.

bütün muhassıllara (defterdar, malmüdürü ve varidat memurlarına) ve zabıta memurlarına 7.500–10.000 arası, kâtiplere 1.500–2.000 kuruş aylık bağlanmıştır²⁵¹.

Rus işgali, Kars'ta Nisan 1830'da sona erince Osmanlı idare teşkilatı yeniden kurulmaya başlanmıştır. İşgalden sonra atanan ilk yönetici Kars eşrafından Zihni mahlası ile tanınan şair ve bestekâr Abdullah Ağa(Abo Ağa)'dır. Abdullah Ağa, Erzurum Valisi Esad Muhlis Paşa tarafından müsellim²⁵² olarak görevlendirilmiştir. Abdullah Ağa'dan sonra, Kars'a mutasarrıf payeli yöneticiler atanmaya başlamıştır. 9 Nisan 1829 (H. 4L. 1244)'da Rus istilası öncesinde Kars Muhafızlığında Mirmiran Mustafa Paşa olup, maaşı 5.000 kuruş idi. Mustafa Paşa'nın aldığı maaş 2.000 kuruş düşürülerek 3.000 kuruş olarak ödenmeye başlanmıştır²⁵³. 1831'de Acaralı Hamşizadelerden Ahmed Paşa, Kars'a mutasarrıf olarak atanmıştır. 6 Kasım 1836'da Erzurum'da vefatına kadar mutasarrıf olarak kalmıştır. 29 Mayıs 1837'de Sadık Paşa, 13 Şubat 1838'de İskender Paşa, 28 Ekim 1839'da Bahri Paşa, 1841'de Girifitzade Mehmed Paşa, 28 Mart 1844'de Karanlı Yusuf Paşa, 1845'de Halepli Mehmed Sırrı Paşa, 17 Nisan 1849'da Feyzullah Paşa²⁵⁴, 4 Ocak 1850'de Diyarbakırlı Şeyhzade Osman Nuri Paşa (mirmiran rütbesiyle), 1853'ten Temmuz 1854'e kadar Namık Kemal'in dedesi Abdüllatif Paşa, Eylül 1854 başlarından itibaren yeniden Halepli Mehmed Sırrı Paşa, 1855'te İsmail Paşa, 1857'de Mehmed Piri Paşa²⁵⁵ Rus işgalinin sona ermesinden sonra Mutasarrıf Kaymakamı olarak Hacı Süleyman Faik Ağa²⁵⁶, Temmuz 1858'de Şerif Mehmed Paşa atanmış, 1862'de ölümüne kadar görevine devam etmiştir. Şerif Mehmed Paşa'nın 1862'de ölümü nedeniyle yerine Emin Fehim Paşa, 1872'de İstabl-ı Amire rütbesi bulunan Erzurumlu İbrahim Paşazade Osman Bey azledilerek yerine Mirmirandan Esad Paşa 10 Mayıs 1872'de Kars Mutasarrıfı olmuştur²⁵⁷.

²⁵¹ Tanzimat'tan sonra durum yaklaşık dört yıl kadar böyle devam etmiş, ancak bağlanan aylıkların tutarı, gelirleri tükettiğinden ve hatta bazı kaza ve sancakların bütün gelirleri, giderlerine ancak yetmiştir. Bu nedenle bu sistem daha sonra değiştirilmiştir. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat III*, s. 293.

²⁵² Müsellim, Eyalet valileriyle sancak mutasarrıflarının uhdelelerinde bulunan yerlerin idaresine memur edilenler hakkında kullanılan bir tabirdir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1983, s. 628; Kars, Rus işgalinden kurtuluşunda şehir mahvolduğundan ilk aşamada ahaliden müsellim unvanlı, düşük dereceli bir yönetici atanmıştır.

²⁵³ BOA. C.AS. 942/40850.

²⁵⁴ BOA, A. TŞF, 4/33.

²⁵⁵ Karahanoğlu ve Kırzioğlu, s.181-184.

²⁵⁶ Kırzioğlu, *1855 Kars Zaferi*, s. 197.

²⁵⁷ Karahanoğlu ve Kırzioğlu, s. 189–190.

R.1268 Nisan ayında (Nisan-Mayıs1852) mutasarrıf olarak Kars'ta bulunan Osman Nuri Paşa'nın aylık maaşı 15.500 kuruş idi²⁵⁸. Bu maaş miktarı, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kars'ta görev yapan diğer mutasarrıfların da buna yakın maaş aldıklarına örnek teşkil eder.

Kars'ta sık sık mutasarrıfların yer değiştirmesi, bu dönemde Kars'ın eski müreffeh ve zengin durumunun ortadan kalktığına da delilidir. Çünkü, XIX. yüzyılda Kars ve civarında, beş büyük savaş yaşanmıştır. Bunun neticesinde yaşanan göç hareketi, Kars ve çevresini sefaletle sürüklemiştir. Kars'ın içinde bulunduğu ekonomik buhran nedeniyle gelen mutasarrıflardan eceliyle ölenlerin dışındakilerin çok kısa süreyle kalmaları ve bir yolunu bularak geliri iyi olan yerlere gitmelerinden anlaşılmaktadır.

2.1.2. Mutasarrıfların İyi Niyetleri ve Suistimalleri

Kars'a atanan vali ve mutasarrıflar genel olarak iyi niyetli olmalarına rağmen bazen içlerinden şahsi menfaatini düşünenler de çıkmaktaydı. Şahsi menfaatinin düşünenler genelde çok az olup, yaptıkları yolsuzluklar nedeniyle soruşturmaya tabi tutulmaktaydılar.

1846'da Erzurum'dan Kars'a seyahat eden İngiliz Konsolosu W.R Holmes, Kars'ta görev yapan valiler hakkındaki izlenimlerini aktarırken, bazıları hakkında övgü ile bahsederken bazılarını da yermektedir. Holmes'un takdir ettiği valilerden birisi de Bahri Paşa'dır. Bahri Paşa Erzurum-Kars arasında kış mevsiminde ulaşım açısından büyük kolaylıklar sağlayacak olan hanlar yaptırmaya başlamıştır. Ancak paşanın başka bir yere atanması nedeniyle hanların inşaları yarım kalmıştır. Konsolos yolculukta karşılaştığı sıkıntıları görünce yapılmasına girişilen hanların yarım kalmasını esefle karşılamış ve ulaşımında büyük kolaylıklar sağlayacak çalışmanın selefi tarafından devam ettirilmemesini anlamakta zorluk çektiğini belirtmiştir. Bu konudaki vurdumduymazlığı ve ahalinin bu hanlardaki keresteleri yağmalayarak yakacak odun olarak kullanmalarını da garipsemiştir. Bu konuda daha ilginç bulduğu ise mevcut valinin bu hanları korumamasıdır²⁵⁹. Konsolos, Kars'a vardığında Kars Valisi Sırrı Paşa idi. Sırrı Paşa'nın zeki ve faal biri olduğunu ancak eline fırsat düştüğünde onun şahsi

²⁵⁸ BOA. ML. NZ. MSF. d. 9831.

²⁵⁹ Ersoy, ss. 227-249.

menfaatini ön planda tutan bir yapısı bulunduğunu belirtmektedir. Sırrı Paşa gerçekte konsolosun gözlemlerinde belirttiği özelliklere sahip bir kişilikte olup, bu durum Osmanlı belgelerine de yansımıştır.

Bu doğrultuda, Kars'ın Zaruşad Kazası'na bağlı Küçük Pergid adlı köy ahalisi reaya olup, ahalisi ekili olan tarlaların hasadını yapmadan Rusya tarafına firar etmişlerdi. Bundan dolayı köyün emaneten idaresi için arazisinin büyüklüğünü ve zirai açıdan getirisini hesaplamak ve canib-i miriye kaydetmek için Mutasarrıf Sırrı Paşa, yerli kâtiplerden olan Mustafa Efendi ile maiyetine kendi adamlarından Emin Ağa adlı birisini de vererek, köyün tarlalarını tespit ile deftere kaydettirmiştir. Bu tespite göre karyenin, 2.000 somar hinta (buğday) ve şair (arpa) ile 2.000 araba samanı olacağı yakinen zan ve tahmin olunmuştur. Paşa daha sonra buğday ve arpanın döktürölüp harman edilmesi için kendi adamlarından Kars Meclisi azası olup, aynı zamanda Mutasarrıf Sırrı Paşa'nın kennhüdalık umurunda müstahdem bulunan ve Zaruşad Müdürlüğü'ne atanan adamı Said ve Hüseyin ile Zaruşad Kır Serdarı olup, aynı zamanda müdür kâtibi bulunan Mahmud Efendi adlı kişileri görevlendirmiştir. Sırrı Paşa, karyenin miri hazineye gitmesi gereken mahsulâtından yüz adet yığından oluşan desteyi kendisi için ve bir o kadar yığın desteyi de kaza müdürü için döktürerek elde edilen ürünü zimmetlerine geçirmişlerdir. Geri kalanını miri hazineye vermişlerdir. Bu durum hafıyyen (gizli) tahkik-i istihbar kılınmıştır. Paşa bu hareketini saklamak içinde mal kalem odasında güya bir nevi kaydı bulunsun yollu öşrünün muaşarı olmak üzere çend (birkaç) kalem tarladan ibaret bir defteri göndermiştir. Kendi zimmetlerine geçirdiklerini ise saklamıştır.

Yine aynı kaza dâhilinde bulunan Koç Karyesi de emaneten idare olunması gereken köylerden birisidir. Koç Karyesi'nin de güya Rusya tarafında kaldığı şayiasını yayan Kır Serdarı Mahmud Efendi, mahsulâtı zapt ve taşir olunacak bu karyeleri tahrir etmekle görevli Kâtip Mustafa Efendi tarafından Kars Mal Müdürüne, mal müdürü de durumu Erzurum defterdarına bildirmiştir²⁶⁰. Bu durum nedeniyle Sırrı Paşa soruşturma geçirmiştir.

²⁶⁰ BOA. İ. MMS. 4/126-13.

2.1.3. Kapı Kethüdası

Türkçe, kapı ve Farsça ked (ev-hane-köy-taht) ve hüda (malik-sahip-efendi) kelimelerinin birleşimi ile oluşturulan bir terimdir. Osmanlı Devlet yönetiminde bu terim bir makamı ifade etmektedir. Kethüda sözlükte, işlerin idaresine memur güvenilir adam, emin, vekil-i umur anlamlarına gelmektedir²⁶¹. İstanbul merkeze sık olarak gelme durumları olmayan ve taşrada görevli üst düzey devlet yöneticileri olan vali ve mutasarrıf gibi makamdakilerin, İstanbul'daki resmi ve özel işlerini takip etmekle görevlendirdikleri vekillerine kapıkethüdası denilmekteydi.²⁶²

Kars mutasarrıflarının da İstanbul'da kapı kethüdaları bulunmaktaydı. Kars Mutasarrıfı Sırrı Paşa'nın H.12.C.1271(2 Mart 1855)'de kapıkethüdası Rüstem Efendi²⁶³, 03 L.1271 (19 Haziran 1855)'de Kars Mutasarrıflığı'na tayin edilen İsmail Paşa'nın²⁶⁴ kapıkethüdalığında Ata Efendi²⁶⁵, 11 S. 1273(11 Ekim1856)'te mutasarrıf olan Mehmed Takiyüddin Paşa'nın²⁶⁶ kapıkethüdalığında Raşid Efendi²⁶⁷ bulunmaktaydı. Kapıkethüdalarının belirli bir miktar para karşılığı bu işi yaptıkları anlaşılmaktadır. Çünkü ihale usulü ile bu makama veya göreve talip olmaktadır.

2.1.4. Voyvoda

Has denilen gelir bölgelerinin yönetimini sahibi adına yüklenen kimselere voyvoda denilmekteydi²⁶⁸. Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyılda yeni şartların ortaya çıkması üzerine, mali örgütlenmesinde yeni düzenlemelere gidilmiştir. Bu dönemde avarız vergilerini daimi hale getiren yönetim, diğer vergi gelirlerini de artırma yoluna gitmiştir. Bu amaçla vergileri daha iyi toplamak ve hazineye nakit girişini sağlamak amacıyla kazalar da voyvodalık sistemi getirilmiştir²⁶⁹. Zamanla voyvodalara hazine gelirlerini ve vergileri toplama görevlerinin yanı sıra uhdelere görevli oldukları

²⁶¹ Döndü Düşünmez, *Tanzimat Devri Osmanlı Mülki İdaresinde Kapıkethüdalığı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006, s. 6.

²⁶² Bekir Sıtkı Baykal, *Tarih Terimleri Sözlüğü*, (3. Baskı), İmge Kitabevi, Ankara 2000, s. 79.

²⁶³ BOA. A.MKT. UM.184/46.

²⁶⁴ BOA. A.MKT. UM.198/79.

²⁶⁵ BOA. A.MKT. NZD.160/89.

²⁶⁶ BOA. A.MKT. UM.256/73.

²⁶⁷ BOA. A.MKT. NZD.116/35.

²⁶⁸ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, s. 29–30.

²⁶⁹ Mehmet Beşirli, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat (1771–1853)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., Tokat 2005, s. 22.

mahallin güvenliğini sağlamak, gerektiğinde asker toplayıp savaşa katılmak gibi idari yönden sorumluluklar da verilmiştir²⁷⁰.

Kars Sancağı'nda da voyvodalık sistemi olup, Kağızman'a ait belgelerde bu durum açıkça görülmektedir²⁷¹. Bir başka belgede ise Kağızman Voyvodası'nın emvalini Acem(İran) askeri Revan'a götürmüş olduğu ve bu duruma bir çare bulunması için, mahall-i mezkûrun muhafazası için Hüsrev Paşa maiyetine memur Canik piyadesinden beş yüz nefer gönderileceğine dair bir kayıt mevcuttur²⁷². Hatta Kağızman'dan Osmanlı vatandaşı iki kişi 21 Ağustos 1822 (03 Z.1237)'de Revan Hanı Hasan Han'a giderek, han'ın Ağa Mirza adındaki bir adamını ve iki hizmetkârını Kağızman'a getirerek voyvoda yapmışlardır. Bu durum üzerine Kağızman Voyvodası olan Rüstem Ağa ailesini alarak Kars'a gelmiştir. Daha sonra Rüstem Ağa emrine verilen kuvvetlerle Kağızman'a gönderilmiş ise de yapılan mücadele de Revan kuvvetlerine esir düşmüştür²⁷³.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde, Revan Hanı Hüseyin Han, Kars Sancağı topraklarına musallat olmuş, emrindeki Türkmen ve Kürt aşiretleri ile Osmanlı topraklarına yağma maksatlı saldırılar düzenleyerek²⁷⁴, Osmanlı Devleti'nin bu yöredeki sivil vatandaşlarını ve idarecilerini esir ederek Revan'a götürmekteydiler. Bu nedenle bahsi geçen dönemde, Osmanlı ve İran arasında devamlı sınır çatışmaları yaşanmaktaydı. Bu çatışmaların birinde Kağızman Voyvodası Rüstem Ağa ve Aşiret Reisi Pertev Bey, 1822'de esir edilerek Revan'a götürülmüştür²⁷⁵. Rüstem Ağa, esir olmadan önce Kağızman'a bir saldırı olacağını haber almış ahalinin müşterek imzasını taşıyan bir yazı ile Kars Muhafızı'ndan yüz tüfenk ve bin tüfenk taşı talebinde bulunmuşur²⁷⁶. Bu durumdan anlaşıldığı üzere bahsi geçen dönemde Kağızman'ın voyvoda unvanı taşıyan kişiler tarafından idare edilmekte olduğunu göstermektedir.

Yine bazı kayıtlarda Kars merkezde de voyvodadan bahsedilmektedir. Şöyle ki; 1828'de Rusların Kars üzerine geldiğinin öğrenilmesi üzerine Erzurum'da bulunan Kars

²⁷⁰ Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumı*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2008, s. 26-27; Beşirli, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I- Tokat (1771-1853)*, s. 23.

²⁷¹ BOA, HAT. 771/36180/I.

²⁷² BOA, HAT. 793/36834.

²⁷³ BOA, HAT. 770/36179/P.

²⁷⁴ Hasan Oktay, *Revan Hanlığı (1747-1828)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1997, s. 77.

²⁷⁵ BOA, HAT. 768/36167/H.

²⁷⁶ BOA, HAT. 771/36180/J.

Muhafızı Emin Paşa ağırlığını Erzurum'da bırakarak Kars'ın yardımına gitmiştir. Ancak karşılamaya gelen voyvodanın Emin Paşa'yı yanlış yoldan götürdüğü ve bu sebeple Kars'a geç varıldığı, bundan dolayı Kars'ın düşman eline düştüğü, bu durumun merkumun (voyvodanın) ihanetinden ileri geldiği anlaşılınca merkumun cezası olan ölüm cezasının yerine getirildiği ve kesik başının tatar ile gönderildiği kaydedilmektedir²⁷⁷. Bu durum, voyvodanın yerel ahalden olduğu ve Ruslardan bazı çıkarlar karşılığında ihanet etmiş olabileceğini akla getirebileceği gibi Kars Muhafızı Emin Paşa'nın büyük ihtimalle kendi hatası nedeniyle Kars'ın istilaya düşmesinin suçunu voyvodanın üzerine yıkmış olabileceği izlenimini de vermektedir. Çünkü Emin Paşa muhafızı olduğu Kars'a giden yolu bilmemesi veya yanındakilerin yolu tanımaması düşünülemez. Bu durum ihanet değilse bile gafletten başka bir şey değildir.

Bu dönemde, genelde yerel güçlü aileler arasından seçilmekteydi. Kars'ta belli başlı yerel hanedanların (Hatunzadeler ile Karahanzadeler) etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu yerel hanedanlar Kars'ın yönetimini kontrollerine almışlardır. Hatta Kars ve çevresinin vergiden muaf tutulması için hazırlanan ve İstanbul'a gönderilen bir mazbatada mührü bulunan ve hanedandan olduğu kayıtlı kişiler bulunmaktaydı. Belgedeki mühürlerden okunabilenlerden bazılarının isimleri şunlardır; Mehmed, Salih, Rasim, Hüseyin Raşid, Süleyman, Abdullah, Nurullah²⁷⁸. Tanzimat'ın ilanı ile bu kurum sona ermiş, bunun yerine livalarda mutasarrıflıklar ve kazalarda ise müdürlükler ihdas edilmiştir.²⁷⁹

2.1.5. Mal Müdürü

Malmüdürleri eyalet merkezindeki defterdarların temsilcileri olarak sancak ve kazalarda görev yaparlardı. Kars'ta malmüdürlüğü kurulmadan önce defterdar unvanlı kişiler görev yapmakta idiler. Bu kişilerden birisi de Defterdar İbrahim Efendi olup, 1832'de Kars'ta kendi adına bir cami, yanında da bir medrese vakfı bulunmaktaydı²⁸⁰. Kars'ta malmüdürlüğü ilk defa 1845'te kurulmuştur. İlk kuruluşunda mal kâtibi olarak Mehmed Bey adında birisi bu göreve atanmıştır²⁸¹. H.1268 (M.1851–1852)'de

²⁷⁷ BOA. C.DH. 12/571.

²⁷⁸ BOA. İ.MMS. 16/645.

²⁷⁹ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, s. 32.

²⁸⁰ BOA. C. EV. 405/20506.

²⁸¹ Karahanoğlu ve Kırzioğlu, s. 182.

malmüdürlüğü görevinde Murad Efendi bulunmakta olup, nisan ayına ait maaşı 2.500 kuruş idi²⁸². 1871'de Kars'ta malmüdürü olarak görev yapan Fehim Efendi adında birisidir. Aynı şekilde kazalarda da malmüdürleri olup, bunlar sancaktaki malmüdüründen bağımsızdılar. XIX. yüzyılda Kağızman Kazası'nda Malmüdürü Arslan Bey²⁸³, Şüregel'de Mustafa Efendi²⁸⁴ adlı kişiler görev yapmaktaydılar.

2.1.6. Sancak Tahrirat Müdürü veya Kâtibi

Kars Sancak merkezinde hesapları ve yazışmaları tutmak amacıyla bir tahrirat müdürlüğü olup, bu müdür başkanlığında bahsi geçen işler yapılmaktaydı. H.1268(M.1852)'de 2.500 kuruş maaşla malmüdürlüğünde Murad Efendi bulunmaktaydı. Tahrirat kâtibi Ragıp Efendi olup, maaşı 800 kuruş idi. Mal refiki olan Ferhad Efendi'nin maaşı ise 250 kuruştı. Aynı dönemde Bayburt tahrirat müdürünün maaşının 1.170 kuruş²⁸⁵ olduğu dikkate alındığında Kars tahrirat müdürü'nün maaşının adı geçen sancaktaki malmüdürünün maaşından düşük olduğu görülmektedir.

1874'te Kars merkez de Halid Efendi adlı birisi tahrirat müdürlüğünde bulunmaktaydı. Bu müdürlüğün emrindeki kalemde çalışanlar ise; Müsevvid Süleyman Şadi Efendi, Mübeyyiz Ali Rıza Efendi diğeri Yusuf Cemil Efendi, mukayyidi-i evrak Mehmed Vamık Efendi ile refiki Mustafa Efendi'dir²⁸⁶. Bunlar yaptıkları iş nedeniyle belirli bir ücret almaktaydılar. Tahrirat müdürü ve mal Müdürünün görev yaptıkları odaların ısınması için kullanılan 8 araba odunun 120 kuruş masrafı bulunmaktaydı²⁸⁷.

2.1.7. Sandık Emni

Sandık emniyeti olarak adlandırılan kurum, Sultan II. Mahmud döneminde her sancak merkezinde "memleket sandığı" adıyla kurulmuş daha sonra ise veznedar olarak adlandırılmıştır²⁸⁸. Bu kuruluş sayesinde giderlerin tek merkezde toplanması amaçlanmıştı. Osmanlı Ülkesi'nin her yerinde kurulmasına yönelik çalışmalar 1826'da

²⁸² BOA. ML. NZ. MSF. d. 9831.

²⁸³ Oğuz, s. 100.

²⁸⁴ ES,1288, s. 71.

²⁸⁵ Özger, s. 50.

²⁸⁶ Oğuz, s. 101.

²⁸⁷ BOA. ML. NZ. MSF. d. 9831.

²⁸⁸ Sandık Emniyeti, Devlete ait para ve menkul kıymetleri alıp-veren ve elinde tutan ve bunların alınıp verilmesinden ve saklanmasından mesul olan memur hakkında kullanılan bir tabirdir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, s.122; Beşirli, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I- Tokat (1771-1853)*, s. 103.

başlamış ve 1828'de tamamlanmıştır. Sandık eminleri, sancak merkezinde oturan ve şehrin ileri gelenleri arasından seçilmekteydi. Sandık eminlerine yaptığı hizmetin karşılığı olarak topladığı vergilerden aylık 450 kuruş ücret ödeniyordu²⁸⁹. Başlıca görevi, toplanan bütün vergileri sandık eminine teslim etmektir. Sandık Emini, Mal Sandığı'ndaki bu paraları saklardı. Gerekliğinde sancağın harcamaları için gerekli para buradan karşılanırdı. Sancak dâhilinde görev yapan bütün memurlar ile askerlerin maaşları bu sandıktan ödenirdi²⁹⁰. Artan para ise hazineye aktarılırdı.

Kars'ta M.1873'te (H.1290) Sandık Emini olarak Mıgırđıç Ağa²⁹¹, 1874'te ise Hüseyin Efendi görev yapmaktaydı. Sandık eminleri Müslüman olabileceği gibi gayrimüslim de olabilmekteydi. Menfaat Sandığı Emini ise bu dönemde Esad Efendi olup, vekilleri ise, İbrahim Ağa ile Haço Ağa'dan oluşmaktaydı. Menfaat Sandığı'nın sermayesi 269.220 kuruştan oluşmaktaydı²⁹².

2.1.8. Sancak Muhasebecisi

Kars Sancak merkezinde maliye ve gelir-gider işlerini yürütmek üzere liva muhasebesi adlı bir kalem (daire) olup, sorumlusu Maliye Nezareti tarafından bu işe ehil olanlar arasından seçilerek atanırdı. Eyaletteki defterdarın emrinde olup, onun buyrukları doğrultusunda görevini yerine getirmekteydi.

1873'te Kars Sancağı'nın Muhasebecisi Rıfad Efendi olup, muavini Sofyan Efendi ile refiki İbrahim Efendi, Tevfik Efendi idi. Kalemde, Mukayyid-i Evrak Ahmed Efendi ve Sandık Emini Mıgırđıç Ağa görev yapmaktaydılar. M.1871'de(H.1288) ise muhasebeci olarak Hacı Şükrü Efendi adlı bir zat görev yapmaktaydı²⁹³.

2.1.9. Evkaf Müdürü

Osmanlı Devleti'nde varlıklı kişiler toplumun yararına bir takım gelirlerini vakfediyorlardı. Bu doğrultuda toplum yararına olan sosyal ve dini müesseseler tesis edilmiş ve bu tesislerin yaşatılması için de bazı gelirlerini buraya bağışlamışlardı²⁹⁴.

²⁸⁹ Özger, s. 51.

²⁹⁰ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, s. 231.

²⁹¹ Oğuz, s.101.

²⁹² Oğuz, s. 100.

²⁹³ *ES. 1288*, s. 69.

²⁹⁴ Ali Himmet Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler*, Ankara 1966, s. 54. Beşirli, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I-Tokat (1771-1853)*, s. 333;

Evkaf müdürleri vilayet ve sancaklarda olan vakıf malları ile ilgili işlemlerin düzenli ve kanunlara uygun şekilde devamını sağlamakla görevli olan memurlardı. Bunlar, sancak evkaf müdürü unvanı ile görev yaparlardı. 1871 Vilayet Nizamnamesi'ne göre müdürler veya vekilleri, vakıf mallarının gelirlerini tahsil etmek, tamirat ve satın alınan mallara eşlik etmek, vakıf mütevellilerinin harcamalarını kontrol etmekle görevliydi. Kars'ta 1872'de evkaf müdürlüğü olup, sorumlu müdür vekili olarak Arif Efendi²⁹⁵ adında birisi yetkili görülmektedir. Bazen ulemadan zor durumda bulunanların aile fertlerinden durumları uygun görülenlere de bu vakıflardan maaş bağlanırdı. Bu doğrultuda Kars'ta Kadiri şeyhlerinden olan Müderris Ömer Efendi'nin oğlu olan Arif adlı kişiye 30 kuruş aylık bağlanmıştır²⁹⁶.

2.1.10. Nüfus Nazırı veya Memuru

Belgelerden Kars'ta bir nüfus memuru olduğu anlaşılmakta olup, aylık 150 kuruş maaş almaktaydı. 13 B.1259 (9 Ağustos 1843)'da nüfus memurluğunda Mehmed Efendi bulunmaktaydı²⁹⁷.

H.1267–1268 (M.1851–1852) yıllarına ait olan Maliye Nezareti mesarifat defterinde, Kars ve kazalarındaki nüfus mukayitleri ve maaşları; Kars nüfus nazırı Hasan Efendi olup, maaşı 150 kuruş, mukayid-i evveli Mehmed Efendi'nin 100, mukayidi sani olan Mehmed Efendi'nin maaşları 75 kuruş idi. Kağızman nüfus mukayidi Osman Efendi adlı şahıs olup, maaşı 45, Şüregel nüfus mukayidi Bekir Efendi'nin maaşı 25, Zaruşad Kazası nüfus mukayidi Müfid Kemali Efendi'nin 20 kuruştur²⁹⁸.

2.1.11. Gümrük İdaresi

Kars, Rusya ve İran'dan gelen ticaret yolu üzerinde olması nedeniyle burada bir gümrük idaresi bulunmakta olup, kâtip unvanlı bir kişi tarafından idare edilmekteydi.

Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) döneminden itibaren Osmanlı hâkimiyetine geçen Kars yöresinden geçen ticaret yolu; Kağızman, Mağazberd ve Şüregel üzerinden

Mehmet Emin Üner, *Osmanlı Klasik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa (1700–1800)*, s. 144.

²⁹⁵ *ES*, 1288, s. 131.

²⁹⁶ *BOA. C. EV. 231/11541*.

²⁹⁷ *BOA. C.DH. 290/14496*.

²⁹⁸ *BOA. ML. NZ. MSF. d. 9831–2*.

Kars'a ulaşmaktaydı. Buradan askeri yolu takip eden kervanlar Döşkaya, Verişan, Soğanlı dağlarını aşarak Zivin'den Horasan'a ulaşmaktaydı²⁹⁹.

H.1275(M.1858–1859)'e kadar Kars Gümrük Kâtipliği'nde 50–60 sene müddetle Molla Mehmed Efendi istihdam edilmekteydi. Mehmed Efendi oğlunu da yanında istihdam etmekteydi. Mehmed Efendi'nin ölümü üzerine oğlu bu işe talip olmuştur. Çünkü Mehmed Efendi'nin ölümü üzerine maaşı tesviye edilmiş ve ailesinin başka geliri olmadığından ailesi zor duruma düşmüştür. Gümrük kâtipliği de başkasına verilmiştir. Bunun üzerine oğlu Küçük Mollazade Yusuf Efendi bir arzuhal ile babasından boşalan görevin kendisine verilmesinin istemiştir³⁰⁰.

Gümrük Kâtipliği'nin başkasına verilmesi nedeniyle arzuhali uygun görülmemiş ve kendisinin başka bir işte istihdam edilmesi Kars Mutasarrıflığı'na bildirilmiştir³⁰¹.

Kars Gümrüğü bazen iltizam suretiyle idare edilmekteydi. 1271'de Gümrük Mültezimi Bekir Ağa namında bir kişi idi³⁰².

1846'da Kars Gümrüğü'nün geliri İngiliz para birimi hesabıyla 650 sterlindir. Aynı yıl Kars Mutasarrıflığı'nın toplam geliri 5.000 sterlin olup, Osmanlı hesaplamasına göre ise 1.000 kese³⁰³ (500.000 kuruş) olduğu düşünülürse gümrükten önemli bir gelir sağlandığı görülmektedir. Gümrük geliri, Kars Paşalığı'nın bütün gelirinin yaklaşık 8/1'ine tekabül etmektedir.

2.1.12. Sancakta Görevli Diğer Memurlar

Daha önce bahsi geçen görevliler dışında Kars merkezde çeşitli işleri yapmakla yükümlü tahrir-i emlak dairesi, emlak ve vukuat kâtibi, tahsilât kâtibi, senedat ve ilamat mukayyidi, rüsumat müdürü, ambarcı, defterhane memurları, tapu kâtibi vb. daireler (kalemler) ve memurlar bulunmaktaydı.

Bu dönemde şehrin güvenliği açısından piyade ve süvari zaptiye neferleri istihdam edilmekte olup, piyade sınıfından bir tabur ağası, bir hesap emini, bir bölük ağası, jurnal emini (istihbarat görevlisi) ile toplamda 52 zaptiye, Süvari sınıfında ise bir

²⁹⁹ Enver Konukçu, *Selçuklulardan Günümüze Erzurum*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yay., Ankara 1992, s. 221.

³⁰⁰ BOA. A. MKT. UM. 350/41-1.

³⁰¹ BOA. A. MKT. UM. 350/41-2.

³⁰² BOA. İ.MMS. 126.

³⁰³ Ersoy, s. 227–249.

bölük ağası, bir yardımcı, bir jurnal emini ile toplamda 73 kişi istihdam edilmekteydi. Her iki sınıfın toplamı 125 kişiden ibaretti³⁰⁴.

M.1873'te (H.1290) Kars Tahrir-i Emlak Dairesi Komisyon Başkanı olarak Ahmed Efendi, Emlak ve Vukuat Kâtibi Fethullah Efendi, Senedat ve ilamat Mukayyidi Hamdi Efendi, Tahsilât kâtibi Osman Ağa, Rûsumat Müdürü Şerif Efendi ile Başkâtip Mahmud Derviş Efendi ve Kâtibi sani Yusuf Efendi, Tahrirat Ambarcı Mahmud Ağa, Defterhane memurlarından Memur-ı aşar (aşar memuru) Vasfi Efendi, Kâtib-i Evvel Hüseyin Efendi, Tapu Kâtibi Akif Efendi görev yapmaktaydılar. 1871 (1288)'de ise Tahrirat Müdürlüğü'nde Halid Efendi, Evkaf Müdürlüğü vekâletinde Arif Efendi görevliydi³⁰⁵.

2.2. ŞEHİR YÖNETİMİNDE YER ALAN MECLİSLER

3 Kasım 1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Humayun'u devlet yönetiminde önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Bu düzenlemeden önce Osmanlı Devleti'nde taşra idaresi “eyalet sistemine” dayanırken Tanzimat Fermanı'ndan sonra taşra örgütlenmesinde Fransa taşra teşkilatından örnek alınan “liva (sancak) veya il” sistemine geçilerek taşra idaresinde görev alan meclisler oluşturulmuştur. Bu düzenleme ile beraber Osmanlı Devleti'nde yavaş da olsa ahalinin veya temsilcilerinin yönetime etkin olarak katıldığı görülmektedir. Bu durum sadece merkezi yönetim bürokratlarının tek taraflı tasarrufu olmayıp aksine taşrada bu dönemde merkezi idarenin etkisinin ve kontrolünün zayıflamasının da etkisi büyüktür³⁰⁶.

Tanzimat Fermanı'nın getirdiği idari düzenlemelerin en önemlileri vilayet, sancak ve kazalarda kurulan idare ve dava meclislerdir. Bu meclislere din ve milliyet farkı gözetilmeden Osmanlı vatandaşlarının tamamının katılımı sağlanmıştır³⁰⁷. Bu suretle oluşturulan meclislere yörenin ileri gelenleri katıldığı gibi Müslüman olmayan unsurların ruhani liderlerinin de bu meclise dâhil edilmesiyle onlara da temsil hakkı verilerek, yönetime ve alınan kararlara ortak edilmişlerdir.

³⁰⁴ Oğuz, s. 102.

³⁰⁵ ES, 1288, s. 131.

³⁰⁶ Ortaylı, *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu*, s. 269.

³⁰⁷ R. Yücel Özkaya, “Tanzimat'ın Siyasî Yönden Meşrutiyete Etkileri ve Cemiyet-i İslamiye Başkan Vekili Muhiddin Efendi'nin Meşrutiyet Hakkındaki Düşünceleri”, *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992, s. 303.

2.2.1. Sancak İdare Meclisi

XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde taşra düzenlemesinin temeli yazılı olarak, 1864 Tuna Vilayet Nizamnamesi'nin 47–48, 1871 Vilayet Nizamnamesi'nin 92–93. maddelerinde düzenlenmektedir. Bu nizamnamelerde meclislerin oluşturulması ve meydana getirilecek meclislerin kimlerden oluşacağı ve üyelerin nasıl seçileceği belirtilmektedir³⁰⁸.

Buna göre livalardaki idare meclisleri; yönetim, mali, eğitim, nafia, tarım ve ticaret gibi işler ile idari yönden anlaşmazlıkların çözümünü halleden bir yapı görevine sahiptir. Bu meclislerin reisleri (başkanları) livada görevli olan mutasarrıftır. Meclisin üyeleri ise doğal ve seçimle gelen üyeler olmak üzere ikiye ayrılırdı. Doğal üyeleri kadı veya naib, müftü, muhasebeci ve tahrirat müdürü olmak üzere dört kişiden oluşmaktaydı. Bunlar aynı zamanda liva'daki devleti temsil eden görevlilerdir. Bunun dışında, yıllık 150 kuruş vergi veren ve 30 yaşını doldurmuş olanlar arasından temsilciler seçilmesi kararı bulunuyordu. Bu nedenle ahalinin seçimiyle meclise gelen bu üyelerin, ikisi Müslüman ikisi ise Müslüman olmayanlardan olmak üzere dört kişiden oluşmaktaydı³⁰⁹. Bu meclisler; buldukları şehirde genel olarak okul, hastane, hapisane ile yolların yapımı, onarım ve bakım işleriyle ilgilenmekteydiler. Bu oluşumun yapısına bakıldığı zaman mevcut durumun devlet ile ahali arasında devletin yönetimi konusunda bir işbirliği ve yetki paylaşımının ortaya çıktığı görülmektedir.

Kars'ta ilk idare meclisi sadaret emri ile 15 C.1261 (21 Haziran 1845)'de kurulmuştur. Azaları, Müftü Dursun Efendi, Derviş Hamid Efendi, Kadı Hasan Efendi, Mal Kâtibi Mehmed, Ragıp, Said, Baki, Osman, Mustafa ve İsmail adlı şahıslardır. Bu suretle Tanzimat Fermanı'nın, Kars'a ilk yansıması idare meclisi'nin kurulması olmuştur³¹⁰.

H.1288 (M.1872)'de Liva İdare Meclisi'nin üyeliklerinde Mutasarrıf Osman Bey, Naib Mustafa Rasih Efendi, Müftü Ahmed Hilmi Efendi, Muhasebeci Hacı Şükrü Efendi ve Tahrirat Müdürü Halid Efendi doğal üyeler olarak görülürken, Hacı İbrahim Efendi, Said Efendi, Ohannes Ağa ve Artin Ağa gibi şahıslar seçilmiş üyeleri

³⁰⁸ Özger, s. 59.

³⁰⁹ İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985, s.76; Bu konuda ayrıca bkz. İsmail Hakkı Görel, *İl İdaresi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara, 1952; Musa Çadircı, "Tanzimattan Sonra Merkez-Yerel Yönetim İlişkileri", *Yerel Yönetimler Sempozyumu Bildirileri*, TODAİ Enstitüsü Yerel Yönetimler Araştırma ve Eğitim Merkezi, Ankara 2002.

³¹⁰ Karahanoğlu ve Kırzioğlu, s. 183.

oluştururdu. Bu meclisin kâtipliğini ise Rüstem Efendi yürütmekteydi³¹¹. H.1290 (M.1873-1874)'da ise Mutasarrıf Said Paşa liva idare meclisinin reisi olup, Naib Mustafa Rasih Efendi, Müftü Ahmed Hilmi Efendi, Muhasebeci Rıfâd Efendi, Tahrirat Müdürü Halid Efendi, Hacı İbrahim Efendi, Hazık Efendi, Ohannes Ağa ile Artin Ağa'dan meydana gelmekteydi. Bu meclisin kâtipliği ise 1288'de olduğu gibi Rüstem Efendi'nin uhdesinde bulunmaktaydı³¹².

H.1280(M.1864) yılının başından itibaren İdare Meclisi'nin başkâtiplik görevinde bulunan Rüstem Efendi'ye 500 kuruş maaş verilmekteydi. Rüstem Efendi'nin maiyetinde bulunan bir kişi ise 100 kuruş maaş almaktaydı³¹³.

2.2.6. Temyiz Meclisi veya Deavi Meclisi

Livadaki sorunların çözümünün hukuka uygun olup, olmadığını karara bağlandığı meclistir. Sancak idaresinin uygulamalarından memnun olmayanlar ile haksızlığa uğradığını düşünenlerin haklarını aramak için müracaat ettikleri yerdir. Bu meclis bir bakıma günümüzdeki bölge idare mahkemelerinin vazifesini yerine getirmekteydi. Bu meclisin reisi kadı veya naip olup, Müslim ve gayrimüslim 6 mümeyyiz üye ve bir kâtipten oluşmaktaydı³¹⁴.

H.1288 (M.1872)'de Kars Temyiz Meclisi'nde Reis Mustafa Rasih Efendi olup, üyeleri; Sani Bey, Halil Bey, İskender Bey, Hacı Bey, Ohannes Ağa, Markar Ağa, kâtipliğini ise Ahmed Efendi yapmaktaydı. H.1290'da (M.1874) ise meclisin reisliğini Mustafa Rasih Efendi, Sani Bey, Halil Bey, İskender Bey, Hacı Bey, Ohannes Ağa, Markar Ağa, Müstantik Münir Efendi, Mümeyyiz Kâtibi Fehim Efendi, refiki ise Bahri Efendi uhdesinde bulunmaktaydı.

2.2.3. Mal veya Memleket Sandığı

Osmanlı Devleti'nde ilk menfaat sandığı kuruluşuna Niş Valisi olduğu dönemde Mithat Paşa öncülük etmiştir. Sandığın kurulma amacı, çiftçinin ihtiyaç duyduğu parayı murabahacılardan yüksek faizle aldığını görmüş ve bu soruna bir çözüm bulma yoluna

³¹¹ ES. 1288, s. 69.

³¹² Oğuz, s. 101.

³¹² Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform, 1856–1876*, (Çev.: Osman Akınhay), Agora Kitaplığı, İstanbul 2005, s. 146.

³¹³ BOA. MKT. MHM. 451/42.

³¹⁴ Davison, s. 158.

gitmiştir. Bunun için Avrupa'daki gibi az faizle borç para verebilecek bankalar yerine borç sandıkları kurulmasını, yörenin ileri gelenleri ile müzakere ederek uygun görmüş ve ilk sandık Niş Vilayeti'nin Pirot Kasabası'nda 1863'te açılmıştır. 200 Mecidiye altını sermayesi olan bu sandık kasabada pazarın kurulduğu gün açılıyor ve gelen çiftçilere şahsi kefaletle ve rehinle aylık %1 faizle kredi veriyordu. Bu sandıktan köylülere 2.000 kuruşa kadar kredi verilebilmekteydi. Bu uygulama örnek alınarak 1864 Tuna Vilayet Nizamnamesi uygulamaya konulduktan sonra diğer vilayetlerde de bir sandık kurulmuştur. 1867'de ise bu uygulama yönetmelikle kesin bir hükme bağlanmış ve Osmanlı Ülkesi'nin bütün vilayet ve sancak merkezlerinde "Menafi Sandığı" veya "Memleket Sandığı" adı ile bu uygulama yaygınlaştırılmıştır³¹⁵.

Osmanlı Ülkesi'nin diğer yerlerinde olduğu gibi Kars Sancağı'nda da bu sandık oluşturulmuştur. H.1288 (M.1872)'de mal sandığı eminliğinde Sarraf Kirkor adlı birisi olup, aylık maaşı 200 kuruş idi³¹⁶.

Erzurum Vilayeti'ne ait H.1288 (M.1872)tarihli salnamede sandığın hem eminliğini hem de kâtipliğini Salih Efendi yapmakta olup, üyeleri; Said Efendi³¹⁷, Hacı Bey ve Ohannes Ağa'dan oluşmaktaydı. Sandığın sermayesi 80.890 kuruştan ibaretti³¹⁸.

2.2.4. Belediye Meclisi

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde beledi işler kadı'nın sorumluluğunda bulunuyordu. Kadı'nın beledi sorumluluğu şehrin temizliğinin sağlanması, ticaretin sağlıklı şekilde yürütülmesi, esnafın kontrolü, çarşı ve pazarın denetimi, ürün fiyatlarının belirlenmesi (narh sistemi) ve kentin imar düzeninin gözetilmesi işlevlerinden oluşmaktaydı. Kadı bu görevleri yerine getirirken kendisine, subaşı, böcekçibaşı, çöplük subaşısı, mimarbaşı gibi Yeniçeri Ocağı'na bağlı kolluk kuvvetleri ve diğer görevliler yardımcı olurlardı. Ayrıca büyük kentlerin semt ve alışveriş alanlarında "ayak naibi" denilen ve kadıya vekâlet eden görevliler bulunurdu.

XIX. yüzyılda bu sistem de bozulmuş Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile de kadılığın yaptırım gücü azaldığından belediye hizmetlerinin yerine getirilmesinde

³¹⁵ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, s. 338.

³¹⁶ *BOA. ML. NZ. MSF. d. 9831.*

³¹⁷ Kapıcıbaşılık payesine sahip olup, aynı zamanda Kars İdare Meclisi azasıdır. ES, 1288, s. 69.

³¹⁸ *ES, 1288, s. 69.*

etkisiz kalmıştır³¹⁹. Kadı'nın şehirlerin belediye işlerini yapamayacak duruma gelmesi üzerine beledi işleri yerine getirmek amacıyla H.1242 (M.1826)'de çıkarılan bir nizamname ile İhtisap Nazırlığı kurulmuş ve en üst yetkilisine de "İhtisap Nazırı" unvanı verilmiştir³²⁰. 1826'da Osmanlı Devleti'nde İhtisap Nazırlığına bağlı olarak taşrada "İhtisap Müdürlükleri" oluşturulmuştur. Bu müessesenin başındaki yetkiliye muhtesip adı verilmekteydi. Osmanlı Devleti'nde kadı'nın bulunduğu her merkezde bir de muhtesip bulundurulmaya başlanmıştır³²¹. Muhtesiplere, Osmanlı toplumunda bazen "İhtisap Emini", bazen "İhtisab Ağası" denilmekteydi³²².

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra şehir idaresinde geniş yetkilerle güvenliği sağlayacak bir idari sisteme ihtiyaç duyulduğundan 1845'te Polis, 1846'da Zaptiye Müşiriyeti'nin kurulması ile asayiş ile ilgili görevler İhtisap Nazırlığı'ndan alınarak yeni kurulan bu kurumlara devredilmiştir. İhtisap Nezareti ise sadece narh(fiyat belirleme) ve esnaf işleriyle ilgilenir olmuştur. Bu durum çeşitli yetki karışıklığına sebep olduğundan 1855'te şehir emaneti kurulmuştur³²³. Bu kuruluşla beraber Osmanlı toplumu çağdaş belediyecilikle tanışmıştır. Bu kuruluş, ilk olarak İstanbul'da ve sonra da liman şehirlerinde kurulmaya başlanmıştır. 1864 ve 1871 vilayet nizamnamelerinde her idari birimde bir belediye meclisi kurulması öngörülmüştür³²⁴. İstanbul dışında kalan taşra yerleşim birimlerinde batılı anlamda belediye teşkilatının kurulmasına 1870 yılından sonra başlanmıştır. Özellikle 21 Ocak 1871'de (28 Şevval 1287) çıkarılan "İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi" aynı zamanda taşra belediyelerin yasal temelini meydana getirmekteydi. Bahsi geçen nizamnamenin 7. faslı belediye ile ilgili fasıldır. Buna göre vali, mutasarrıf ve kaymakamın olduğu her şehir ve kazada belediye işleri ile ilgili bir teşkilat kurulması kararı yer alıyordu³²⁵. Bu nizamnameye göre meclis bir reis bir muavin ile altı üyeden oluşacaktı. Belediye meclisinin reisi memurlar arasından seçilerek, mutasarrıfın tayini, valinin onayı ile göreve başlayacaklardı. Bu doğrultuda 1877'de ilk defa belediye

³¹⁹ Mehmet Seyidanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2010, s. 2.

³²⁰ Ziya Kazıcı *Osmanlı'da Yerel Yönetim (İhtisab Müessesesi)*, Bilge Yay., İstanbul 2006, s. 36.

³²¹ Kazıcı, *Osmanlı'da Yerel Yönetim (İhtisab Müessesesi)*, s. 35.

³²² Kazıcı, *Osmanlı'da Yerel Yönetim (İhtisab Müessesesi)*, s. 32.

³²³ Kazıcı, *Osmanlı'da Yerel Yönetim (İhtisab Müessesesi)*, s. 37-38.

³²⁴ Baykara, s. 212.

³²⁵ Eryılmaz, s. 214-215.

teşkilatına ait olmak üzere belediye kanunu çıkarılmıştır³²⁶. Bu tarihten itibaren taşrada belediye idaresinin gelişmesi mümkün olabilmıştır³²⁷.

1855 yılında Kars'ta bir belediye kuruluşu olmayıp, bu kuruluşun faaliyetleri vilayet idareleri tarafından çözüme kavuşturulmaktaydı. Bu doğrultuda belediye işleri genel olarak kadılar ve vakıfların uhdesinde bulunuyordu³²⁸. Kars ve çevresinde savaş olmadığına belediye işleri pek sorun olmamaktaydı. Çünkü herkes kendi ev ve iş yerinin çevresinin temizliğinden sorumluydu. Bu iş mahalle imamlarının kontrolünde ahali tarafından büyük oranda yerine getirilmekteydi. Ancak savaş dönemlerinde Kars'ın sokaklarının temizliği büyük bir sorun olmaktaydı. Çünkü bu dönemlerde bazen şehirde şehrin nüfusundan daha fazla asker bulunmakta, şehirdeki hayvan sayısından sayıca daha çok olan askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılan hayvanlar şehre getirilmekteydi. Bu durum Kars Mutasarrıflığı'nın altından kalkamayacağı bir hal almakta, şehrin cadde ve sokakları büyük bir pisliğe gömülmekteydi. XIX. yüzyıl boyunca Kars'ın biri İran'a tabi Revan Hanlık kuvvetleri diğer dördü Ruslarla olmak üzere beş mücadeleye sahne olması şehrin temizliğinin bu yüzyılda büyük sorun oluşturduğuna delil olur.

Bu duruma şahit olan İngiliz subayı Fred Burnaby'yi seyahatnamesinde, 1877'de gördüğü Kars hakkında; "*Kars sokakları çok pisti. Evlerin hepsi asker kaynıyordu. Şehrin bütün lağım pisliği binaların önüne atılmıştı. Hava iyi ki soğukmuş. Atlarımız toynaklarıyla pisliklere bastıkça ortalığa çok kötü bir koku yayılıyordu*"³²⁹, kaydını düşerek, buna sebep olarak da Kars şehir merkezindeki 20.000 askerin varlığını gösterir. Bu asker sayısı bu dönemde Kars'taki sivil nüfusa eşit veya biraz fazlaydı. Burnaby, bu durumun hastalıklara neden olabileceğini Kars Karantina Müdürlüğü'nde görevli İtalyan Doktor Lanzoni'ye de aktarmıştır. Lanzoni durumu iki defa İstanbul'daki yetkililere yazdığını ama dikkate almadıklarını belirtmektedir. Ayrıca yaz geldiğinde tifo ve veba salgını olabileceğini bu durumda çok sayıda insanın öleceğini de ifade eder. Kars'ın durumunu sivil valiye de söylediğinde ise suçu askeri paşanın üstüne atar. Sivil vali; "*...sokaklardaki pisliğin sorumlusu askerler, ama askeri paşa,*

³²⁶ Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s. 436.

³²⁷ Davison, s. 167; Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, s. 278.

³²⁸ Eryılmaz, s. 213

³²⁹ Burnaby, s. 348.

*ortalığı sivillerin temizlemesi gerektiğini düşünüyor. İşin askerler tarafından yapılması gerektiğini söyledim kendisine ama askerlerin padişahın hizmetkârları olduklarını, görevlerinin çöpçülük yapmak değil savaşmak olduğunu söylüyor*³³⁰, diyerek yetki karmaşasının boyutunun ileride büyük sıkıntılara neden olacağını belirtir. Bu dönemde Kars'ta belediyenin bulunmadığı ve temizlik işlerinin ahali tarafından yerine getirildiği anlaşılmaktadır.

Şehirde çıkacak olan yangınlara asker ve ahali birlikte müdahale ederlerdi. Bu işi düzene koymak için H.1281(M.1864–1865)'de Kars'ta mutasarrıf olan Emin Fehim Paşa ilgilenmeye başlamıştır. Bu doğrultuda şehirde çıkması muhtemel yangınlara (hariklere) anında ve düzenli bir şekilde müdahale edebilmek için paşa, gerekli alet ve edevatı askeri kışla içinde hazır bulundurmak için gerekli olan girişimi yaptırmış ve bu girişiminde de başarılı olmuştur³³¹.

Osmanlı Ülkesi'nde belediye ile ilgili gelişmeler ülkenin her yerinde olduğu gibi az da olsa Kars'a da yansımıştır. Bu doğrultuda H.1288 (M.1872)'de Kars'ta bir belediye teşkilatının olduğu anlaşılmaktadır. Meclis-i Beledi olarak kaydedilen bu teşkilatta Reis Ali Ağa, üyeler; Ali Ağa (diğer), Mustafa Efendi, Ahmed Efendi, Ohannes Ağa, Ağababa ve Sefer Ağa'dan oluşmaktaydı. Bu meclisin kâtipliğini ise adı yazılmayan sadece kâtip efendi kaydı bulunan okuma yazma bilen bir zat yürütmekteydi³³².

H.1290 (M.1874)'da Meclis-i Beledi'de Reis Hacı Abdullah Ağa, üyeler; Hacı Abdullah Efendi, İsmet Efendi, Yusuf Bey, Ömer Ağa, Markos Ağa, Sandık Emni Bilal Efendi, Kâtip Yusuf Efendi ve Mühendis Halid Efendi'dir³³³. Meclis-i Beledi azaları genel olarak herhangi bir ücret almadan bu işi yaparlardı³³⁴. Belediye reisi genelde memurlar arasından, mutasarrıf tarafından seçilen bir kişi olurdu. Reisin adı Erzurum Vilayeti'ndeki valiye bildirilir ve onun onayı ile göreve başlardı.

³³⁰ Burnaby, s. 350.

³³¹ BOA. A. MKT. MHM. 320/1–2.

³³² ES, 1288, s. 69.

³³³ Oğuz, s. 101.

³³⁴ Seyidanlıoğlu, s. 8.

2.3. SAĞLIK İŞLERİ

Bariş döneminde Kars'ta sağlık ile ilgili herhangi bir yapılanmaya rastlanmamaktadır. Ahali sağlıkla ilgili sıkıntılarını muhtemelen atalarından öğrendikleri geleneksel yöntemlerle çözmeye çalışırlardı.

Bariş döneminde devletin sağlık açısından Kars'ta aldığı tedbir genel olarak Kars Karantinahanesi'nin kurulması olmuştur. Karantinahane'nin kurulmasıyla Kars'ın İran ve Rusya sınırında yer alması ve bu ülkelerde XIX. yüzyılda sık sık salgın hastalıkların ortaya çıkmasına tedbir almak amaçlanmıştır. Bu ülkelerden ticaret veya hac kabileleriyle gelenlerin bu hastalıkları Osmanlı ülkesine taşımalarının önüne geçmek için alınmış bir tedbirdir. Karantinahane'nin sorumlusu İtalyan asıllı Lanzoni adlı doktor idi³³⁵. Karantinahane'nin yeri hakkında herhangi bir bilgi olmamasına rağmen yerinin mutasarrıflık binası olduğu kuvvetle muhtemeldir. Ancak savaş dönemlerinde Kars'ta hastane oluşturulduğuna şahit olunmaktadır. 1853–1856 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kars'ta bir hastane kurulmuştur. Hastane'nin genel olarak, bahsi geçen savaşta, Kars Cephesi'nde yaralanan askerlere hizmet vermek için kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu vesile ile Kars'ta kurulan bu hastane için Erzurum tüccarlarından Krikor isimli bir zimmîden sekiz bin kuruş değerinde çulvari bezi satın alınmıştır. Alınan bez parasının, iki bin kuruşu ödenmiş ancak geri kalan miktarının ödenmesinde sıkıntı yaşanmıştır. Bundan dolayı Krikor'un kalan alacağına karşılık kendisine senet verilmiştir. Tüccar akçenin değer yitirmesi nedeniyle alacağının mümkün olduğu takdirde hazine tarafından verilmesini istemiştir. Bu doğrultuda isteği yerel yetkililer tarafından uygun görülerek 15 M. 1271 (8 Ekim 1854)'de İstanbul'a yazılmıştır³³⁶.

Bunun dışında ahali sağlık sorunlarını daha öncede bahsi geçtiği üzere atalarından kalma yöntemlerle, şifalı olduğuna inanılan bitkilerden ve suların yararlanarak çözmeye çalışırdı. Bu doğrultuda Zaruşad Kazası Celadir Karyesi'nde sıcaklığı ile meşhur sağlık açısından yararlı kaplıcalar bulunmaktaydı. Bu kaplıcanın suyu, uyuz ve kaşıntı illetlerine pek yararlı olup, birçok mahalden buraya sıhhat bulmak için insanlar gelmekteydi³³⁷.

³³⁵ Burnaby, s. 348.

³³⁶ BOA. A.M. 13/6

³³⁷ ES, 1288, s. 182.

2.3.1. Kars Karantinahane (Tahaffuzhane) Müdürlüğü

Tarih boyunca kolera, taun, veba vb. salgın hastalıklar insanlığın gelişmesine ve nüfusun azalmasına neden olmuştur. Bu hastalıklara uzun süre de çare bulunamamıştır. İnsanlar, salgın hastalıkların önüne geçmek için çareyi hastalığın çıktığı yerlerden uzaklaşmakta veya hastalığın görüldüğü yerleri tecrit etmede bulmuşlardır. Bu tedbirler salgın hastalıkların yayılmasını engellemeye yetmemiştir. Bu hastalıklar nedeniyle dünya genelinde bazen rakamsal değeri milyonlarla ifade edilen ölümler meydana gelmiştir.

Osmanlı Ülkesi'nde Avrupa ile Asya arasında geçiş güzergâhında bulunması nedeniyle bu hastalıklardan korunmak için XIX. yüzyılda Avrupa ülkelerinde kurulan karantina teşkilatına benzer bir yapı kurulması için çalışmalar yapılmaya başlanmıştır.

1823'te Rusya'da "Kara" olarak adlandırılan kolera benzeri ölümcül bir hastalığın ortaya çıkması üzerine ilk karantina uygulaması batılı devletlerin uyarısı üzerine Rus gemilerine uygulanmıştır³³⁸. Sultan II. Mahmud, hastalıkların Osmanlı sınırları dâhiline yayılmasının önlenmesi için ilgililere emir vermiş ve Rus gemilerine ve diğer müstemin tüccar gemilerine karşı 1831'den itibaren ilk ciddi karantina tedbirleri alınamaya başlanmıştır. Bu olaydan sonra alınması gerekli tedbirleri rapor halinde hazırlayan ve Sadrazamlığa sunan Mustafa Nazif Efendi, karantina işlerinden sorumlu müdürlüğe getirilmiştir. Bu çalışmalar neticesinde 1838'de Tahaffuz (Karantina) Nezareti teşkil edilmiştir. Bu nezaretin kurulmasında İtalyan Doktor Antuvan Lago'nun sunduğu layiha etkili olmuş ve teşkilatın bütün ülkeye yayılması konusunda tavsiyede bulunmuştur³³⁹.

Bu doğrultuda salgın hastalıkların sık sık ortaya çıktığı yerler olan İran ve Kafkasya'ya sınırı olan Kars'ta bir karantinahane kurulmuştur. Kars Karantinahanesi'nde 01.Ca.1265 (25 Mart 1849)'te bir kâtip ile üç gardiyanın görevlendirilmesi yapılmıştır³⁴⁰.

Hicri 1268(1852)'de karantinahane sekiz görevli bulunmaktaydı. Bu tarihte Karantina Müdürü Hasan Ağa olup, tabibi, katibliğinde Hamdi Efendi, Tahsisat Katibi İhsan Efendi, Ser Gardiyan Hasan Ağa, diğer gardiyanlar ise Salih ve

³³⁸ Gülden Saryıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865–1914)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989, s. 8.

³³⁹ Saryıldız, s. 8–9.

³⁴⁰ BOA. C. SH. 2/53.

Süleyman adlı kişilerdi. H.1268(M.1852)'de Kars Karantihanesi kadrosunda görevli olanların aylık maaşları ve diğer giderleri toplam 2.460 kuruş idi. Bu giderin, 1.000 kuruşu müdür, 1.000 kuruşu tabip, 150 kuruşu kâtip, 150 kuruşu ser gardiyan ve 80'er kuruştan 160 kuruşu ise istihdam edilen iki adet gardiyana maaş olarak verilmekteydi³⁴¹.

1868'de Kars Karantihanesi'nde doktor olarak İtalyan Lanzoni bulunuyordu. Doktor Lanzoni'nin uhdesine Erzurum İnspektörlüğü (müfettişliği) vekâleti de verilmişti. İtalyan doktorun çalışmasından memnun kalan Kars Meclis-i İdaresi, doktora atıyye verilmesi için bir mazbata hazırlayarak 17 Nisan 1868

(H. 24/Z/1284)'de İstanbul'a göndermiştir³⁴². Doktor Lanzoni'nin Erzurum İnspektör vekilliği 1870'li yılların başında sona ermiş olmalıdır. Çünkü 1288(1872)'de bu görevde Mösyö Kontori adlı birisi bulunmaktadır³⁴³.

Hicri 17/Ra/1273 (13 Ocak 1857)'te Karantina Müdürü Hurşid Efendi adlı birisi olup, bunun ölümü üzerine yerine meclis-i sıhhiye mülazımlarından Hacı Ömer Ağa tayin edilmiştir³⁴⁴.

1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda yine Doktor Lanzoni karantina tabibi olarak görev yapmaktaydı. Kars'ı ziyaret eden İngiliz Seyyah Fred Burnaby, bu savaş esnasında Lanzoni ile karşılaşmıştır. Bu karşılaşmada Kars'ın çevre temizliği konusunda görülen aksaklıklar konusunda karşılıklı fikir teatisinde bulunulmuştur³⁴⁵. H. 1288 (M.1872) Erzurum Vilayet Salnamesi'nde karantinahanenin tabibi Lanzoni olup, kâtipliğini ise Halil Efendi yürütmekteydi³⁴⁶.

H.1283 ve 1284(M.1867-1868) senelerinde İran'da ortaya çıkan illet-i hailenin Osmanlı Ülkesine sirayet etmemesi için Kars Karantinahane Tabibi olup, aynı zamanda Erzurum İnspektörlüğü Vekâletinde bulunan Lanzoni büyük gayret sarf etmiştir. Bu nedenle iki defa (Doğu) Bayazıd tarafına gitmiş ve oradaki tahaffuzhane ile kordonların eksikliğinin ikmali ve salgın hastalığın Osmanlı Ülkesine bulaşmasının engellenmesinde maharet göstermiştir. Yaptığı masraflar ve gayretinden dolayı rumi takvimle 10 Mart

³⁴¹ BOA. ML. NZ. MSF. d. 9831.

³⁴² BOA. A. MKT. MHM. 405/12

³⁴³ ES, 1288, s. 131.

³⁴⁴ BOA. A.MKT. MHM. 260/57.

³⁴⁵ Burnaby, s. 348.

³⁴⁶ ES, 1288, s. 131.

1284 (22 Mart 1868)'te kendisine 4.000 kuruş atıyye verilmesi Erzurum Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir³⁴⁷.

Dâhiliye Nezareti'nin Padişaha arz etmesi ve Padişahın onay vermesi üzerine Maliye Nezareti'ne gerekli emir verilmiş ve Karantina Tabibi Lanzoni'ye 4.000 kuruş atıyye ihsan buyrulmuştur³⁴⁸.

2.4. ADLÎ İDARE

Kentlerin toplum yaşantısında etken oluşlarının önemli bir nedeni yargılama işlerinin buralarda yapılmasıdır. Özellikle, Osmanlı kadılarının yargılama ile birlikte, yönetim, ekonomi ve sosyal yaşantının bütününde geniş yetkilere sahip olması onu şehrin en önde gelen kişisi yapmaktaydı. Bu mahkemelerde yalnız kişiler arasındaki anlaşmazlıklar çözüme kavuşturulmamaktaydı. Bununla beraber, şehir ve kasabaların belediye işleri, alım satım-işlemleri, vekâlet, veraset gibi geniş kitleleri ilgilendiren güncel yaşantının ayrılmaz bir parçası olan işlemler ile hükümet merkezinden gönderilen emir ve fermanların halka duyurulması, vergilerin dağıtımı gibi işlemlerde buradan yürütülmekteydi³⁴⁹. Osmanlı Devleti'nin her kaza muhitinde bulunan ve kadıların başkanlık ettiği şer'îye mahkemeleri bulunuyordu³⁵⁰.

Osmanlı Devleti döneminde Kars'ta bir Şer'îye Mahkemesi olduğu, Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nden anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi'nin kaydına göre 300 akçe payesi ile bir kadısı ve Şer'îye Mahkemesi vardır³⁵¹. Mahkemenin binası iç kalenin dışında Beylerbeyi Sarayı'nın (hükümet konağının) yakınında yer

³⁴⁷ BOA. İ.DH. 573/38958-1.

³⁴⁸ BOA. İ.DH. 573/38958-2.

³⁴⁹ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, s. 79-80.

³⁵⁰ Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde, Şer'îye Mahkemesi dışında, merkezde bulunan Divan-ı Hümayun, Veziriazam Divanı ile kazaskerlerin, esnaf üzerinde lonca ve benzeri meslek teşekkülleri ile muhtesiblerin, mali konularda defterdarların, askerler üzerinde Yeniçeri Ağası ve Kaptan-ı Derya'nın, tarikat mensupları üzerinde şeyhlerinin, Hazreti Muhammed soyundan gelenler üzerinde nakibüleşrafların taşralarda beylerbeyi ve sancak beyleri divanlarının bir takım yargılama yetkileri bulunuyordu. Gayrimüslim teb'a ahvâl-i şahsiye denilen şahıs, aile ve miras hukukuyla ilgili davalarını kendi ruhani reisleri başkanlığındaki meclislerinde; Yabancılar ise kendi aralarındaki anlaşmazlık konularını konsolosluklarında kendi ülkelerinin yasaları çerçevesinde çözüm ararlardı. Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2004, s. 25.

³⁵¹ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (2. Kitap), (Hazırlayanlar) Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, s. 168.

almaktaydı³⁵². Mahkemenin XIX. yüzyılda da faaliyette olduğu bilinmesine rağmen tutulan kayıtları (şer'iyecilleri) günümüze kadar malesef ulaşmamıştır³⁵³.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra Kars'taki üç yeniçeri kışlasından biri olan On Birin kışlası "...biri dahi onbirin kışlası olup, kâzı efendi dâilerine bâ buyruldu temlikten i'tâ eylemiş..."³⁵⁴. Kars Kadısı'na temlik edilmiştir. Kars Kadısı'nın ikametgâh ve muhakeme işlerini burada yürüttüğü anlaşılmaktadır.

Kars'ta bir Ticaret Mahkemesi'nin olduğu H.1288 (M.1871) tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi'nde anlaşılmaktadır. 1871 tarihinde bu mahkemenin reisi Mehmed Ağa, azaları ise Ahmed Efendi, Eyüp Ağa, Hacı Emin Ağa, Sogomon Ağa ve Vartan Ağa'dan ibaretti³⁵⁵. Mahkemenin üyeleri hem Müslüman hem de Hıristiyanlardan teşkil edilmiştir. Verilen bilgilerden hareketle mahkemenin bir dine aidiyetten ziyade karma mahkeme olduğu anlaşılmaktadır.

Erzurum da bulunan yabancı tüccarlarla Karslı bazı kimseler arasında meydana gelen alacak-verecek sorunları ise Erzurum'da bulunan mahkemede çözüme kavuşturulmaktaydı. Bu durum, mahkeme için Erzurum'a giden Karslıların ailelerini sefaletle düşürmekte ve işlerinin aksamasına neden olmaktaydı. Çünkü en küçük bir sorun dahi Erzurum'da çözüme kavuşturulmakta veya duruşma için gitmek gerekiyordu. Buna ek olarak mevsimin kötü olduğu dönemlerde Erzurum'a gidiş-gelişler daha sıkıntılı olmaktaydı. O dönemin şartlarında Erzurum-Kars arası mesafenin 36 saatte kat edildiği³⁵⁶ düşünülduğünde ve bunun bir de geri dönüşü hesaplandığında toplam 72 saat veya üç gün sadece yolda geçmekteydi. Kars ahalisinden bazıları, 24 Ocak 1859'da (H.1275 C.19) davaların Kars'ta görülmesi için Meclis-i Valâ'ya müracaat etmiştir. Bu istek uygun bulunmuş ve gereğinin yapılması Erzurum Valisine bildirilmiştir. Bu nedenlerle Erzurum'daki yabancı tüccarlarla olan davalarda tüccarların dilekçe ile başvurması ve dilekçelerin Kars Mutasarrıflığı tarafından incelendikten sonra Kars İdare Meclisi'ne gönderilerek gerekenin yapılması istenmiştir.

³⁵² Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, Ekler kısmında Osmanlı-Kars'ı Krokisinde göstermektedir; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2. Kitap, (Haz.: Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), s. 169.

³⁵³ Bundan dolayı Kars'taki sosyal ve ekonomik sorunlar hakkında ayrıntılı bilgi içeren mahkeme kayıtları günümüze ulaşmadığından bu alan da büyük bir boşluk meydana gelmektedir

³⁵⁴ *BOA. C.AS.14490-2*.

³⁵⁵ *ES, 1288*, s. 133.

³⁵⁶ *ES, 1288*, s. 137.

Bu ön incelemeden sonra gitmesi ivedi olanların gönderilmesi doğrultusunda karara varılmıştır³⁵⁷.

Bilindiği üzere liva idare meclisleri liva düzeyinde maliye, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticarete ait işlerin görülmesini sağlamak üzere kurulmuştur³⁵⁸. Bundan dolayı, Erzurum Vilayeti'ne bağlı bir liva (sancak) olan Kars ahalisinden bazıları ile Erzurum'daki yabancı tüccarlarla olan sorunlarına bu şekilde bir uygulama ile çözüm getirilmeye çalışılmıştır.

2.4.1. Kadı ve Nâib

Kadı, kelime olarak “yan”, “yerine getiren” manalarına gelmekte olup, Osmanlılarda öncelikli olarak şer’i ve örfi hukuk hükümlerini tatbik eden bunun yanında devletin emirlerini yerine getiren kişilere verilen unvandır³⁵⁹. Osmanlı klasik döneminde şehrin idaresi ve yargı görevi ilmiye sınıfından olan kadılara bırakılmıştır. Bu dönemde kadı sadece şehrin değil aynı zamanda civardaki köy ve nahiyelerin de mülki amiri ve yargııcıydı. Bu yönetim birimine Osmanlı klasik döneminde kaza denilmekteydi³⁶⁰.

Şehrin toplum yaşantısında merkezi rol konumunda bulunmasının nedeni yargılama işlerinin burada yapılmasıdır. XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nde kadıların yargılama görevinin yanında; yönetim, ekonomik ve sosyal hayatın bütün alanlarında geniş yetkilere sahip olması onları şehrin en önde gelen kişisi yapmaktaydı. Bu döneme kadar kadıların yerleştikleri ve görev yaptıkları yerler kaza olarak adlandırılmaktaydı³⁶¹. Naipiler ise görevlendirilecekleri yerin medreselerinde görevli ulema arasından seçilir ve kadı tarafından atanırdı. Görevlendirildikleri yerlerde kadının uhdesinde olan işleri kadı adına yerine getirirlerdi³⁶².

³⁵⁷ BOA. A.MKT. UM.341/99.

³⁵⁸ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, s. 258

³⁵⁹ “Kadılık”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yay., İstanbul 1989, XII, 428–429.

³⁶⁰ İlber Ortaylı, *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008, s. 266.

³⁶¹ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, s. 79; İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2007, s. 236.

³⁶² İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Ankara 1994, s. 31.

Kadılar karar vermede zorluk çektikleri konularda zaman zaman müftülerden konunun dinsel ve hukuki boyutu hakkında fetva³⁶³ alırlar ve ona göre karar verirlerdi³⁶⁴. Buna rağmen müftünün verdiği fetva bağlayıcı olmadığı halde kadının verdiği karar bağlayıcı olurdu.

Kadı veya naiplerin ilk atandıkları yerler genel olarak küçük kazalar olup, bunlar yevmiye olarak 20 akçe alırlardı. Atandıkları yerlerde görevleri ile ilgili konularda ahali ile yakınlık kurmamaları ve terfilerini engellemek için 20 aydan fazla görev yapmalarına müsaade edilmezdi³⁶⁵. Görevde yükseldikçe yevmiyeleri de artardı. Görevde yükselen kaza kadıları, derecelerine göre 45 ile 150 akçe arasında yevmiye alırlardı³⁶⁶.

XIX. yüzyılda kadıların yönetime dair olan işleri kendilerinden alınarak uhdelerinde sadece mahkeme ile ilgili işlemler bırakılmıştır. Buna rağmen zaman zaman yönetim işlerine karıştıkları anlaşılmaktadır. Bu nedenle XIX. yüzyılın başlarında kadı ve naipler adalet işleri dışındaki işlemlere karışmamaları konusunda İstanbul tarafından sık sık uyarılmışlardır³⁶⁷.

Bu uyarılara rağmen Kars gibi merkezden uzak şehirlerde 1820'li yıllarda kadı ve naiplerin yönetim işlerinde hâlâ etkili oldukları anlaşılmaktadır. 25 Aralık 1820 (19/Ra/1236)'de İran'a tabi Revan kuvvetlerinin Kars'a saldırı ihtimaline karşı asker ve zahire isteyen yetkili olarak Kars Kadısı Şerif Mehmed Efendi'nin ön planda olduğu görülmektedir³⁶⁸.

Yine aynı sene içinde üzerlerinde kadı ve zabitler tarafından verilmiş, isim, fiziksel özellikleri, ne sebeple İstanbul'a gideceklerini belirten yazı olmadan hiç kimsenin İstanbul'a seyahatine izin verilmemesi (men-i mürur-seyahat yasağı) doğrultusundaki irade-i seniyye'ye uyulacağı kararı, Kars ve Erzurum Kadısı Şerif Mehmed imzasıyla halka duyurulmuştur³⁶⁹. Bu yasağın getirilmesinde Kars'tan büyük çapta yaşanan göç hareketinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum vergi

³⁶³ Fetva, hukuki ve dini konulardaki ihtilafın giderilmesinde sorulan soruya bir fıkıh âliminin verdiği cevaptır.

³⁶⁴ Osman Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İslami İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, İstanbul. 1973, s. 28.

³⁶⁵ Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s. 235.

³⁶⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1998, s. 118.

³⁶⁷ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, s. 81.

³⁶⁸ BOA. HAT. 825/37404/İ

³⁶⁹ BOA. HAT. 822/37385/F

mükelleflerinin gittikleri bölgelerde takip edilememesi nedeniyle vergi kaybına sebep olmaktadır. Kars'tan göç edilmesi nedeniyle bölgede kalan ahalinin tekâlif yükü artmakta ve bu durum fukaranın sefaletine sebep olmaktadır. Bunun önüne geçmek isteyen devlet görevlisi yine kadı olarak görülmektedir. Bununla birlikte sorunlu olan bazı olayların halka, kişilere veya kurumlara tebliğinin yapılmasını da kadılar yerine getirmekteydi.

Bu doğrultuda Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığını belirten emir eyaletlerde kadıların başkanlığında toplanan bir heyet tarafından Yeniçerilere ve halka ilan edilmiştir. Bu suretle Kars'a da aynı emir gelmiş, Vali Salih Paşa ve Kars Kadısı Seyyid Ali Efendi'nin hazır bulunduğu bir ortamda ahaliye ilan edilmiştir. Bu ilandan sonra gelen emir kaledeki Yeniçerilere bildirilmiştir. Yeniçerilerin herhangi bir olaya sebep olmamaları için de tedbir alınmıştır³⁷⁰. Bu ilan olaysız bir şekilde yerine getirilmiş ve Kars Kalesi'nin anahtarları kendilerinden alınarak bir nizamiye subayına verilmiştir. Bu emr-i âli'nin gereğinin yerine getirildiğini Kars Kadısı, İstanbul'a 25 Temmuz 1826'da (H.19 Z. 1241) bildirmiştir³⁷¹.

Buldukları yerlerde bazen usulsüzlük yapan veya usulsüzlükle itham edilen naip ve müftüler Kars'a sürülmüştür. Bunlardan birisi de Bayburt Naibi Dursun Efendi ile Müftü Esad Efendi'dir. Bunların Kars'a sürülmelerine sebep olarak Bayburt'taki ashaptan bazılarının Erzurum Valisi Ahmed Paşa'ya yalanlarla dolu iftira ve şikâyetleridir. Şikâyetler vali tarafından araştırılmış ve bu kimselerin suçsuz oldukları anlaşılmıştır. Buna rağmen, valinin vefatı sebebiyle naip ve müftünün eski yeri olan Bayburt'a nakli gecikmiştir. Bunun üzerine naip ve müftü İstanbul'a bir istida yazarak eski yerlerine gönderilmelerini istemişlerdir. Bu istida da özellikle naip, Bayburt'ta olan ailesinden sekiz aydan fazla bir süredir ayrı kaldığını, ailesinin sefalete düştüğünü, kendisinin yetmiş seksen yaşında bir ihtiyar olduğunu ve affedilmesini istemiştir. Bu istida incelenmiş ve kendisi af edilerek eski yerine nakledilmiştir³⁷².

Sürgün hadisesi bu dönemde Kars coğrafyasının sınırda bulunması ve ikliminin soğuk olması nedeniyle olumsuz davranışları görülen veya bir vesile ile

³⁷⁰ BOA. HAT. 289/17343.

³⁷¹ BOA. HAT. 289/17315/E.

³⁷² BOA. HAT. 501/24560.

cezalandırılması gerektiğine karar verilen devlet adamlarının sürgün yeri olarak görüldüğüne delil oluşturmaktadır.

Kars'ın şer'îye sicilleri kaybolduğundan kadı ve naiblerin kimler olduğunu tespit etmek zorlaşmaktadır. Bu nedenle salname hatırat ve kaynak eserlerden tespit edilebilenler şunlardır.

XIX. Yüzyılda Kars'taki Kadı ve Naibler;

Kadı veya Naib'in Adı	Görev Süresi
Kadı Şerif Mehmed Efendi	1820
Kadı Seyyid Ali Efendi	1826
Naib Dursun Efendi	1830
Naib Mehmed Dursun ³⁷³	1839
Kadı Ataullah Efendi	1845
Kadı Hasan Efendi	1845
Naib Mehmed Eşref Efendi	1847
Naip Mehmed Derviş Efendi	1856
Kadı Hazık Efendi	1861
Ahıskalı kadı	1862
Naib Osman Esad Efendi ³⁷⁴	1864
Rasihül Allame Kadı Mustafa Efendi	1871
Naip Mustafa Rasih Efendi	1873
Kadı Mahmud Efendi	1875

2.4.2. Müftü

Toplum yaşantısında ortaya çıkan sorunların çözümünde, adli makamların ihtilafa düştükleri konularda, İslam Hukuku'na göre sorulan sorulara cevap veren yetkili ve yetkin kişilere verilen unvandır³⁷⁵.

XIX. yüzyılda Kars'taki görevli müftülerin, idari açıdan dikkat çekici bir rolleri olmasa da halkın maneviyatının güçlendirilmesi açısından önemli rol oynadıkları görülmektedir. Özellikle savaş dönemlerinde müftülere, halkın ve askerinin maneviyatını

³⁷³ BOA. HAT. 758/35811/A.

³⁷⁴ BOA. A.MKT. UM. 528/81.

³⁷⁵ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, s. 599-600.

güçlendirmek için büyük görevler düşmekteydi. Bu görevlerini de genel olarak layıkıyla yerine getirmişlerdir. 1853–56 Kırım Savaşı'nın devamı olmak üzere Kars Cephesinde ahaliyi manevi ruhla dolduran ve ordunun iaşesinde büyük yararlılıklar gösteren Kars Müftüsü Hasan Efendi'ye üçüncü rütbeden Mecidiye Nişanı verilmiştir³⁷⁶. Hatta Kars, Rus istilasına uğradığında bile şehri terk etmeyerek yerinde kalmıştır. İstila süresince, Ruslara hiçbir şekilde taviz vermediği gibi Rus Ordusu'nun Kars ve çevresindeki faaliyetleri hakkında Kars Meclis azalarından biri olan Said Efendi ile işbirliği yaparak istihbarat toplamış ve topladıkları önemli bilgileri Osmanlı Ordusu'na ulaştırmıştır³⁷⁷.

Bazen de içlerinden hainlik edenler çıkabilmekteydi. 1821'de Revan Hanı Hüseyin Han, Kars'taki Yeniçeri Ağası Koç Ali Ağa ile Müftü Süleyman Efendi'ye Farsça bir mektup göndermiştir. Bu mektubun içeriğinden bunların Revan Hanı ile gizli bir anlaşmaya vardıkları ve Kars'ı Revan kuvvetlerine teslim edecekleri (H.29 Z. 1237-16 Eylül 1821) sonucu ortaya çıkmıştır³⁷⁸. Bu gelişme üzerine Yeniçeri Ağası Koç Ali Ağa idam edilmiş, müftü ise azledilerek (M. 28 Eylül 1821-H. 01/M /1237) yerine Mahmud Efendi, şeyhülislamlık makamı tarafından Kars'a müftü tayin edilmiştir³⁷⁹.

Müftülere belirli bir miktar maaş tahsis edildiği belgelerden anlaşılmaktadır. 4 Mayıs 1839 (H.19/S /1255)'da Kars Müftüsü olan Hasan Efendi'ye 150 kuruş maaş bağlanmıştır³⁸⁰.

İsimleri tespit edilebilen Kars müftüleri, 1843'te Dursun Hamid Efendi³⁸¹, Ahmed Efendi 1853'te öldüğünden yerine Hasan Efendi atanmıştır³⁸². Hasan Efendi 1859'da ölümüne kadar müftülük makamında kalmıştır³⁸³. 1872'de Ahmed Hilmi Efendi'dir³⁸⁴. Ahmed Hilmi Efendi'nin müftülüğü 1874 Erzurum vilayet salnamesinde hâlâ görevde olduğunu göstermektedir³⁸⁵. Büyük ihtimalle 1877'de Kars, Rus işgaline uğradığında yine Ahmed Hilmi Efendi müftülük makamında bulunmaktaydı.

³⁷⁶ BOA. A.DVN. MHM. 19/53.

³⁷⁷ Kırzioğlu, *1855 Kars Zaferi*, s. 221.

³⁷⁸ BOA. HAT. 817/37302/K

³⁷⁹ BOA. HAT. 826/37445/E

³⁸⁰ BOA. HAT. 754/35634.

³⁸¹ Karahanoğlu ve Kırzioğlu, s. 182.

³⁸² Kırzioğlu, *1855 Kars Zaferi*, s. 220.

³⁸³ BOA. A. MKT. MHM. 138/95.

³⁸⁴ ES, 1288, s. 69.

³⁸⁵ Oğuz, s. 100.

2.4.3. Mahkemeler

Osmanlı Devleti'nde adalet büyük bir öneme sahip olup, devletin dayandığı temel esastır. Osmanlı vakanüvislerine göre devletin başlıca iki görevi vardır. Birincisi halkı adalet esaslarına göre yönetmek, ikincisi ise sınırları yabancı saldırısına karşı korumaktır. Bu görevlerden birincisi devletin kuruluş sebebi ve gayesi olduğu gibi varlığının da amilidir. Adalet ise şeriat hükümlerinin yerine getirilmesidir³⁸⁶.

Bundan dolayı Tanzimat Fermanı'nına kadar hukuki sorunların çözüme kavuşturulduğu makam daima şer'i mahkemeler olmuştur. Bu ferdandan sonra gayrimüslim vatandaşlarının ve yabancı ülke vatandaşlarının Osmanlı ülkesinde karşılaştıkları sosyal ve ticari sorunlar nedeniyle şer'i mahkemeler dışında yeni ve karma mahkemelerin kurulması gereği ortaya çıkmıştır³⁸⁷.

2.4.3.1. Nizamiye Mahkemesi

Bu mahkemeler, kuruluş ve ilgilendiği dava alanları bakımından dönemin Avrupa ülkelerinde olan mahkemelere benzemektedir³⁸⁸. Bu mahkemelerde hem Müslüman hem Müslüman olmayan Osmanlı vatandaşları görev almaktaydı³⁸⁹.

Nizamiye mahkemelerinin, şer'iyeye mahkemelerine alternatif olarak kurulduğu anlaşılmaktadır. Çünkü şer'iyeye mahkemelerinin sorumluluğunda bulunan alanlar İslam hukukunun pek boşluk bırakmadığı ve yeniliğe de sıcak bakmadığı alanlar idi. Bundan dolayı şer'iyeye mahkemelerinde reform yapmak çok zor olduğundan, bunların yanında modern tarzda mahkemeler kurmak daha uygun bulunmuştur. Hatta nizamiye mahkemelerinin kurulması, gayrimüslimlerin davaları açısından, Avrupa devletlerine verilen bir güvence olduğu izlenimi de yaygındır³⁹⁰.

Bu mahkemelerin liva merkezlerinde olanlarına salnamelerde, meclis-i temyizde denilmektedir. Bu meclisin genel görevi mahkemelerin görevlerini gözden geçirmek idi. Üyelerine mümeyyiz denilmekteydi.

Kazalarda ise bunlara Meclis-i Deâvî denilmekteydi. Kars liva merkezinde 1288'de meclis, naibin reisliğinde 6 üye ve bir kâtipten oluşmaktaydı. 1288'de

³⁸⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VI*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1998, s. 134.

³⁸⁷ Davison, s.46; Halil Cin, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri", *150.Yılında Tanzimat*, Sempozyum Bildiriler Kitabı, TTK Yay. Ankara 1992, s. 23.

³⁸⁸ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, s. 281.

³⁸⁹ Davison, s. 156; Engelhardt, s. 453.

³⁹⁰ Ekinci, s. 197.

reisliğini Naip Mustafa Rasih Efendi yapmaktaydı. Mümeyyizleri ise Halil Bey, İskender Bey, Sani Bey, Hacı Bey, Ohannes Ağa, Markar Ağa'dan oluşmakta olup, kâtipliğini ise Ahmed Efendi yapmaktaydı³⁹¹. H.1290 (M.1874)'da ise bu meclisin reisliğini Mustafa Rasih Efendi, Sani Bey, Halil Bey, İskender Bey, Hacı Bey, Ohannes Ağa, Markar Ağa, Müstantik Münir Efendi, mümeyyiz kâtipliğini Fehim Efendi, refikliğinde ise Bahri Efendi bulunmaktaydı³⁹².

2.4.3.2. Ticaret Mahkemesi

Osmanlı Devleti'nde Avrupa ile ticaretinin gelişmesine etki eden yabancı tüccarların varlığı bilinmektedir. Bunların ticaret yaptıkları insanlarla veya ilişkide buldukları kişilerle aralarında bazı sorunlar yaşanmaktaydı. Bunların muhakeme edilmelerinde bazı ayrıcalıkları bulunmaktaydı. Bahsi geçen yabancı tüccarlar arasında çıkan sorunları çözmek için kendilerinin bizzat seçtikleri tüccar ve vekillerden oluşan meclislere müracaat ederlerdi. Osmanlı Devleti'nde bu mahkemenin Fransa'daki uygulama alanında olan örneği esas alınarak, 1840'da umumi mahkemelerin yanında fiili olarak mevcut olan bu mahkemelere resmiyet kazandırmak amacıyla Ticaret Nezareti'ne bağlı olmak üzere ticaret mahkemeleri kuruldu. 1860'da ise ticaret kanununa eklenen bir madde ile teşkilat yapısı belirlendi. Bu mahkemeler, devlet tarafından atanan bir reis ve iki üye ile tüccarlar tarafından seçilen dört üyeden meydana gelmekteydi³⁹³.

H.1290 Erzurum Vilayet Salnamesi'ne göre Kars'ta bir ticaret mahkemesi mevcuttur. Bu mahkemenin reisliği Mehmed Ağa uhdesinde bulunurken, Ahmed Efendi, Hacı Eyüp Ağa, Hacı Yümni Ağa, Karabed Ağa, Vartan Ağa, üye olarak mahkemede görevliyidiler. Mahkemenin kâtipliğini ise Haydar Efendi yapmaktaydı³⁹⁴.

2.5. KAZA YÖNETİMİ

2.5.1. Kaza Müdürü

Osmanlı Devleti'nde sancak yönetiminden sonra gelen yönetim birimi kaza olarak adlandırılır ve sancaklara bağlı olarak yönetilirdi. Tanzimat Fermanı'nından sonra kaza

³⁹¹ ES, 1288, s. 69.

³⁹² Oğuz, s. 101.

³⁹³ Özger, s. 71.

³⁹⁴ Oğuz, s. 102.

yönetiminde değişiklikler yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri varlığı bilinen ve ilk döneminde idari-adli bir yönetim iken sonraları sadece adli bir yönetim halini almıştır. Muhassıllık veya voyvodalık sistemi Tanzimatın ilan edildiği 1839'dan sonra eski önemini kaybettiğinden yerini 1842'de kaza müdürlüğü almıştır³⁹⁵. Kaza müdürleri genel olarak yerel halktan seçilmekte idi. Kaza müdürleri bazen halkın isteği doğrultusunda merkezden atandığı da oluyordu.

Kaza müdürlerinin en önde gelen görevleri, muhassıl veya voyvodanın daha önce yaptıkları gibi kazalarına bağlı köylerden aşar ve benzeri vergilerin zamanında toplanmasını sağlamaktı. Bunun dışında halkın güvenliğini sağlamada onlara yardımcı olmak ve Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile getirilen yeni düzenlemelerin uygulanmasını kolaylaştırmak, yönetmeliklerle müdürlerin uhdesine verilmiştir³⁹⁶.

1864'te Tuna Vilayet Nizamnamesi ve 1871'de çıkarılan vilayet nizamnamesi gereğince kazalarda idare meclisleri teşkil edilmiştir. 1864 düzenlemesini müteakip kaza yönetimine yardımcı olmak üzere Meclis-i İdare ve Meclis-i Deavi adında iki meclis oluşturulmuştur. Bu meclislerin işleyişi reisi kaymakam olmak üzere, malmüdürü, tahrirat kâtibi, naib, müftü ve Müslüman olmayan unsurların dini liderleri tabii üyeleri oluştururdu. Bu meclise seçimle gelen üyelerin, ikisi Müslüman ikisi gayri Müslim olmak üzere dört üyeden meydana gelmekteydi³⁹⁷.

XIX. yüzyılda Kars Sancağı, Şüregel, Kağızman, Zaruşad ve 1860'da kaza yapılan Akbaba'dan oluşmaktaydı.

2.5.2. Şüregel Kazası

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Şüregel Kazası'nda müdür olarak, 18 Mayıs 1850 (6.B.1266)'de Medet Bey adlı birisi bulunmaktaydı³⁹⁸. Medet Beyin müdürlük maaşı aylık 1.000 kuruş idi³⁹⁹. Medet Bey'e 1855'teki savaşta Şüregel'deki bütün emval ve akaratı Ruslar tarafından yağmalanmasına rağmen savaşta sadakat örneği

³⁹⁵ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, s. 240.

³⁹⁶ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, s. 242.

³⁹⁷ Vilayet Nizamnamelerinde bu kurum; "Her re's-i kazada bir meclis-i Deavi olup, işbu meclis hâkim-i kazanın riyaseti tahtında olmak üzere mümeyyiz namıyla müslim ve gayr-i müslim üç azadan mürekkebe olacaktır ve bunlar beşinci bapta mestur olan nizama tatbiken intihab olunacaktır. Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, (Çev.: Ali Reşad), Kaknüs Yay., İstanbul 1999, s.510.

³⁹⁸ BOA. HR. MKT. 34/10.

³⁹⁹ BOA. ML. NZ. MSF. d. 9831.

gösterdiğinden kendisine Dördüncü Dereceden Mecidiye Nişanı verilmiştir. Ayrıca uhdesinde Istabl-ı Amire Müdürlüğü de bulunmaktaydı⁴⁰⁰.

1872’de Kaymakam Selim Bey idi. Meclis-i İdare üyeleri ise; Kaymakam Selim Bey, Naib Mehmed Nasuh Efendi, Malmüdürü Mustafa Efendi, Kuçek Ağa, Polat Ağa, Naki Bey, Hoca Melhas, Kâtip İsmail Efendi’den oluşmaktaydı. Meclis-i Deavi ise Naib Mehmed Nasuh Efendi, Ahmed Ağa, Mehmed Hasan Ağa, İbrahim Ağa, Hoca Haço, Kâtip Şerif Efendi’den oluşmaktaydı⁴⁰¹. Her iki mecliste de birer gayr-i müslim aza olduğu anlaşılmaktadır.

2.5.3. Kağızman Kazası

Kağızman Kazasında müdür olarak H.1268 (M.1852) Ömer Bey adlı birisi görev yapmakta olup, maaşı 850 kuruş idi⁴⁰². 1853’te müdürlükte bulunan Ahmed Beyin aylık maaşı 1.500 kuruş olarak belirlenmiştir⁴⁰³. Müdürlükte 1873’te İbrahim Bey bulunmaktaydı. Kağızman Kazası Meclis-i İdare üyeleri; Reis olarak Kaymakam İbrahim Bey, tabii üyeler, Naib Hüseyin Bey, Müftü Efendi, Malmüdürü Yusuf Efendi ile geçici üyeler Hasan Bey, Arslan Bey, İsmail Ağa ve Mikel Ağa’dan oluşurken, İdare kâtipliğini ise Mahmud Bey yapmaktaydı. Meclis-i Deavi ise; Reis olarak Naib Hüseyin Efendi, üyeler, Hacı Mustafa Efendi, Kurban Efendi, Kokas Ağa ve kâtip olarak da Fevzi Efendi bulunuyordu⁴⁰⁴.

2.5.4. Zaruşad Kazası

Zaruşad Kazası da diğer kazalar gibi bir yönetime sahipti. 1846’da müdür kâtibi ve müdür vekilliğinde Mahmud Ağa bulunuyordu. Aynı yıl içinde Said Efendi müdür olarak Zaruşad’a atanmıştır⁴⁰⁵. M.1851 (H.1267)’de Kaza Müdürü Şirin Ağa adında birisidir.⁴⁰⁶ Şirin Ağa’ya 150 kuruş maaş tahsis edilmiştir⁴⁰⁷. Zaruşad Kazası’nın yönetiminde H.1268(M.1852)’de Kemal Ağa adlı birisi müdür olup, maaşı 750 kuruş

⁴⁰⁰ BOA. İ.DH. 427/28278.

⁴⁰¹ ES, 1288, s. 71.

⁴⁰² BOA. ML. NZ. MSF. d. 9831.

⁴⁰³ BOA. İ.MVL. 270/10366.

⁴⁰⁴ ES, 1291, s. 100.

⁴⁰⁵ BOA. İ. MMS. 4/126-13.

⁴⁰⁶ BOA. İ.MVL. 211/6912

⁴⁰⁷ BOA. A. MKT. MVL. 43/6

idi⁴⁰⁸. Belgelerde Zaruşad Kazası'nın 45 karyesi görülmekte olup, bu köylerde 858 hane bulunmaktaydı⁴⁰⁹. Bu köylerden reaya nüfusuna sahip köyler Küçük Pergid ve Koçköy'ü görülmektedir. Ancak bu köylerin reaya ahalişi daha sonra Rusya tarafına göç ettiğinden bu köyler boş kalmıştır⁴¹⁰. 1835'te yapılan nüfus sayımında Zaruşad Kazası'nın köylerinde reaya karyesi bulunmamaktadır.

2.5.5. Akbaba Kazası

Kars'ta H.1860 (M.1276) yılında Akbaba adıyla yeni bir kaza oluşturulması için çalışma başlatılmıştır. Bunun sebebi ise Akbaba'nın sınırda bulunması ve konumunun önemli olmasından kaynaklanmaktaydı. Bu doğrultuda kazanın nüfusunu artırmak için çeşitli mahallerden nüfus nakli yapılmıştır⁴¹¹. Nakledilen nüfus yaklaşık 500 hane olup, bunların bir kısmı civar kazalardan bir kısmı da Rusya sınırı dâhilinden getirilmiştir. İskan çalışması yapılırken Akbaba tarafının mümbit ve mahsuldar olduğu arazisinin uzunluğunun altı, genişliğinin dört saat mesafeyi ihtiva ettiği vurgulanmaktadır. Yeni kaza yapılan Akbaba'nın müdürlüğüne atanan Hatunoğlu Mehmed Bey'e 1.500 ve zaptiye amirine ise 1.000 kuruş maaş tahsis edilmiştir⁴¹².

2.5.6. Taht Kazası

Taht Kazası, Taht Düzü olarak adlandırılan yeri ihtiva etmekte olup, Kars ile Sarıkamış arasındaki köylerin bulunduğu araziye verilen isimdir. Belgelerde geçen "Taht Kurası" terimi ile bu arazide yerleşen köyler kastedilmektedir. Bu mıntikanın kaza yapılmak istenmesinin nedeni askeri sevkıyat ve nakliyat açısından stratejik önemi nedeniyledir. Hicri H.1293 (M.1877) tarihinde bahsi geçen mıntıkayı kapsayan alanda bir kaza yapılması düşünülmüştür. Bu doğrultuda, Kars İdare Meclisinin mazbatasının Erzurum Vilayeti İdare Meclisi'nce de uygun görülmesi üzerine Erzurum Valisi İsmail Hakkı Paşa tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir. Kurulması düşünülen kazanın müdürlüğüne 700 kuruş maaşla Bekir Bey, kitabetine de aylık 200 kuruş maaşla Seyfi Efendi'nin tayin ve istihdam edilmesi arzusu beyan edilmiştir⁴¹³.

⁴⁰⁸ BOA. ML. NZ. MSF. d. 9831.

⁴⁰⁹ BOA. ML. NZ. MSF. d. 18892.

⁴¹⁰ BOA. İ. MMS. 4/126-13.

⁴¹¹ BOA. MKT. MVL. 113/75.

⁴¹² BOA. MKT. MVL. 116/75.

⁴¹³ BOA. İ. DH. 743/60766-1.

Bahsi geçen mıntıka Kırım Harbi öncesinde ve esnasında müdürlük olduğundan yeniden müdürlük teşkili konusu Dâhiliye Nezareti tarafından uygun görülmüştür. Ancak adı geçen müdürlüğün ileriki zamanda nahiye haline dönüştürüleceğini; çünkü idare sisteminde değişiklik olacağı ve bazı kazaların nahiyeye dönüştürüleceği bildirilmiştir⁴¹⁴.

2.5.7. Aşiret Müdürlükleri

Osmanlı Devleti merkezi otoritenin tam olarak uygulayamadığı yerlerde Aşiret Müdürlüklerini kurarak bu yerlerde otorite sağlamıştır. Bu amaçla Kars Sancağı'nda Aşiret Müdürlükleri ihdas edilmiştir. Kaza müdürlüklerinin yanında Kars Sancağı'nda bulunan konar-göçer Ekrad taifesini hem itaat altına almak hem de vergileri tahsil etmek amacıyla aşiret müdürlükleri oluşturulmuştur. M.1873 (H.1290)'de bu müdürlüklerden, Zilanlu Aşireti Müdürlüğü'nde Ahmed Ağa⁴¹⁵, Camadanlu Aşireti Müdürlüğü'nde Maksud Ağa ve Kaskanlu Aşireti Müdürlüğü'nde Hüseyin Ağa bulunmaktaydı⁴¹⁶. Bu müdürlüklerde, kazalardaki gibi memur istihdam edilmediği sadece zaptiyelerinin olduğu anlaşılmaktadır. Bunun nedeni bu aşiretlerin yarı konar-göçer bir yapıda olması ve devletin bunların vergisini toplayabilmek ve asayiş yönünden aşiretleri kontrol altında tutmak amacıyla böyle bir sisteme başvurmuş olduğudur. Burada görevlendirilen zaptiyelerin de aşiret mensuplarından seçildiği anlaşılmaktadır. Bu müdürlere belirli bir maaş verildiği de belgelerde görülmektedir. Maaşları adı geçen aşiretlerin vergisinden tesviye edilmek üzere 24 Nisan 1853 (H.15.B.1269)'te Zilanlu Aşiret Müdürüne 1.500 ve bu aşiretin 12 adet zaptiye askerine toplam 2.000, Kaskanlu ve Camadanlu aşiretleri müdürlerine de 500 kuruş maaş bağlanmıştır. Bunun dışında Kaskanlu Aşiretine 250 kuruş maaşla zaptiye neferatı tayini ile bu aşiretleri ilgilendiren her türlü işlemi yapmak üzere Kars Sancağı merkez tahrir memurlarından Ferhad Efendi görevlendirilmiştir. Bunun için de 250 kuruş olan maaşı üzerine, bu aşiretlerin vergisinden tahsil edilmek üzere normal maaşına ek olarak 250 kuruş daha eklenmek suretiyle 500 kuruşa yükseltilerek görevlendirildiği anlaşılmaktadır⁴¹⁷.

⁴¹⁴ BOA. İ. DH. 743/60766-2.

⁴¹⁵ BOA. ML. NZ. MSF. d. 15177-2.

⁴¹⁶ Oğuz, s. 102.

⁴¹⁷ BOA. İ. MVL. 270/10366.

2.5.8. Kır Serdarlığı

Kır serdarları belirli bir yörede asayişi sağlayan kişiler olup, görevli oldukları muhitin konumu, genişliği ve nüfusuna göre emrinde bulunan adamları ile kırsalda görev yaparlardı. Bunlar genelde kaza, nahiye ve köylerin güvenliğinden sorumlu olurlardı. Günümüzde jandarma komutanlarının yaptığı güvenlik konularına ait sorumlulukları bulunurdu. 1853–1854 yıllarında Kars Kır Serdarlığı görevinde Kara Veli adlı birisi bulunmaktaydı⁴¹⁸.

Bazı belgelerde Kars ve çevresindeki köylerde kır serdarı adlı kişilerden bahsedilmektedir. Bunlar genel olarak kaza merkezlerinde müdürlerin emrinde görev yapan kişilerden seçilirlerdi. 7 S. 1271 (30 Ekim 1854)'de Kars'ın Zaruşad Kazası Kır Serdarı Mahmud Efendi adlı birisi idi. Mahmud Efendi aynı zamanda kaza müdürlüğü kâtipliğinde bulunmaktaydı. Kaza müdürü olmadığı zamanlarda da onun yerine müdür vekilliğinde de bulunuyordu⁴¹⁹. Kır serdarlarının emrindeki süvari zaptiyelerinden bazılarının geçici olduğu anlaşılmaktadır. Zaruşad Kır Serdarına H.1273(M.1857)'te 500 kuruş maaş verilmekteydi. Aynı sene içinde Zaruşad Kır Serdarı'nın emrinde 15 nefer süvari zaptiyesi bulunmaktaydı⁴²⁰. Bu kimseler genelde iyi ata binen aynı zamanda iyi silah kullanan cesur ve ahali üzerinde sözünü yürüten kimselerden seçilirdi. Bunun en büyük delili ise Kars'a bağlı Çamçavuş Karyesi civarında Kırserdarı İsmail Ağa ve emrindeki zaptiyeler, eşkiyadan olan Hasan ve refikleri Mehmed ve Misto ile (H.03.R.1277-19 Eylül 1860)'de senesinde girdikleri çatışmada üç eşkiyanın hepsini öldürmüşlerdir⁴²¹.

2.6. ASKERİ İDARE

Anadolu, Kafkasya ve İran coğrafyalarının kesiştiği bir konumda bulunan Kars tarihi süreç içinde Anadolu'ya gelenler ile Anadolu'dan Kafkasya ve İran coğrafyalarına hareket edenlerin yol güzergahı üzerinde yer almaktaydı. Türklerin Anadolu'ya girişte kullandıkları güzergâhın üzerinde bulunması nedeniyle Selçuklu Türklerinin ilk fethettiği ve üs olarak kullandıkları bir yöre olmuştur. Moğolların, Anadolu'ya girişte ilk istila ettiği yörede bu coğrafya olmuştur. Timurilerin yine

⁴¹⁸ Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, s. 550.

⁴¹⁹ BOA. İ. MMS. 4/126–13.

⁴²⁰ BOA. ML. NZ. MSF. d. 3462–2.

⁴²¹ BOA. MVL. 605/15

Anadolu'ya girişte ilk ele geçirdikleri bölgede Kars'tır. Kars, XVI.-XIX. yüzyıllar arasında Osmanlı-Safevi mücadelesinde odak noktasını teşkil eden bir konumdaydı.

XIX. yüzyıldan itibaren Rus Çarlığı'nın Kafkasya bölgesini istila etmesi ve Anadolu hududuna yaklaşması üzerine yaklaşık 114 yıl (1806–1920) boyunca Türk-Rus mücadelesinin geçtiği mıntıkada bulunması Kars'ın kısa zaman aralıkları ile mücadele ve savaşlara sahne olmasına yol açmıştır.

Bu savaşların biri İran'a tabi Revan Hanlığı ile (1819–1822) diğer beşi ise Ruslarla olmuştur. Kars, Ruslarla yapılan savaşların üçünde Rus istilasına uğramıştır. 1877–1878 Savaşı'nda Kars esarete düşerek yaklaşık 40 yıl boyunca Rus hâkimiyetinde kalmıştır. Ruslar, 40 yıllık hâkimiyetleri döneminde, Kars ve çevresini Anadolu'nun içlerine doğru yapacakları istila hareketlerinde askeri üs ve ikmal merkezi olarak şekillendirmiş ve Osmanlı Devletinin bölgedeki ikmal ve iaşe merkezi olan Erzurum ile irtibatını kesmeği hedeflemişlerdir⁴²².

Osmanlı Devleti düşman saldırılarına karşı Kars ve çevresinde askeri açıdan muhtelif tedbirler almıştır. Bu tedbirlerin öncelikli konusu; Kars Kalesi'ni tahkim etme ve şehrin güvenliğini sağlamaya yönelik olarak tabyalar inşa etmek ve asker konuşlandırmak olmuştur. Buna rağmen maalesef Osmanlı Devlet yetkililerinin, Kars'ın stratejik konumunun yeterince fakına vardığını söylemek mümkün değildir. Çünkü atanan yöneticilerin ekseriyeti yöneticilik vasfı açısından Kars gibi etrafı düşmanla çevrili bir şehre uygun niteliklere sahip yöneticiler değildi. XIX. yüzyıl boyunca gelen yöneticilerin büyük çoğunluğu coğrafi ve iklim şartlar nedeniyle Kars'ı sürgün yeri olarak görmekteydi. Bu duruma Kars'ın gelirinin düşük olması da eklenince gelen yöneticilerin vurdumduymazlığı dikkat çekici bir hal almaktaydı. 1846'da İngiltere'nin Erzurum Konsolosu W.R Holmes'un gözlemlediği, Kars Mutasarrıfı Sırrı Paşa'nın dirayetsizliğidir. Nitekim Holmes, Paşa hakkında;

“O halkın yaşayış şartları veya paşalığın durumu hakkında kendisini çok az zahmete koyuyor ve günlük işleri idare edip gidiyordu. Paşanın otoritesi de çok zayıftı, mesela, karantina doktoru ovada bir köyde kargaşalık çıktığını işitir ve paşa durumdan haberdar edilince kavaslarından birini doktorun yanına katıp köye gönderir, kavas ve doktor ile heyettekiler köye yaklaştıklarında köylüler onların köye girmelerine mani

⁴²² W.E.D Allen- Paul Muratoff, *1828–1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi (Kafkas Harekâtı)*, Ankara 1966, s.25.

olur ve onlara üzerlerine ateş açmakla tehdit ederler. Kavas köylülere Paşa'nın emrini gösterirse de dinlemezler. Bunu üzerine doktor şehre geri döner. Durum paşaya nakledilince, o sadece omuzlarını silkeler ve ne yapabilirim der? Sırrı Paşa kabiliyetini başka şeyler için değil sadece para biriktirmek için kullanılmasını istiyor. İhtilasa imkân verebilecek bir olayda paşaya güvenilmez,"⁴²³ ifadeleriyle değerlendirmelerine devam eder. Yabancı bir konsolusun bu izlenimleri Kars gibi stratejik bir konuma şahsiyet açısından kimlerin yönetici atandığını göstermesi bakımından önemlidir.

Buna rağmen ahali Kars'ın konumunun farkında olup, İstanbul ile yapılan yazışmalarda önemi sık sık vurgulanmaktaydı. Kars diğer Osmanlı şehirlerinden farklı olarak Karlı divan şairi Süleyman Şadi'nin söze döktüğü gibi; "*Kars, Anadolu'nun hem serhaddi hem de kilididir. Anadolu'da kahır çekmiş birçok şehir olmakla birlikte Kars kadar kahırlı başka bir şehir yoktur. Çünkü Kars, Anadolu'ya adım atmak isteyen her dost ve düşmanın ilk ayak bastığı topraktır. Dolayısıyla burası serhat ruhunun sesi, sözü, sazı, âşığı ve nihayet temsilcisiydi. Öyle ki, Kars'ın kadınları bile cesaret ve kahramanlıktan yana yazılara geçmişti*"⁴²⁴ ifadesiyle, Kars ahalisinin kadın-erkek ayrımı yapmadan ihtiyaç durumunda, vatan uğrunda her türlü gayret ve fedakarlığı göstermekten çekinmediğini dile getirmektedir.

Bundan dolayı, Kars'tan merkeze gönderilen yazılarda da önemi daima vurgulanmıştır. Bir Osmanlı belgesinde; "*Medine-i Kars, Erzurum müntehası serhaddât-ı mansure-i hazreti hakaniyeden olup, etraf-u iktinafi düşman-ı din-i mübin ve Acem-i bed ayin ve Ekrad-ü ser ül-tuğyan bimar ve bi-din ile muhat bir belde olduğundan...*"⁴²⁵, şeklinde şehrin önemi vurgulanmıştır. Bundan dolayı Kars'ı yönetenler ile ahali, İstanbul'dan Kars'ın muhafaza edilmesi için daimi surette isteklerde bulunmuşlardır. Bu doğrultu da Kars'ın savunmasının odak noktası olan kalenin yeniden tamiri ve berkitilmesi ile etrafındaki tabyaların berkitilmesi ile yeni tabyalar yapılması için girişimlerde bulunulmuştur.

Kars, XIX. yüzyılda üç defa Rus istilasına uğramıştır. Kale, hem savaş esnasında hem de istila sürecinde ve Rusların geri çekilmesi esnasında harabe hale getirilmiştir. Çünkü Ruslar kendilerine karşı savunmanın odak noktası olan kaleyi sağlam şekilde

⁴²³ Ersoy, ss. 239–247.

⁴²⁴ Selahattin Tozlu, "Kırım Harbi'nde Kars'ı Anlatan Kayıp Bir Eser: Muzaffer-nâme", *Akademik Araştırmalar*, sayı: 2, 1996, ss. 123–144.

⁴²⁵ BOA. HAT. 0632/31220.

teslimden daima kaçınmışlardır. 1830 ve 1857’de Ruslar kaleyi tahrip ederek teslim etmişlerdir.

Bundan dolayı Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa, Kars’ın er-geç bir muhasaraya maruz kalacağını öngördüğünden Hicri 1212 (1798) senesinde kalenin tamiri için girişimlerde bulunmuştur. Bu doğrultu da Kars Kalesi’nin bazı mahal ve mevzileri tamire muhtaç olduğu ve daha önce kalede bulunan toprakların döşemeleri, kundakları ve tekerleklerinin tamiri, şehir ve kale muhafızı Mirmiran Numan Paşa’ya ihale olunmuştur. Ancak binaların onarımı için gerekli olan kireç, kereste ve mıcır uzak mahallerden tedarik olunacağından kendi imkânları ile bunu başaramayacağını beyan etmiştir. Paşa, kadı ve ahalisi; kaime, ilam ve mahzarlarında, tamir için Devlet-i Âliye tarafından özel bir bina emini atanması suretiyle bu işin yapılmasını istemişlerdir. Bunun için de Dersaadet’ten keşif için Kars’a mimar ve halifesi gönderilmiştir⁴²⁶. Neticede kale onarımı yapılmış ve muhkem hale getirilmiştir.

Kale, 1828–1829 ile 1853–1856 Osmanlı-Rus savaşlarında tekrar harap olmuştur. Bu iki savaş neticesinde kale ve şehir Rus istilasına düşmüştür. Rusların, çekilmeden önce ilk yaptıkları işlerden birisi kaleyi tahrip etmek olmuştur. Çünkü kale, Kars civarında cereyan eden bütün savaşlarda savunmanın odak noktasını oluşturmaktaydı.

Kalenin 1269 (1853)’da harap halde bulunduğu anlaşılmaktadır. Rusya’nın Kafkasya genel komutanı General Lili, Kars hududunda meydana gelen hırsızlık ve gasp olaylarını araştırmak ve Kars’taki Rus konsolosunun çalışmalarını yakından görmek amacıyla Kars’a gelmek istemiştir. Ancak Osmanlı tarafı Kars Kalesi’nin harabiyetini görmesini istemediğinden generalin gelmesine olumsuz cevap vermiştir. Görüşmelerde bulunmak için Kars Kaymakamı’nın hududa gitmesi istenilmiştir⁴²⁷. Bu durum, 1853–1856 Osmanlı-Rus Savaşı başlayacağı dönemde, Kars Kalesi’nin harap halde olduğunu göstermektedir. Bu ise böyle önemli bir konum da bulunan Kars’ın ne derecede ihmal edildiğini göstermesine bir delil oluşturmaktadır.

Kars Şehri’nin savunma noktasının merkezi kale olduğundan, saldıran tarafın ilk hedefi genelde burası olurdu. Bu nedenle saldıran taraf kaleye ulaşmadan önce, Yunan şehir devletlerindeki kulelere benzer çok sayıda yapı Kars Şehri’nin etrafında inşa

⁴²⁶ BOA. C. AS. 9974–1.

⁴²⁷ BOA. HR. MKT. 62/27.

edilmişti. Osmanlı askeri terminolojisinde bu yapılar “Tabya”⁴²⁸ olarak adlandırılmaktaydı. Tabyaların yapılış amacı kaleyi korumak ise de şehrin büyüüp gelişmesi neticesinde mahalleler, kale surları dışına taşmış ve korumasız hale gelmişlerdir. Bu nedenle, sur dışında bulunan mahalleleri düşman saldırısında ilk hedef olmaktan çıkarmak amaçlanmıştır. Yani sivil ahaliyi saldırıların ilk etkisinden korumak düşüncesinin olduğu açıkça görülmektedir⁴²⁹.

1579’da Kars Kalesi tamir edilirken kalenin muhafazasına yardımcı olmak amacıyla Kars Çayı vadisi’nin sağ ve sol tarafında yer alan çapraz konumdaki iki tepenin birinin üzerinde kale yer alırken diğer tepenin üzerine de gözetleme kulesi yapılmıştır. Bu kulenin etrafına, XVIII. yüzyılda Kars Beylerbeyi Timur Paşa tarafından yeni ek inşaatlar yapılmak suretiyle tabya haline getirilmiştir. Bundan dolayı paşanın adı ile anılmaya başlanmıştır. Bu nedenle Timur Paşa Tabyası adını alan yapı, kale savunmasına yardımcı unsur olarak inşa edilmiştir. Bundan dolayı Kars’ta ilk tabya kalıntısının bu kule olduğu anlaşılmaktadır⁴³⁰.

Kars’ta ebatları farklı olmak üzere büyük çoğunluğu XIX. yüzyılda inşa edilen 46 adet tabya bulunmaktadır. Bu tabyalar Kars kalesini ve şehrini uzaklıkları farklı olmakla beraber adeta muhasara edecek şekilde inşa edilmişlerdir.

Timur Paşa Kulesi hariç tutulacak olursa, Kars’ta bulunan tabyalar 1734’ten itibaren 1877 tarihine kadar geçen 143 yıllık süre zarfında 46 tabya inşa edilmiştir. Osmanlı Devleti’nin Kars’ta tabyalar inşasının sebebi, Kuzeydoğudan Anadolu’ya doğru yayılma niyetinde olan Ruslara ve doğudan İran saldırılarına önlem almak amacı taşıdığı anlaşılmaktadır⁴³¹.

⁴²⁸ Tabya kelimesi, Arapça “ta’biye”den gelmektedir. Aynı ayrı hazırlanmış ve silahlarla güçlendirilmiş savaş yeri, istihkâm anlamında kullanılmaktadır. Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, s. 1601; İçerisinde muhtelif sayıda kuvvetleri barındıran bonetlerin ardında bulunan açık top mevzileri ile avcı siperlerinin bütün etrafını kaplayan hendek ve dâhilindeki koruma mahallerini bölük, tabur ya da binalarını bünyesinde kapsayan kendi kendine yeterlilik sağlayan herhangi bir muhasarada dahi uzun bir süre direnebilen hâkim noktalara yapılmış çevreyi bakış açısıyla kontrol altına tutan, her yöne karşı savunulabilen, taş, kâgir, beton veya demirli betondan inşa edilmiş kapalı mevzilere verilen addır. Genelkurmay Başkanlığı, *Tabya ve İstihkâmlar*, Harp Dairesi Başkanlığı, 1973, s.176; Osman Ülkü, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006, s. 46–47.

⁴²⁹ Osman Ülkü, “Osmanlı İmparatorluğunda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi” Atatürk Üniversitesi *İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 27, 2007, s. 252.

⁴³⁰ *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği İl Özel İdaresi Yay., Ankara 2009, s. 304.

⁴³¹ *Kars İli Kültür Envanteri*, s. 305.

Tabyaların nerelere yapılması lazım geldiği yapılan keşif ve muayene neticesinde tespit edilmiştir. Yapılması lazım gelen yerler belirlendikten sonra inşasına başlanılmıştır. İnşa esnasında askerin zorunlu, ahalinin ise gönüllü katılımlarının sağlanmasına gayret edilirdi. Kars'ın savunmasına yönelik olarak 1270 senesinde üç tabya'ya ihtiyaç duyulmuştur. Bu tabyaların inşasına dair;

Ma'ruz-ı Çâkerikeminelerinedir ki

Kars'da yapılması lazım gelen istihkâm mahalleri keşf ve muayene olunarak, üç mahalle inşası icâb eden tabiyelerin emr-i imâline bed'an mübaşeret olunduğu ifadesine dair Anadolu Orduy-ı Hümâyunu Müşiri Devletlû paşa hazretleri tarafından tevârüd eden tahrirat-ı manzur-ı a'li-i dâverileri buyrulmak üzere paşagâh-ı sami-i sedaretpenahilerine takdim kılınmış ve siyaken işare nazaran zikr olunan tabiyelerin emr-i inşası hususunda asâkir-i şahane ve ahali taraflarında kemâl-i şevk ve hahiş ile razı ve akdem olunduk da bulunmuş olmağla muvafık-ı rey-i a'li-i hidivileri buyrulur ise icab-ı vechile bir kıta tahsinnâme-i sâmi-i vekâletpenahileri tastiriyle taraf-ı bendegîye irsâli bâbında emr u ferman menleh ül-emrindir. Fi.14 Ş. Sene 1270⁴³², iradeleriyle izin istenilmiştir.

Bu doğrultuda izin 20. Ş 1270 (18 Mayıs 1854) tarihinde Anadolu Ordusu Müşiri'ne verilmiştir⁴³³. Belgede bahsi geçen tarihe dikkat edildiğinde, Rusların, 1853–1856 Kırım Savaşı'nın devamı olmak üzere Kars önlerine geldiği tarihin hemen öncesine tekabül etmektedir. Bahsi geçen tarihten önce Ruslar ile olan savaşlarda Kars birçok kez Rusların ilk hedefleri arasında yer almaktaydı. Bu dönemde Kars gibi stratejik bir konumda yer alan şehrin savunma tedbirlerinin hâlâ tamamlanmamış olması büyük bir zafiyet oluşturmaktadır.

Tabyalar etrafında cereyan eden muharebeler bazen tabyalara isim de olmaktadır. 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın en çetin ve kanlı safhası Osmanlıların “Büyük Tabya” dedikleri tabya çevresinde cereyan ettiğinden Büyük Tabya olan adı ahali tarafından “Kanlı Tabya” şeklinde söylenegelmiştir. Bu tabya günümüzde de Kanlı Tabya adıyla bilinmektedir⁴³⁴. Bir diğer tabya ise Arap Tabya'dır. Bu tabya Kars'taki en büyük tabyadır. Karadağ Tepesi üzerine kurulan tabya, 1855 Osmanlı-Rus

⁴³² BOA. İ.DH. 299/18906–1.

⁴³³ BOA. İ.DH. 299/18906–2.

⁴³⁴ Kars İli Kültür Envanteri, s. 308.

Savaşı'nda Şam'dan gelen Arabistan Ordusu'na mensup askerler tarafından Ruslara karşı savunulmuş olduğundan tabyaya Arap Tabya adı verilmiştir⁴³⁵.

Kanlı Tabya'nın bulunduğu istihkâmlara 1855'te hücum eden Ruslar ile yapılan muharebe çok şiddetli olmuştur. Bu muharebe de Ruslar geri püskürtülmüş ve ağır kayıplar vermişlerdir.

Bu durum İstanbul'a;

Atufetlu Efendim Hazretleri

Kars'da Kanlı Tabya'ya geçende hücum iden ve Köprü Karyesi üzerine gelen Rusya askeriyle vuku' bulan muhârebe keyfiyetini mutazammın devletlû kumandan pâşâ ve Saâdetlu Tahir Paşa hazeratının tevarüd ermiş olan şukkalarıyla, manzur-u şevketmevfur-ı cenab-ı padişâhiye buyrulmak için arz ve takdim kılındı. Düşmanın asâkir-i hazret-i şâhâne tarafından gösterilen dilirâne harekete mukavemet idemiyerek mahzulen ricâti filhakîka teşekkür olunacak mumâ-ileyhadan olmasıyla Hazreti Zill'ullahi Pervendigari bulunduğu ve irâde-i seniyye buyrulur ise tahrirat-ı merkumeyi Tahsin ve teşviki hâvi cevabnâmeler yazdırılacağı beyânıyla tezkire-i Senaveri terkim kılındı efendim. Fi.15 Ca. Sene 1271(3 şubat 1855)⁴³⁶, haberi İstanbul'a ulaşınca Osmanlı devlet adamları ve askerleri arasında büyük sevinç yaşanmıştır.

Kars'a inşa edilen tabyaların bazıları betonarme bazıları ise taş ve kalaslarla güçlendirilmiş toprak tabyalar şeklindedir. Taş ve kalaslarla güçlendirilmiş tabyalar günümüze kadar gelmemiştir. Ancak yerleri ve planları temel izlerinden ve diğer kalıntılardan tespit edilebilmektedir. Betonarme tabyalar ise günümüze kadar bakımsız da olsa ulaşmıştır.

Bu tabyaların dışında, H.1197 (M.1782) tarihli Kars Kalesi'nin onarımı vesilesi ile tutulan bir keşif defterinde, Darendeli Hüseyin Paşa Tabyası adıyla bir tabya adı Osmanlı belgesinde geçmektedir⁴³⁷. Bu tabyanın tabloda verilen tabyalardan birisinin gerçek ismimi yoksa yeni bir tabyamı olduğu tespit edilememiştir. Bunların dışında 1855 senesi Nisan ayında yapımı tamamlanan Williams Tabya ile birlikte bitirilen diğer iki tabyaya Mecidiye ve Vasifiye adları verilmiştir⁴³⁸.

⁴³⁵ *Kars İli Kültür Envanteri*, s. 312.

⁴³⁶ *BOA. A. AMD. 53/81.*

⁴³⁷ *BOA. C. AS. d. 13708.*

⁴³⁸ 5 Şaban 1271(23 Nisan 1855) Tarihli ve 737 Sayılı Ceride-i Havâdis Gazetesi.

Kars'taki tabyalara verilen isimler incelendiğinde; çoğu zaman yaptırının, tabyayı kumanda edenin veya tabyanın mimari planlarından hareketle isimlendirme yapıldığı anlaşılmaktadır. Kars şehir merkezi etrafında 46 tabyanın olması Kars'ı tabyalar şehri konumuna yükseltmektedir.

2.6.1. Asâkir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu'nun Kurulması

Yeniçeri Ocağı'nın 1826'da kaldırılması üzerine Osmanlı devletinde askeri açıdan bir boşluk meydana gelmişti. Bu boşluk yalnız devlet merkezinde değil ülkenin hemen hemen her tarafında olmuştu. Çünkü, Yeniçerilerin konuşlandırıldıkları yerler yalnız İstanbul ile sınırlı değildi. Osmanlı Ülkesi'nin sınırdaki yer alan ve büyük kalesi olan şehirlerinde ortaları (bölükleri) ve kendilerine mahsus kışlaları bulunuyordu.

Kars'ta yeniçerilerin bir ortası (bölük) bulunuyordu. Bunların şehirde üç kışlası olup, bu kışlalar; Ellidördün Kışlası, Onikinin Kışlası ve Onbirin Kışlası adlarını taşımaktaydı⁴³⁹. 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılınca Kars Kalesi'ndeki Yeniçeri Ortası da lağvedilmiştir. Bu durum İstanbul'dan gelen emir üzerine yapılmıştır. Gelen emir başta Vali Salih Paşa ve Kars Kadısı Seyyid Ali Efendi olmak üzere umum ahali huzurunda okunduktan ve tedbir alındıktan sonra durum Yeniçerilere bildirilmiştir.⁴⁴⁰ Bunun üzerine Yeniçeriler herhangi bir kargaşalığa sebep olmadan İstanbul'dan gelen emre itaat etmişlerdir. Ardından Yeniçeri Ortası'na ait silahlar toplanarak kalede muhafaza altına alınmış, kale anahtarı da onlardan alınarak bir nizamiye zabıtine verilmiştir⁴⁴¹.

Yeniçeri Ocağının kaldırılması Yunan isyanının bütün hızıyla devam ettiği devletin en buhranlı zamanına rastlamıştır. Bu durum süratle yeni bir askeri teşkilatın

⁴³⁹ “.....Derun-ı Karsda yeniçeri kışlası olarak üç kışla olub biri ellidördün kışlası imişki devletlü Osman Paşa bendeleri 125 guruşa bey' etmiş sökmüşler fakat bir samanlığı kalmış ve biri dahi on ikinin kışlası imişki bunu dahi 400 guruşa vermişken mevcut durur ve birisi dahi onbirin kışlası olub hâlâ kadı efendi dailerine ba buyuruldu temlik ita eylemiş bu esna tabya civarında münasib bir mahal tetebbu olunurken vakt-i hacetde tabya-i mezkurde istimal olunacak cebhane ve mühimmat açıkda yağmurda ve yaşda olmayub ol mahalde hıfz oluna münasib mahal olmadığı haber verildikde kışlalar sual olunub tahrir olunduğu üzere olduğunu ifade etdiklerinde işтира etmiş olan adamlar celb olundukda müşarünileyh bendelerinin vermiş oldukları tapuları ibraz etdiklerinde mal-i miri satılmaz vermiş olduğunuz akçeyi mahallinden matlub edin deyu cevap verildiğine mebni merkum onikinin kışlasını ahz etmiş olan Ahmed nam kulları öbirisine dahi vekil olarak paresinin matlub eylemek için izam olmağın yedinde olan müşarünileyh bendelerinin temessüklerden keyfiyet-i ma'lum veli ül-namileri buyruldukda hususu-u mezbur ne güne idare buyrulur ise....”. BOA. C. AS. 14490.

⁴⁴⁰ BOA. HAT.289/17315/E

⁴⁴¹ BOA, HAT, 290/17315/A.

kurulmasını gerekli kılıyordu. Bundan dolayı yeniçeri ocağının kaldırılmasında görev alan devlet adamları, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışının ertesi günü Muhammediye adını taşıyan ve yapısı Avrupa usulünde olan bir askeri teşkilat kurulması için tedbirler aldılar⁴⁴². Yeni kurulan bu ordu, sürekli ve düzenli “hasa askeri” adı altında Asâkir-i Muntazama-i Muvazzafa-i Hassa ve “Asâkir-i Muntazama-i Muvazzafa-i Mansure” adlarında iki sınıfa ayrıldı⁴⁴³.

Asâkir-i Muhammediye'ye üç gün içinde 1.500 asker kaydolmuştur. Yeni askerler üniformasız olarak derhal talime başlatılmıştır. 1826 haziran sonuna doğru bu askerlerin sayısı 5.000 yükselmiştir. Sultan II. Mahmud, 29 Haziran 1826'da yeni askerleri denetlemek için saraya getirtmiş ve atış talimlerini izlemiştir. Askerlerin eğitiminden ve komutanlarından memnun kalan Sultan II. Mahmud, Serasker Ağa Hüseyin Paşa ve Nazır İbrahim Saib Efendiyi gayretlerinden dolayı ödüllendirmiştir⁴⁴⁴.

Hazırlanan kanunnameye göre, Asâkir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu ilk aşamada 12.000 kişiden oluşacaktı. Bu ordu 8 tertibe ayrılacak ve her tertip bir binbaşı komutasında olacaktı. Her tertip iki koldan her kolda 100 mevcutlu altı saftan (bölük) oluşacaktı. Saflar, yüzbaşı rütbesinde bir subay tarafından idare edilecekti. Safın altısına sağ kol, diğer altısına sol kol adı verilmiş, bu kolları komuta edenlere kolağası veya altyüzbaşılar denilmiştir. Saflar da onar kişilik gruplara ayrılarak, başlarına bir onbaşı atanmıştır. Her safa askerleri ile birlikte bir adet top tahsis edilmiştir. Her tertipte bir topçubaşı, arabacıbaşı, cephanecibaşı ve bunların her birine mülazımlar, çavuşlar, sancaktarlar, mehterbaşı ve cerrahlar tayin edilmiştir⁴⁴⁵.

Yeni kurulan orduya mensup birlikler, bazı vezirlerin gayretleriyle kısa sürede 50–60 bine ulaşmasına rağmen yeterli değildi. Askerlerine Avrupa'da olduğu gibi, tüfek ve kılıç verildi. Elbise olarak vücuda sıkı yapılan bir ceket, topuklara kadar inen geniş bir pantolon ve potin kabul edildi. Başlık (serpuş) olarak da fes alındı⁴⁴⁶. Asâkir-i Mansure'ye alınacak askerlerin seçiminde de dikkatli davranılmış ve orduya sonradan

⁴⁴² M.A. Ubcini, *Türkiye; 1850 Maliye-Ordu-Mille 2*, (Çev. Cemal Karaağaçlı), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul (Tarihsiz), s. 406.

⁴⁴³ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, s. 297.

⁴⁴⁴ Esad Efendi, *Üssi Zafer*, İstanbul 1293, s. 195.

⁴⁴⁵ Sezgin Kaya, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ordusu (1839–1876)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2005, s. 22–23.

⁴⁴⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi V*, s. 151.

Müslüman olmuş olan devşirmelerden ve soyu belli olmayanlardan asker alınmadı. Alınacak askerlerin 15–30 yaş arasında olmasına dikkat edildi⁴⁴⁷.

Bu doğrultuda kurulan ordu zaman içinde, Hassa, İstanbul (Dersaadet), Rumeli, Anadolu ve Arabistan orduları adı ile beş kısım halinde düzenlenmiştir. Her kısmın atlı, yaya ve topçu olarak otuz bin kişiden oluşması kabul edildi⁴⁴⁸. Buna göre her kısım 6 piyade, 4 süvari ve 1 topçu olmak üzere 2 tümen veya fırka ve 6 kıta veya livadan meydana gelen 11 alaydan oluşmaktaydı. Her piyade alayı 4 tabur ile 8 bölükten oluşuyordu. Her piyade taburunun, subay, çavuş ve asker olarak nizami sayısı 815 kişiydi. Her taburda; 1 binbaşı, 1 kolağası, 8 yüzbaşı, 16 mülazım 8 başçavuş, 32 çavuş, 8 bölük emini 64 onbaşı, 640 nefer, 24 mehter, 8 saka, 2 cerrah, 1 eczacı, 2 imam görevli olarak yer almaktaydı⁴⁴⁹.

Asâkir-i Mansure'nin süvari alayları ise 6 süvari bölüğünden oluşmaktaydı. Birinci ve altıncı bölükleri avcı ve nişancı diğerleri mızraklılardan meydana getirilmiştir. Bir süvari bölüğü; 1 birinci yüzbaşı, 1 ikinci yüzbaşı, 1 birinci mülazım, 1 ikinci mülazım, 1 nalbant, 6 başçavuş, 18 onbaşı, 12 borazancı, 110 atlı asker ve 10 atsız askerden oluşmakta olup, toplam 153 kişiden teşekkül etmekteydi⁴⁵⁰.

Topçu alayları ise 66 sahra topu, 4'ü akın obüs topuyla teçhiz edilmiş, 3'ü atlı 9'u yaya 12 topçu bataryası ve 1.300 kişiden oluşmaktaydı⁴⁵¹.

1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı çıktığında bu ordu daha teşkilatlanmasını tamamlayamamıştı, bu savaş ordunun kuruluşunun tamamlanmasına da engel olmuştur. Toplanan askerlerde cepheye gönderildiğinden yerlerine yenilerinin eklenmesinde büyük zorluklarla karşılaşmıştır. Savaş sonrasında bu ordunun hem teşkilatlanmasında hem de askeri rütbelerinde 1827, 1828, 1829, 1832, 1834, düzenlemeler yapılmıştır.

2.6.2. Asâkir-i Mansure-i Muhammediye Ordusuna Kars'ta Kışla Tahsisi ve Asker Toplanması

1826'da Yeniçeri Ocağının kaldırılması üzerine Kars'ta güvenlik açısından bir boşluk meydana gelmişti. Bu doğrultuda, Kars'ta kurulması düşünülen bir alay bu

⁴⁴⁷ Said Raif Terzioğlu, *Türk Ordusu*, Başnur Matbaası, Ankara 1967, s. 40.

⁴⁴⁸ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, s. 298.

⁴⁴⁹ Ubcini, *Türkiye; 1850 Maliye-Ordu-Millet*, s. 409–410.

⁴⁵⁰ Ubcini, *Türkiye; 1850 Maliye-Ordu-Millet*, s. 411.

⁴⁵¹ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi* 3/4, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1982, s. 189-190; Ubcini, *Türkiye; 1850 Maliye-Ordu-Millet*, s. 411

olmazsa bir tabur asker için öncelikle kışla tahsis edilmesi için girişimlerde bulunulmuş ve bunun içinde en uygun yer olarak Rus istilası esnasında harap edilen bedesten binası ile etrafının asker için ayrılması kararlaştırılmıştır. Bu nedenle, bedesten şehir ahali tarafından devlete bağışlanmıştır⁴⁵². Kars Muhafızı Ahmed Paşa tarafından bedesten, merkez olmak üzere etrafında kışla inşası için keşif yapılmış ve yapılan keşif neticesinde bedesten tamir edildiği takdirde bir tabur asker barındırabileceği etrafındaki terk edilmiş yerler de dâhil edilirse bir alay asker ikamesinin mümkün olabileceği rapor edilmiştir⁴⁵³. Öncelikle masrafın çok olmaması için bir tabur Asâkir-i Mansure askeri konuşlandırılması uygun bulunmuş ve bunun için maddi sıkıntıların aşılması için girişimlerde bulunulmuştur.

Bu doğrultuda bedestenin tamiri için 2.500 kuruşa ihtiyaç duyulmuştur. Bu masraf için daha önce hazineden para gönderilmediği için sıkıntı yaşanmıştır. Kurulması planlanan taburun askerleri için elbise ve kâkulât (başlık) parası gönderilmiş ancak bedesten tamiri için para gönderilmemiştir. Bedestenin tamiri için İhtiyaç duyulan paranın Kars ve Çıldır ihtisap gelirinden karşılanması istenilmiştir⁴⁵⁴.

Kars'ta kurulması planlanan tabur için askerin, Kars ve Çıldır'a bağlı kaza ve nahiyelerden toplanması kararlaştırılmıştır. Bu taburun mevcudunun iki yüz kişiden oluşacağı bildirilmiştir. Toplanacak askerin rızası olanlardan, yani gönüllülerden seçilmesi istenilmekteydi⁴⁵⁵.

Bu doğrultuda, Kars ve Çıldır eyaletlerinden ve kazalardan celp olunan askerler bedesten tamir edilip kullanıma hazır edilmediği için Kars Kalesi'nde toplanmışlardır. Toplanan askerin komutası, Yüzbaşı Hasan Ağa'ya verilmiş ve eğitime alınmışlardır. Yüzbaşı Hasan Ağa'ya teslim edilen askerin mevcudu ve nereden kaç kişi alındığını gösteren liste şu şekildedir⁴⁵⁶;

Askerlerin toplandığı kazalar	Nefer
Ucan-1 Ulya Kazası'ndan	10
Ucan-1 Süfla Kazası'ndan	10
Mashil Kazası'ndan	8

⁴⁵² BOA. HAT, 298/7683.

⁴⁵³ BOA. HAT, 727/34626.

⁴⁵⁴ BOA. HAT, 298/7683.

⁴⁵⁵ BOA. HAT, 303/17963.

⁴⁵⁶ BOA. HAT, 300/17872.

Çürüksu Kazası'ndan	10
Livana Kazası'ndan	30
Evkaf Kirası'ndan	8
Şavşad(Şavşat) Kazası'ndan	10
Ardahan Kazası'ndan	10
Göle Kazası'ndan	3
Ardanuç Kazası'ndan	10
Tavusker (Tavuskert)Nahiyesi'nden	6
Penek Nahiyesi'nden	6
Keskim Kazası'ndan	10
Oltu Sancağı'ndan	10
Mamervan Sancağı'ndan	10
Derun-ı Kars ve kurasından gönüllü yazılanlar	49
Toplam	200

Yukarıdaki verilerden de anlaşıldığı üzere Kars ve mülhakatından ilk aşamada bir bölük asâkir-i mansure için asker toplanmış ve eğitime alınmıştır. Bu bölük daha sonra tabur ve alay seviyesine çıkarılmıştır. Bununla ilgili bazı güçlüklerle karşılaşılrsa bile daha sonra bu güçlükler ahalinin de yardımıyla giderilmiştir.

2.6.3. Kars'ta Asâkir-i Mansure-i Muhammediye Teşkilatı

Kars'ta Asâkir-i Mansure-i Muhammediye askeri bir tabur kuvvetinde olup, Erzurum'daki onaltıncı alaya bağlı idi ve üçüncü tabur adını taşımaktaydı. Bu alayın üç taburu Erzurum'da bulunurken bir taburu Kars'ta oluşturulmuştu⁴⁵⁷. Taburun Rebiyülevvel 1248 (Ağustos 1832) tarihindeki mevcudu ve maaşları; taburun komutanı Binbaşı Mustafa Ağa olup, 750 kuruş maaşı bulunmaktaydı. Taburda iki imam görevli bulunuyordu. Bunlar, Karşlı İsmail ile Erzurumlu Lütfullah Efendiler olup, her birine aylık 60 kuruş maaşları bulunmaktaydı. İki adet kâtip olup, bunlar Erzurumlu Kâtib-i Evvel Süleyman Efendi ile Erzurumlu Kâtib-i Sani Dursun Efendi idi. Bunların her birine aylık 150 kuruş maaş verilmekteydi. Sağ Kol Ağası Kastamonulu Numan Ağa olup, maaşı 150 kuruş, Sol Kol Ağası Bursalı Mehmed Ağa da 80 kuruş maaş almaktaydılar. Ahıskalı Durak Ağa'ya da 200 kuruş maaş verilmekteydi. Taburda

⁴⁵⁷ BOA. C.AS. 42400.

görevli olan sekiz yüzbaşının her birine 180, on altı mülazımın her birinde 120, sekiz başçavuşun her birine 50, otuz bir kişi olan çavuşların her birine 40, ameliye bölümünde görevli sekiz nefere 35, elli dokuz onbaşının her birine 30, üç yüz otuz dokuz nefer askerin ise her birine 20 kuruş maaş verilmekteydi⁴⁵⁸. Bu rakamlar aynı zamanda Kars'taki Asâkir-i Mansure teşkilat yapısını ve görevlileri göstermesi bakımından önemlidir.

Taburun zabitan ve neferatının maaşları Erzurum Valisi Esad Paşa marifetiyle Erzurum Gümrüğü mal ve emvali ile diğer gelirlerden karşılanmaktaydı. H.1249 (M.1833) senesi Zilhicce ayından H.1250 (M.1834) senesi Şaban ayı sonuna kadar dokuz ay müddetindeki maaş ve aylıkları toplamı yedi yük⁴⁵⁹ otuz sekiz bin dokuz yüz seksen kuruş tutmaktaydı. Yine H.1250 senesi Ramazan ayından itibaren Şevval ayı sonuna kadar iki aylık maaşları bir yük altmış iki bin iki yüz yirmi beş kuruş tutmakta olup, bunların on bir aylık maaş ve diğer harcamalarının yekûnu, dokuz yük bin iki yüz beş (90,1205) kuruştur. Bunun tesviyesi için mansure hazinesi serkâtipliği muhasebe kalemine bildirilmiştir⁴⁶⁰.

2.6.4. Asâkir-i Mansure Süvari Alayı ve Silahları

Kars'ta mevcut piyade Asâkir-i Mansure askeri ile beraber bir alay Asâkir-i Mansure süvari askeri teşkilatı bulunmaktaydı. Bu alay, On Birinci Asâkir-Mansure Tımarlı Süvari Alayı adını taşımakta olup, dört bölükten ibaret idi. H.1254 senesinde süvari alayının kumutası Miralay Şakir Bey'de bulunuyordu.

Alayın, Birinci Bölük Komutanı Bursalı Yüzbaşı-ı Sani Ali Ağa idi. Bunun komutası altında olan asker de bulunan silah miktarı⁴⁶¹;

7 Adet Bağıyla beraber Çavuşan Kılıcı

7 Adet Çavuşan Palaskası

65 Adet Bağıyla beraber Neferât Kılıcı

62 Adet Neferat Palaskası,

75 Çift Tabanca,

75 Çift Kubur (Tüfek Kılıfı)

⁴⁵⁸ BOA, Bab-ı Defteri Asâkir-i Mansure, d. no. (Yok), Tarih 1248. s. 65.

⁴⁵⁹ Bir yük, yüz bin kuruşa karşılık gelmektedir.

⁴⁶⁰ BOA. C.AS. 42400.

⁴⁶¹ BOA. C.AS. 20888-4.

56 Adet bağıyla beraber Filinta (Tüfek)

Alayın, İkinci Bölük Komutanı Bursalı Yüzbaşı-ı Sani Halid Ağa idi. Bunun komutası altında olan asker de bulunan silah miktarı;

3 Adet Çavuşan kılıcı,

3 Adet Çavuşan palaskası,

65 Çift Tabanca,

65 Çift Kubur (Tüfek Kılıfı)

57 Adet Neferât Palaskası,

56 Adet bağıyla beraber Filinta⁴⁶² (Tüfek),

58 Adet bağıyla beraber Neferât Kılıcı,

Bu alayın Üçüncü Bölük Komutanı Trabzonlu Yüzbaşı Mehmed Ağa idi. Mehmed Ağa'nın emri altında bulunan bölükteki silah ve malzeme;

7 Adet çavuşân kılıcı,

44 Adet Neferât Kılıcı bağıyla beraber,

55 Çift Tabanca,

7 Adet çavuşan palaskası,

45 Adet Neferât Palaskası,

55 Çift Kubur (Tüfek Kılıfı)

43 Adet Filinta (Tüfek) bağıyla beraber,

Bu alayın Dördüncü Bölük Komutanı Bursalı Yüzbaşı Arif Ağa idi. Arif Ağanın emri altında bulunan bölükteki silah ve malzeme;

75 Adet Bağıyla beraber Kılıç

73 Çift Tabanca

73 Çift Kubur (Tüfek Kılıfı)

62 Adet Bağıyla beraber Filinta

72 Adet Palaska

8 Adet Çavuşan Kılıcı

Alaydaki zabitan, çavuş ve neferlere verilen aylıklar, 1278 (1862-1863) yılına ait olan Kars Sancağı Maliye Mesârifat Defterinde; Alay komutanına 500, kâtibine 300, mülazımına 300, çavuşlara 160, süvari alayındaki 87 nefere ise toplamda 11.160 kuruş

⁴⁶² Filinta, kısa namlulu hafif çakmaklı tüfek, sonraları Martin ve mavzerlerin küçüğünede bu isim verilmiştir. Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügâtı*, s.114.

aylık maaş verildiği kayıtlıdır⁴⁶³. Neferlere verilen maaşın yaklaşık 125–130 kuruş arasında değiştiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti, Kars'ta konuşlu bulunan askerin maaş ve ihtiyaçlarının karşılanmasında mali açıdan bazen zor durumda kalmaktaydı. Bu gibi hallerde bazen Rus tebaası olanlardan borç alınmıştır. Bu doğrultuda, Erzurum Valisi Bahri Paşa döneminde Rus tebaası Ağababa adlı tacirden 32.080 kuruş borç alınmıştır. Alınan borç, dört taksitle ödenmek koşulu ile alınmış, geri ödemesi masrafiyle beraber 34.050 kuruş tutmuştur. Bahsi geçen tacir verdiği borcun ilk taksitini alamayınca sıkıntı yaşanmıştır. Borcun bir defaya mahsus olmak üzere Kars Sancağı'nın yıllık vergisinden karşılanması istenilmiştir. Bu durum İstanbul'a Maliye Nezareti'ne bildirilmiş ve Maliye Nazırı tarafından Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'ye havale buyrulmuştur. Meclis-i Vâlâ'dan ahaliye zarar vermemek şartıyla isteğin yerine getirilmesinde bir sakınca bulunmadığı bildirilmiştir⁴⁶⁴.

2.6.5. Kars'ta Redif Askeri Teşkilatı'nın Kurulması

Redif kelimesi, hayvanın sırtına ve sürücünün arkasına binen veya kafiyeden sonra her beytin sonunda tekrar edilen benzer söz ya da söz öbeği anlamına gelse de askeri terim olarak, nizamiye sınıfından sonra gelen silahlı sınıf anlamındadır⁴⁶⁵. Redif Teşkilatı günümüzde bazı ülkelerde var olan milis oluşumuna benzetilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde Redif Teşkilatı'nın kurulmasına Sultan II. Mahmud'un saltanatı döneminde 1834 yılı Ağustos ayında toplanan "Meclis-i Şura'da karar verilmiştir. Alınan karar Sultan II. Mahmud'un onayından sonra hemen uygulamaya konulmuştur⁴⁶⁶.

H.1250 (M.1834) yılında Anadolu'nun ve Rumeli'nin elverişli eyaletlerinden "Redif Askeri" yazılmaya ve tertip edilmeye başlanmıştır. Bu uygulamada her sancaktan üç veya dört tabur asker toplanması ve her eyaletten on-on iki tabur redif askeri yazılması ve büyük valilerin taburların komutanı olması kararı alınmıştır. Halkı

⁴⁶³ BOA. ML. NZ. MSF. d. 15177–3.

⁴⁶⁴ BOA. İ.MVL. 96/2009.

⁴⁶⁵ Redif Teşkilatı, 6 yıl muvazzaf askerliğini tamamlayanların 14 yıl boyunca yedek statüsünde yükümlü oldukları Osmanlı askeri teşkilatına verilen addır. Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügâtı*, 283.

⁴⁶⁶ Musa Çadırcı, "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu", Ankara Üniversitesi DTCF, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:8, Sayı:14, (1963), ss. 63–75; Mustafa Reşit paşa, *Netayic ül-Vukuat III-IV*, (Sadeleştiren, notlar ve açıklamalar ekleyen: Neşet Çağatay), (2. Baskı), Türk Tarih Yay., Ankara 1987, s. 297-298.

heyecana getirmek ve bu uğurdaki çabaları artırmak üzere Redif taburları'nın komuta kademesinin binbaşı, yarbay (kaymakam), ve albay'a (miralay) kadar olan subaylarının, Redif askeri toplanan bölgenin ayan ve ileri gelenlerinin oğullarından atanması benimsenmiştir. Rediflere, asâkir-i mansure subay ve askerlerinin aldıkları maaşın dörtte biri kadar aylık verilmesi uygulaması getirilmiştir. Redif askerleri, haftada iki gün askeri giysiler giyerek talim yapacak diğer günler kendi işleri ile uğraşacaklardı. Sultan II. Mahmud, Redif Teşkilatı'nın ilk kuruluş aşamasında Enderun ağalarından bir tabur tertip ettirerek zaman zaman bunlara talim yaptırmış bazen de bunlara kendisi komuta etmiştir⁴⁶⁷.

Redif askerlerinin giderlerinin karşılamak için "Redif-i Mansure Hazinesi" adıyla yeni bir hazine oluşturulmuş, Anadolu'da ve Rumeli'de birçok bölgenin geliri bu hazineye ayrılmıştır. Askerlerin aylık maaş, elbise ve diğer masraflarının bu hazine tarafından karşılanması uygun bulunmuştur. Yalnız talim esnasında yapılacak masraflar talimin yapıldığı sancak halkından "iane" adı altında toplanacaktı. Her sancakta rediflere yılda 20.000 kuruş masraf yapılması ve bu masrafın iki taksitle halktan toplanması uygun görülmüştür. Eğer askerler için yapılan masraf bu miktarı geçer ise fazlalık vali ve mütesellimlerin kendi gelirlerinden karşılanacaktı⁴⁶⁸.

1843'te yayınlanan bir fermanla redif askeri düzeninde değişikliğe gidilmiş ve nizamiye askerlerinin altı yıl zorunlu hizmetini tamamlayarak terhis olduktan sonra yedi yıl da redif askeri olarak hizmet vermesi kararlaştırılmıştır.⁴⁶⁹

Bu doğrultuda, Erzurum Eyaleti Redif-i Mansure Müşirliği merkez olmak üzere Erzurum, Van, Beyazıt sancaklarında Redif Teşkilatı oluşturuldu. Esad Paşa, Müşir olmuş, Çıldır ve Kars eyaletleri de feriklik olarak Erzurum Müşirliğine bağlanmıştır. Buraların mutasarrıfı Ahmed Paşa ferikliğe getirilmiştir⁴⁷⁰. Kars'a redif askeri teşkilatının oluşturulması amacıyla ilk emir 29 Mayıs 1837(23 S. 1253)'de gelmiştir⁴⁷¹.

Kars ve Çıldır eyaletlerinden ilk aşamada üç taburdan oluşan bir alay "Asâkir-i Redif-i Şahane" toplanmıştır. Oluşturulan alaya bir miralay, bir kaymakam ve her taburuna bir binbaşı tayini yapılmıştır. Bu doğrultuda Erzurum Eyaleti'nden toplanan

⁴⁶⁷ Mustafa Reşit Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, s. 297–298.

⁴⁶⁸ Çadırcı, "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu", s. 65.

⁴⁶⁹ Übicini, *Türkiye; 1850 Maliye-Ordu-Millet 2*, s. 419.

⁴⁷⁰ Çadırcı, "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu", ss. 63–75.

⁴⁷¹ Karahanoğlu ve Kırzioğlu, s.181.

Redif-i Mansure Birinci Alayı'nın Kaymakamı Mustafa Bey yeni kurulan Kars Redif Alayına Miralay olarak atanmıştır. Yine Erzurum hanedanından Ahmed Bey Erzurum Birinci Redif Alayı'nın İkinci Binbaşı ve kaymakamı, Kars havalisi hanedanından Hamid Bey İkinci Binbaşı ve İsmail Bey'de Üçüncü Binbaşı olarak tayin edilmişlerdir⁴⁷².

Kars'ta oluşturulan Redif Alayı üç taburdan oluşmaktaydı. Her taburda, nizamiye askeri teşkilatında olduğu gibi zabıt (subay), çavuş (astsubay) ve asker olmak üzere 815 asker bulunuyordu⁴⁷³.

Redif askerlerine verilecek elbiselerin nereden temin olunması konusu gündeme geldiğinde, elbiselerin Erzurum Eyaleti dâhilinden temin edilmesi istenilmiştir. Bu doğrultuda Erzurum, Van, Kars ve Çıldır'da bazı hanelerde örülen aba türü "siyah şal" denilen bezden elbiselik satın alınması istenilmiştir. Bu bezin beher zirâ'ına altmış beş para üzerinden fiyat hesaplanmıştır. Bu suretle bir kat elbisenin yağmurluğu ile birlikte kırk kuruşa mal olacağı hesaplanmıştır⁴⁷⁴.

Kars Redif Alayı'nda görevli iken meydana gelen savaşlara katılan askerlerden şehit olanlar da bulunmaktaydı. Şehit olanların bakacak kimsesi olmayanların ailelerine on kuruş aylık maaş bağlanmıştır. Maliye mesarifat defterinde, şehit olan redif askerlerinden kırk beşinin ailelerine maaş bağlandığı görülmektedir⁴⁷⁵.

Şehit olanların şehit oldukları tarihe bakıldığında, tamamına yakınının 1854-55'te Kars'ı muhasara eden Ruslarla yapılan muharebelerde şehiden veya askeri hizmette iken hayatlarını kaybettikleri anlaşılmaktadır. Şehiden ölenlerin karşısına "şehiden" diğer sebeplerden ölenlerin karşısına ise "vefat" yazılmıştır. Şehitlerin bazılarının nereli olduğu veya babasının adı yazılmamıştır. Bağlanan maaşın hane hesabına göre yapıldığı defterdeki açıklamadan anlaşılmaktadır. Ayrıca şehitlerin maaşının kimin tarafından alındığı, mahdumu, zevcesi, oğlu, şeklinde açıklamada yapılmıştır⁴⁷⁶.

⁴⁷² BOA. HAT. 313/18489-F.

⁴⁷³ Ubcini, *Türkiye; 1850 Maliye-Ordu-Millet*, s. 420.

⁴⁷⁴ BOA. HAT. 314/18497-A.

⁴⁷⁵ BOA. ML. NZ. MSF. d. 15873; Kars'ta redif askerlerinden iken şehit olan ve maaş bağlanan kişi sayısı defterde 45 olarak verilmektedir. Defter, 17.12.1277-09.01.1278 tarihli olup, bir aylık maaşları ihtiva etmektedir.

⁴⁷⁶ BOA. ML. NZ. MSF. d.15873.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NÜFUS DURUMU ve GÖÇ HAREKETLERİ

3.1. SANCAĞIN NÜFUSU

Nüfus, bir toplumun sosyal ve ekonomik yönden gelişmesini sağlayan en etkili faktördür. Toplum hayatında her türlü üretimin azalıp çoğalması, nüfusun artışı veya azalması ile doğrudan ilişkilidir. Bu durum bazen tarihi olayların sebepleri ve sonuçları olabilmekteydi.

Osmanlı Devleti'nde ilk genel nüfus sayımı Sultan II. Mahmud döneminde H.1246 (M.1831) yılında yapılmıştır. Osmanlı Devleti bu sayımla ülkesinde yaşayan Müslüman ve gayri Müslim nüfusun miktarını⁴⁷⁷ öğrenmenin yanı sıra askere alınacak nüfus potansiyeli ile cizye verecek gayrimüslim nüfusun tespit edilmesini amaçladığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'ndeki 1831 nüfus sayımına göre Müslim ve gayr-i Müslim toplam nüfus 3.641.101 olarak verilmektedir. Bu nüfusun içinde Müslüman nüfus, Anadolu'da 2.002.941, Avrupa kısmında ise 487.971 olduğu kaydedilmiştir. Gayr-i Müslim nüfus ise Anadolu'da 297.130, Avrupa kısmında 783.333 olduğu hesaplanmıştır. Yahudiler, Çingenerler ve Ermeniler de bu sayıya dâhil edildiğinde yukarıda verilen genel nüfus durumu ortaya çıkmaktadır⁴⁷⁸.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde büyük bir nüfus hareketliliği görülmekte ve bu hareketliliğin etnik ve kültürel nedenlere bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu duruma örnek olmak üzere, 1850–1900 arasında Kars ve çevresinden 50.000 Müslüman Türk Anadolu'nun iç bölgelerine göç etmek mecburiyetinde kalmıştır⁴⁷⁹. 1830'da Kars'tan Revan bölgesine göç ettirilen Ermeni sayısı ise 4.000 aile yaklaşık 20.000 kişi olduğu kaynaklarda verilmektedir⁴⁸⁰.

Bu dönemde yapılan nüfus çalışmalarının çoğu etnografik çalışmalar olarak algılanmaktaydı⁴⁸¹. Bu durum, nüfus sayımlarında büyük zorluklara sebep olmaktadır.

⁴⁷⁷ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2003, s. 84.

⁴⁷⁸ Karpat, s. 154.

⁴⁷⁹ Baykara, s. 410.

⁴⁸⁰ Baykara, s. 432.

⁴⁸¹ Karpat, s. 84.

1831 nüfus sayımında çok büyük hatalar yapıldığı ve nüfus sayımı yapılırken %50'ye varan eksik sayım yapıldığı yaygın bir kanaattir. Bu hata genelde nüfus memurlarının deneyimsizliği, bir yıllık zaman süresinin azlığı vb. uzak mahallerde bulunan köy ve kasabalara çok az memurun gitmesi gibi nedenlerle yeterli bir sayım yapılamamıştır. 1831'de Kars'taki genel ve yetişkin erkek nüfusu 19.741 olarak verilmektedir. Bu rakamlar her koşulda çok az olup, Kars Sancağı'nın nüfusunu tam olarak yansıtmamaktadır⁴⁸². 1830 yılında Kars'ın Rus istilasından kurtulmasından sonra çok sayıda gayri Müslim bölgeyi terk etmiş aynı zamanda sayıları on binlerle ifade edilen Müslüman muhacirin Anadolu'nun içlerine göçmesi ve büyük çoğunluğunun vatanlarına hâlâ dönmediğini göstermektedir.

Kars'ta 1831'de yapılan nüfus sayımında, Kars merkezinin nüfusu, 17.580 Müslüman, 2.161 Ermeni olmak üzere toplam 19.741 olarak verilmektedir. Bu tarihte ziyaretçi sayısı ve tüccar olarak 105 kişi sayılmıştır. Kars ve Çıldır eyaletlerinin toplam nüfusu 90.862, tüccar ve ziyaretçi 105, Çingene 191, Ermeniler 7.048, toplam 98.206'dır⁴⁸³.

Bu sayımda Kars merkezde görevli nüfus sayım memurları üç kişi olarak görülmektedir. Bunlar; Kars merkez ve köylerini kayda geçirmek için Künbed Mahallesi ahalisinden olup, gerek Kars merkeze ve kazalara kayıt nazırı tayin olunan ve kendisine 1.000 kuruş tahsisat ayrılan 38 yaşında uzun boylu kara sakallı Zülfikarzade Ebubekir bin Osman'dır. Yine Eb-î Çoruk Mahallesi'nden olup, kısa boylu, kara sakallı 52 yaşında Mukayyid-i Evvel Hafız Ahmed bin Mehmed Emin olup, kendisine 200 kuruş tahsisat ayrılmıştır. Bir diğeri ise Ahmed Tevfik Paşa Mahallesi'nden Mukayyidi Sani 50 yaşındaki uzun boylu kır sakallı Derviş Mustafa Efendi olup, kendisine 150 kuruş tahsisat ayrılmıştır. Kazaların nüfus sayımına ise, Zaruşad Kazası Nüfus Mukayyitliği Zülfikarzade Abdullah uhdesine havale edilmiştir. Kağızman Kazası Zülfikarzade Terfedit'e ihale olunarak kendisine 90 kuruş tahsisat ayrılmıştır. Taht Kazası ise liva nazırı uhdesine ihale edilmiştir. Şüregel Kazası'na Yusuf Paşa Mahallesi'nden 44 yaşında, sarı sakallı Ebubekir Efendi 50 kuruş tahsisat ile Kars Nüfus Nazırı tarafından görevlendirilmiştir⁴⁸⁴. Kars'taki Kaskanlu Aşireti ile Taht

⁴⁸² Karpat, s. 59.

⁴⁸³ BOA. ML. NZ. MSF. d. 18892; Karpat, s. 154.

⁴⁸⁴ BOA. ML. NZ. MSF. d. 18892-6.

Kazası ve etrafındaki köylerin nüfus sayım memurluğunun kimin uhdesine verildiği yazılmamıştır. Bu aşiretin dışında Kağızman tarafındaki aşiretlerin de kimin tarafından kayda geçirildiği belirtilmemiştir⁴⁸⁵. Büyük ihtimalle bu aşiretler daimi surette meskûn olmayıp konar-göçer bir hayat tarzına sahip olmaları nedeniyle nüfus sayımı aşiret reislerine ihale olunmuştur.

H.1267–1268 (M.1851–1852) yılları arasına ait olan maliye nezareti mesarifat defterinde Kars ve kazalarındaki nüfus mukayyitleri ve maaşları; Kars nüfus nazırı Hasan Efendi olup, maaşı 150 kuruştur. Kars nüfus mukayyidi evveli Mehmed Efendi'nin 100, mukayyidi sani olan Mehmed Efendi'nin 75 kuruş idi. Kağızman nüfus mukayyidi Osman Efendi adlı şahıs olup, 45, Şüregel nüfus mukayyidi Bekir Efendi 25, Zaruşad Kazası nüfus mukayyidi Müfit Kemali Efendi 20 kuruş maaş almaktaydılar.⁴⁸⁶

Kars, 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde Taht, Kağızman, Keçivan, Şüregel ve Zaruşad olmak üzere beş kazadan oluşan bir idari yapıya sahipti. Kars ile Sarıkamış arasında olan köylerin bulunduğu ovalık alan (Taht Düzü) Taht Kazasını oluşturmaktaydı.

1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi Kars Sancağı'nın Nüfus Durumu⁴⁸⁷;

Kaza Adı	Köy Sayısı	Terkedilmiş veya Harabe Köyler	Ermeni Hane	Müslüman Hane	Nüfus
Kars (Taht)	111	49	335	565	4.714
Keçivan	11	11	-	-	-
Kağızman	16	-	262	514	3.995
Şüregel	56	9	1.108	194	8.727
Zaruşad	4	6	37	614	4.609
Toplam	248	75	1.842	1.887	22.045

Yukarıda gösterildiği üzere bahsi geçen dönemde beş kazadan ibaret olan Kars'ın ikiyüz kırk sekiz karyesinden yetmiş beşi terkedilmiş veya harap durumda olup, sadece

⁴⁸⁵ BOA. ML. NZ. MSF. d. 18892–7.

⁴⁸⁶ BOA. ML. NZ. MSF. d. 9831–2.

⁴⁸⁷ Selahattin Tozlu, Hüseyin Bulut, “Kars Şehri'nin Nüfusu (XIX. Yüzyıl Ortası)”, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı: 4, (2009), ss. 141–154

yüz yetmiş üç karyesinde ahali bulunmaktadır. Müslümanlar ile gayrimüslimlerin toplam hanesi 3.729, nüfusu ise 22.045'tir. Ancak, Şüregel Kazası'nda gösterilen 1.108 Ermeni hane sayısı tartışmaya açıktır. Bu hanelerin çok büyük kısmı Rus hâkimiyetindeki topraklara götürülmeden önce sınıra yakın yerde toplanan Ermeniler olup, çok azı Şüregel Kazası yerli Ermeni reayasıdır⁴⁸⁸. Çünkü, 1848 yılına ait bir nüfus defterinde 55 karyesi olan Şüregel Kazası'ndaki nüfusun büyük bir kısmı Karapapaklardan oluşmaktaydı⁴⁸⁹.

XIX. yüzyılda Kars ve çevresindeki Karapapaklar genel olarak Zaruşad ve Şüregel kazalarında yerleşik idiler. Bunların köy ve hane sayıları tam olarak tespit edilemese de bu kazalardaki köylerde nüfusun çoğunluğunu oluşturdukları belgelerden anlaşılmaktadır. Bu dönemde, Karapapakların aşiret yapısına sahip oldukları görülmektedir. Şüregel'deki Karapapak Ayrımlu (İremlu-Rumlu) Aşireti'nin sınırın İran tarafına geçmesine müsaade edilmesinden, bunların aşiret şeklinde bir yaşama sahip olduklarına delil oluşturmaktadır⁴⁹⁰. Bunların mezhep açısından bir kısmı İran'a yakınlık duymaktaydılar. Zaruşad ve Şüregel kazalarındaki Osmanlı tebaası Karapapakların nüfusunun 20.000'e yakın olduğu bunların 12.500'ünün Sünni 7.500'ünün Şii olduğu anlaşılmaktadır⁴⁹¹. Çünkü, Osmanlı Devleti bunların Şii kısmının İran'a geçmesine sıcak bakmamaktaydı. Bu nedenle bunları hem kontrol

⁴⁸⁸ 1828 Osmanlı-Rus Savaşından birkaç yıl sonra Kars'a gelen iki misyonerin verdiği bilgiye göre; Erzurum Paşalığından 7.000, Kars Paşalığından 4.000 ve Bayezit'e bağlı yerleşmelerden 4.000 Ermeni aile Rusya'ya göçürülmüştür. Bunların toplamı yaklaşık 75.000 kişidir. Tozlu-Bulut, "Kars Şehri'nin Nüfusu (XIX. Yüzyıl Ortası)", ss. 141-154; Eli Smith ve H. G. O. Dwight, *Missionary Researches in Armenia: Including A Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with A Visit to The Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*, London 1834, s. 91-94.

⁴⁸⁹ Selahattin Tozlu, "Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar -I-, *Karadeniz Araştırmaları*, sayı: 7, (Güz-2005), ss. 86-95.

⁴⁹⁰ BOA. HAT. 452/22382.

⁴⁹¹ Karapapakların XIX. Yüzyıldaki bahsi geçen mezhebi açıdan nüfus yapısı günümüzde belirgin bir ayrıma uğramıştır. Bunların Sünni inançlı olanlarına Terekeme, Şii inançlı olanlarına Azeri adı verilmektedir. Bu adlandırmada, Şii Karapapakların mezhebi açıdan Azerbaycan coğrafyasında çoğunluğu oluşturan Şii Türklere-Türkmenlere yakınlığı onların Azeri olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Gerçekte ise bahsi geçen Şii Karapapak Türklerinin, mezhebi yönleri dışındaki bütün yönleri onların Karapapak kültür dairesinde olduğunu göstermektedir. Bu durum Osmanlı belgelerine de aynen yansımıştır. Kars toprağından, İran'a göç ederek Sulduz yöresine yerleşenlerine günümüzde bile Karapapak adı ile isimlendirilmekte olup, Şii'dirler. XIX. Yüzyılda Azeri diye bir adlandırmaya hiçbir şekilde rastlanmamaktadır. Azeri adı daha çok XX. Yüzyılda ortaya çıkmış ve Azerbaycan Coğrafyası'ndaki Türk-Türkmen kültür dairesinde olan Türkleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Yani Azerbaycan'ın tarihi coğrafya adı yanlış bir şekilde Türklere etnik ad olmuştur. XIX. Yüzyılda bahsi geçen coğrafyada yaşayan ve ezici bir nüfus üstünlüğü oluşturan, anadili Türkçe olan etnik unsur, günümüzde yanlış bir şekilde Azeri diye adlandırılmaktadır. A. Bican Ercilasun, *Kars İli Ağızları-Ses Bilgisi*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 1983, s. 44-45.

altında tutmak ve hududun güvenliğini ağılamak hem de taltif etmek amacıyla bunların ileri gelenlerinden sekiz kişinin maiyetinde beş neferden aylık 30 kuruş maaşla 40 süvari zaptiye neferi istihdam edilmesi kararını H.1264 (M. 1848)'te almıştır⁴⁹².

1831'de Kars ve çevresindeki aşiretlerden Kaskanlu ve Cunuki aşiretlerinin nüfus sayımına tabi tutulduğu anlaşılmaktadır. Bu aşiretlerin bir kısmının İran tarafına firar etmesi, bir kısmının ise nedeni açıklanmamakla birlikte büyük ihtimalle vergi vermemek için sayıma katılmadıkları anlaşılmaktadır. Bu deftere göre, Kaskanlu Aşireti'ne mensup kişiler 237 köyde dağınık bir şekilde meskûn olup, hane sayıları 4.591'dir. Sayıma tabi nüfusu 18.043 kişidir. Cunuki Aşireti'nin meskûn olduğu köy sayısı belirtilmemiş olup, bunların nüfus sayımının hane üzerinden yapıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü kayıta sadece 357 hane sayısı verilmektedir. Aşiretin nüfusu ise 1.316 olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca aşiretin 198 hanesi sayılamamıştır. Sayılamayan hane nüfusu ise defterde 422 kişi olarak verilmektedir⁴⁹³. Bu sayımda Kars ve çevresinde çeşitli belgelerden var olduğu anlaşılan Zilanlu Aşireti hakkında herhangi bir kayda rastlanılmadı. Ancak vergi ile ilgili kayıtlarında bu aşiretin adı sıkça geçmektedir⁴⁹⁴.

1831'deki nüfus sayımında sadece erkek nüfusun sayımı yapılmıştır. Sayıma tabi tutulan erkek nüfusun herhangi bir yaş sınırlandırmasına tabi tutulmadığı kayıtlardan anlaşılmıştır. Bu nüfus sayımında sadece hane ve nüfus verileri verilmiştir.

Kars'ın 22 mahallesinde yapılan sayım neticesinde, hane sayısı ve nüfus bakımından, 266 hane ve 638 kişi ile en kalabalık mahallesi Hocaoğlu Mahallesi'dir. Yine 13 hane, 28 nüfus ile yaşamın en az olduğu mahalle Tosipaşa Mahallesi'dir. Bu sayıma göre Kars'ın sahip olduğu mahallelerdeki hane sayısı 1.731 adet olup, burada mevcut erkek nüfus ise 3.040 kişiden ibarettir⁴⁹⁵.

1831 Nüfus sayımında Taht kuraları olarak adlandırılan ve o dönemde genel olarak, Kars ile Sarıkamış arasında yer alan 102 köyün bulunduğu muhitin sayımında, bu köylerde tespit edilen nüfus, 5.656 kişidir. Taht kuraları içinde hane bakımından en çok evin bulunduğu köy, 41 adet ile Dikme-i Kebir Karyesidir. Bu karyenin nüfusu 118 kişiden oluşmaktaydı. Ancak yaşantısını sürdüren kişi açısından en kalabalık köy, 138

⁴⁹² BOA. C. DH. 163/8142.

⁴⁹³ BOA. ML. NZ. MSF. d. 18892.

⁴⁹⁴ BOA. İ. MVL. 544/24447.

⁴⁹⁵ BOA. NFS. d. 2783.

nüfus (40 hane) ile Çalgavur Karyesi idi. Taht kuraları içinde, 4 hane (15 nüfus) ile en az haneye sahip köy, Kalekilise Karyesi iken en az nüfus ise 13 kişi (6 hane) ile Ödüklüce Karyesinde bulunuyordu⁴⁹⁶.

1831 Nüfus Sayımı'nda Kağızman merkez dahil toplam 22 yerleşim yerinin hane ve nüfus sayımı yapılmıştır. Bu nüfus sayımında, Kağızman ve köylerinde toplam 854 hane bulunurken, sayımda tespit edilen erkek nüfus, toplamda 2.735 kişi idi. Kağızman merkezde 468 hane ve 1.336 kişinin sayımı yapılmıştır. Kağızman köyleri içinde en çok evin bulunduğu köy 39 hane (109 nüfus) ile Camuşlu ve Kozlu karyeleri (111 nüfus) iken en kalabalık köy ise 135 nüfus (34 hane) ile Tiknis Karyesi idi. Kağızman'a tabi Geçivan Kasabası'nda ise 43 hane, 150 nüfus bulunuyordu. Kağızman köyleri içinde en az nüfusa sahip olanı 13 kişi (8 hane) ile Yalnızagaç Karyesi iken, 7 hane (23 nüfus) ile en az evin bulunduğu köy Kuloğlu Karyesi idi.

Şüregel'de 64 köy sayıma tabi tutulmuştur. Bu köylerin 56'sında Müslümanlar yaşarken, 8'inde gayri Müslimler yaşamaktaydı. Ancak gayri Müslim köylerin hane ve nüfus miktarı defterde kayıtlı değildir. Bu sayımda Şüregel Livası genelinde toplam 624 hane ve 2.125 erkek nüfus olduğu tespit edilmiştir. 1831 Nüfus Sayımı'nda Şüregel Livası'na tabi köyler içinde nüfus açısından en kalabalık köy, 191 kişi(44 hane) ile Büyük Pergid Karyesi iken Ergine Karyesi ise 47 hane ile (163 nüfus) en çok evin bulunduğu köy idi. Şüregel Livası'nda nüfus ve hane bakımından en küçük köy, 2 nüfus ve 1 hane ile Ekrek Karyesi idi. Yine, Sorkunlu Karyesi'de 1 haneye (3 nüfus) sahip olup, livanın en küçük köylerinden biri idi⁴⁹⁷.

Zaruşad'da toplam 44 adet köyün hane ve nüfus sayımı yapılmış olup, bu sayım sonucunda Zaruşad'da 858 hane ve 3.075 erkek nüfus tespit edilmiştir. Nefs-i Zaruşad Karyesi'nde (Zaruşad Merkez) 46 hane ve 139 nüfus bulunmaktaydı. Zaruşad Livası'nda nüfusun en kalabalık olduğu köy 206 kişi ile Gügercilin(Güvercinlik) (49 hane) idi. Hane sayısının en çok olduğu köy ise 52 hane(170 nüfus) ile Mezra Karyesi bulunurken, livanın en küçük köyü ise 12 kişi (5 hane) ile Telek Karyesi idi. Hane sayısı bakımından en küçük köy, 4 hane(13 nüfus) ile Tepecik Mezrası idi⁴⁹⁸.

⁴⁹⁶ BOA. NFS. d. 2784.

⁴⁹⁷ BOA. NFS. d. 2785.

⁴⁹⁸ BOA. NFS. d. 2786.

Kars'ın 1831'deki nüfus sayımında defterde farklı kazalarda gösterilen fakat aynı adı taşıyan birçok köy ismi bulunmaktadır. Büyük ihtimalle bu köy isimlerinden bazıları aynı ismi taşımakla beraber özellikle Şüregel ve Zaruşad livalarında aynı ismi taşıyan köylere çok sık rastlanmaktadır. Bunun sebebi büyük ihtimalle Zaruşad ve Şüregel'in sınırları tam olarak ayırt edilmediğinden aynı köye giden farklı nüfus memurlarının aynı köyleri tekrar tekrar nüfusa kaydetmelerinden kaynaklanmıştır. Yine nüfus defterlerinde dikkati çeken noktalardan birisi ise Şüregel ve Zaruşad merkezlerindeki hane ve nüfusun, bu livalara bağlı bazı köylerden daha küçük olmalarıdır.

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra yapılan nüfus sayımı ise 1848'de tamamlanmıştır. Kars merkezinin nüfusu, bu sayımda daha ayrıntılı hale gelmiştir. Bu sayımda Erzurum Eyaletine bağlı bir sancak olan Kars, nüfus sayımında bu eyaletin nüfusu dâhilinde gösterilmiştir.⁴⁹⁹ Bu sayımda mevcut nüfusun tespitinin yanında askere yarar nüfus ile vergi verebilecek durumdaki nüfusun belirlenmesine yönelik olduğu anlaşılmaktadır⁵⁰⁰.

1848'de Kars'ın 26 mahallesi⁵⁰¹ olduğu görülmektedir. Şehirde ikamet eden Müslümanlar; tuvânâ (güçlü-muktedir), müsinn (yaşlı) ve sıbyan (buluğa ermemiş ve vergiye esas olmamış çocuk) olarak yazılmıştır. Ayrıca, askerler ve bunların mensup olduğu sınıflar da kayıt altına alınmıştır. Gayrimüslimler ise vergiye esas olmak üzere âlâ (durumu iyi olan), evsat (orta halli), edna (en aşağı halde) ve amelmânde (iş göremez) başlıkları adı altında kaydedilmiştir⁵⁰².

1849'da Kars Sancağı'nın Taht, Şüregel, Zaruşad, Kağızman ve Keçivan adlı beş kazası olmasına rağmen, Keçivan Kazası'nın nüfusu Kağızman'la birlikte yazılmıştır⁵⁰³.

⁴⁹⁹ BOA, C. DH. d. 9608.

⁵⁰⁰ Nejat Bilgi, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları Hakkında", *Türk Yurdu (700. Yılında Osmanlı) Dergisi*, cilt: 19-20, sayı: 148-149, (Aralık 1999-Ocak 2000), s. 119.

⁵⁰¹ Tozlu-Bulut, naklen, BOA, ML. NZ. CRD. d. no: 103.

⁵⁰² Bilgi, "Osmanlı Dönemi Nüfus sayımları Hakkında," s. 121.

⁵⁰³ BOA, A. MKT. 231/18.

1849'da Kars Sancağı ve Kazalarının Köy Sayısı ve Erkek Nüfusu;

Kaza	Köy Adedi	Müslüman Nüfus
Kars (Taht)	114	8.443
Şüregel	85	1.989
Zaruşad	50	2.297
Kağızman	17	2.323
Keçivan	15	Kağızman'a yazılı
Toplam	281	15.052

Yukarıda verilen verilerden de anlaşıldığı üzere merkez ve bağlı kazaların nüfusu köy sayıları ile birlikte verilmiştir. Bu nedenle Kars için genel bir istatistiksel nüfus oranı ortaya çıkmaktadır. Hane sayısına yer verilmediğinden kaydı verilen nüfus, Kars'ın gerçek nüfusunu yansıtmamaktadır.

1860 (H.1276) senesine ait bir nüfus yoklama defterinde Erzurum Vilayeti ve sancaklarının Müslim ve gayrimüslim nüfusu verilmektedir. Bu deftere göre;

Erzurum Vilayeti'nin Nüfusu

Sancak Adı	Nüfus-ı Müslime	Nüfus-ı gayrimüslime	Yekûn
Erzurum	81.100	28.707	109.807
Kars	15.226	2.569	17.795
Muş	28.371	28.819	57.190
Çıldır	44.500	3.501	48.001
Bayezid	----	2.660	?

Yukarıdaki verilerden de anlaşıldığı üzere Erzurum Vilayeti'nin nüfus bakımından en küçük sancağı, Kars Sancağı'dır. Erzurum Vilayeti'nin bu nüfus sayımındaki toplam nüfusu, 235.453'tür. Bu nüfusun 171.857'sini Müslümanlar, 63.596'sını ise gayrimüslimler oluşturmaktaydı. Bu nüfus, vergi ve asker verecek nüfus kapasitesi olup, gerçek rakamı yansıttığı şüphelidir. Bayezid Sancağı'nda ise yalnız gayrimüslimler gösterilmiştir. Bunun nedeni olarak, Müslüman unsurun tamamına yakınının konar-göçer aşiretlerden olması ve nüfus sayımına katılmamaları olarak açıklanabilir. Bunun dışında bu Müslüman aşiretlerin İran sınırında bulunmalarından

dolayı aşiretlerin yaylak-kışlak dönemlerini bazen İran bazen de Osmanlı tarafında olan topraklarda geçirmelerinden kaynaklanmaktaydı. Bununla beraber, nüfus memurlarının sayım için bu aşiretlerin içine girmedikleri veya giremedikleri izlenimi edinilmektedir⁵⁰⁴.

H.1288 (M.1872) Erzurum Vilayet Salnamesi'nde, Kars Sancağı, merkez kazası dâhil olmak üzere toplam dört kazadan mürekkep bir sancak idi. Bu salnamede köy sayılarıyla beraber nüfus, din ayırımına göre verilmiştir.

Kars Sancağı'nın H.1288(M.1872)'deki Erkek Nüfusu⁵⁰⁵;

Kaza	Köy Sayısı	Hristiyan	İslam	Toplam
Kars Kazası	110	519	11.110	11.629
Şüregel Kazası	83	1015	2320	3335
Zaruşad Kazası	74	----	3325	3325
Kağızman Kazası	58	950	2825	3775
Yekün	326	2484	19580	22.064

Her ne kadar 1288 yılı salnamesin de nüfus kısmında hane sayısı verilmemiş ise de aynı salnamenin 149. sayfasında Kars Sancağı'nda, cami, han, hamam, hane, dükkân, medrese ve sıbyan mekteplerini ihtiva eden istatistikî bilgiler bulunmaktadır.

3.1.1. Şehrin Nüfus Durumu

1831'deki nüfus sayımında sadece erkek nüfusun sayımı yapılmıştır. Sayıma tabi tutulan erkek nüfusun herhangi bir yaş sınırlandırmasına tabi tutulmadığı kayıtlardan anlaşılmıştır. Bu nüfus sayımında sadece hane ve nüfus verileri verilmiştir.

Kars'ın 22 mahallesinde yapılan sayım neticesinde, hane sayısı ve nüfus bakımından, 266 hane ve 638 kişi ile en kalabalık mahallesi Hoccoğlu Mahallesi'dir. Yine 13 hane, 28 nüfus ile yaşamın en az olduğu mahalle Tosipaşa Mahallesi'dir. Bu sayıma göre Kars'ın sahip olduğu mahallelerdeki hane sayısı 1.731 adet olup, burada mevcut erkek nüfus ise 3.040 kişiden ibarettir⁵⁰⁶.

⁵⁰⁴ Yakup Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Erzurum(Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010, s. 95-96.

⁵⁰⁵ *ES 1288*, s. 143.

⁵⁰⁶ *BOA. NFS. d. 2783*.

1848’de Kars Sancağı’nın merkez Kazası’nın mahallelere göre nüfusu ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Bu sayıdaki veriler, dini açıdan sınıflandırılmıştır. Müslümanlar, tuwane(güçlü, iş yapabilecek), sıbyan (vergi verecek yaşa ulaşmamış olan-çocuk), müsinn (yaşlı), amelmende (iş göremez), gibi kişisel özelliklerine göre sınıflamaya tabi tutulurken, mahallede ikamet eden askeri sınıflara mensup olanlarda, zaptiye, yerli topçu, tımarlı, nizamiye ve redif şeklinde kaydedilmiştir. Gayrimüslim ahali olarak, Ermeniler görülmekte olup, bunlarda ekonomik gelirlerine göre, edna(fakir), evsat(orta halli), âlâ (durumu iyi olan-zengin) ve sıbyan diye sınıflandırılmıştır.

1848 Nüfus verilerine göre Kars merkezde 26 mahalle olup, hane sayısı 1.764, tahmini nüfus sayısı 10.584 kişi idi. Bu nüfus içerisinde, Tüvânâ 1.345, sıbyan 939, müsinn 1.037, nizamiye askeri 160, redif askeri 13, yerli topçu 58, kale topçusu 48, tımarlı sipahi 13, zaptiye 5, olmak üzere toplam 3.628 kişiden oluşmaktaydı. Kars mahalleleri içerisinde en büyüğü, 191 hane ve 1.146 nüfus ile Hocazade Mahallesi idi. En küçük mahallesi ise 18 hane ve 108 nüfus ile Kilise Mahallesi idi.

Yine Kars merkezde gayri Müslimlere (Ermenilerin)ait hane sayısı 86 iken bu hanelerde yaşayanların sınıflarına göre tahmini sayısı, âlâ 6, evsat 71, edna 72, sıbyan 86, amelmende 4, toplam 239 kişi idi. Ermenilerin tahmini nüfusu ise 534 kişidir⁵⁰⁷. Bu sayıma göre Kars şehrinde gayrimüslim olarak sadece Ermeniler yaşamaktadır.

Sayıma göre, şehrin toplam hane sayısı 1.853 olup, bunun 1.764’ü Müslüman, 89’u gayrimüslimdir. Şehrin toplam nüfusu 11.118 olup, bu nüfusun 10.584’ü Müslüman, 534’ü Ermenilerden oluşmaktaydı. Müslümanların toplam nüfusa oranı % 95, Ermenilerin toplam nüfusa oranı ise % 5’e karşılık gelmektedir. Bu sayım dikkate alındığında Ermenilerin ekonomik vaziyetinin genel açıdan iyi olduğu söylenebilir. Bu nüfusun cizye vergi dağılımında, iyi durumda 6, orta halli 70 ve geliri düşük seviyede olan 71 kişi yer almaktadır. Ayrıca, 4 kişi de çalışamayacak haldedir⁵⁰⁸.

Kars’ın nüfus durumu hakkında muhtelif tarihlerde Kars’a gelen seyyahlar notlarında genel nüfus hakkında tahmini rakamlar vermektedirler. Bu doğrultuda, William J. Hamilton, 1836 yılında Kars şehri hakkında; *Burada, Rus tahribatından evvel 3.000 hane olduğu söyleniyor. Bu rakam, Rus tahribinden öncesi için bile*

⁵⁰⁷ Tozlu-Bulut, ss. 141–154.

⁵⁰⁸ Tozlu-Bulut, “Kars Şehri’nin Nüfusu (XIX. Yüzyıl Ortası)”, ss. 141–154

fazladır. Şehirde 20 cami ve dört hamam vardır⁵⁰⁹. Hamilton'un verdiği rakam yaklaşık 18.000 kişiye karşılık gelmektedir. Bu dönem için 3.000 hane rakamı Kars için abartılı olmaktadır. Çünkü 1828 savaşı esnasında Kars'ta bulunan W. Monteith, şehirde 12.000 kişinin yaşadığını kaydeder⁵¹⁰. Bu nedenle 1828–1829 Rus Savaşı esnasında ve sonrasında göç edenler hesaba katıldığında, Hamilton'un kaydı gerçek nüfus rakamını vermemektedir. 1837–1840 yılları arasında bölgeyi dolaşan Justin Perkins, Kars'ta 6.000 ile 7.000 arasında nüfusun bulunduğunu tahmin etmektedir⁵¹¹.

1837 Mayıs'ında Kars gelen K. E. Abbott, şehirde 2.000 aile bulunduğunu, bunun az bir kısmının Hıristiyan olduğunu belirtmektedir. Bu nüfusun dışında şehirde, 700 nizamiye ile 300 sipahi askerinin olduğunu kaydetmektedir. Abbott'un Kars hakkında verdiği hane ve asker sayısı dikkate alındığında, tahmini olarak Kars'ın 11.000 veya azami 12.000 nüfusa sahip olduğu anlaşılmaktadır⁵¹².

1843 yılında Kars'a gelen Karl Koch, 1828'deki Rus istilasında tahrip edilen şehirde 12.000 nüfus ve sekiz minare kaldığını yazar⁵¹³.

1846 yılında Kars'ı ziyaret ederek Kars Mutasarrıfı Sırrı Paşa ile de görüşen İngiltere'nin Erzurum Konsolosu W. R. Holmes, sancağın dört kazadan ibaret olduğunu belirtir. Bunlar; Taht, Kağızman, Şüregel ve Zaruşad kazalarıdır. 1845'teki sayıma göre, Kars'ta 20.000 kişi yaşamakta olup, bunun 400'ünün Ermeni, geri kalanının Müslüman olduğunu kaydeder⁵¹⁴. Bu nüfus oranı Müslümanların, gayrimüslimlere göre çok kalabalık bir kitleyi oluşturduğunu göstermektedir⁵¹⁵.

İngiliz Konsolosunun Kars Sancağını dört kaza olarak göstermesinin sebebi Keçivan'ın, bazen müstakil bir kaza olarak bazen de Kağızman'a bağlı olarak idare edilmesinden kaynaklanmaktadır⁵¹⁶.

⁵⁰⁹ William John Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia; With Some Account of their Antiquities and Geology, I*, London 1842, s. 194.

⁵¹⁰ W. Monteith, *Kars and Erzeroum; With The Campaigns of Prince Paskiewitch in 1828 and 1829*, London 1856, s. 161.

⁵¹¹ J. Perkins, *A Residence of Eight Years in Persia*, New York 1843, s. 121.

⁵¹² Tozlu-Bulut, "Kars Şehri'nin Nüfusu (XIX. Yüzyıl Ortası)", ss. 141–154; K. E. Abbott, "Notes of a Tour in Armenia in 1837", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, (1842), volume 12, s. 211.

⁵¹³ Koch, s. 460.

⁵¹⁴ Ersoy, ss. 241–243.

⁵¹⁵ *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi II*, (Ed.: Halil İnalcık-Donald Quataert), s. 907.

⁵¹⁶ Tozlu-Bulut, ss. 141-154.

3.2. GÖÇ HAREKETLERİ VE İSKÂN ÇALIŞMALARI

İnsanlık tarihi kadar eski olan “göç” kavramı genel olarak, insan ve insan topluluklarının buldukları bölgelerden, geçici veya sürekli olmak üzere başka bölgelere gitmeleri ve yerleşmeleri suretiyle meydana gelen “yer değiştirme hareketine” denilmektedir⁵¹⁷. 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Kars, Rus istilasına uğramıştır. Bu istiladan önce Kars’ın merkez nüfusu 50 bin olup, 72 cami ve mescidi bulunmaktaydı. Ruslar 1830 yılı nisan ayı başlarından itibaren çekilince şehrin nüfusu göç ve kırgın neticesinde 12 bine, ayakta kalan cami ve mescit sayısı ise 24’e inmiştir. Bu istila esnasında Kars nüfusunun büyük bir kısmı Adana, Sivas vb. Anadolu’nun iç bölgelerine muhacir olarak gitmiştir. İstila sona erince ahalinin bir kısmı geri dönmüşse de önemli bir kısmı gittikleri yerlerden dönmemiştir⁵¹⁸.

Kars istila esnasında her bakımdan %80 oranında yok edilmiştir. Nüfus açısından boşalan Kars ve çevresini yeniden mamur hale getirmek için Edirne Antlaşması ile Rus hâkimiyetine bırakılan Ahıska ve Ahılkelek Türkleri, Osmanlı hâkimiyetinde kalan Kars ve Erzurum’a göç etmiştir. Kars ve çevresinde bulunan ve Ruslarla işbirliği yapan Ermeniler ise Kars, Osmanlı sınırları dâhilinde kalınca Rus hâkimiyetindeki bölgelere göç etmişlerdir. Bu göç hareketleri neticesinde Kars ve çevresinin sosyal yapısı yeni bir şekil almıştır. Bu göç hareketleri esnasında gruplar, kültürel yönden birbirinin özelliklerine vakıf olmadıklarından, bazı toplumsal huzursuzlukların meydana gelmesi kaçınılmaz olmuştur. Bu durum her göç hareketinde görülen olumsuz gelişmelerdendir⁵¹⁹.

Kars ve çevresine göç hareketinin başlangıcı, Rusların 1801 yılından itibaren Gürcistan’ı istila etmeye başlaması ve buradaki Türklerin meskûn olduğu Pembek, Borçalı, Şemseddinli ve Kazak yörelerine sarkmaları üzerine yörenin Türk ahalisinden Karapapaklar, Ruslara boyun eğmeyerek karşı koymuşlardır. Karapapaklar, İran Ordusu ile birleşerek 6.000 bin kişilik bir kuvvetle Pembek Yöresi’nin Saral Deresi mevkiinde Montrezer adlı Rus komutanın idaresindeki kuvvetlerle savaşa tutuşarak onları bozguna uğratmış ve Rus komutanı da öldürmüşlerdi. Buna rağmen mücadelenin devamında, Rusların üstün duruma gelmesi üzerine bahsi geçen yöre Karapapaklarının

⁵¹⁷ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, TTK Yay, Ankara 1997, s. 1.

⁵¹⁸ Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, s. 549.

⁵¹⁹ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, s. 185.

bir kısmı göç hareketi başlatmıştır. Bu göç, 1804 yılı haziran ayına rastlamaktadır. Borçalı'nın Pembek Kazası'ndan olan Nağı (Naki) Bey Mehdibeyov ve adamları olan Said ve Rahim beyler, Kars Paşası Mehmed Bey'e müracaat ederek pašalığın, Mağazberd ile Baş Şüregel olarak adlandırılan muhitine yerleşmek istediklerini bildirmişlerdir. Ancak daha sonra Nağı Beyin İran tebalığını kabul ederek Revan civarına yerleştiği anlaşılmaktadır⁵²⁰. Bu göçten sonra da XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'ne adı geçen yerlerden devamlı göçler olmuştur. Bu göçlerin temel nedeni Rusların bölgeyi istilasıdır. Rus hâkimiyetinde yaşamak istemeyen Müslümanlar, onlarla mücadele etmiş ve başarısız olunca da genelde Osmanlı ülkesine özelde ise Kars ve çevresine göç etmişlerdir.

Yine 6 S.1274(26 Eylül 1857)'te Rusya tebasından olup, Müslim ve gayri Müslim elli dokuz hane Kars Sancağına göç etmişlerdir. Bu göç olayının bunlarla sınırlı olmadığı ve peyderpey yeni gelenler olduğu ve onlara da gereken yardımın gösterildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti gelenlerin suç işlemedikleri anlaşılan ve asker kaçağı olmayanların kabul edilmesi doğrultusunda emir vermiştir. Osmanlı merkez yetkilileri, Rusya tebaasından bu şekilde göç etmek isteyenlerin teşvik edilmemesini; çünkü Rusların da Osmanlı tebaası olanları ileride kendi ülkesine göçe teşvik edebileceğini bunun önüne geçmek içinde teşvikten kaçınmalarını istemiştir⁵²¹.

Kars ve çevresine yapılan bir diğer göç hareketi ise 24. Ş. 1276(15 Mayıs 1860)'da yaşanan Çerkez ve Nogay göçüdür. Bunlar Osmanlı tebaalığına kabul edilerek, rahatlarının sağlanması için her türlü tedbir alınmıştır⁵²². Gelen göçmenlerin içinde bir kısmını ise Müslüman olmayanlar oluşturmaktaydı. Bu doğrultuda Malakan kabilesinden 51 hane Kars'a gelmiştir⁵²³. Bunlara da Müslümanlara gösterilen özen gösterilmiş ve iskâna dâhil edilmişlerdir.

⁵²⁰ Faxri Valehoğlu, *Qarapapaklar ve Onların XIX. Esr Herb Tarixi*, Seda Neşriyatı, Bakü 2005, s. 86.

⁵²¹ BOA. A. MKT. MVL. 93/95.

⁵²² BOA. A. MKT. UM. 400/66.

⁵²³ Saydam, s. 192; Malakanlar; Hz. İsa'nın şiddet karşıtı yönünü kendilerine düstur edinen bir Dünya görüşü ve inancına sahip Slav Irkına mensup dinsel bir topluluk. Bu nedenle şiddetin her türlü, silah taşımak ve kullanmak hatta militarizmin simgesi olan üniforma giymek dahi inançlarına göre yasaklanmıştır. Malakanlar, Çarlık Rusyası döneminde özellikle 1880-1881 tarihinden itibaren inançları nedeniyle Kars ve çevresine göç ettirilmişlerdir. Kars ve çevresinde 35 köye yerleştirilen Malakanlar tarım, hayvan ve hayvansal ürünlerin üretiminde ve değirmen işletmesinde mahir idiler. Çakır Ceyhan Süvari, *Dinsel Geleneğin Etnisite İnşasında Oynadığı Rol: Malakanizm Örneği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, ss. 143-153.

Kars'a gelen Çerkez muhacirler, Kars ve Sarıkamış tarafındaki Soğanlıdağ köylerine iskân ettirilmişlerdir. Çerkezler; Azam, Ağiker, Hamamlı, Alisofu, Bozat, Eğrice, Gökçe Harman, Güllü, Selimköy, Tepecik, Kelek, Delizli, Yedikilise, Kars'a tabi Keçivan Nahiyesi'nin Yalnızçam, Alagöz, Oluklu, Şüregel Kazası'nın Karahan ve Camuşlu, Kars'a tabi Zaruşat Kazası'nın, Eski Kecebörk Karyesi'ne iskân edilmişlerdir⁵²⁴. Bunların kaç hane oldukları tespit edilememesine rağmen bunlardan silah ve hayvanları ile birlikte güzide beş yüz atlı çıkarılabileceği belirtilmektedir. Bu sayı her haneden bir kişi olduğu düşünüldüğünde, beş yüz hane ve sayılarının da yaklaşık 2.500 kişi olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar iskân edildikleri köylerde cami ve sıbyan mektebi bulunmadığını beyan ederek Sarıkamış, Hamamlı, Tepecik ve Yalnızçam'da bir adet cami-i şerif ve ittisalinde mektep açılması için Kars Mutasarrıflığı'na müracaat etmişlerdir⁵²⁵. Cami ve mektep inşa etmeyi düşündüklerini sadece dülgere ve mismar (çivi) ücretinin hazine tarafından karşılanması halinde kendilerinin her türlü yardımı yapacaklarını beyan etmişlerdir. Durum Meclis-i Vala'da görüşülmüş ve arzu ettikleri cami ve sıbyan mektebinin açılması için Kars Mutasarrıfına gerekli emir verilmiştir⁵²⁶. Buna göre yalnız dülgere ve mismar canibi miriden karşılanacak geriye kalan hocaların maaşı ve diğer ihtiyaçlar Çerkez muhacirleri tarafından karşılanacaktı⁵²⁷.

Göç edenlerden bir kısmı daha önce Osmanlı tebaası olan aşiretlerdir. Bunlardan bazı haneler İran'da tutunamayarak tekrar Kars'a göç etmişlerdir. Gelenler 150 hane olup, bunlara kendilerinden asker alınacağı, uhdelere verilecek vergileri ödemeleri ve bir daha İran tarafına göç etmeyecekleri garantisi verdikleri takdirde kendilerine yardımcı olunması Meclis-i Vala tarafından Kars Mutasarrıfına 28.B.1266 (9 Haziran 1850)'da bildirilmiştir⁵²⁸.

1860 yılında yaklaşık olarak 18.000 Azerbaycan Türkü Kars'a gelmiştir⁵²⁹. Büyük ihtimalle bunlar Gürcistan ve Ermenistan tarafından gelen ve Azerbaycan Türkleri ile kültürel ve dil birlikteliği bulunan Karapapak Türkleridir. Başka hiçbir kaynakta Azerbaycan Türkü göçünden bahsedilmemektedir.

⁵²⁴ BOA. İ.MVL. 523/23518-1.

⁵²⁵ BOA. İ.MVL. 523/23518-2.

⁵²⁶ BOA. İ.MVL. 523/23518-2.

⁵²⁷ BOA. İ.MVL. 523/23518-4.

⁵²⁸ BOA. A. AMD. 19/34.

⁵²⁹ Kadircan Kafli, *Türkiye'ye Göçler*, Çetüt Matbaacılık, İstanbul 1966, s. 21.

Yine Rus hakimiyetinde kalan topraklarını terk ederek, Kars'ın Zaruşad Kazası'na tabi İğnezor Karyesi'ne gelen Hacı Veli Ağa ve yirmi hane akrabası bu karyeyi harabe halden kurtararak şenlendirmiş ve buraya yerleşmiştir. Bunlar beş sene müddetle kur'a ve aşardan muaf tutulmuş, ağaları olan Hacı Veli'ye de kapucubaşılık rütbesi tevcih olunmuştur⁵³⁰.

3.2.1. Karapapakların Göç Hareketleri

Karapapaklar etnik adlandırmadan da anlaşılacağı üzere Türk kökenli gruplardan olup, "Terekeme" adı ile de anılmaktadırlar. XVII. yüzyılda Tebriz'i ziyaret eden Evliya Çelebi buradaki halkı "Terekeme Türkmanı" olarak adlandırmaktadır⁵³¹.

XIX. yüzyılda Karapapaklar, Osmanlı Devleti ile İran arasındaki anlaşmazlık konularından birini oluşturmaktaydı. Karapapaklar özellikle XIX. yüzyıl ortalarına doğru Osmanlı-İran müzakerelerinde tartışma konusu olmuştur. Bu müzakereler, Karapapakların Kars ve civarına gelişlerine ışık tutmaktadır. Kars ve civarına gelen Karapapakların bir kısmı İran'ın Sulduz diğer kısımlarının ise Gürcistan ve Dağıstan bölgesinden geldikleri anlaşılmaktadır⁵³².

Karapapaklar 1847'deki Osmanlı-İran sınır görüşmelerinde konu başlıklarından biri olmuştur. Osmanlılar, Ayrımlu Karapapaklarının aslen Bozoklu olduğunu ve buradan İran'a gittiklerini savunuyordu. Bu görüşmeler esnasında Erzurum Valisi Hamdi Paşa merkeze yazdığı raporunda; *"Ahalisinin yarısından fazlası şia'dan bulunduğu ve bir miktarı Ayrımlu taifesinden olarak ata ve dedeleri ile Bozok(Yozgat) taraflarından gelip Gümrü ve Revan sancaklarına gittikleri, Osmanlı Devleti'nin tasarrufunda iken birazı orada birazı da Şüregel Kazası'nda karar kılmıştır. Bunların çoğu Borçalı taifesinden olup, Tiflis ve Gürcistan taraflarından kırk-elli sene evvel Şüregel Kazası'na gelip iskân etmiş ve kalanları da Rusların Revan Sancağını alması sırasında vatanını terk ederek Şüregel'e gelmiştir. Rusya'nın bu kazayı da işgalinden*

⁵³⁰ Saydam, s. 168.

⁵³¹ Evliya Çelebi, Tebriz Ahalisi için "Terekeme Türkmanı" olduklarını ve onların kendilerine mahsus Azerbaycan Türkçesi (Oğuz Türkçesi) ile konuştuklarını bu durum onların İran ile olan kadim bağlarının bir izidir. Bunlardan bir kısmı daha sonra İranlılar ile ihtilafa düşmüşler ve gördükleri baskı nedeniyle Karabağ ve civar yerlerden gelerek Erzurum Şehriyle bazı kazalarına yerleşen ve kendilerini Karapapak olarak adlandıran Türklerin varlığı bu durumu doğrulamaktadır. Selahattin Tozlu, "Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar -I-", *Karadeniz Araştırmaları*, sayı: 7, (Güz -2005), ss. 87-88.

⁵³² Tozlu, "Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar -I-", s. 88.

*sonra da oraya buraya dağılmış ve bir kısmı da İran'a giderek bir müddet oralarda dolaşmış ve nihayet yine Şüregel'e dönmüşlerdir*⁵³³.

Hamdi Paşa'nın raporuna göre İranlılar, Karapapakları ülkelerine çekmek için birçok girişimde bulunmuş, onlara para ve makam teklifinde bulunarak İran'a dönmelerini sağlamak için birçok araçlar göndermiştir. İran'ın bu girişimlerinin temelinde onların aslen İran tebaası oldukları ve oraya dönmeleri gerektiği fikrinden ileri gelmekteydi. Karapapakların bir kısmı İran'dan gelmiş olmakla birlikte çoğu mezheplerini değiştirmiş veya büyük oranda Sünnileşmişlerdi. Fakat bu dönemde bir kısmının Şii olduğu ve İran'a gitmek istedikleri İranlıların da bunları göçe teşvik ettiği anlaşılmaktadır⁵³⁴.

İran'ın bu faaliyetleri neticesinde İran'a göç etmek isteyen Karapapaklar, Şüregel tarafında bazı asayiş olaylarına sebebiyet vermişlerdir. Çünkü Kars'taki devlet görevlileri bunların göçüne engel olmaktaydı. Bunlarda göç etme de ısrarlı olunca 1264(1848)'te istenmeyen olaylar çıkmıştır.⁵³⁵ Bunlar göç ettikleri takdirde yerlerine tekrar dönmelerine izin verilmeyeceği konusunda uyarılmışlardır. Karapapaklar hudut üzerinde bulunmaları nedeniyle alışageldikleri gibi istedikleri zaman İran ve Osmanlı tarafına göç etmekte ve bu konuda kendilerine zorluk çıkarılmasını kabullenemiyorlardı⁵³⁶.

Osmanlı Devleti, Karapapakların İran'a göç sorununu çözmek için Ahmed Efendiyi yetkili memur olarak görevlendirmiştir. Ahmed Efendi, Karapapaklarla ve İranlı yetkililerle yaptığı görüşmeler neticesinde bunlardan göç etmek isteyenlerin hemen ayrılması gerektiğini belirtmiş olmasına rağmen yanındaki tercümanın görüşme tutanaklarında, bilinmeyen bir sebeple bunların eşyalarını nakletmekte güçlük çekeceği bahanesiyle göçlerini bahara kadar tehir edecek ifadelerle yer vermesi üzerine görevden alınmıştır. 22 Ca. 1278(25 Kasım 1861)'de Karapapaklar derhal gitmeleri konusunda uyarılmışlardır⁵³⁷.

Yine Karapapaklar'dan olup, Şüregel Kazası'ndaki köylerde oturan Azim Bey'in oğlu Hasan, Budak, Taştemür, Ali, İsmail ve diğerleri ganem (koyun) vergisini

⁵³³ Tozlu, "Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar -I-", s. 89.

⁵³⁴ Tozlu, "Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar -I-", s. 89

⁵³⁵ BOA. A. AMD. 4/99.

⁵³⁶ BOA. HAT. 452/22382.

⁵³⁷ BOA. A. MKT. UM. 519/75.

vermemeye ve tapu almamaya başlamış ve iki yüz haneden ziyade olanlarla bu konuda sözbirliği ederek huzursuzluk çıkarmışlardır. Bunların göç etmelerinin önünü almak, uhdelerine yüklenmiş olan vergileri tahsil ve ikna etmek için Kars'ta 7. Ş. 1278(7 Şubat 1862)'de bir heyet oluşturulmuştur. Heyetin başında bulunan Şerif Paşa, ön dört gün süren bir ziyaret neticesinde huzursuzluk çıkaran Şüregel Karapapaklarını ikna etmiş ve yabancı kışkırtmalarına alet olmamaları için onları buldukları Şüregel (Arpaçay) Kazası'nın sağındaki hudut köylerinden kaldırarak Kars ile Sarıkamış arasındaki (Taht Düzü) köylere göç ettirerek yerleştirmiştir.

Ancak İran, bunlarla olan mezhebi birlikteliğini kullanarak, Temmuz 1862'de üç yüz seksen haneyi İran'ın Sulduz yöresine göç ettirmeyi başarmıştır. Sulduz'a gidenlerden yüz elli hane, Şerif Paşa'nın yerine mutasarrıf olan Emin Fehim Paşa'nın çalışması neticesinde geri dönmüştür⁵³⁸.

3.2.2. Ermenilerin Rus Hâkimiyetindeki Topraklara Göçü

Ermenilerin Kars ve çevresinden göçü genelde Rus yayılma stratejisinin bir sonucudur. Ruslar istila ettikleri bölgelere ilk aşamada Rus etnik unsurunu getirip yerleştirmede çeşitli zorluklarla karşılaşacağını bildiğinden bölge ahali olan ancak din veya mezhep açısından kendisine yakın unsurları öncelikle göç ettirip yerleştirmiştir⁵³⁹. Bu durum onların oluşturdukları yönetime destek olacak unsurlardan seçilmiştir. Ruslar, Kafkasya Bölgesi'ni istila ettiğinde de ilk yerleştirilecek unsur olarak Ermenileri seçmişlerdir. Çünkü Kafkasya istilası esnasında buradaki demografik durum Rusların beklentilerini karşılamamaktaydı. Hristiyanlar, Müslümanlara nazaran çok az bir nüfusa sahiptiler. Müslüman nüfus çoğunluğunu ortadan kaldırmak için Müslümanları göçe zorlarken, onların yerine kendine sadakat gösterebilecek Hristiyanları, Müslümanların yerine getirerek yerleştirmekteydi. Bu strateji Rusların her zaman uyguladığı yayılma politikasının odak noktasını oluşturmaktaydı.

Kafkasya'yı istila eden Ruslar özellikle Revan, Ahıska ve Ahılkelek yörelerine Osmanlı ve İran tebaası Ermenileri yerleştirmek için yoğun bir gayret sarf etmiştir. Bu doğrultuda 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ermeniler, Rusların tarafında yer alarak Osmanlı Devletine karşı istihbarat ve silahlı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Savaş

⁵³⁸ Karahanoğlu ve Kırzioğlu, s. 191–192.

⁵³⁹ Saydam, s. 205.

sona erdiren Edirne Antlaşması'nın on üçüncü maddesine göre; devletler kendi hâkimiyetinde olup, karşı tarafı destekleyen tebaasını affedecek ve istedikleri yere gitmelerine on sekiz ay süre tanıyacaktı⁵⁴⁰. Buna benzer bir madde yine Paris Barış Antlaşması'nda da bulunmaktaydı⁵⁴¹. Bu zaman zarfında göç etmeyip yerinde kalanlar o devletin tebaalığın kabul etmiş sayılacaktı. Osmanlı Devleti'nin bütün karşı çabalarına rağmen 1828–1830 yılları arasında yaklaşık olarak 24 bin hane Ermeni, Doğu Anadolu Bölgesi'nden Rusya'ya göç etmiştir. Bu nüfusun yaklaşık 70 bini ise Erzurum ve Kars yöresinden göçmüştür⁵⁴². Osmanlı Devleti kendi tebaası olan ve Ruslarla işbirliği yapmış Ermenilerin göç etmesine pek taraftar değildi. Ancak Rus memurların bunlar üzerindeki propagandaları ve devletin kendilerinden intikam alacağını düşünen Ermenilerden büyük bir çoğunluğu göç etme taraftarıydı. Kars Sancağı'ndaki Ermeniler, Rusya memurlarının teşvik ve iğfaliyle Gümrü tarafına geçmek için harekete geçmişlerdir. Bu durum Kars'ta bulunan naip, müftü ve meclis azaları tarafından hafiyen (gizlice) Osmanlı yetkililerine bildirilmiştir. Ancak bunların bir kısmı ikna edilerek göç etmekten vazgeçirilmişlerdir. Buna rağmen göç durumu devam etmiş ve çok sayıda Ermeni ve diğer reaya hanesi Gümrü tarafına göç etmiştir⁵⁴³. Bunların göçünü önlemek isteyen Osmanlı Devlet yetkilileri, Kars'taki Ermeni Marhasası ve Episkoposu Ohannes Efendiyi aracı koymuştur. Bunun yaptığı ikna çalışması neticesinde göç edenlerin sayısı azaldığı gibi 1279(1863)'da Harput'tan Kars hududuna gelmiş olan bir miktar Ermeni hanesini ikna ederek vatan-ı aslilerine geri çevirmekte gösterdiği başarıdan dolayı kendisi taltif edilmiştir. Kendisine üçüncü rütbeden Mecidiye Nişanı verilmiştir⁵⁴⁴. 1830'dan sonra Kars merkezde sadece 30–40 Ermeni hanesi kalmıştır. Ermenilerin çoğunlukta olduğu köy ise bulunmamaktaydı. Bazı köylerde iki-üç hane kalmışlardı. Bunlarda buldukları köylerde ibadetlerini yapamadıklarını beyan ederek kilisesi ve papazı olan yerlere (köylere) yerleşmek için müracaat etmişlerdir⁵⁴⁵.

⁵⁴⁰ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)* I, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Ankara 1958, s. 285-286.

⁵⁴¹ BOA. İ. DH. 350/ 23055-1.

⁵⁴² Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yay., İstanbul 1987, s. 624; Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler: XIII/17*, Türk Tarih Kurumu Yay., (1988), s. 368.

⁵⁴³ BOA. İ. DH. 350/ 23055.

⁵⁴⁴ BOA. İ. HR. 211/12195.

⁵⁴⁵ BOA. A. MKT. NZD. 64/5.

3.2.3. Kars'a Gelen Göçmenlere Yardım Faaliyetleri

Osmanlı Devleti XIX. yüzyıl boyunca ülkesine gelen göçmenlere hayatlarını sürdürmeleri konusunda olanakları ölçüsünde her yardımı yapmaktan kaçınmamıştır. Bunların iskân ettirilmesi, ziraat yapmaları için tohumluk ve her aileye veya iki aileye bir çift öküz verilmesi, bunların beş yıl müddetle vergi ve askerlikten muaf tutulması vb. yardımlardan oluşmaktaydı. Bu yardımlar genel devlet politikası olup, bir de özelde yani vilayet ve sancak düzeyinde yapılan yardımlar bulunmaktaydı.

Kars'a gelen muhacirlere Kars'ta yapılan yardımlar resmi devlet belgelerine de yansımıştır. Buna göre, 4. R.1278(9 Ekim 1861)'de Kars'ta yerleştirilen iki yüz hane muhacir için her haneye 250 kuruş iane-i nakdiye ile ziraata yatkın olanlardan her iki haneye bir çift öküz ve nüfuslarına göre her haneye tayinat verilmesi kararlaştırılmıştır. Bunlar için yapılması lazım gelen haneler inşa edilene kadar Kars'taki hayır ve servet sahiplerinin üç ay müddetle bunların ihtiyaçlarını karşılaması istenilmiştir. Muhacirler, bir yıllık zaman zarfında ettikleri tarlalardan ürün alamayacakları için bunların ihtiyaç duyacakları hinta'yı (buğday) temin etmek için girişimlerde bulunulmuştur. Bunların bu süre zarfında ihtiyaçları olan buğday parasının bir yük (yüz bin) on bin kuruşun hazine tarafından karşılanması mümkün olmadığından bu meblağın dahi Kars ahalisi ve kazalarındaki servet sahiplerinden rızaları dâhilinde tedarik edilmesi istenilmiştir⁵⁴⁶. İstanbul'dan gönderilen ve gelen muhacirleri Kars'ta iskân ve iva etmekle görevli Nusret Paşa idi. Buna en büyük desteği ise Kars Mutasarrıfı vermekteydi⁵⁴⁷.

3.2.4. Kars'ta İskân Faaliyetleri

Kars ve çevresinde bazı yerlerin şenlendirilmesi ve abad edilmesi doğrultusunda iskân faaliyetlerinde de bulunulmuştur. Kars Sancağına tabi Akbaba adlı yerin 06. B 1276(29 Ocak 1860) tarihinde sınır boyunda ve önemli bir yerde olması nedeniyle kaza yapılması uygun bulunmuş ve muhtelif yerlerden buraya yeterli miktarda nüfus nakli yapılması karara bağlanmıştır. Hatunoğlu Mehmed Bey de kaza müdürlüğüne atanmıştır⁵⁴⁸. Buraya yerleştirilecek nüfus ise Rusya tebaasından ve sınır boyunda olan

⁵⁴⁶ BOA. A. MKT. MVL. 133/54.

⁵⁴⁷ BOA. A. MKT. MHM. 339/66.

⁵⁴⁸ BOA. A. MKT. MVL. 113/75.

Müslüman Bozçalı (Borçalı) ve Kazak⁵⁴⁹ taifesinin buraya nakledilmesi ve burayı imar ve abad etmeleri şartıyla iskânları uygun bulunmuştur⁵⁵⁰. Ayrıca Kars'ın Şüregel ve Taht kazalarından da buraya nüfus celbiyle buranın şenlendirilmesi istenilmiştir⁵⁵¹.

Yine daha önce Osmanlı tebaası olup, Kars Sancağı'nda meskûn iken savaş esnasında Rusya tarafına geçerek(mütebâat edenler) onların yanında yer alan bazı Ekrad ve aşairin tekrar Osmanlı ülkesine celp olunmaları istenilmiştir. Kendi istekleri ile avdet etmek arzusunda bulunan dört yüz kadar aile mevcuttu. Durum Dördüncü Ordu Müşirliği tarafından Seraskerlik makamı aracılığı ile Padişaha arz edilmiştir. Bunların böyle kütle halinde göçleri Rusya ile yapılan anlaşmaya mugayir olduğundan kabul edilmemeleri, ancak bunlardan birer ikişer hane olarak gelenlerin uygun köylere yerleştirilmesi, bunun hiçbir şekilde aleni olarak yapılmaması bildirilmiştir⁵⁵². Buna rağmen bunlardan 150 hane kendi istekleri doğrultusunda Kars'a yeniden dehalet etmişlerdir. Bunların gelişine engel çıkarılmamış ve daha önce buldukları köylere yerleştirilmesi ve ziraatla meşgul olmalarına imkân tanınması istenilmiştir⁵⁵³.

Bunların dışında Kars'ın 1855'te Rus istilasına düşmesi üzerine Kars ahalisinin büyük bir kısmı vatanlarını terk ile Anadolu'nun içlerine göç etmişlerdi. Bu unsurlar gittikleri yerlerde sefaletle karşı kaşıya kalmışlardır. Bunların durumuna misal oluşturması açısından İstanbul'a giden Karşılardan Yusuf, Mestan, Birhan ve Osman, Rikab-ı Hümayun-u Hazreti Şahaneye verdikleri bir arzuhalde savaş esnasında haneleri ile emval ve eşyaları telef olduğundan zaruret karşısında İstanbul'a hicret ettiklerini bildirmişlerdir. Adı geçenler burada sefaletle duçar olmanın yanı sıra, buranın su ve havasına alışamadıklarından kendilerinin memleketlerine izamıyla, hanelerinin tamir ettirilerek, çiftlerine öküz aldırılmasını istemişlerdir. Durum Meclis-i Valâ'ya havale edilmiş ve isteklerinin yerine getirilmesi ve memleketlerine dönmelerine 7. R. 1274 (25 Kasım 1857)'te yardımcı olunmuştur⁵⁵⁴.

⁵⁴⁹ Bozçalı (Borçalı) ve Kazak, Gürcistan sınırları dâhilinde iki yöre olup, ahalişi genelde Karapapak Türkleridir. Bunların buldukları muhit adları nedeniyle Bozçalı ve Kazak taifesi olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır.

⁵⁵⁰ BOA. A. MKT. UM. 392/79.

⁵⁵¹ BOA. A. MKT. UM. 329/62.

⁵⁵² BOA. İ. DH. 354/23382.

⁵⁵³ BOA. A. MKT. MVL. 93/95.

⁵⁵⁴ BOA. A. MKT. UM. 298/88

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL HAYAT

4.1. GÜNLÜK YAŞAM

Osmanlı Devleti'nin altı yüzyılı aşkın varlığının temelinde hiç şüphe yok ki Müslüman Türk toplumunun aile yapısının sağlam temeller üzerine oturtulmuş olması önemli rol oynamıştır. Bu toplumda aile düzeni, İslam Dini'nin gerekleri ile şekillenmiştir. Osmanlı Türk toplumunda aile de görülen kanaatkârlık, onurluluk, kardeşlik, hoşgörülülük, takva sahibi olmak, zor durumda kalanlara iyilik yapmak vb. gibi özellikler aileden başlayarak toplumun tamamında görülen hususiyetlerdir⁵⁵⁵. Bu hususiyetlerin, İslam toplumlarının yaşantısının şekillenmesinde de etkili olduğu görülmektedir. Müslüman toplumların kültüründe bahsi geçen özellikler bireysel, aile ve sosyal kültürün her alanında olduğu gibi toplumsal kültürün gelişmesinde ve şekillenmesinde etkili olmuştur⁵⁵⁶. Bu etkileme gerçeğini dikkate almadan Osmanlı-Türk Toplumunun aile ve sosyal yaşamının aydınlatılması zorluklarını beraberinde getirecektir.

XIX. yüzyılda Kars'ta Osmanlı gündelik hayatının bir benzeri yaşanmaktaydı. Bu duruma ek olmak üzere Kars'ın bulunduğu mıntıkanın tarih boyunca, Orta Asya, İran ve Kafkasya'dan Anadolu'ya göç eden Müslüman kavimlerin geçiş güzergâhı üzerinde olması hiç kuşkusuz sosyal yapısını da etkilemiştir.

Bu doğrultuda Kars'ın sosyal yaşamında ailenin yapısı, kaynakların elverdiği ölçüde değerlendirilecektir. XIX. yüzyıl boyunca Kars'ın dönem dönem savaflara sahne olması, bu savafların çoğunda istilaya uğraması ve yaşanan büyük acılar Kars'ta yaşayanların hafızalarında unutulması zor izler bırakmıştır. Bu durum sosyal yaşamı da büyük ölçüde etkilemiştir.

Bu dönemde Rusya ile yapılan savaflar nedeniyle Kafkasya ahalisinden olan çok sayıda farklı Müslüman etnik grubun büyük bir kısmı Kars üzerinden Osmanlı topraklarına geçiş yapmıştır. Bu durum bir takım sosyal, ekonomik ve kültürel etkileşimin ortaya çıkmasına da neden olmuştur.

⁵⁵⁵ Muhammed Hüseyin Heykel, *Hız. Muhammed'in Hayatı*, (Çev.:Vahdettin İnce), Yöneliş Yay., İstanbul 2000, II, 402; Raphaela Lewis, *Osmanlı'da Dönlük Yaşam*, Adapa Yay., İstanbul 2006, s. 23.

⁵⁵⁶ Marshall Hodgson, *İslam'ın Serüveni: Bir Dünya medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, İz Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 27.

Kars'taki günlük yaşamda da her bireyin uhdesinde olan ve günlük olarak yerine getirmesi gereken işler bulunuyordu. Günlük yaşamda erkekler evin geçimini temin etmek için mesleklerini icra ederken kadınlar genelde ev işlerini yerine getiriyordu. Bu işlerde onlara bazen yetişkin olan çocukları da yardımcı oluyordu. Esnaf olan erkekler genel olarak gündüz saatlerinde mesleklerini icra ederlerdi. Bu meslekler, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kars merkezde bulunan 624 dükkân ve işyerinde yapılmaktaydı⁵⁵⁷. Esnafın günlük yaşamda icra ettikleri meslekler genel olarak kuyumculuk, demircilik, bakırcılık, saraçlık gibi mesleklerden oluşmaktaydı. Esnaf günlük yaşamda bölgede kullanılan araba ve çift gibi tarım ve taşımacılığa yönelik kullanılan alet ve araçların yapımını ve tamiratını yapmaktaydı. Bunların dışında çulhacılık yaygın olup, üretilen çulhadan o dönemde çok gözde olan şallar yapılmaktaydı. Çulhacılık mesleği ve üretim yalnız Kars şehir merkezinde imal edilmeyip diğer kaza ve köylerde de kilim, halı ve keçe gibi şeyler üretilmekteydi. Bunlar Kars ve çevresinin ihtiyacından fazla olduğu zamanlarda Erzurum gibi yakın yerlere gönderilirdi⁵⁵⁸. Bunun dışında günlük hayatta ev de kullanılan alet ve edevatın yanı sıra gıda ve temizlik maddesi satan esnaf da bulunuyordu.

Bu mesleklerin dışında her yıl Revan'dan Kars'a 1.000 at yükü pamuk ithal edilmekteydi. Kars'ta ki tüccarlar bunu satın alır ve iki ya da üç at yükü miktarı yakın köylere götürürlerdi. Tüccarlar bu ham pamuğu köylerde eğirmek ve ip haline getirilmesi amacıyla istekli olan ailelere belirli miktarda dağıtırdı. Tüccarlar eğrilen her 4 libre pamuk için 2,5 libre iplik almak şartıyla verirdi. Karşılığında köylüye önceden kararlaştırılan ücreti öderlerdi⁵⁵⁹. Bu işlerin dışında köylüler kendilerinin ihtiyaçları olan tarımsal faaliyet ile küçük ve büyükbaş hayvan bakımıyla uğraşırlardı. Bu uğraşlarının neticesini iyi şekilde almak için çaba gösterirlerdi.

Geceler ise genelde belirli bir evde toplanılır ve sohbet edilirdi. Bu sohbet esnasında nargile çekilir ve kahve içilirdi. Sohbetlerin konusu ise genel olarak dini ve kahramanlık menkıbeleri olurdu. Bu duruma tanık olan Alman asıllı Karl Koch, Kars ahalisinden Bekir Ağa adlı birisine misafir olmuş ve gördüklerini eserinde de kaydetmiştir. Seyyah, misafir olduğu evin herkese açık olduğunu, her akşam

⁵⁵⁷ *ES*, 1288, s. 149.

⁵⁵⁸ *ES*, 1288, s. 162.

⁵⁵⁹ Ersoy, s. 239–240.

Müslümanların buraya tütün ve kahve içmek için geldiğini bunların sayısının 10-12'den aşağı olmadığını kaydederek sohbetin de bu vesile açıldığını belirtmektedir⁵⁶⁰. Bu durumun her akşam maddi durumu iyi olan birinin evinde her mahallede yapıldığı düşünülmektedir. Kars'a gelen bazı Avrupalı seyyahlar aracılığı ile onların ülkesi ve yaşantıları hakkında bilgi sahibi olmak da bu sohbetlerin ortak konusu olabilmekteydi.

Yeniliklere ahalinin bakış açısı genelde hoş değildi. Ahalinin bir kısmı ataları gibi bir hayat sürmekten memnun idiler. Yenilikler yaşam tarzlarında fark edilecek derecede bir düzelme meydana getirirse veya yeniliklerin faydasını görmüş olsalar bile sadece bir yenilik olduğu için kabule pek yanaşmıyorlardı. Mevcut yaşamlarının devamını sürdürüyorlardı. Ahalinin bir kısmı da yenilikler sonucu durumlarının kötüleşeceği ve mallarının zorla ellerinden alınacağından korktuklarından yenilik denilince kaçıyorlardı⁵⁶¹.

Günlük yaşamda kadının, ev işleri ve yemek pişirmenin dışında büyük bir sorumluluğu bulunmuyordu. Özellikle kış hazırlığı için duvarlara tezek yapmak veya çeşmelerden su taşımak işlerinin önemli bir kısmını oluştururdu⁵⁶². Evden dışarı çıktıklarında yüzleri daima peçeli olurdu⁵⁶³. Kız çocukları okula gönderilmezdi. Gerekli dini eğitim kız çocuklarına evlerde aile bireyleri tarafından verilirdi.

Kars hudutta bulunması nedeniyle kadınları iç bölgelerde bulunan kadınlardan farklı olurlardı. Huduttaki mücadele ve savaşlar nedeniyle her türlü acıyı yaşadıklarından olumsuzluk ve yokluklara karşı daha dayanıklı olup, gerektiğinde cephede erkeğinin yanında olmaktan imtina etmezlerdi. Bu durumun örnekleri tarihimizde hep görülmüştür.

Bu doğrultuda Mehmed Arif Bey, 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kars'ta yol sormak amacıyla karşılaştığı yaşlı bir kadından yolu sorduğunda, kadın, Mehmed Arif Bey'in asker olduğunu ve kaçtığını zannederek, kendisine yaptığı hakareti; *"Bu kadar zaman ikramımızı gördünüz. Sizi kışın besledik, giydirdik, hürmet ettik. Evlerimizi size verdik. Bunun sebebi, işte böyle bir günde dinimizi, malımızı, ırzımızı, memleketimizi düşmana teslim etmemeniz içindi. Şimdi düşman gelir gelmez nereye*

⁵⁶⁰ Koch, s. 458

⁵⁶¹ Ersoy, s. 240.

⁵⁶² BOA. İ.MVL. 465/21060–1

⁵⁶³ Kırzioğlu, 1855 Kars Zaferi, s. 111.

*kaçıyorsunuz? A hainler A bilmem neler!... diye haykırıyordu*⁵⁶⁴, ifadesiyle, Kars kadınlarının ruh halini tasvir etmektedir.

Mehmed Arif Bey; *“Serhat şehirlerinin halkı bir başka oluyor. Yüzlerce savaş görmüş olmalarından ileri gelmeli, bir tehlike işareti alınca hiç çekinmeden, askerin yardımına, savaşa koşuyorlar. İçlerinde yer yer, ekmek, su taşıyan, erkekleri teşvik eden kadınlara da rastlanıyordu,*⁵⁶⁵ kaydını düşerek Kars'ta gördüğü kadınların ruh hallerini yansıtmaya çalışmaktadır. Yine, Mehmed Arif Bey Kars'ta gördüğü kadınlardan bahsederken; *“Serhad de ki memleketlerin kadınlarında başka bir hal var. Memleketleri yüzlerce harp vakasının cereyan ettiği yerler olmasından mıdır, nedir; bunlardan bazılarının haline bakanlar, o vücudun, mutlaka şeci ve hamiyetli bir erkek ruhu taşıdığına hükmederler,*⁵⁶⁶ der. Bu intibalar göstermektedir ki eğitim, evde yapılmış olsa bile kadınların milli ve manevi değerlere sahip çıkacak şekilde yetiştirildiğini, Kars'taki kadınların her bakımdan güçlü ve bilinçli bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir..

XIX. yüzyılda Osmanlı Türk toplumu her alanda olduğu gibi kadınlarında yavaş sosyal hayata katılımını sağlandığı bir asır olmuştur. Bu asırda İstanbul merkez olmak üzere yavaş da olsa kız çocuklarının okula gönderilmeğe başlandığı görülüyordu. Tanzimat Dönemi eğitim sisteminde Osmanlı Devleti'nde inâs rüşdiyeleri açılarak kız çocuklarına eğitim olanağı sağlanmış, asrın sonuna doğru kız çocuklarına yönelik olan okul, lise seviyesine yükseltilmiştir⁵⁶⁷. Osmanlı Ülkesi'ndeki eğitim alanındaki bu gelişmeler, Kars'ın İstanbul merkezden uzak olması ve 1878'de Rus istilasına uğraması nedeniyle kız çocuklarının eğitime yansımamıştır.

4.2. MİSAFİRPERVERLİK

Müslüman Türk Toplumu'nun en büyük ve göze çarpan hasletlerinden birisi hiç şüphesiz misafirperverliktir. Bu duruma yerli ve yabancı çok sayıda kaynak vurgu yapmaktadır. Evliya Çelebi 1647'de Kars'ta gördüğü misafirperverliği; *“Kars'ta Dar ül-Kura ve aşevleri yoksa da soylu aileleri çok cömert olduklarından, gelip gidenler*

⁵⁶⁴ Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, (Haz.: M. Ertuğrul Düzdağ), İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 154.

⁵⁶⁵ Mehmed Arif Bey, s. 65.

⁵⁶⁶ Mehmed Arif Bey, s. 157.

⁵⁶⁷ İlber Ortaylı, *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008, s. 71.

için nimetleri boldur. Yabancılara çok lütuf ve ikramda bulunurlar,"⁵⁶⁸ düşüncesini belirterek, Kars ahalsinin misafirperverliğini övmektedir.

Kars'a gelen ve Müslümanlara karşı önyargısız olan seyyahlarda bu duruma tanık olmuşlardır. 1843'te Kars'a gelen Karl Koch misafir edildiği ev sahibi hakkında; "*Misafir edildiğimiz Bekir Ağa'nın evinde halılarla ve her iki tarafı divanlarla döşeli konforlu bir oda verdi. Soğuktan içeri girdiğimizde ellerimiz ayaklarımız çok üşümüştü, ocak hemen yakıldı ve biz çok rahatladık. Ev sahibimiz güler yüzlü ve hoş sohbetti. Bizi memnun etmek için elinden gelen her şeyi yapmaktaydı. Sofrada önümüze bol yemek getiriyorlardı ama yemeklerin geneli çok yağlıydı, çok yemekten zayıf midem artık kaldıramaz olmuştu. Nazik bir yapıda olan ev sahibimiz yemekte bizimle latifeler edip duruyordu,*" şeklindeki anısını naklederek misafirperverliğe vurgu yapmaktadır. Yemeklerin yağlı olması dışında, seyyahın durumundan oldukça memnun olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca seyyah, Türk misafirperverliğinin bir yansıması olarak Kars Mutasarrıfı Yusuf Paşa'nın, çantalarını gizlice yoklatması ve fazla paraları olmadığını anlayınca maddi olarak yardımda bulunmasını, kendilerine kılavuzluk eden kişiye para almadan Rus hududuna kadar götürülmelerini emretmesini ifade etmektedir⁵⁶⁹.

1877-1878'de Kars'ı ziyaret eden Fred Burnaby ise Kars'a vardığında savaş dönemi olmasına rağmen Kars Valisi'nin konağına misafir olmuş ve valinin kendisine bir oda verme nezaketinde bulunduğunu belirtmiştir⁵⁷⁰. Bu dönemde şehre on binlerle ifade edilen asker konuşlandırılmasına rağmen bir İngiliz seyyah ve ekibinin misafir edilmesi ve ihtiyaçlarının karşılanması gerçekten takdire şayan bir durumdur. Bu savaşta İngiltere tarafsızlığına rağmen İngiliz seyyah ve ekibine bu misafirperverlik gösterilmiştir.

Müslüman Türklerin bu iyi niyetine rağmen çeşitli vesilelerle Kars'a gelen seyyahlar Kars'taki Hıristiyan ailelere misafir olmayı tercih etmişlerdir. Bu durum, onların önyargılı bir zihniyete sahip olduklarını göstermektedir. 1836'da Kars'a gelen coğrafyacı ve yerbilimci William John Hamilton bunlardan birisidir. Kendilerine tahsis edilen eve götürülen seyyah, bu evin bir Türk'e ait olması üzerine hayal kırıklığına uğramıştır. Rum ya da Ermeni evinde misafir edilmeyi daha çok tercih ettiklerini

⁵⁶⁸ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (2. Kitap), s. 169.

⁵⁶⁹ Koch, s. 459-461.

⁵⁷⁰ Burnaby, s. 348.

belirten seyyah gayri Müslimlere ait evlerde misafir olduklarında daha az olumsuz durumla karşılaştıklarını kaydeder⁵⁷¹. Kars'ı ziyaret eden bu seyyahların giyim-kuşamı ile elbise aksesuarları ve davranışları Kars'taki ahalinin giyim-kuşamından farklı olması yerli Türklerde merak uyandırıyordu. Seyyahların bu meraktan rahatsız oldukları anlaşılmaktadır.

Ancak aynı durumda bir Türk seyyah kendi kültürüne ait giyim-kuşamla Avrupa'nın herhangi bir şehrinde bir Hristiyan aileye misafir olsa onlar da Türklerin gösterdiği merakın aynısını büyük ihtimalle sergilerlerdi.

4.3. VATANSEVERLİK

Milli ve manevi değerlerin bilincine ulaşmış her millette, vatanseverlik kuşkusuz vardır. Ancak bazı milletlerde bahsedilen değerlerin önemi çok farklıdır. Bu toplumlardan birisi hatta en önde olanı Türk toplumdur. Tarihi olaylar göstermektedir ki, Türkler, dinlerini, vatanlarını ve hürriyetlerini korumak için yeri geldiğinde aziz bildikleri her şeyi feda etmekten çekinmeyen bir düşünce ve ahlaka sahiptirler. Vatani, milli ve manevi değerlerin hür olarak yaşatıldığı, kederin, sevincin ve refahın paylaşıldığı kutsal bir varlık olarak algılamışlardır. Bu anlayış, Osmanlı Ülkesi'nin her yerleşim yerinin ahalesinde olduğu gibi Kars ahalesinde de en üst seviyede mevcut idi. Bundan dolayı, "*Kars namı anıldığı zaman her Türkün ruhunda kahramanlık hisleri uyanıyor,*"⁵⁷² denilmektedir. Bu söz, düşmanla yaşanmış olan vakalarda Kars ahalesinin gösterdiği vatanseverlik ve kahramanlığın en sade ancak en anlamlı biçimde izah edilmesidir.

Kars ahalesi vatanseverliğini sadece sözle değil, yeri ve zamanı geldiğinde malı ve canı ile de göstermiştir. Bu doğrultuda Evliya Çelebi, Kars'taki ahali ve askerden bahsederken; "*cümle kale neferleri 'benem diger nist' (benim diğeri yoktur) diyen kuldur. Bu serhadlerde Van Kulu, Kars ve Ahıska Kulu şecaat ve cesaretleri ile meşhurdurlar,*"⁵⁷³ kaydını düşerek, XVII. yüzyılda Kars ahalesinin vatanseverliğine ve vatan savunmasında gösterdikleri cesaret ve kahramanlığa vurgu yapmaktadır.

XIX. yüzyılda yapılan Osmanlı-Rus savaşlarında Kars cephe hattı olmuştur. Bu savaşlarda Kars ahalesi vatanseverliğini her daim ıspatlamıştır. Bu doğrultuda Kars

⁵⁷¹ Hamilton, s. 192–193.

⁵⁷² Nihat Mete, "Sesleniş", *Kars Kalesi Dergisi*, Kars'ı Kalkındırma Derneği Yay., (1964) s. 9.

⁵⁷³ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (2. Kitap) s. 168.

etrafında cereyan eden, 1828–1829, 1853–1856 ve 1877–1878 savaşlarında, bütün olumsuzluklara rağmen Kars ahalisi vatanseverliğini en üst seviyede göstermiştir. 1855’de Kars’ı muhasara eden Ruslara karşı Karanlı gönüllülerinin başında yer alan Osman Ağa, Ordu Müşiri’nin çadırı önünde toplanarak kendilerine savaşıacak yer göstermesini isteyerek, kesinlikle para istemediklerini belirterek, “*Biz Karanlıız para için değil, dinimiz ile namusumuz için savaşıyoruz. Siz bize baş olacak subaylar ile cephaneye verin, ne yapılacağını gösterin, inşallah içimizde korkak bulamayacaksınız*”⁵⁷⁴, kaydını düşerek, ahalideki vatanseverliğin en büyük örneğini açık şekilde ifade etmiştir. Kars ahalisi generalden önce kars Mutasarrıfı Vezir İsmail Paşa’ya müracaat etmiş ancak ondan pek yüz bulamamış olmaları ve tahkir edilmeleri üzerine böyle bir yola başvurmuşlardır.⁵⁷⁵

Yine ahali, Kars üzerine gelen Ruslara karşı hınçla dolmuş ve heyecanlanmışlardır. Bütün şehir ahalisi ellerine geçirdikleri silahlarla 16 Haziran 1855’te tabyalara koşmuştur. Hatta 13–14 yaşlarındaki yeni gençlik çağına gelmiş olanlar bile bu heyecana kapılarak tabyalara savaşımaya gidenlere katılmıştır. Evlerin üstüne çıkan kadınlar, askerlere; “*Allah kılıçlarınızı keskin etsin! Bizi unutmayın; size dua ediyoruz. Kâfirler ile savaşın! Allah sizi muvaffak etsin*”⁵⁷⁶ diyerek, dualar ve maneviyatı güçlendiren sözleri yüksek sesle dile getirmişlerdir. Bu mücadelede, Kars’ın Müslüman Türkleri canlarını feda etmekten çekinmemişlerdir. Ruslar, Sivastopol’de Osmanlı ve müttefikleri karşısında aldıkları ağır yenilginin intikamını almak istemişlerdir. Bu nedenle komutası Muravyev’de olan 54 bin kişilik Rus kuvveti, 29 Eylül 1855(17 Muharrem 1272’de)’te Kars Kalesi ve tabyalarına karşı büyük bir saldırı başlatmıştır. Bu saldırı esnasında Kars’taki Osmanlı askerlerinden, 300 şehit, 650’ye yakın yaralı verilmiştir. Bu şehit ve yaralılar arasında, Kars ahalisinden 70’i şehit olmuş, 230 kişi de yaralanmıştır. Ahaliden şehit olanların, 9’u ulema (hoca) ile

⁵⁷⁴ Humphry Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, London, 1856, s. 248.

⁵⁷⁵ Kars Mutasarrıfı İsmail Paşa’nın savaşmak isteyen Kars ahalisini tahkir ederek geri göndermesi, Başbozuk askerinin uygunsuzluğu halinde cezalandırılmasına dair gelen “Evâmir-i Aliyye”ye dayanmaktaydı. Ancak mutasarrıfın gelen bu emri yanlış anlaması veya yorumlaması nedeniyle gönüllü olan Kars ahalisini Başbozuk Asker sınıfında algılaması neticesinde meydana gelmiştir. 9 Şaban (7 Mayıs 1854) Tarih ve 504 sayılı Takvim-i Vakayi Gazetesi.

⁵⁷⁶ Sandwith, s. 252.

sulehadan (dindarlardan) oluşmaktaydı. Bu şehitler içinde tabyalara su, ekmek ve cephane taşıma gibi işlerde hizmet eden Karanlı kadınlardan da 6'sı şehide olmuştur⁵⁷⁷.

Karanslıların 1855'teki vatanseverlikleri, Sultan Abdülmecit tarafından da takdir edilerek bir emr-i âli yayınlanmış olup, muhtevası şöyledir;

“Tevki-i Ref-i Hümayûn'um vâsıl olunacak ma'lûm olaki, Muharebe-i hazıra'nun bidâyetünden berü Kars ahâlisinin izhâr ettikleri me'ser-i sadâkat ü hamiyet üzerine Kars'ın düşman tarafından muhâsarasundan berü bil-cümle ahâli, kaffe-i ahvâlde asâkir-ü şâhânemün metâneti ile berâber şecâ'at ü basaletlerinde dahi hissedar olarak alelhusûs muharremin onyedinci günü Kars üzerine düşmenün vuku'bulan hücumuna mukavemet de Asâkir-i Şâhânem'le umûm ahâli yek-cihet olarak vatanları uğruna cân siperâne hizmet edüp, tarihlerde yazılacak bir muzafferiyet'ün husûlünde dahi hisseyâb-ı mefâret oldukları misüllü hizmet-i vakı'aları nezd-i şâhânemde ziyâdesiyle takdir olunarak cümlesini du'a-yi bil-hayr-i mülûkanem ile yâd eylediğimden..”⁵⁷⁸

muhtevası ile Kars ahâlisinin vatanseverlikleri ve fedakârlıkları takdir edilerek övülmüştür. Bu suretle Kars ahâlisinin vatanseverliği devletin en üst yöneticisi tarafından tasdik edilmiştir⁵⁷⁹. Padişah dışında Osmanlı Hükümet yetkilileride Kars'taki asker ve ahâlinin göstermiş olduğu kahramanlık ve vatanseverliği takdir ederek teşekkürlerini havi bir mazbatayı, Takvim-i Vakay-i Gazetesi'nde neşretmişlerdir.

Kars ahâlisi savaş dönemlerinde, nakliye, gıda ve diğer bazı ihtiyaç duyulan eşyanın sıkıntısını çeken Osmanlı Ordusuna malları ile de hizmet etmişlerdir. Yetersiz kalan nakliye araçlarının temininde Kars şehir ahâlisi ve köylüleri sahip oldukları nakliye araçlarını ordunun hizmetine vererek büyük bir fedakârlık örneği sergilemişlerdir. Gıda sıkıntısı ortaya çıktığında kendi ihtiyaçları için ayırdıkları yiyecek maddelerini istenildiğinde orduya vermişlerdir. Hatta Kırım Savaşı döneminde ahâlinin elinde ne varsa mübaâyâ sistemiyle satın alınmış ve parası sonradan ödeneceği söylenmiştir. Ancak savaş sonrasında devletin ekonomik açıdan zor durumda olması ve ödemeleri H.1279 (M.1863)'a kadar yapamaması üzerine alacaklarını devlete bağışlamışlardır⁵⁸⁰. Bununla birlikte Kars mutasarrıfı ile Karanlı zenginlerin Kars'taki

⁵⁷⁷ 26 Rebi'ül Evvel 1272 (6 Aralık 1855) tarih ve 534 sayılı Takvim-i Vakay-i Gazetesi; Kırzioğlu, 1855 Kars Zaferi, s. 157.

⁵⁷⁸ BOA, İ.MMS, 16/645-2; Kırzioğlu, 1855 Kars Zaferi, s. 187.

⁵⁷⁹ 3 Safer 1272(15 Ekim 1855) tarih ve 760 sayılı Ceride-i Havâdis Gazetesi.

⁵⁸⁰ BOA. MKT. MHM. 258/52.

süvari bölüğü ve topçu takımının ihtiyaçlarının karşılanması için 2.500 kuruş yardımda bulunmuşlardır H.1280 (M.1864)⁵⁸¹. Hatta Karslı Tüccar Sadi Bey hazineye nakit olarak yardımda bulunmuş⁵⁸² az da olsa katkı sağlamıştır.

Kars'ın İstanbul merkezinden uzakta olması, yüzlerce yıl ihmal edilmesi ve bu süreçte onlarla ifade edilen muhasara ve istila görmesine rağmen Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığı ve vatanperverliği devam etmiştir. Kars ahalesinin vatanperverlikleri devletin resmi kayıtlarına da girmiş ve padişah tarafından da takdir edilerek O dönemde Osmanlı Ülkesi'nde hiçbir şehre verilmeyen “Gazilik” unvanı verilmiş ve “Kars Madalyası” darp edilerek, bir vapura da Kars adı verilmiştir.

Savaş esnasında Kars ve kazalarından toplanan zahire ve hayvanların bedelini devlet ödemedi zorluk çekince, Kars Sancağına bağlı kazaların ahali, Anadolu ordusundan alacakları olan 300.220 kuruştan bir yük dört yüz (100.400) kuruşluk kısmını bir hizmet-i fâhire olmak üzere hazineye bağışlamışlardır⁵⁸³. Bununla birlikte 1855 Rus istilasından sonra asayiş sağlamak için oluşturulan süvari bölüğü ile topçu takımına Kars Valisi Emin Paşa ile bazı servet sahibi kimseler tarafından sekiz adet at bağışlanmıştır⁵⁸⁴.

Müslüman Türklerin gösterdiği yardımlar Hristiyanlara da örnek olmuş, bu doğrultuda Kars'ın muteber tüccarlarından ve Katolik milletinden Şişman Agop Ağa adlı biri hazineye 1.040 (bin kırk) kuruş kavaim-i nakdiye bağışında bulunmuştur. Şişman Agop'un yardımının maddi durumu yerinde olan diğer vatandaşlara da örnek olması amacıyla Takvim-i Vakayi'de yayınlanması istenilmiştir⁵⁸⁵.

4.3.1. Kars Madalyası

Madalya, İtalyanca “madaglia” kelimesinin Türkçe söyleniş şekli olup, bir özveri, başarı veya yararlılık karşılığında devletin bu olumlu davranışı ödüllendirmek, başkalarını da aynı asil davranışa özendirmek ve örnek olması amacıyla verilen ve

⁵⁸¹ BOA. A. MKT. MHM. 269/68.

⁵⁸² BOA. A. MKT. MHM. 393/8.

⁵⁸³ BOA. A.MKT. MHM. 258/68.

⁵⁸⁴ BOA. A.MKT. MHM. 269/52.

⁵⁸⁵ BOA. A.MKT. MHM. 419/93.

çoğunluğu metalden yapılmış, verilme amacının etkisine, verilen kişinin konumuna göre altın, gümüş, bakır ve pirinçten olabilen taltif sembolüne verilen isimdir⁵⁸⁶.

Osmanlı Devleti'nde madalya ilk defa 1730'da verilmiş olup, "Ferahî madalyası" adını taşımaktadır. Osmanlı Devleti'nin Kars ile ilgili verdiği madalya ise 1855'te altın, gümüş ve bakırdan bastırılan Kars Madalyası'dır⁵⁸⁷.

29 Eylül 1855'te şafak vakti General Muravyev Komutasındaki 50.000 askerden oluşan Rus Ordusu Kars'a hücumu geçmiştir. Rus hücumu yedi buçuk saat süren amansız bir taarruz şeklinde cereyan etmiştir. Bu mücadele esnasında her yaştan kadın ve erkekten oluşan Kars ahalisi'nin Osmanlı Ordusu'nun yanında savaşması neticesinde Ruslar bozgun halinde eski konumlarına çekilmişlerdir. Kars Ahalisi'nin Rus hücumu esnasında gösterdiği üstün cesaret, feragat ve kahramanlık neticesinde zafer Osmanlı Ordusu'nun olmuştur.

Bireysel olarak herkese madalya verilmesi o dönem şartlarında zor olduğundan, bu savaşa katılan sivil ve asker ileri gelenleri ile Kars'ta yaşayan her ferdin bireysel olarak onur ve gurur duyacağı, herkesi kapsayan "Gazilik Nişanı (madalyası)" verilmiştir.

Sultan Abdülmecid gönderdiği bir fermanla, Kars'a "gazilik" unvanı ve madalyası vermiştir. Bu madalya İstanbul'da darphanede altın, gümüş ve bakır olmak üzere kestirilmiştir. Bu madalyanın bir yüzünde "Kars 1272" diğer yüzünde Kars Kalesi" resmi bulunmaktadır⁵⁸⁸.

Kars Madalyasını tam olarak tanıtmak gerekirse; Gazilik Madalyası olup, karar tarihi 1855'tir, fiili ihdası 1856'dır. Tuğrakeşi Mustafa Efendi, Hattatı Naif Efendi, Hakkakı James Robertson (1813–1888)'dur. Altından olanın kalınlığı 36.5mm, ağırlığı 35,9 gramdır. Gümüş olarak kestirilen madalya ise, 36,7 mm kalınlığında, 23,75 gram ağırlığındadır. Madalyanın ön yüzünde, "Abdülmeçid Han bin Mahmud El Muzaffer Daima"(Sultan Abdülmecid'in Tuğrası) defne ve meşe dallarından meydana getirilmiş

⁵⁸⁶ Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügâtı*, s. 204; *İstiklal Madalyası Tarihçesi ve Tanımı*, Türkiye Muharip Gaziler Derneği Yay., Ankara 1983, s.3; Cihat Göktepe, "İstiklal madalyası Alan Karşılıklar (İstiklal Madalyası Defterine Göre), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, *Atatürk Dergisi*, cilt: 3, sayı: 4, (2003), s. 91.

⁵⁸⁷ Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügâtı*, s. 204–205.

⁵⁸⁸ 5 Receb 1272 (12 Mart 1856) tarih ve 535 sayılı Takvim-i Vakâyi Gazetesi; Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, s. 551.

çelenk içindedir. Arka tarafında ise Kars 1272 (1855), Osmanlı Bayrağı'nın dalgalandığı Kars Kalesi ve şehrinin görünümü yer almaktadır⁵⁸⁹.

Kars'ın gazilik unvanını ihtiva eden Ferman-ı Hümayun Kars Mutasarrıfı ve Kaymakamı olan Hacı Süleyman Ağa'ya, Anadolu Orduy-u Hümayunu Müşiri Hakkı İsmail Paşa tarafından yazı ile teslim edilmiştir⁵⁹⁰.

Madalya ve bazı muafiyetler tanınmasını ihtiva eden belge metni şöyledir;

“Hâlâ Anadolu Orduy-ı Hümâyûnum kumandanı ve Mecidiye Nişanı Hümâyunumun birinci rütbesine haiz ve hamili vezirdarım Mehmed Vasıf Paşa ve Kars Sancağı Mutasarrıfı vezirim İsmail Paşa ecli'l-ileyhiye Hüküm ki;

Muharebe-i hazirenin bidâyetinden berû Kars ahalisinin izhar eyledikleri mâsir-ii sadakat ve hamiyet üzerine Kars'ın düşman tarafından muhasarasından berû bilcümle ahali kâffe-i ahvâlde asâkir-i şahanemin mütaâbıyla beraber şecaât ve leyâletlerinde dahi hissedar olarak ale'l-husûs Muharremin on yedinci günü Kars üzerine düşmanın vukubulan hücumuna mukavemette asâkir-i şâhânemle umûm âhâli yekvücut olarak vatanları uğurunda cânsiperâne hizmet idüp tarihlerde yazılacak bir muzafferiyet husûlünde hisseyab-ı mukarenet oldukları misüllü hizmet ve 'ikâları nezd-i şâhânemde ziyâdesiyle takdir olunarak cümlesini re'y-i bil-hayr-i mulûkanem ile yâd eylediğimden başka işbu hizmet'ül-mukarenetin mükâfatı olmak üzere esnay-ı harb de ve harbin hitâmından sonra üç sene müddet Nefs-i Kars Âhâlisinin kaffe-i tekâlifden muaf olunmalarına ve böyle vesile ile hizmet-i askeriyelerini dahi ika eylemiş olmaları cihetiyle kur'a-i askeriyenin bu müddetçe Nefs-i Kars ahalisi hakkında icrasından sarf-ı nazar olunmasına ve esnay-ı harbde yararlığı misüllü olanların derece-i hizmetlerine göre nişanlar itâsıyla taltiflerine irade-i seniyye-i mülûkanem mütealîk olmuş olmağın ilânen âhâli-i merkumeye taltifen Dîvân-ı Hümâyunumdan işbu emru celil ül-şânım isdar ve balâsı hatt-ı hümâyunumla tevşihen irsâl ve tisyar olunmuşdur. İmdi sen ki müşir ve mutasarrıf-ı müşâr-ün-ileyhüma siz bu emr-u alî-î şânım umum ahali muvacehesinde kırâat ile hizmet ve 'ikâlarının ne veçhile takdir olunduğunu cümlesine tefehhüm ve işâat eyledikten sonra cümlesinin evlâd ve ahfadına mucib-i iftihâr olmak için sicill-i mahkemeye kayd ile irâde-i seniyye-i mulûkânemin infâz-ı ahkâm-ı

⁵⁸⁹ Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İsa Akbaş Koleksiyonu, İstanbul 2004.

⁵⁹⁰ BOA. İ. DH. 358/23661; Ayrıca Bkz. Kırzioğlu, 1855 Kars Zaferi, s.197.

*celilesine müsâraât eyliyesiz*⁵⁹¹. Kars ahalisinin övülmesinin yanında, üç yıl bütün vergilerden muaf tutulmuş ve ahalden üç yıl asker alınmayacağı bildirilmiştir. Bu durumun mahkeme siciline işlenmesi istenerek olay hukukileştirilmiştir. Kars ahalisi dışında, Osmanlı Padişahı'nın övgüsüne mazhar olan bir başka şehir ve ahalisi çok nadirdir.

Vergi ve askerlikten af konusu sadece Kars'ta kalan ahali için geçerli olmayıp savaş esnasında göç edenleri de kapsamaktaydı. Bu doğrultuda Erzurum, Pasinler ve Tercan kazalarına hanelerini nakledenler de vergi affi kapsamına 1275 (1859) senesinde alınmıştır. Bu durumda olanlar, H.1272–1273–1274(M.1856-1857-1858) senelerine ait ve vermekle yükümlü oldukları 13.522,5 kuruş vergi affedilmiştir. Bu affa sebep yine üzerlerinde emval ve hayvanlarından bir şey kalmaması gösterilmiştir⁵⁹².

Kars ahalisinde Padişahın kendilerine olan bu teveccühünü karşılıksız bırakmamış ve hazırladıkları bir teşekkürnameyi İstanbul'a göndermişlerdir⁵⁹³.

4.3.2. 1855 Kars Zaferinde Madalya Alanlardan Bazıları

Kars'ta muharebelerde bulunan gerek zabitan ve gerek askerden yararlığı görülenlere verilmek üzere Mecidiye Nişanı ile Sadakat-ı Askeriye nişanları için emir verilmiştir⁵⁹⁴. Bunun için Kırım, Silistre ve Kars cephelerinde savaşan asker ve yararlığı görülen memurlar ile herhangi bir şekilde hizmeti görülenlere verilmek üzere kırk bin madalya kestirilmesi için darphane-i amire görevlendirilmiştir⁵⁹⁵. Kestirilecek madalyalar dört çeşit olup, üç çeşidi hususi ve bir çeşidi ise umumi olarak tasnif edilmiştir⁵⁹⁶.

1855 Kars Zaferi'nin kazanılmasında üstün hizmetleri görülen ve padişahın övgüsüne layık olan kumanda heyetinden Mehmed Vasıf Paşa'ya bir adet murassa kılıç (murassa seyf), Kerim Paşa ile Vilyams(Williams) Paşa'ya ikinci rütbeden Mecidiye Nişanı Hümayunu ve birer kıta kılıç ihsan edilmiştir⁵⁹⁷.

⁵⁹¹ BOA. DUİT. 38/31–2.

⁵⁹² BOA. İ.MVL. 421/18452.

⁵⁹³ Kırzioğlu, *1855 Kars Zaferi*, s. 198-201.

⁵⁹⁴ BOA. DUİT. 38/31–3.

⁵⁹⁵ BOA. DUİT. 38/27–2.

⁵⁹⁶ BOA. DUİT. 38/27–1.

⁵⁹⁷ BOA. DUİT. 38/31–3.

Kars, Rus istilasına düştükten sonra da Kars'ta hizmet edenlere madalya verilmesi devam etmiştir. Bu doğrultuda, Kars'ın düşmesi üzerine Erzurum'a gelen Asâkir-i Nizamiye ve rediflerin miktarı beş bin sekiz yüz altmış sekiz kişidir. Bunların dışında, Asâkir-i Muvazzafa zabitanı ve Kars ahalisinden bin altı yüz iki kişi de Erzurum'a gelmiştir. Bunlar için yedi bin dört yüz seksen yedi adet madalya Selim Paşa tarafından talep edilmiştir⁵⁹⁸.

Asker ve memurların dışında Kars ahalisinden madalya alanlar da bulunmaktadır. Bu doğrultuda, Kars hanedanı kadiminden ve uhdesinde istablı amire payesi bulunan Medet Bey savaşta gösterdiği hüsnü hizmetlerden dolayı kendisine dördüncü rütbeden mecidiye nişanı verilmesi Kars Meclisi tarafından görüşülmüş ve Kars Mutasarrıfı Mehmed Takiyüddin Paşa tarafından İstanbul'a yazılmıştır. Yazıda Medet Beyin Şüregel'deki konağı ile bütün mal varlığının da Ruslar tarafından yakıldığı ve yağmalandığı da belirtilmektedir⁵⁹⁹. Bu durum, İstanbul tarafından araştırıldıktan sonra bahsi geçene madalya verilmesi uygun bulunmuştur⁶⁰⁰.

Yine Kars'ın Halil Efendi Mahallesi ahalisinden Şimşir oğlu Mehmed Efendi 1855'te Tahmasp Tabya etrafında cereyan eden muharebeye katılmış ve sağ memesinin üstünden kurşun yarası almıştır. Kurşun isabeti neticesinde üç kaburgası kırılmış ve sakat kalmıştır. Kendisine Dördüncü Rütbeden Mecidiye Nişanı verilmesi ve maaş bağlanması hususunda Kars Meclisi'nde yapılan görüşme⁶⁰¹ ve karantina tabibinin yapmış olduğu muayene neticesinde⁶⁰² durumu anlaşılmiş olduğundan İstanbul'a yazılmıştır.

Muharebede hizmeti görülen bazı tüccara da madalya verilmiştir. Bunlardan biri Kars ahalisinden ve muteber tüccardan olan Kurbanzade İsmail Ağa'dır. İsmail Ağa, Anadolu Orduyu Hümayunu Müşirliğine verdiği istida da kendisine kapıcıbaşılık rütbesi tevcihi veya Beşinci Rütbeden Mecidiye Nişanı ihsanı buyrulmasını istemiştir⁶⁰³. Durum Seraskerlik makamına sunulmuş ve oradan onay alındıktan sonra tezkiresiyle sadarete arz edilmiştir⁶⁰⁴.

⁵⁹⁸ BOA. DÜİT. 38/27-7.

⁵⁹⁹ BOA. İ. DH. 427/28278-2.

⁶⁰⁰ BOA. İ. DH. 427/28278-5.

⁶⁰¹ BOA. İ. DH. 406/26843-1.

⁶⁰² BOA. İ. DH. 406/26843-2.

⁶⁰³ BOA. İ. DH. 429/28329-1.

⁶⁰⁴ BOA. İ. DH. 429/28329-2.

Yukarıda adı verilenlerin dışında Kars'tan madalya alanlardan bazıları;

Kars Müftüsü Hasan Efendi'ye, Üçüncü rütbeden Mecidiye Nişanı, Kars Sancağı meclis azasından ve memleket eşrafından Vehbi Said Efendi'ye, Beşinci Rütbeden Mecidiye Nişanı ve ek olarak “Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşılığı”, Kars hanedanından ve meclisi azasından Mehmed Sani Bey'e Beşinci Rütbeden Mecidiye Nişanı ve ek olarak “Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşılığı”, Kars hanedanından ve meclisi azasından Karahanzade Mustafa Efendi'ye Beşinci Rütbeden Mecidiye Nişanı ve ek olarak “Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşılığı”, Rütbe-i Râbi'a ashabından ve Kars Meclis Azası'ndan Hacı Abdullah Efendi'ye bir kıta Beşinci Rütbeden Mecidiye Nişanı, Uhdesinde “İstabl-ı Amire” payesi bulunan Kars Mutasarrıfı ve Kaimakamı Hacı Süleyman Ağa'ya Dördüncü Rütbeden Mecidiye Nişanı, Kars'ın Azad Karyesi hanedanından Hüseyin Ağa'ya yaptığı başarılı istihbarat faaliyetleri nedeniyle Beşinci Rütbeden Mecidiye Nişanına hak kazananlardandır. Bunun yanında birçok kimse unvanlarla taltif edilmiştir⁶⁰⁵. Bu ödüllendirmelerden de anlaşılacağı üzere, Rus esaretine düşmemek için Kars ahalisi, Osmanlı Ordusu'nun yanında can ve malları ile hizmet etmişlerdir.

4.4. VAKIFLAR

Osmanlı sosyal hayatında önemli hizmetler gören kurum vakıflardır. Maddi bir karşılık beklemeden başkalarına yardım etmek gibi ulvi ve manevi düşüncenin mahsulü olan vakıf müessesesi, asırlar boyunca İslâm ülkelerinde büyük bir önem kazanmış, toplumsal ve ekonomik hayat üzerinde derin etkiler bırakmış sosyal dayanışma kurumudur⁶⁰⁶. Vakfın sosyal yaşamdaki rolü, yalnız şahsi hayırseverlik duygusundan kaynaklanan bir dayanışma değildir. Günümüzde devletin çeşitli organları tarafından yerine getirilen birçok kamu hizmeti Osmanlı döneminde vakıflar aracılığı ile yerine getirilmekteydi⁶⁰⁷. Osmanlı sosyal hayatında; yolların, köprülerin yapımı ve ihtiyaç duyulan kullanılabilir suyun temini, hastanelerin yapımı ve fakirlere yardım gibi sosyal yardımlaşma faaliyetleri, medreselerin, kütüphanelerin inşası, burada çalışan ulemanın maaşları, talebelerin ihtiyaçlarının karşılanması, cami, mescit yapımı gibi hizmetlerin

⁶⁰⁵ Kırzioğlu, *1855 Kars Zaferi*, s. 203–204.

⁶⁰⁶ Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İFAV Yay., İstanbul 2003, s. 278.

⁶⁰⁷ Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi II*, OSAV Yay., İstanbul 1996, s. 50.

gerçekleştirilmesi vakıflar tarafından yerine getirilmekteydi⁶⁰⁸. Bu nedenle vakıflar, Osmanlı sosyal yaşantısında önemli rol oynayan kurumların en önde gelenidir.

Vakıf sözcüğü, Arapça kökenli olup, lügat anlamı, duruş, durmak, durdurmak, alıkoymak ve ayakta beklemek anlamlarını taşır⁶⁰⁹. Yani bir şahsın kamu yararı için malının bir kısmını veya tümünü alım-satım, veraset ve benzeri şekillerde mülkiyete konu olmayacak biçimde kendi mülkünden çıkarmak suretiyle toplumun istifadesine sunmasıdır. Bu ise kamu ve özel mülkün haricinde üçüncü bir mülkiyet ortaya çıkarmaktadır ki bu da vakıf mülkiyetidir. Bu mülkiyetin en önemli özelliği ise idari ve mülki açıdan bağımsız olmasıdır. Vakıf kurma şartlarına haiz kişiler vakıf kurmak istedikleri zaman, nizamname denebilecek bir belge tanzim etmekteydiler, bu belgeye vakfiye adı verilirdi. Vakfiye; vakfın kuruluş amacını, vakıf için tahsis edilen mülklerin cinslerini, elde edilen gelirlerinin miktarı ve bunların hangi amaç doğrultusunda ve nasıl sarf edileceğini, vakfın idari ve personel rejiminin nasıl olacağını düzenleyen belgedir. Herhangi bir vakfiyenin geçerliliği kadı sicillerine işlendikten sonra resmiyete dönüşürdü. Ayrıca bu vakıflara ait vakfiyeler İstanbul'da defterhanenin ilgili bürolarında da kayıt altına alınmaktaydı⁶¹⁰. Kars'ta sosyal hayattan doğan bazı ihtiyaçların yerine getirilmesinde vakıflar önemli hizmetler görmekteydiler. Kars'ta bulunan vakıfların biri dışında hemen hemen tamamına yakını devlet adamları ve bir şekilde devletle bağlantısı olan kişiler tarafından kurulmuştur. Bu durum o dönemde Kars'ta ahali arasında vakıf kuracak yeterli sayıda zengin olmadığını göstermektedir. Kars'taki vakıfların devlet adamları tarafından tesis edilmesi, idari ve askeri kesim ile halk arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Kars ile ilgili ulaşılan Osmanlı Dönemi vakıfları şunlardır;

Kars'taki Vakıflardan Bazıları

Vakfın Adı

Vakfın Tarihi

Evliya Cami Vakfı⁶¹¹

H.987 (M. 1579)

Ulu Cami Vakfı⁶¹²

H.1189 (M.1775)

⁶⁰⁸ Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, TTK. Yay., Ankara 2003, s. 3.

⁶⁰⁹ Şemseddin Sâmî, *Kamûs-ı Türkî II*, İstanbul 1318, s. 1495–1496.

⁶¹⁰ Hamza Keleş, *H. 988 (M. 1580–1581) Tarihli Erzurum Evkaf Defterine Göre Erzurum Vakıfları*, Ankara 2000, s. 13.

⁶¹¹ *VGMA, d. no: 464/ 34/63.*

Göncüoğlu Cami Vakfı ⁶¹³	H.10.09.1207 (21.4.1793)
Cami-i Cedid Vakfı ⁶¹⁴	H.20.11.1242 (15. 6. 1827)
Dilaver Paşa Cami-i Vakfı ⁶¹⁵	H.10.12.1250 (9. 4.1835)
Süleyman-ı Zaman Bahri Paşa ⁶¹⁶	H.10.03.1256 (13. 4. 1840)
Tosun Paşa Cami Vakfı ⁶¹⁷	H.29.07.1269 (8. 5. 1853)

Bu vakıfların dışında yine bazı vakıflar olup, bunlar XIX. yüzyılda faal halde bulunmamaktaydılar. Kars'ın Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden sonra silsile halinde çalışmaya konu olan XIX. yüzyıla kadar vakıf sisteminin olduğu anlaşılmaktadır.

4.4.1. Kars'ta Bilinen İlk Vakıf: Evliya Cami Vakfı

Vakfiyeleri günümüze kadar ulaşabilmiş olan vakıfların en eskisi ve muhtemel ilk vakıftır. Vakıf, Hicri 987(1579) tarihinde İbrahim Ağa tarafından tesis edilmiştir. Anadolu Kadıaskeri Mevlana İvaz Efendi tarafından vakıf defterine tescil edilmiştir. Kars vakıfları içerisindeki en mühim olanlarındandır. Vakfiyesinde, “ ...sene seb'a ve semanine ve tis'a mie tarihinde asâkir-i islâmiyye feth ve teshiri müyesser olan Kars Kal'asında vâki...” ifadesiyle Kars'ın fetih tarihini 987 olarak vermektedir. Kars Kalesi'nin H. 987 (1579)'de Lala Mustafa Paşa öncülüğünde temelinden yeniden inşası ile şehir, şen ve abat edildiğinde kurulan ilk vakıftır⁶¹⁸. Bu nedenle İbrahim Ağa Vakfı'nın, Lala Mustafa Paşa'nın bu imar ve şenlendirme çalışması esnasında kurulduğu muhtemeldir. Vakfiyesinde, “...merhum Hacı İbrahim Ağa kethüda-i yeniçeriyân-ı dergâh-ı âli ve Ali Bey ser zağarcıyân-ı dergâh-ı âli ve neferât-ı sâire-i yeniçeriyân-ı dergâh-ı âli der kal'a-ı Kars-ı Erzurum...”kaydı vakfın yeniçeriler tarafından kurulduğunu göstermektedir.

Vakfa ait hayratın ise yeniçeriler tarafından inşa edilen cami-i şerif olduğu görülmektedir. Caminin mevkufatı, elli iki oda, bir bozahane, bir fırın olmak üzere beş dükkân, altı ahır, üç taşlı bir değirmen, sayısı belirtilmeyen selhhâne (mezbaha) ve

⁶¹² VGMA, d. no: 489/210.

⁶¹³ VGMA, d. no: 579/ 411/186.

⁶¹⁴ VGMA, d. no: 580/ 359/188.

⁶¹⁵ VGMA, d. no: 580/ 412/233.

⁶¹⁶ VGMA, d. no: 581-1/ 47/50.

⁶¹⁷ VGMA, d. no: 582-1 /204/135.

⁶¹⁸ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi (1451-1590)*, TTK. Yay., s. 320-328; Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)* Türk Tarih Kurumu Yay., s. 274-279.

helâlardan oluşmaktaydı. Bu mülklerden değirmenin, selhâne ve helâların da yeniçeriler tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Vakıftan ücret alanlar ise hatip, vaiz, imam, iki müezzin, kayyım, mektep için muallim ve halife, yasinhân, ammeân, kâtip ve muarraf vb. görevlileri olup, bunların hepsine toplam kırk akçe yevmiye ödenmekteydi. Aydınlatma ve mefruşat için günlük üç akçe, sıbyan mektebinde eğitim gören çocuklara tahsis edilen ekmek için de günlük dört akçe masraf ayrılmıştır⁶¹⁹.

4.4.2. Ulu Cami Vakfı

Vakıf, H.1189 (M.1775) tarihli olup, kurucusu Kars defterdarlarından İbrahim Efendi b. Süleyman'dır. Vakıf, Anadolu Kazaskeri Molla Hasanzâde İshak Efendi tarafından vakıf defterine kaydedilmiştir. İbrahim Efendi, bir hayrat yapmak yerine önceden sur dâhilinde merhum Dilaver Paşa tarafından yaptırılan ve sonraki yıllarda harap hale gelen Ulu Cami'yi yeniden onartmış ve cami bahçesinin batısında yedi hücreli bir medrese inşa ettirmiştir. Vâkfın daha önceden mevcut olan ancak ilgisizlik nedeniyle bazı şahısların kontrolüne geçen malvarlığını şehrin ileri gelen emin ve güvenilir olanlarının şahadetleriyle yeniden tespit ettirmiştir. Bu göre; Kars'ta Büyük Çarşı olarak adlandırılan yerin arazisi, Ulu Cami'ye aittir. Bunun dışında Berber Hacı Osman'ın Evliya Camii Mahallesi'nde bulunan bir kıta berber dükkânı, merhum Hacı Veli'nin yukarı meydandaki saray yakınında bulunan iki adet çulha dükkânı ve merhum Hacı Mahmud'un vakfettiği bir adet kepenk dükkânın vakfa ait olduğu tespit edilmiştir.

Bu mülklerin günlük geliri, elli üç akçe olup, camide vazifeli olan vaiz, hatip, imam, iki müezzin, farraş için tahsis edilmiştir. İbrahim Efendi, caminin tamiri, hücre ve medreselerin yapımlarını müteakiben buralara yeni mülkler vakfetmiştir. Kars Bedesteni, vâkıf tarafından tamir ettirilerek bedestende bulunan otuz sekiz dükkân, bir ahır ve üstünde dört adet oda, Sukapı Mahallesi'nde Kars Çayı'nın batısında olan hamamın 1/3 hissesi, merkeze bağlı Yolgeçmez Karyesi'nde nehir üzerinde bulunan iki göz değirmen ve bir göz sitahanesini vakfetmiştir. İbrahim Bey'in vakıf tesis etmesinden sonra vakıfta müderris, imam, hatip, müezzin, ferraş, câbi, bevvâb ve vaiz istihdam edilmiştir. İbrahim Efendi, müteveli olarak, oğlu ve onun zürriyetinden olanların görevlendirilmesini şart koşmuştur⁶²⁰.

⁶¹⁹ VGMA, d. no. 464/34/63.

⁶²⁰ VGMA, d. no. 489/210.

4.4.3. Göncüoğlu Cami Vakfı

Süleyman Ağa Vakfı, 10 Ramazan 1207 (21 Nisan 1793) tarihinde vasiyet üzerine tesis edilen bir vakıftır. Kars Turnacıbaşı Süleyman Ağa'nın ölümünden sonra damatları, kızları, eşi ve yakın dostu Molla Ahmed'in, merhum Süleyman Ağa'nın vasiyeti olduğuna dair başvurusu ve şahitlikleriyle; "*Medine-i Kars'ın haricinde vaki' Göncü-Zâde Câmî'i Mahallesi sâkinlerinden iken bundan akdem fevt olan Koyuncuklu-oğlu demekle şehir ser-turnayi Süleyman Ağa'nın damad-i muhteremi Saraczâde Faziletlü Mustafa Efendi ve yine mahalle-i mezbûre sâkinlerinden olub, mu'temedkerde-i müteveffa olan râfîü'l-vesika Molla Ahmed İbni Gözek Molla İsmail nâm kimesneler müteveffay-i merkûmun hasren vârisleri ve zevce-i metrukeleri Züleyha Binti Vancezib ve Sulbiye kızları Gülsüm ve Fatma nâm muhadderât taraflardan şahid-i şöhretleriyle vekaleti sâbit müteveffânın diğer damadı Halil Ağa muvacehesinde şöyle takrir-i kelam ve bast-ı ani'l-merâm eylediler ki*"⁶²¹, ifadeleri vakfin nasıl ve kimler tarafından tesis edildiğini açıkça göstermektedir.

Vâkıf, Kars merkezinde; "*Süflâ-i Toylu taraf-i süflâsında vâki' olub tarafeyni Hacı Bekir Zâde'nin mülkü dükkâni ve Cinni-zâde'nin vakfı dükkân ve diğer tarafeyni Halil Bayrakdar damları ve derûn-i sük-i mezbur ile mahdud bir kepenk dükkanini sülüs-i malından badehu vefatihi ifrâz ve vakf olarak*" ayrılmıştır. Ayrıca dükkânlarının gelirlerinden ve malından bir koyunu vâkıfın ruhu için bahar aylarında kesilmesi için ayırmıştır. Berat kandilinde Göncüoğlu Mahallesi'ndeki camide yakılması için her yıl beşer vukiyye aydınlatma yağının verilmesi ile şahsına ait olan buzhaneden buzların alınarak belirli günlerde cami çeşmesinden akıtılması, muhtaçlara buz verilmesi, camide olan iki medrese odasında tahsil yapan öğrenciye her sene altı vukiyye aydınlatma yağının verilmesi ve geriye kalan miktarın caminin kademgahlarının ve buzhanenin tamirine harcanmasını istemiştir. Kars Çayı üzerindeki Karahanzade Köprüsü'nün hemen bitişiğinde yer alan İplikçioğlu Hamamı'na ait dört hissesini, mütevellî, imam, hatip, müezzin ve farraş'ın ücretleri için ayrılmıştır. Vakfın mütevellisi, merhum Süleyman Ağa'nın habibi Molla Ahmed, nazırı ise yine Mustafa Efendi adlı şahıslardan oluşmaktaydı⁶²².

⁶²¹ VGMA, d. no. 489/210.

⁶²² VGMA, d. no. 579/411/186.

4.4.4. Cami-i Cedid Vakfı

Vakıf, Zilkade 1242 (Mayıs-Haziran 1827) tarihinde tesis edilmiştir. Askeri ve idari görevi olmayan ve Kars'ın zengin ve ileri gelen şahıslarından olan Hacı Murad, Hacı Abdullah ve Hüseyin isimli kişilerin tesis ettiği vakıftır. Bu vakfın temelini kale suru dışında, At Meydanı yakınında bina edilen Cami-i Cedid oluşturur. Cami-i Cedid'in ihtiyaçları için cami bitişiğinde yer alan dört adet dükkân vakıf olarak ayrılmıştır. Vakfın mütevellisi Hacı Murad'ın oğlu İsmail olması şartı vardır. Eğer bunun erkek soyu kesilirse vakfın mütevellisinin müteveyyin bir kimseye verilmesini, buna da Kars Kadısı'nın nezaret etmesini şart koşmuştur. Vakfa ayrılan dükkânların getirisinden cami imamına iki sehim (hisse) müezzinine, iki sehim hatibine, bir sehim ve mütevelliyeye bir sehim olmak üzere altı sehim üzerinden dağıtılması şartı bulunmaktadır.

Vakfın kuruluşu ile ilgili belge;

*“Hacı Murad ve Hacı Abdullah ve Hacı Hüseyin Cami-i Şerifi Vakfı'nın vakfiyyesi Anadolu Muhasebesi'ne kayd olunmasını medine-i mezbûre Naibi Es-Seyyid Ali Efendi arzuhal etmekle vakfiyye-i mezkûreye nazar ve mutala'a kayd ve ihtiyaca Salih olduğu Ahi Çelebi Nâibi Mustafa Nazif Efendi ilâm etmekle imdi vakfiyye-i mezkûre Anadolu Kalemine kayd olmak bâbında 28 Safer 1243 tarihinde sâdır olan olan Fermân-ı Ali mucibince kayd olunmuştur”*⁶²³ muhtevasıdır.

4.4.5. Dilaver Paşa Cami Vakfı

Vakıf, Çıldır Mirmiranı ve Kars Muhafızı Ahmed Tevfik Paşa tarafından 10 Zilhicce 1250(9 Nisan 1835) tarihinde tesis edilmiştir. Vakfın kuruluşunu; *“Vâkıf-ı müşârunileyhin ber-muceb-i vakfiyye mütevellisi Müftü Hasan efendi arzuhâl sunup vâkıf-ı müşârunileyh hazretlerinin vakfiyye-i mamûlün bahâlarının bir mahâlde kaydi olmayup aklâmdan birine kayd vakfiyye-i mezburun mâzmunu şer'i şerife muvafik ve sebk-ü serdi kaide-i fenn-i sakke muvafik olacağını Evkâf-ı Hümayûn müfettişi Ahmed Şükrü Efendi, ve Evkaf-ı Hümayûn nazırı İzzetlü Es-Seyyid Mehmed Hasip Efendi ilâm etmeleriyle mucibince vakfiyye-i mezbur bi-ibaretiha Anadolu Muhâsebesine kayd ve*

⁶²³ VGMA, d. no. 580/358/188.

*yedinde ibka olunmak bâbında Fi/22/C sene 1251 tarihinde ba-fermân-i âli“ şeklinde vakıf defterine kaydolunmuştur*⁶²⁴.

Kars Muhafızı Ahmed Tevfik Paşa, Kars'ta Köprübaşı mahallinde bina eylediği Cami-i Şerif, Dilaver Paşa Cami'ne verdiği bir çalar saat, Kalearkası Mahallesi'nde yaptırdığı çeşme, Asâkir-i Mansure Kışlası giriş kapısında yaptırdığı çeşme ile bu çeşmelere ait kanavatlar(kanallar) vakfın hayratıdır. Vâkfa ait sur dışında bulunan on yedi adet dükkân kirasından, Dilaver Paşa Cami'nde görevli imam, müezzin ve mukide ile Köprübaşı olarak adlandırılan yerde yaptırdığı camide görevli olan imam, müezzin, hatip, farraş ve âbkeşe, tahsisat ayrılmıştır. Vâkıf ayrılan gelirlerden fazla olan kısmının vakfın asıl malına eklenmesini şart koşmuştur. Vakfın mütevelliliğine ise Hasan Efendi adlı bir şahıs tayin edilmiştir⁶²⁵.

4.4.6. Süleyman-ı Zaman Bahri Paşa Vakfı

Kars Muhafızı Bahri Paşa tarafından 10 Rebiü'l-evvel 1256 (12 Mayıs 1840) tarihinde kurulmuştur. Vakfın gelirleri Karahanzade Köprüsü ile batısında bulunan değirmenlerin arkının arkasındaki arazide bulunan yedi adet selhânedden (kasaphane) karşılanmaktaydı. Bahri Paşa'nın hayratı ise Kars şehir merkezinde bulunan camiler ve bu camilere bağlı dersane ve medreselerde görevli olan mürtezika sınıfının her birine tahsis edilen 20 kuruş ücretten oluşmaktadır. Bununla beraber vakfiyede; babası Osman Ağa'nın ruhu için Kuran-ı Kerim okuyan Ulu Cami (Cami-i Kebir) hafızına üç akçe, annesi Havva Hanımın ruhu için Kuran okuyan Evliya Cami hafızına üç akçe, eşi Muhabbet Hanımın ruhu için Kuran okuyan Kebir-i Abdullah Ağa Cami müezzinine beş akçe, Kümbet Cami imamına beş akçe ve müezzinine iki buçuk akçe, Ömer Ağa Cami'nde imam ve müezzin olanlara beş akçe, Müftüoğlu Cami imamına beş akçe, mütevellisi Muhammet Reşid Efendi'ye ve Ahmed Paşa Cami vaizine üç akçe, Ebu Çorak Muallimhanesi muallimine beş akçe, Evliya Cami'ne bağlı Hafız Efendi Medresesi muallimine beş akçe, Hacı Murad Cami Şerifi'nde tedris-i ulum eden muallim Ahmed Efendi dershanesine iki buçuk akçe, Hakirizade Ahmed Efendi Dershanesi muallimine iki buçuk akçe, Tüysüzâde âmâ hafıza hayatta olduğu müddetçe iki buçuk akçe ücret ayrılmıştır. Bu ders hocalarına hayatta oldukları ve ders

⁶²⁴ VGMA, d. no. 580/412/233.

⁶²⁵ VGMA, d. no. 580/412/233.

vermekle meşgul oldukları sürece kendilerine maaş verilmesi istenilmiştir. Öldükleri takdirde “*yerlerinde kendüler emsali neşr-i uluma kadir kimesne bulunur ise anlara te'diye oluna*” şeklinde şart konulmuştur. Bunların dışında, Taş Cami imamına ve müezzinine, vakfa ait dükkânlardan, dükkân başına beş kuruş tahsisat ayrılmıştır⁶²⁶.

4.4.7. Tosun Paşa Cami Vakfı

Kars kaymakamı olan Osman Nuri Paşa tarafından kurulmuş olan vakıf, Recep 1269 (Mayıs 1853) tarihlidir. Osman Nuri Paşa, vakıf vakfiyesinde, Diyarbakır hanedanlarından Seyyid Şeyh Yusuf Veli'nin soyundan geldiğini ifade etmektedir. Osman Nuri Paşa, Kars Kalesi önünde akan Kars Çayı'nın üstündeki köprü'nün civarında bulunan kendisine ait toplam on dokuz adet dükkânı, kurduğu vakıf için vakfetmiştir. Vâkıf, dükkânların yıllık gelirlerinin altmış kuruşunun hazineye takdim olunmak üzere Kars mal sandığına verilmesini ve dükkânların tamir ve diğer ihtiyaçlarının buradan karşılanmasını istemiştir.

Ayrıca Kars'ta saray yakınında harabe durumda bulunan Tosun Paşa Camisi'ni tamir ettirmiş, Hacı Raşit b. Ebubekir Efendi'yi de müteveli tayin etmiştir. Cami de görev yapan imam, müezzin, müteveli, devirhân ve saka için vakıf gelirlerden tahsisat ayrılmıştır. Camide normal gecelerde beş, berat kandilinde ise tüm kandillerin yakılması şart koşulmuş bunun için iki adet berat mumu yağı vakfedilmiştir. Yine kış vakitlerinde lazım gelen yerlerin kaplanması için kâğıt, bezir, süpürge ve cam tedarik edilmesi şartları vardır. Vaizin cuma günleri cemaate vaaz vermesi devirhânın yılda üç hatim bitirmesi, münhal olan görevler için müteveli ve müezzinlerin evlatlarından uygun olanlarına vazife verilmesini istemiştir, Cuma ve sair günlerde abdest için su getirmekle görevli olan sakaların müezzinler içinden de seçilebileceği belirtilmektedir. Ayrıca Hocazâde Mahallesi'nde vaki vâkıfın tamir ettirdiği Halil Efendi Çeşmesi, Kars'a bağlı Çıplaklı Karyesi'nde bulunan caminin imam ve müezzini ile Bardız Nahiyesi'nin Zâkim Karyesi'nde bulunan caminin imam ve müezzinine tahsis edilmiştir⁶²⁷.

⁶²⁶ VGMA, d. no. 581-1/47, s. 50.

⁶²⁷ VGMA, d. no: 582-1/204, s.135.

4.4.7. Kars'taki Vakıfların Mal Varlıkları

Osmanlı döneminde belli bazı camiler, vakıfların himayesi ile ayakta durmaktaydı. Vakıfların, değirmen, hamam, dükkân, bina ve arsalardan oluşan malvarlıklarının gelirleri, cami ve medreselerin giderlerine harcanmaktaydı. Vakıfların yönetiminde genelde din adamlarından oluşan ve güvenilirlikleri ile tanınan bir mütevellî heyeti bulunmaktaydı.

1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşını sona erdiren Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarında Kars, Rus hâkimiyetine bırakılmıştır. Ruslar, 1879 senesinde Kars'ta yaptıkları arazi ve emlak sayım ve kayıtlarında cami vakıflarının malvarlıklarını kaydetmişlerdir. Ruslar vakıfların malvarlıklarının Osmanlı'da uygulamada olan özel mülk ve hazine gelirleri hukukundan farklı bir uygulamaya tabi olduğunu bilmekte ve vakıf gelirlerinin camilerin ihtiyaçları karşılandıktan sonra artan kısmının İstanbul'daki Evkaf Sandığı'na gönderildiğini de öğrenmişlerdir⁶²⁸.

Bundan dolayı Ruslar, Osmanlılar döneminde gelirleri camilere tahsis edilen vakıfların malvarlığının boşa çıkmış veya ileride boşa çıkması muhtemel olanlarına devlet adına el koymak amacıyla kayıt altına almışlardır.

Rusların tuttuğu kayıta Kars'ta yirmi beş caminin vakıflardan geliri olduğu, anlaşılmaktadır. Rusların tuttuğu kayıtlara göre, yirmi beş caminin malvarlığı; Evliya Cami'ne ait dokuz medrese, bir köy, bir hamam, Kümbet Cami'ne ait bir değirmenin dörtte bir hissesi, Vaizoğlu Cami'ne ait bir değirmen, dört medrese, bir medrese arsası, Cami-i Kebire ait iki medrese arsası, üç dükkân, 0,33 hisse hamam, Tosun Paşa Cami'ne ait iki dükkân, bir boş arazi, bir dükkân yeri, Taş Cami'ne ait dört medrese arsası, bir dükkân, Murtioğlu cami'ne ait on medrese arsası, iki dükkân, Halil Efendi Cami'ne ait iki medrese, üç medrese arsası, iki ev, Sagir-i Abdi Ağa Cami'ne ait üç dükkân, Kebir-i Abdi Ağa Cami'ne ait beş medrese, Ömer Ağa Cami'ne ait iki medrese arsası, Eb-i Çoruk Cami'ne ait üç medrese, iki medrese arsası, Cami-i Atik'e ait üç medrese, bir dükkân, Cami-i Cedid'e ait iki medrese, beş dükkân, Yeniceoğlu Cami'ine ait bir medrese, altı medrese arsası, bir ev, Yusufpaşa cami'ne ait on medrese, bir dükkân yeri, Gazi Şeref Cami'ne ait altı medrese, iki medrese arsası, iki dükkân, Musatafa Ağa Cami'ine ait dört medrese, üç medrese arsası, bir dükkân yeri, Ahmed Paşa Cami'ine ait bir medrese bir ev, Hacızade Cami'ne ait bir medrese, üç medrese

⁶²⁸ Badem, s. 165.

aesası, bir ev, bir ev arsası, Çarşı Cami'ne(Yenicami) ait üç buçuk dükkan, üç kahvehane, Kale Cami'ne ait bir değirmenin yarım hissesi, Hacı Seyit Cami'ne ait bir medrese, beş medrese arsası, Tezharab Cami'ne ait üç medrese arsası, bir boş arazi, Halefoğlu Cami'ne ait iki medrese arsası olmak üzere, cami vakıflarına ait toplam 1,75 değirmen hissesi, 52 medrese, 48 medrese arsası, 22,5 dükkan, 5 ev, 2 boş arazi, 1 ev arsası, 1 köy, 1.33 hamam, 4 dükkan yeri ve 3 kahvehane'nin vakıf camilerinin mal varlığı ve gelir kaynakları olduğunu belirlemişlerdir⁶²⁹.

4.5. SOSYAL GRUPLAR ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Sosyal gruplar, etnik, dini, mezhebi veya kültürel yönlerden birbirinden farklılık gösteren insan gruplarını ifade etmektedir. Bu gruplar aynı coğrafyada yer alan insan yerleşmelerinde birbirleri ile karışık yaşadıkları gibi çoğu zaman ayrı ayrı yerleşim alanlarında kendi gruplarından insanlarla bir arada yaşamayı gelenek edinmişlerdir. Bu durum grupların birbirinden soyutlanmasının nedeni olarak görülmektedir. Ancak bu grupların yapıları tam bir kapalılık göstermezdi. Gruplar kültürel ve ekonomik ilişkileri nedeniyle birbirleriyle daimi surette etkileşim ve işbirliği içinde bulunmak ihtiyacını hissetmekteydiler.

Kars ve çevresinde hem dinsel hem de etnik anlamda Türkler, Kürtler, Karapapaklar ve Ermeniler bir arada yaşamaktaydılar. Kars'taki bu sosyal grupların birbirleri ile ilişkileri genel olarak karşılıklı saygı ve hoşgörü içerisinde devam etmekteydi. Ancak Rusya'nın bölge üzerinde istilacı emeller beslemesi ve kendisine işbirliği yapacak unsur olarak Ermenileri seçmesi ve Ermenilerin de Rusların emelleri doğrultusundaki çalışmaları sosyal gruplar arasında gerginleşmeyi artırmıştır. Buna rağmen dış güçler müdahale etmediği sürece sosyal gruplar arasında bireysel gerginleşmeler dışında büyük çaplı gerginlikler olmadığı anlaşılmaktadır.

Bu hoşgörü o kadar ileri derecede bulunmaktaydı ki, Rusya ve İran tabaasından olan bazı şahıslar Kars'ta hurdefuruşluk (çercilik) bile yapmaktaydılar. Bunların bu işi uzunca bir süre yaptıkları anlaşılmaktadır. Hurdefuruşluk yapanlar genelde vergi vermemek için bu yolu seçmiş olup, Kars merkez dışında kaza ve köylere dahi gitmekte idiler. Bunların hurdefuruşluk yapmalarının önlenmesi ve ticaretle meşgul olmak

⁶²⁹ Badem, s. 166.

isteyenlerin dükkân kiralayarak bu işi yapmaları için bunların hurdefuruşluktan uygun şekilde men edilmesi Kars Kaymakamına bildirilmiştir⁶³⁰. Bunların hurdefuruşluk (çerçicilik) yapmak suretiyle casusluk yapmalarından şüphelenildiği de anlaşılmaktadır. Dükkân açarak ticaretle meşgul olanlardan ise dükkânlarda yevmiyesi ile belirlenen vergiyi ödemeleri şartıyla ticaret yapmalarına müsaade edilmekteydi⁶³¹.

Kars'taki gruplardan Osmanlı Türkleri ki günümüzde Kars ve çevresinde yerli diye adlandırılmaktadır. Bunların herhangi bir asayiş olayına sebebiyet verdikleri görülmemektedir. Olaylara sebebiyet veren grupların genelde Ekrad ve Karapapak taifeleri olduğu belgelerden anlaşılmaktadır.

Müslüman gruplar arasında çatışma ve mücadele yok denecek seviyede iken Müslüman ve gayri Müslim gruplar arasında ise kız kaçırma olayları ve hayvan otlatılması dışında gerginlikler görülmemektedir.

Kars ve çevresinde gayr-i müslim unsur olarak Ermeniler dikkat çekmektedir. Ermenilerin büyük çoğunluğu 1828–1829 savaşıdan itibaren Ruslarla işbirliği yapmaları ve daha sonrada onların teşviki ile Kars ve çevresinden göç ettiklerinden nüfusları çok azalmıştır. 1828 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan birkaç yıl sonra Kars'a gelen iki misyonerin verdiği bilgiye göre, Erzurum Paşalığı'ndan 7.000, Kars Paşalığından 4.000 ve Beyazıt'a bağlı yerleşmelerden 4.000 Ermeni hanesi Rusya'ya göç etmiştir⁶³². Gidenlerin sayısal açıdan miktarı ise yaklaşık 75.000 kişiyi bulmaktaydı.

Çeşitli vesilelerle Kars'a gelen seyyahlar bile Kars'taki Dereiçi Mahallesi'nde sadece 40–50 hane kaldıklarını şehir genelinde 22.000 Müslüman nüfusa karşılık, 400 Ermeni nüfusu olduğunu belirtmektedirler⁶³³. Kars ve çevresinden sorumlu bir marhasalıkları (patrikleri) bulunan Ermeniler sorunlarını bu marhasalık aracılığı ile resmi makamlara aktarmaktaydılar. Bunların Kars merkezde bir adet kiliseleri bulunmaktaydı. Bunlar kiliselerine rahip atamada veya azletmede devlete bilgi vermek koşulu ile serbesttiler. Bu durum Osmanlı belgesine;

Maruz-ı çâker-i kemineleleridir ki;

Partriklik çakerlerine dâhil Kars ve tevâbii marhasalığı taraf-ı 'âcizânemizden bil-vekale idaresine memur bulunan Vartan rahibin bu defa azli lazım gelmiş ve rahibin

⁶³⁰ BOA. HR. MKT. 28/9.

⁶³¹ BOA. A. MKT. MHM. 34/31.

⁶³² Tozlu-Bulut, ss. 141–154.

⁶³³ Ersoy, ss. 227–247.

milletinden İsrail rahibin iktidarı cihetiyle vekâlet-i mezkureye tayini meclisçe tensib kılınmış olduğundan vekâlet-i mezkure mersum Vartan rahibin uhdesinden ref' ile mesfur İsrail rahip kullarına bit-tevcih emsali misüllu yedine bir kıta ferman-ı ali tasdir ve ita buyrulması babında ve her halde emru ferman menlehülemrindir. Fi 13.Ca. 1271(1854)⁶³⁴, şeklinde yansımıştır.

Ermeniler bazı köylerde iki-üç hane kalmışlardı bunlara devlet tarafından herhangi bir baskı yapılmamasına rağmen özellikle Ekrad taifesi ile karışık olarak buldukları köylerde huzursuzluk yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Bu durumda olan Ermenilerden bir kısmı verdikleri bir arzuhalde, Ekrad taifesi ile beraber yaşadıkları köylerde onların baskısına maruz kaldıklarını belirterek, bunun dışında kiliseleri ve papazları olmadığı için dini vecibelerini yerine getiremediklerinden bahisle uhdelere yüklenmiş olan vergileri aynen vermek koşulu ile kendilerinin kilisesi ve papazı olan yerlere yerleşmek istediklerini belirtmişlerdir. Bu durumda olanların yükümlülüklerini yerine getirmek kaydıyla göç etmelerinde sakınca olmadığı 26 M. 1269(8 Kasım 1852)'da Kars Mutasarrıflığına bildirilmiştir⁶³⁵.

Ermenilerle olan ve belgelere yansıyan bir diğer sorun ise hayvan otlatma meselesi nedeniyledir. Kars'ta kâin olan ve Goşavenk olarak adlandırılan yerde bulunan Ermeni manastırının Keğaç mıntikasındaki malı olan çayır ile derununda vaki su değirmeni Ehl-i İslam'dan bazı kimseler tarafından zapt ile manastıra ait hayvanları orada otlamaktan men etmekteydiler. Yine bahsi geçen manastıra yarım saat mesafede Daylar adlı yerde bulunan Katogike adlı kiliseye ait olan diğer çayır ile zıraat mahallerinde İran tarafından gelen aşiretler gerek bahar mevsiminde varid olan Ekrad, nehb-i heyyâm-ı ârâm(hırsızlıkla uğraşanlar) ile manastırın hayvanlarını otlatmaktan men etmekteydiler. Bu olayların devamı olmak üzere Efran Karyesi'nden Beşkilise'ye kadar olan araziye Ekrad'tan Cafer adlı şahıs zapt ederek bitişiğinde bulunan mağaraya hayvanlarını doldurmakta olup, rüfekası sekiz hane ile köyde iskân ve ivâ olarak ahalisini tard ve ihrac ile enva-i zülm eylemekteydi. Yapılan araştırmalar neticesinde bu gibi olaylara sebep olan Ekrad taifesi buralardan uzaklaştırılmıştır⁶³⁶. Bunun dışında karyenin Rusya hududunda bulunması nedeniyle cizye memuru cizyeyi Rusya akçesi

⁶³⁴ BOA. A. DVN. 101/811.

⁶³⁵ BOA. A. MKT. NZD. 64/5.

⁶³⁶ BOA. HR. SYS. 80/48-2.

ile almakta daha sonra bunu Osmanlı akçesine çevirerek hesapladığı ve çıkan eksik farkı yeniden reayadan almakta olduğu şikâyetlerinde bulunmaktaydılar⁶³⁷. Bu gibi işlerin engellenmesi için Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmişlerdir.

Bu gibi durumlar genelde devletin resmi politikasından ziyade daha çok göçebe olan Müslüman bazı grupların ve memurların mala tamah etmesinden kaynaklanmaktaydı. Merkezi yönetim bu gibi olaylardan haberdar edildiğinde derhal gerekli tedbirleri almaktaydı.

4.6. SOSYAL HAYATI ETKİLEYEN OLAYLAR

Kars'ın, Rus ve İran'a hudut olması nedeniyle XIX. yüzyıl boyunca bu devletler tarafından defalarca saldırı ve istilasına uğramıştır. Bu saldırı ve istilalar neticesinde Kars ve çevresi yağmalanmış, ahalisi muhtaç duruma düşmüş, bundan dolayı ahalinin büyük çoğunluğu Kars'ı terk etmiştir. Göç etmeyip yerinde kalanlar ise sefaletle düşmüşlerdir. Bu durum çok sayıda şikâyete sebep olmuştur. İstila ve saldırı dışında bazen doğal felaketlerde meydana geliyordu. Belirli yıllarda ortaya çıkan çekirge istilasını ekili tarım arazilerini ve otlakları harap etmekte, insan ve hayvanların gıda ve yem ihtiyaçlarını karşılayamayacak duruma düşürmekteydi. Devlet yetkilileri bu duruma çare bulmak ve ahalinin sıkıntısını hafifletmek amacıyla çalışma başlatmıştır.

Rusya ile yapılan Kırım Harbi'nin devamı olmak üzere Kafkasya'da Kars Cephesi'nde meydana gelen muharebeler ve akabinedeki istila Kars ve çevresini harap etmiştir. İstila nedeniyle üç yıl boyunca tarım arazileri ekilememiş, ekilenlere de Ruslar el koymuştur. İstiladan sonra ahali ihtiyaçlarını karşılayamayacak seviyeye gelmiştir. Özellikle savaş esnasında ahalden çok sayıda insanın ölmesi nedeniyle bunların geri de kalan eş ve çocukları perişan olmuştur. Bu durumda bulunanlara gelecek hasat dönemine kadar günlük yarımşar kıyıye nân-ı aziz (ekmek) verilmesini ve yapılacak yardım masrafının mahalli mal sandığından karşılanması uygun bulunmuştur⁶³⁸. Bu durumda olanların yaklaşık beş yüz kişiden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra bunlardan iki yüz kişi kendi başlarının çaresine bakacak seviyeye gelmiş ise de üç yüz kişinin yardıma muhtaç hali devam etmiştir⁶³⁹.

⁶³⁷ BOA. HR. SYS. 80/48-1.

⁶³⁸ BOA. A.MKT. MVL. 84/2

⁶³⁹ BOA. A.MKT. MVL. 93/63

Bununla beraber ahalinin genelini etkileyecek boyutta buğday kıtlığı görülmekteydi. Bu kıtlık hem yemeklik hem de tohumluk buğday temininde görülmekteydi. Bunun çaresi için araştırmalar yapılmaya başlanmıştır. İlk aşamada ahalinin acil ihtiyacı olan zahire Erzurum'dan gönderilmiştir. Ancak bu ihtiyaca yetmemiş, yaklaşık beş bin (5.000) somar⁶⁴⁰ hinta veya mümkün olabildiği kadar zahire Kars'a civar bulunan mahaller mültezimlerinden meclisçe uygun görülen fiyat üzerinden mubayaa (satın alınarak) olunarak, herkesin ihtiyacına göre bizzat kendilerine teslim edilmesi istenilmiştir. Buğdayın kimlere dağıtıldığını tespit etmek ve üç yıl sonra aldıkları buğdayın karşılığını tahsil etmek için kişilerin adı, mahalle veya karyesi açık şekilde yazılacak, mahalle ve köy ahali birbiri silsile halinde kefil yapılması şartı getirilmiştir. Bu defterin iki nüsha tutulması ve bir nüshasının hazine-i celileye gönderilmesi Kars Mutasarrıflığı'ndan istenilmiştir⁶⁴¹.

Bu durumda olanlardan bazıları Kars'ı terk ederek Erzurum'a gitmişlerdir. Erzurum'da bulunan ve zor duruma düşen Kars ahalisinden Osman adlı biri yardıma muhtaç olduğunu belirten bir arzuhal vermiştir. Bu şahsın Kars'ta kalan eşya ve hanesi Ruslar tarafından yağmalanmıştır. Bundan dolayı Erzurum'a gelen ve bu durumda bulunanlara Erzurum emvalinden, erbâb-ı ihtiyaca mahsus maaştan kendilerine yetecek kadar maaş tahsis edilmesi uygun bulunmuştur⁶⁴².

Yine Kars ahalisinden olup, Kars'taki malvarlığı talan edilen Yusuf ve Bedirhan adlı kişiler kendilerinin yaşlı ve hasta olması nedeniyle ihtiyaçlarını karşılayamayacak seviyede olduklarını, bundan dolayı kendilerine yardım edilmesi için Rikab-ı Hümayun-u Şahaneye arzuhal vermişlerdir. Bu istek uygun bulunarak gereğinin yapılması Erzurum Valiliğine bildirilmiştir(H.1274-1858)⁶⁴³.

Yine Kars'ın Tizharâb (Tezharab) Mahallesi'nden olan ve muharebe esnasında (1855 Muharebesi) yaralanan Molla İbrahim ve emsali durumda olanlara aylık elli kuruş verilmesi Maliye Nezareti ve Seraskerliğe bildirilmiştir. Bu konu belgede şöyle ifade edilmiştir;

⁶⁴⁰ Somar; Kars ve çevresinde kullanılan eski bir tahıl ölçөгüdür. 1 Kod (god)=20 kg, 16 Kod=1 Somar ediyordu. Bir Somar tahıl ölçөгü olarak 320 kilograma eşittir; Osman Ersoy, "Bir İngiliz Konsolosunun 1846 Yılında Erzurum'dan Kars'a Seyahati", adlı çalışmasında Somar için; Erzurum ve Erzincan çevresinde kullanılan yerel bir ölçü birimi olup,, bir somar on altı kiloya eşittir açıklamasını yapmaktadır. *Ankara Üniversitesi, DTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi II*, (1964), ss. 239-247.

⁶⁴¹ BOA. A. MKT. MVL. 83/16

⁶⁴² BOA. A. MKT. MVL. 93/34

⁶⁴³ BOA. A. MKT. MVL. 93/34

“Maliye Nezareti ve Serasker Paşa Hazretlerine

*Nefs-i Kars'da Tezharâb Mahallesi sakinlerinden olub, esnây-ı muhârebede mecruh olan Molla İbrahim emsâl-i misüllü hazine-i celileden ve mâliyeden şehriye elli kuruş maâş tahsisi hususuna devletlu serasker paşâ hazretleriyle olunan muhabere üzere bilâ istizân irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhi müteallik ve şerefsudûr buyrulmuş ve keyfiyet serasker paşâ müşâr-ı ileyh hazretlerine bildirilmiş olmağla hazinece dahi tesviye muktezasına himmet buyrulması...*⁶⁴⁴. Bu durum savaş dolayısıyla ahaliden zarar görenlere ve muhtaç duruma düşenlere, devletin elindeki imkânlar nispetinde yardımcı olmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Yine İstanbul'a giden Kars ulemasından Hüseyin Efendi burada umduğunu bulamamış ve zor duruma düşmüştür. Kars'a geri dönebilmesi için kendisine yol masrafı olarak Hazine-i Celile'den, 2.500 kuruş verilmiş ve Kars'a ulaştıktan sonra kendisine muhtaçlara mahsus maaştan, durumuna uygun maaş bağlanması Erzurum Valisine bildirilmiştir⁶⁴⁵.

Savaş ve istilalar nedeniyle yapılan yardımların dışında doğal felaketlerle karşılaşan ahaliden bazılarının da istekleri doğrultusunda yardım edilmiştir. Bu konu ile alakalı olarak Kars Sancağına bağlı Kağızman Kazası ahalisinden Hüseyin adlı birisi Kazaya müstevli olan çekirgeden dolayı ekinlerinin tamamen mahvolduğunu belirten bir arzuhal vermiştir. Müracaatı üzerine şahsın durumu araştırılmış ve kendisinin önceden de fakir olduğu ortaya çıkmış ayrıca çekirge felaketinin durumunu daha da ağırlaştırmış olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle hazine-i celile'den kendisine yüz elli (150) kuruş yardım verilmesi, ilgili makam olan Maliye Nezareti'ne yazılmıştır⁶⁴⁶.

Çekirge istilasını yalnız Kağızman'ı değil zaman zaman Kars'ın diğer kazalarını da etkilemekteydi. Çekirge felaketine maruz kalan kazalardan biri de 1264 (1848)'de Şüregel Kazası olmuştur. Çekirge felaketi ilk aşamada Şüregel Kazası'nda ortaya çıkmış akabinde Zaruşad ve Taht (Kars merkez kazası) kazalarına kadar olan arazideki ekinleri ve otları mahvetmiştir. Bu çekirge istilasını 1848 yılı mayıs ayında ortaya çıkmış ve 12 Ağustos'a kadar devam etmiştir⁶⁴⁷.

⁶⁴⁴ BOA. A. MKT. MHM. 133/29

⁶⁴⁵ BOA. A. MKT. MVL. 116/99.

⁶⁴⁶ BOA. A. MKT. NZD. 23/27.

⁶⁴⁷ Karahanoğlu ve Kırzioğlu, s.182.

Kars'ın içinden geçmekte olan Kars Çayı'nın özellikle karların eridiği ve yağmurların başladığı mevsim olan ilkbaharda suyu çok artmaktaydı. Bazı seneler bu durum sel felaketine sebep olmuştur. Bu sel felaketlerinden biri 22 Nisan 1866(H. 6 Zilhicce 1282 ve R. 20 Mayıs 1282)'da meydana gelmiştir. Kars Çayı'nın taşması sonucu şehrin içindeki çarşı ve pazarı su basmıştır. Bu su taşkınında can kaybı meydana gelmemiş ise de küçük çaplı bazı maddi zararlar oluşmuştur⁶⁴⁸.

Bu olaylardan anlaşıldığı kadarıyla, Osmanlı merkezi yönetimi doğu da en uç sınırında olmasına rağmen Kars ve ahalsinin karşılaştığı olumsuz olaylar karşısında imkânlar ölçüsünde her türlü yardımı yapmaktan kaçınmamıştır. Gerekli tedbirlerin alınması için yerel yöneticilerin dikkati çekilmiştir. Bu durum ahaliyi devlete daha sadık hale getirdiği gibi yaşanılması muhtemel benzer sıkıntılar karşısında ahaliye güç vermektedir.

Sosyal hayatı etkileyen olaylardan birisi de salgın hastalıklardır. Kars'ta salgın hastalıklar nedeniyle önemli can kaybı meydana gelmiştir. Bu hastalıkların başında kalera salgın hastalığı gelmektedir. Kolera⁶⁴⁹ dönem dönem birçok ülkede görüldüğü gibi Osmanlı ülkesinin çeşitli bölge ve şehirlerinde de görülmekte olan salgın bir hastalık olup, XIX. yüzyılda kesin bir çaresi bulunamamıştı. Bundan dolayı hastalık, ortaya çıktığı yerlerde binlerce kişinin ölümüne neden olmaktaydı. Bu dönemde bu salgın hastalığın tedavisi mümkün olmadığından genel olarak bu hastalığa karşı alınan tedbir karantina tedbirleri ile sınırlı tutulmakta ve hastalığın kendiliğinden ortadan kalkması beklenmekteydi.

Bu salgın hastalık çalışmaya konu olan dönemde tespit edilebildiği kadarıyla 15 Ş. 1263 (29 Temmuz 1847)'de Kars'ta görülmüştür. Bu hastalık nedeniyle şehirden günlük 50 ölü çıkmıştır⁶⁵⁰. Yine aynı yıl içinde kolera salgını şedit olarak yeniden başlamıştır. Bu kolera salgınında şehirde günde 50 ölüm olayı meydana gelmekteydi⁶⁵¹.

Kars'ta ikinci kolera salgını ise Kars'ın 1855'te Ruslar tarafından muhasarası esnasında ortaya çıkmıştır. Kolera salgını Mâh-ı Eylül'ün 10'unda ortaya çıkmış ve Muharrem ayının 10'unda (22 Eylül 1855) son bulmuştur. Hastalık yaklaşık bir ay

⁶⁴⁸ BOA. A.MKT. MHM. 380/19.

⁶⁴⁹ Kolera, Fransızca, Cholera kelimesinde Türkçeye geçmiş olup,, Şiddetli sürgün ve kusmalarla baş gösteren salgın ve bulaşıcı bir hastalık. Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, s. 917.

⁶⁵⁰ Karahanoğlu ve Kırzioğlu, s.182.

⁶⁵¹ Karahanoğlu ve Kırzioğlu, s.190.

etkili olmuştur. Bu hastalık Kars'ta ortaya çıktığı ilk on gün içinde günlük olarak, askerden 150, ahaliden ise 30 kişinin ölümüne neden olmuştur. Diğer günlerde ise etkisi zayıflayarak verilen rakamlardan daha düşük sayıda olarak etkisini yirmi gün daha sürdürmüştür⁶⁵².

Kolera salgını nedeniyle Kars ahali si büyük zarar görmüş ve hemen hemen her evden bir veya birkaç ölü çıkmıştır. Bu durum ailelerin perişan olmasına ve nüfusun azalmasına neden olmuştur.

4.6.1. Asayiş Olayları

1846'da Kars Şehri'nde bir karışıklık çıkmış ve bu karışıklık toplumsal bir olaya dönüşmüştür. Olayın, Kars Valisi Sırrı Paşa'nın yönetimdeki acizliği ve kendi menfaatini ön planda tutarak bazı köylere 1.500 shiling(İngiliz para birimi) salma (vergi) koyması neticesinde ortaya çıkan bir huzursuzluktur. Bu vergiye ahali itiraz edince vergi miktarı Sırrı Paşa tarafından bir kat daha artırılarak 3.000 shilinge çıkarılmıştır. Ahali bu durumun sebebini öğrenmek için Mutasarrıf Sırrı Paşa'ya müracaat etmiştir. Ancak paşa kendisiyle görüşmeye gelenlere kötü muamele ettiği gibi huzurundan da kovmuştur. Bunun üzerine salma salınan köyler ahalisinin temsilcileri gürültü ve patırtı çıkarınca hapse atılmışlardır. Bu durumu öğrenen köylüler de hoşnutsuzluklarını göstermek amacıyla Kars'a gelerek karışıklık çıkarmışlardır.

Bu durum üzerine, Kars ahalisinden nüfuzlu iki bey sakin oldukları takdirde meseleyi halledebileceklerini söyleyerek paşa ile görüşmeye gitmiştir. Ancak paşa, onları da dinlemediği gibi kötü muamele etmiş ve kovmuştur. Beyler, neticeyi ahaliye bildirince köylülerin tepkisi şiddetlenmiş ve paşanın sarayına doğru gürültü ve patırtı ile yürümeye başlamışlardır.

Bunun üzerine paşa, sarayın önünde bulunan topları ahalinin üzerine çevirtmiştir. Paşa'nın ahali üzerine çevirttiği toplar aynı zamanda şehir halkını da tehdit ediyordu. Bu nedenle şehir ahali si hapishaneye yürüyerek kapısını kırmış ve mahpusları serbest bırakarak köylülerden taraf olduklarını göstermişlerdir.

Sırrı Paşa, olayı kendi anlayışına göre izah etmek üzere Erzurum'a haberci göndermiş ve ahalinin de Erzurum Valisine durumu haber vermemesi için etrafa

⁶⁵² Karahanoğlu ve Kırzioğlu, s.187.

gözcüler koydurtmuştur. Ancak ahali bir yolunu bularak Erzurum'a haberci göndermeye muvaffak olmuştur. Bunun üzerine gerçeği öğrenmek için Erzurum'dan Kars'a iki kişi gönderilmiştir. Bunların gelmesi üzerine Kars'taki gerginlik sona ermiş ve yapılan tahkikat neticesinde Sırrı Paşa'nın keyfi uygulamasının olaya sebebiyet verdiği anlaşılmış ve kendisi takdir edildiği gibi kısa süre sonra da görevden alınmıştır⁶⁵³.

Bu durum resmi belgelere de H.1262(M.1846)'de aksetmiştir. Kars'ın Taht Kazası'nın kura (köyler) ahali vergi anlaşmazlığı yüzünden köylerini terk ederek Kars merkeze göç etmiş ve şehir kenarında Masallı denilen yere gelerek konmuşlardır. Bunların köylerini neden terk ettiklerini tahkik için meclis azalarından ve ulemadan birkaçı içlerine giderek neden geldiklerini araştırmış ve gelenlerin daha önce ödedikleri vergilerin zamlı olarak tekrar kendilerinden istenildiğini öğrenmişlerdir. Bunlara köylerine gitmeleri ve konun halledileceği sözü verilmesine rağmen yerlerinden ayrılmamışlardır. Bunun üzerine Erzurum Vilayet Meclisi azalarından biri olan Kapucubaşı Mehmed Bey ile Asâkir-i Nizamiye binbaşlarından Ahmed Ağa, meclis tarafından Kars'a gönderilmiştir. Bunlar yaptıkları araştırmada, vergi memurlarının iyi seviyede okur-yazar olmadıkları için defterlerde kayıtlı vergileri noksan olarak aldıkları ve hata yaptıkları anlaşılmıştır. Bu zamana kadar kendilerinden senede bir kere vergi alınırken yeni sistemde iki defa alındığını bilmediklerini tespit etmişlerdir. Vergi memurları, iki taksite bölünen verginin tamamını peşin aldıkları halde ikinci kez vergi talep etmekteydiler. Bu hatanın düzeltilmesi için köylerin ahalisinden bazı kimseler Erzurum'a davet edilmiştir. Ahali harman vakti olması ve kendilerinin fukaradan olduklarını belirterek bu durumun işlerine engel olduğunu beyan etmişlerdir. Bu olayın yaşanmasında Müftü Dursun Efendi'nin uygunsuzluğu ile Kars Kaymakamı Sırrı Paşa'nın büyük hatası görülmüş ve kendisinin azli ile yerine yeni kaymakam atanması istenilmiştir⁶⁵⁴.

Kars bağlı köylerin erbab-ı ziraattan olan ahali daha önceki senelerde de vergi anlaşmazlığı nedeniyle köylerini terk etmişlerdi. Bu onların ilk karşı çıkışları değildi.

⁶⁵³ Ersoy, ss. 227-247.

⁶⁵⁴ BOA. C. DH. 13360.

Numan Paşanın Kars Muhafızlığı döneminde buna benzer bir olay yaşanmış ve köylülere tahahüdde bulunularak dönmeleri sağlanmıştır⁶⁵⁵.

Bir başka asayiş olayı, Kars'ın Süregel Kazası'na bağlı Okçuoğlu Karyesi muhtarı Timur habaset (uygunsuz) davranışları sergilemesi ve köy ahalisinin bundan rahatsızlık duyarak karşı çıkması üzerine yaşanmıştır. Muhtarın olumsuz davranışları şikayet konusu olmuş ve durumu Kars Mutasarrıflığına bildirilmiştir. Kars Mutasarrıfı'nın yaptırdığı tahkikat neticesinde Muhtar Timur'un eşhas-ı muzırır'dan(zararlı kişilerden) olduğu anlaşılmıştır. Bundan dolayı kendisi derdest edilerek küreğe konulmak üzere zaptiye nezaretinde İstanbul'a gönderilmiştir⁶⁵⁶.

Meydana gelen asayiş olayları arasında sık görülen olaylardan birisi kız veya evli kadını kaçırma olaylarıdır. Bu doğrultuda, Kars'a bağlı Zaruşad Kazası Tepecik Karyesi ahalisinden Derviş Mustafa, Şüregel Kazası Kızılcakçak Karyesi mütemekkinlerinden Ohan'ın kızı Eliko adlı bakire gayrimüslim kızı kaçırmıştır. Kızın babası Ohan'ın şikâyeti üzerine, durum soruşturulmuş ve kızın rızası dâhilinde kaçtığı herhangi bir zorlama olmadığı anlaşılmıştır. Buna rağmen kızı kaçırın Derviş Mustafa, Kars'ta üç ay süreyle hapsolunmuştur. Ancak kaçırma hadisesi kızın rızası dâhilinde olduğu ve tarafların ifadelerinden de bu durum anlaşıldığından Derviş Mustafa, Kars İdare Meclisi'nin aldığı karar üzerine kefaleti alınmak suretiyle serbest bırakılmıştır (H.2 Ramazan 1276-24 Mart 1860)⁶⁵⁷.

Bu olaydan anlaşıldığı kadarıyla kızın gayrimüslim olması ve ailesinin itirazı üzerine konu resmi makamlara intikal etmiştir. Çünkü Osmanlı Ülkesi'nin genelinde olduğu gibi Kars ve çevresinde de Müslüman-Hristiyan evlilikleri hoş karşılanmamaktaydı. Müslüman bir kızın Hristiyan'la evlenmesi zaten mümkün olmamaktaydı. Hristiyan kızın kaçırılması da kendi ailesi tarafından hoş karşılanmamıştır.

Bunun dışında Kars'a bağlı Güllü Karyesi ahalisinden Hüseyin adlı şahıs aynı köy ahalisinden Dursun oğlu Hüseyin'in nikâhı altında bulunan Fatma adlı kadını, rızasıyla alıp beş gün müddetle kırdı gezdirmiş ve fiil-i şen-i icra etmiştir. Durum kadının

⁶⁵⁵ BOA. C. DH. 306.

⁶⁵⁶ BOA. A. MKT. UM. 323/19.

⁶⁵⁷ BOA. A. MKT. MVL. 115/73.

ifadesinde de sabit görüldüğünden, Kars Meclis-i İdaresi, kadın ve adamın yakalanması konusunda gerekli tedbirleri almıştır⁶⁵⁸.

Bu durum derhal Meclis-i Vâlâ'ya bildirilmiş ve ne gibi işlem yapılması konusunda görüş sorulmuştur. Meclis-i Vâlâ'dan gelen görüşte rıza ile gerçekleşen böyle bir suç için kanunda bir cezay-ı mahsus bulunmuyor ise de, Hüseyin adlı şahsın başkasının nikâhında bulunan kadını dağa götürüp gezdirmesi genel ahlak kurallarına aykırı bulunmuştur. Bundan dolayı Kanun-u cedidin, iki yüz birinci maddesinde yer alan, *“her kim zükur-u inastan genç kimseleri ihlal ve iğfal ederek fuhşiyata tahrik ve iğra ve isyab hususunu teshil etmeği itiyat ederek edeb-i umumiyeye münafi harekete cesaret eyler ise onun bir aydan bir seneye kadar hapis ile mücazat olunmasını”* gerektirmektedir. Bundan dolayı suçu gerçekleştiren şahsın altı ay müddetle hapsolünmesi ve kadının da serbest bırakılması istenilmiştir H. 27 C.1277(10 Ocak 1861)⁶⁵⁹.

4.6.2. Eşkîyalık Olayları

Kars'ın hudutta bulunması nedeniyle daimi surette eşkıyalık katli ve hırsızlık olayları yaşanmaktaydı. Bu durum Rusya ile Osmanlı Devleti arasında devamlı ihtilaf konusu olmakta ve Osmanlı Devletini zor durumda bırakmaktaydı. Osmanlı Devleti hudutta yaşanan bu olayların önlemekte zorlanmaktaydı. Çünkü olaylara sebebiyet verenler genelde Ekrad ve Karapapak taifeleri olup, bunların yaşam tarzlarının da genelde konar-göçer yapıda bulunması nedeniyle devletin bunları zapt etmesini zorlaştırıyordu.

Ayrıca eşkıyalık yapan Ekrad ve Karapapak taifeleri devletin kendilerini sıkıştırması üzerine bazen hududu aşarak komşu devletlerin sınırlarına dâhil oluyorlar ve o devlete bağlanıyorlardı. Bu taifelerin en belirgin özellikleri iyi savaşçı olmaları, silahlı bulunmaları ve olası bir savaş esnasında kim daha çok kendilerine iltifat ederse onun tarafını tutmalarıydı. Osmanlı Devleti bu nedenle bu taifeleri küstürmemek için şiddetli cezalandırma yoluna başvurmamaktaydı. Çoğu zaman bunların reis ve ağalarını nasihat veya maaş bağlamak suretiyle bu taifeleri kontrol altına almaya çalışırdı. Buna rağmen bu girişimlerinde çoğu zaman istediği sonucu alamamaktaydı.

⁶⁵⁸ BOA. A. MKT. MVL. 124/9

⁶⁵⁹ BOA. A. MKT. MVL. 124/9

Bunun dışında Osmanlı tebaası olan bazı şahısların yol keserek yolcuları soyması bölgede devlet otoritesinin zayıflığından kaynaklanmaktaydı. Soygunculukla uğraşanlardan bir kısmı yakalanıp gerekli cezaları almasına rağmen bu olayların engellenmesi her zaman mümkün olmamıştır.

Araştırmaya konu olan tarihler arasında Kars'ta ilk asayiş olayına Nisan 1832 tarihinde rastlanmaktadır. Kars ahalisinden Mütevelli Efendi, Derviş Efendi, Molla İsmail, Ali Çelebi, Molla Hurşit adlı şahıslar bir nizamiye askerini katletmiştir. Bunun nedeni ise askerinin mahallede bir eve girerek bir kadına tecavüz etmesidir. Bunun üzerine halk galeyana gelmiş ve çıkan kargaşada tecavüz eden asker katledilmiştir⁶⁶⁰.

Bu olay 01. Z. 1248 (21 Nisan 1833)'de belgelere de yansımıştır. Belgede, halkı galeyana getirenin Hatunzade Mustafa ve diğerleri olduğu, öldürülen askerinin ise nizamiye çavuşlarından Mahmed Çavuş adında birisi olup, sarhoş olarak bu fiili gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Fiili gerçekleştirirken kadının parmağını da kesmiştir. Bundan dolayı hapsedilmiş ise de Hatunzade Mustafa'nın başını çektiği ahali galeyana gelerek valinin sarayına saldırarak görevli binbaşığı cerh (yaralayarak) ederek, mahpusu ahz ve idam etmişlerdir. Bundan dolayı Kars ahalisinden bahsi geçen şahıslar tutuklanmış, Kars Valisi Hamşioğlu Ahmed Paşa kendilerinden 80 kese (40 bin Kuruş) para alarak Sinop'a nefy (sürgün) etmiştir⁶⁶¹.

Bir diğer asayiş olayı ise Rusya hududunun da cereyan etmiştir. Hududa yakın bir mahalde bulunan Osmanlı Tebaası Kürtlerden bir grup eşkıya, Rusya'nın Revan Vilayeti'nin Sürmeli Sancağı'na tabi Güllüce Karyesi'ne 1867'de baskın yaparak karyenin koyunlarını gasp ile Osmanlı topraklarına getirdikleri iddiasını Ruslar ileri sürmüşlerdir.

Rusya sefaretinin girişimi üzerine Osmanlı yetkililerinin yaptıkları araştırma neticesinde, Osmanlı tarafında bulunmayan bu cins koyunların eşkıyalık yoluyla değil, koyun sürüsünün Hudud-u Hakani(Osmanlı Hududu) tarafına olatmak amacıyla tecavüz ettirildiği ve koyunlara bu nedenle el konulduğu ortaya çıkmıştır.

⁶⁶⁰ Karahanoğlu ve Kırzioğlu, s.191.

⁶⁶¹ BOA. HAT. 301/17897-B

Neticede koyunların Güllüce Karyesi'nden Serkis ve diğerlerine ait olduğu ortaya çıkmıştır. Koyunların sayısı 333 baş olup, bu koyunlardan iki kat gümrük vergisi alınmış ve sahiplerine iade olunmuştur⁶⁶².

Kars'ta sık olmamakla birlikte hırsızlık olayları da meydana gelmekteydi. Bu doğrultuda, Miko adlı hırsız, Kars eski mutasarrıfı Takiyüddin Paşa'nın çayırdaki otlatmakta olan hayvanlarından birini sirket ve gasp etmek üzere iken yakalanmıştır. Bu durum üzerine kişi tutuklanmış ve gasp edilmeye çalışılan hayvanın bir mutasarrıfa ait olması nedeniyle hırsızın yargılanması 12. Ra. 1276 (7 Aralık 1859)'da istenilmiştir⁶⁶³. Yapılan tahkikat neticesinde Miko'nun hırsızlığının hayvan çalmakla sınırlı olmadığı başka hırsızlık olaylarının da faili olduğu anlaşılmıştır. Hatta suçüstü yakalanmasına rağmen paşanın hayvanını çalma suçunu dahi inkâr etmiştir. Buna rağmen Miko'nun Kars Mal Kâtibi ile Rusya Konsolosunun hanelerine girerek malum olan nakit ve eşyalarını çaldığını ikrar etmiştir. Bundan dolayı muhakeme edilmesi ve ilgili kanunlara göre cezalandırılması istenilmiştir⁶⁶⁴. Yapılan Muhakeme neticesinde Miko'nun iki sene müddetle hapse atılması ve Mal Kâtibi'nin hanesinden çaldığı paranın kendisinden tahsiline karar verilmiştir⁶⁶⁵.

Bir başka hadise ise Kars Sancağı'nda bulunan Zilan Aşireti ahalisinden olan bazı şahıslar eşkiyalı faaliyetidir. Zilan Aşiretine mensup bir grup, 1260(1844)'lı yıllarda Erzurum ile Kars arasındaki yolda soygun amacıyla geşt-ü güzar etmekteydiler. Bu işle meşgul aşiret mensupları, Ahmed oğlu Abdo, Abdi oğlu Osman, Mustafa oğlu Maho ile Bekir oğlu Silo adlı kişilerden oluşmaktaydı. Bu şahıslar, Livana Kazası'na bağlı Hod Köylü olup, Erzurum'a gelmekte olan Ahmed ve refiki Mehmed'i, Çakırbaba adlı yerde gündüz vakti önlerine çıkarak malum miktarda hayvanlarını, akçelerini ve eşyalarını gasp etmişlerdir. Bunlardan Abdo ve Osman yakalanmış ve suçlarını ikrar etmişlerdir.

Çalınan hayvan ve eşyalar istirdat edilerek sahiplerine iade olunmuştur. Yakalananlar ise hırsızlık suçuna istinaden ve gerçekleştirdikleri diğer soygunlarda yaralama olmaması nedeniyle kanunu cedit'in(yeni ceza kanunu) 221. maddesine göre her biri dört yıl kürek cezasına mahkûm edilerek, İstanbul'a gönderilmişlerdir.

⁶⁶² BOA. HR. SYS. 82/77.

⁶⁶³ BOA. A. MKT. UM. 369/34.

⁶⁶⁴ BOA. A. MKT. UM. 390/58.

⁶⁶⁵ BOA. A. MKT. UM. 116/23.

Diğerlerinin de yakalanması ve aynı cezaya mahkûm edilmeleri için de gerekli yerlere emir verilmiştir⁶⁶⁶.

Rusya Sefareti, 17.10.1264 (16 Eylül 1848)'te Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek yaklaşık sekiz ay önce Rusya tebasından Dev namıyla tanınan Meşhedî Kasım Hüseyin Ali adlı tüccarın Kars civarında bir yerde gece (leylen) giderken Karapapak Taifesi'nden ve yol kesen (kutta-i tarik) zümresinden on bir kişinin, Meşhedî Kasım Hüseyin Ali'nin üzerine saldırarak emtia ve eşyasının tamamını gasp ettikleri iddiasında bulunmuştur. Olayı gerçekleştirenlerin isimlerinin bulunduğu bir listeyi Osmanlı tarafına vererek gereğinin yapılmasını, çalınan eşya ve emtianın iade edilmesini talep etmişlerdir. Ayrıca olayı gerçekleştiren sariklerin (hırsızların) ahz-ı girift (yakalanma ve tutuklanmalarını) edilmesi istenilmiştir. Durum, Kars Kaymakamına bildirilmiş ise de kaymakam işi ciddiye almamış ve geçiştirmiştir. Bunun üzerine Rusya sefareti adı geçen on bir şahsın yeniden muhakeme edilmesini ve muhakeme esnasında Rusya'nın Erzurum Konsolosunun da hazır bulunduğu adil bir mahkemede yargılanmalarını talep etmiştir.

Ancak Kars Kaymakamlığı tarafından yapılan soruşturmada adı geçen Meşhedî Kasım Hüseyin Ali'nin mallarının sekiz ay önce değil, bundan üç yıl önce soyulduğu ve o tarihte sarik(hırsız) denilenlerin yakalandığı ve üzerlerinde iddia olunan emtia ve eşyanın çıkmadığı görülmüştür. Buna rağmen isimleri verilenlerin muhakeme edildiği ve beş ay müddetle hapsedildikleri halde Meşhedî Kasım davalara katılmamış yerine bir yalancı şahit göndermiştir. Yalancı şahit daha sonra ifadesinin yalan olduğunu ve para karşılığında şahitlik ettiğini beyan etmiştir. Kars'taki Rus Konsolos vekilinin kendisine de tezkire-i resmiye(resmi davet) gönderildiği halde duruşmalara katılmamış yerine konsolosluk tercümanını göndermiştir. Konsolos vekili dava ile ilgili gerekli izahatın sefarete yazıldığını beyan etmiştir.

Bundan dolayı suçlanan şahısların kefaleti alınarak mahallerine gitmelerine izin verilmiştir. Çünkü yapılan araştırmada soygunun yapıldığı yer Osmanlı hududu dâhilinde olmayıp Arpaçay Nehri'nin Rusya tarafında yer alan Gümrü Karantinası yakınında olduğu ve soygunu gerçekleştirenlerin de Rusya tebaasından olan Kazaklar

⁶⁶⁶ BOA. A. MKT. MVL. 109/50.

olduğu anlaşılmıştır. Meşhedi Kasım'ın, Kazaklar tarafından çalınan mallarını onlardan alamayacağını bildiğinden böyle bir yola başvurduğu anlaşılmıştır⁶⁶⁷.

Kars yolunda hırsızlık faaliyetlerinde bulunan (sarıklık eden) Cunuki Aşireti Ağası Nebi ve dört adamı buldukları kaza yolunda, on üç adet çıkmın içinde bulunan impiraldini gasp etmişlerdir. On üç adet impiraldin çıkmınının, on biri gaspçılardan geri alınmış ve sahiplerine iade edilmiştir. Bir çıkmın içinde (derununda) bulunan beş yüz on yedi adet impiraldinin üç yüz adedinin o vakit Kars Kaymakamı Sırrı Paşa tarafına verildiği Nebi Ağa tarafında ifade olunmuştur. Geriye kalan iki yüz on yedi adedi Nebi Ağa'nın zimmetinde kalmıştır. Ancak bir çıkmının ortaya çıkarılmasında sorun yaşanmıştır. Nebi Ağa bulunamayan çıkmının kendilerinde kaldığını önce kabul ettiği halde sonradan bunu inkâr etmiştir. Bundan dolayı geri alınması gereken meblağın Nebi Ağa'nın malvarlığından tahsil edilmesine karar verilmiştir.

Soygunu yapanların her birine yedi sene müddetle kürek cezası verilmiştir. Mahpusların yol kesen ahalisinden oldukları için hapis cezalarını yerine getirmeleri için İstanbul'a gönderilmeleri emri verilmiştir. Bunların cezalarının 1266(1850) senesi ortasından itibaren başlatılması bildirilmiştir. Ancak Nebi Ağa'nın adamlarından olan Mahmud adlı şahıs ile diğer bir şahıs firar etmiştir. Bundan dolayı firar edenlerin yakalanarak derhal İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir⁶⁶⁸.

Nebi Ağa'nın İstanbul'a gönderilmesi üzerine Cunuki Aşireti'nde yüz kadar hane bu duruma tepki olmak üzere Rusya tarafına göç etmişlerdir. Bunlar daha sonra Kars Kaimmakamı Feyzullah Efendi'nin girişimi neticesinde geri getirilerek Köroğlu adlı köyde geçici olarak iskân edilmişlerdir⁶⁶⁹.

4.6.3. Katli Olayları

Kars'ta Rusya tebaasından olup, Mehmed Bey'in evinde kirada oturmakta olan Ateşçi Artin Ohannes ve Sahak der İstapanof adlı kişiler kiraladıkları evde gece öldürülmüşlerdir. Bunların öldürülmesi olayında fail olarak evin sahibi Mehmed Bey suçlanmıştır. İstanbul'daki Rusya sefaretî olayın açığa çıkarılması için 1850 senesi Kanun-ı Sanisinin 27'sinde girişimde bulunmuştur. Osmanlı yetkilileri tarafından yapılan istintakta (soruşturmada) Mehmed Beyin kabahati bulunamamıştır. Ancak

⁶⁶⁷ BOA. A. MKT. 148/67.

⁶⁶⁸ BOA. A. MKT. UM. 60/48.

⁶⁶⁹ BOA. A. MKT. UM. 72/14.

öldürülenlerin eşleri Mehmed Beyi suçlamakta olduklarından Mehmed Beyin emval ve eşyalarına el konulmak şartıyla serbest bırakılmasına karar verilmiştir. Bunun üzerine Rus Sefareti duruma itiraz etmiş ve adı geçen kişinin cezalandırılması gerekirken kendisine yüzbaşı rütbesi verilerek serbestçe gezmesinin kabul edilemeyeceğini bildirerek tevkif edilmesini istemiştir.

Ancak Kars'ta yerinde yapılan soruşturmada Mehmed Bey'in katlin gerçekleştiği gece şehirdeki evinde olmadığı ve çiftliğinde olduğu şahitlerin ifadesinden anlaşılmıştır. Buna rağmen Mehmed Bey olayın olduğu gece evinde Lezgi Ali adlı kimsenin bulunduğunu beyan ederek onun da ifadesinin alınmasını istemiştir⁶⁷⁰. Ancak Lezgi Ali'nin firar etmesi üzerine olay açığa çıkarılamamıştır. Olayın nasıl ve kimler tarafından gerçekleştirildiğini açığa çıkarmak amacıyla tarafsız bir meclisin oluşturulması ve bu mecliste Rusya'nın Erzurum Konsolosu ile Kars Konsolos vekilinin de bulunması kabul edilmiştir⁶⁷¹. Meclisin, Rus ve Osmanlı temsilcilerinden oluşturulması, Rusların Osmanlı yetkililerine güvenmediğini ve Osmanlı tarafının kendi vatandaşlarını koruyacağı düşüncesinden ileri geldiği anlaşılmaktadır.

4.6.4. Kira-Borç Durumu

Sosyal hayatın canlı şekilde yaşandığı her şehir ve diğer yerleşim yerlerinde toplumsal etkileşim nedeniyle kişiler birbirleri ile etkileşim halinde bulunurlardı. Bu etkileşim genelde iyi ilişkiler ortaya çıkarsa da bazen sorunlara da yol açmaktaydı. Genelde sorunlar maddi değeri olan şeylerden ortaya çıkmaktaydı. Maalesef Kars'ın şer'iyeye sicilleri bulunmadığından bu ilişki ve sorunlar tam olarak aydınlatılamamaktadır. Bundan dolayı arşiv belgelerine yansıyan bazı kira, borç ve emanet edilen ve maddi değerden kaynaklanan anlaşmazlıkların nasıl çözüldüğüne misal olması açısından önemlidir.

Kars'ta Hayriye Tüccarından Kurbanzade İsmail Ağa takdim ettiği bir arzuhalinde, şehirde bulunan Numan Paşa Hanı'nın yarısını (nısfını) 1273 (1857) senesi Muharrem ayı başından itibaren bir sene müddetle Numanpaşazade'lerden Paşa adlı şahsın validesi hanım ile hemşirelerinden (kız kardeşlerinden) önceki sene kira bedeli üzerinden kiralamıştır.

⁶⁷⁰ BOA. HR. TO. 255/55-1.

⁶⁷¹ BOA. HR. TO. 255/55-2.

Kiraya veren hanımların vekilleri olduğunu beyan eden Mehmed Bey ile Karahanzade Mustafa Efendi ve mahdumu, hanın vakıf malı olduğunu öne sürerek, bundan dolayı kiracısından daha önce anlaşılan bedelinden başka 5.000 kuruş daha talep etmişlerdir. Bunun üzerine İsmail Ağa, şer'i yönden bir ihlal söz konusu olmadığını beyan ile kira miktarının karşılıklı uzlaşma yoluyla kararlaştırıldığını bildirerek itiraz etmiştir. Neticede fazla para talep edenler zor ve tehdit yoluyla kiracıdan parayı almıştır. Hatta kiracı İsmail Ağa, hanımların vekili olduğunu iddia eden Mustafa Ağa adlı şahsın Kars Meclis Azası olması nedeniyle, konumunu kullanarak hükümete şikâyet ile kendisini hapsedtiğini bildirmiştir. İsmail Ağa uğradığı haksızlığın giderilmesi kendisinden alınan paranın geri verilmesi için gerekli işlemin yapılmasını istemiştir⁶⁷². Eğer maruz kaldığı haksızlığın Kars'ta giderilmesi konusunda bir sıkıntı olacak ise kendi davasının Dersaadette muhakeme edilmesini arzualinde belirtmiştir. Bunun üzerine anlaşmazlığın şer'i şerif ve meclis tarafından yerinde çözülmesi bu mümkün olmaz ise İstanbul'a gönderilmeleri 29 M.1276'da istenilmiştir⁶⁷³.

Yine Erzurumlu Minas adındaki şahsın Karanlı Kasap Abo adlı kimseye 7.500 kuruş borcu bulunmaktaydı. Minas borcunu ödeyememiştir. Bundan dolayı da alacaklı olan Abo adlı şahıstan iki sene güzeşesiyle(süreyle) ödemek üzere mühlet istemiştir. Ancak Abo adlı şahıs bunu kabul etmeyerek, Minas'a borcunu ödemesini, ödemediği takdirde ikamet ettiği hanesini zorla alacağını söylemiş ve Minas'ı devamlı rencide etmiştir. Bu durum üzerine Minas, on bir kişilik ailesi olduğunu belirten bir arzuhali ilgili makama vermiş ve yardım talebinde bulunmuştur⁶⁷⁴.

Bu durumun kendisinin gadrine sebep olduğunu belirterek, kendisine kanun üzere süre verilmesini talep etmiştir. Bu aşamada borcunu ödeyecek kudreti olmadığını da beyan eden Minas, Şer'i Şerif ve meclis aracılığı ile usulü rüyet ve nizamata üzere işlem yapılmasını istemiştir⁶⁷⁵.

Bir diğer alacak olayı Kağızman'da yaşanmıştır. Kağızman ahalisinden Hasan Bey daha önceden yüz yetmiş yedi dirhem ağırlığındaki incisini Ömer Ağa adlı birine emaneten bırakmış ve daha sonra da istemiştir. Ancak Ömer Ağa kendisine emaneten

⁶⁷² BOA. A. MKT. UM. 362/99-1.

⁶⁷³ BOA. A. MKT. UM. 362/99-2.

⁶⁷⁴ BOA. A. MKT. UM. 344/88-1.

⁶⁷⁵ BOA. A. MKT. UM. 344/88-2.

bırakılan inciye vermekten kaçınmıştır. Durum şikâyet konusu olmuş ve muhakeme edilmelerine ilam çıkmış iken, liva-i mezkûr müftüsü ne hal ise naibe baskı yaparak ilamı geri çekirmiştir. Hasan Bey, incisini her türlü girişimine rağmen hâlâ geri alamadığını belirten bir arzuhal vermiştir. Arzuhalinde kendisinin ve Ömer Ağa'nın eyalet merkezi olan Erzurum'a celp ve muhakeme olunmalarını Meclis-i Vâlâ'dan talep etmiştir (H. 28 Z. 1277 - 7 Temmuz 1861)⁶⁷⁶. Bu arzuhal üzerine durum Erzurum Valisi Hayrettin Paşa'ya bildirilmiş, alacak olayının Şer'i Şerif üzere çözüme kavuşturulması ve müdahale edenlerin men olunmaları bildirilmiştir⁶⁷⁷.

⁶⁷⁶ BOA. A. MKT. DVN. 194/30-1.

⁶⁷⁷ BOA. A. MKT. DVN. 194/30-2.

BEŞİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK VE TİCARİ FAALİYETLER

5.1. TARIM

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan çöküşüne kadar geçen sürede ekonomisinin temeli istisnalar hariç tutulduğunda tarım ve hayvancılığa dayanıyordu. Tarımın mahiyeti ve önemi devletin yıkılışına kadar çok az değişikliğe uğramıştır. Osmanlı Devleti'nin bulunduğu coğrafi konumu, sahip olduğu iklimin çeşitliliği, toprağının geniş ve zenginliği ile dikkat çekmekteydi. Açık bir şekilde belli olan halkının gelenekleri ve dini adetleriyle üç eski dünya kıtasının en güzel ve en verimli arazilerinden oluşan ve çok sayıda akarsuya sahip bir yapısı bulunmaktaydı. Bundan dolayı, Osmanlı Ülkesi'nde bütün ürünler bol yetişir ve üretilen mahsuller her yerde sürüm ve mübadeleden dolayı tabii pazarlar bulma kapasitesine sahipti⁶⁷⁸. Bundan nedenle, 1800-1900 arası dönemde Osmanlı vatandaşı olan nüfusun beşte dördü ziraatla geçimini temin eder ve hayatlarını toprağın işlenmesi neticesinde sürdürürlerdi⁶⁷⁹.

Osmanlı çiftçisi tarımsal faaliyetlerinde genelde ağaçtan yapılmış saban(kara saban), el orağı, tırpan, çapa ve sürgü gibi tarım aletlerini kullanıyordu. Kara saban toprağı en fazla 10–15 cm derinliğe kadar sürebiliyordu. Ancak kara sabanla tarlayı bir kez sürme işlemi toprağı yeterince alt üst edemediği ve yabancı otları yeterince temizleyemediği için aynı toprağı 3 veya 4 defa sürmek gerekiyordu⁶⁸⁰.

Bu nedenle, XIX. yüzyılda Osmanlılar atalarından kalan klasik tarım usullerini yavaş da olsa terk ederek Avrupa usulünde tarımsal faaliyet için girişimlere başlamışlardı. Özellikle Sultan II. Mahmud döneminde başlayan yenilik hareketlerinden ziraat ekonomisi de etkilenmiştir. Tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesi amacıyla 1838'de Hariciye Nezareti'ne bağlı olarak "Ziraat ve Sanayi Meclisi" kurulmuştur. Bu meclis kısa süre sonra Meclis-i Umur-u Nâfia adını almıştır. 1839 Ticaret Nezareti'nin kurulması üzerine Meclis-i Umur-ı Nâfia bu kuruma bağlanmıştır. 1843'te Maliye Nezareti'ne bağlı olarak "Ziraat Meclisi" kurulmuştur. Kuruluş amacı tarımsal üretimin artırılması, dış ticaret dengesinin sağlanması, ahalinin

⁶⁷⁸ Ubcini, *Türkiye; 1850 Maliye-Ordu-Millet*, s. 323.

⁶⁷⁹ *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi II*, (Ed.: Halil İnalcık-Donald Quataert), s. 961.

⁶⁸⁰ Tefvik Gürün, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 85.

gelir düzeyinin yükseltilmesi konularında inceleme ve araştırma yaparak, devlet ileri gelenlerine önerilerde bulunmaktı⁶⁸¹.

Ancak tarım alanında alınan bütün tedbirlere rağmen, 1853–1856 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı ekonomisini rayından çıkarmış, tarlalar ekilmeden kalmış ve 1856'ya gelindiğinde fiyat düzeyi bazı bölgelerde iki yıl öncekinin üç katına çıkmıştı⁶⁸². Bu dönemde Osmanlı ülkesinde olan bütün ürünlerde fiyatın üç katı yükselmesi, Kars Sancağı'nda daha etkili olmuş, Kars'ta ürün fiyatlarında normal fiyatın on katını aştığı görülmüştür. Kars Sancağı'nın tamamının savaş alanı olması, tarım arazilerinin tamamına yakınının ekilmeden kaldığını göstermektedir. Bu dönemde Kars'tan olan yoğun göç hareketi de bu durumun bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Kars coğrafi konumu itibariyle yüksek bir plato özelliğine sahip olduğundan tarımsal alanda en çok buğday (hınta) ve arpa (şa'ir) üretilmekteydi. Bundan dolayı, XIX. yüzyılda Kars Sancağı'nın temel ekonomik yapısı tarım ve hayvancılık üzerine kuruluydu. Sancağın sınırları dâhilinde bulunan arazilerin büyük bir çoğunluğu tarıma elverişli olmasına rağmen genelde boş bırakılmıştır⁶⁸³. Bunun en büyük sebebi, Kars'ın 1828–1829 ve 1853–1856 Osmanlı-Rus savaşları neticesinde nüfusunun büyük oranda Anadolu'nun iç bölgelerine göç etmesidir. Çünkü nüfusun 4/3'ü memleketlerini terk etmişti. Toprağı işleyecek olan insan unsuru çok azalmıştı. Bunun sonucu olarak da gelirleri çok düşmüştü. Vezir payesine sahip valiler Kars'a atandığında memnun kalmıyordu. Geliri iyi olan yerlere gitmek için gayret sarf ediyorlardı.

5.1.1. Üretilen Tarım Ürünleri

XIX. yüzyılda Kars Sancağı'nda yetiştirilen tarım ürünleri ve miktarı hakkında çok ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Buna rağmen Erzurum Vilayet Salnameleri'nde yetiştirilen ürünler hakkında genel bilgiler bulunmaktadır. Bu doğrultuda, Kars Sancağı'nda fasulye, bakla, darı, arpa, keten tohumu ve buğday yetiştirilmekteydi⁶⁸⁴. Kağızman Kazası'nda kaysı, dut, elma kiraz, armut ve kavun gibi bazı meyveler yetiştirilmekte olup, bunlar kurutulmak suretiyle kışın da tüketilirdi. Kuruyemiş halinde

⁶⁸¹ Tevfik Güran, “Tanzimat Döneminde Tarım Politikası”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (2. Baskı), (Ed.: Halil İnalcık-Mehmet Seyidanlıoğlu), phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 513.

⁶⁸² Davison, s. 83.

⁶⁸³ Ersoy, s. 239.

⁶⁸⁴ *ES*, 1288, s. 154–155.

az da olsa bazen Gürcistan taraflarına satışı yapılırdı. Bunların yanında Kars Çayı'nın kenarında sulamaya müsait yerlerde genellikle sert sebze cinsinden lahana, şalgam, soğan, maydanoz vb. gibi ürünler az da olsa yetiştirilirdi⁶⁸⁵.

Kars'ın ikliminin sert olması nedeniyle çok fazla tahıl ürününün yetiştirilmesi mümkün olmamaktaydı. Ekilen arazilerin çok az bir kısmı sulu tarıma müsait olup, bu durum daha çok Kars Çayı'ndan alınan su ile yapılabilmekteydi. Bunun dışındaki topraklarda yapılan tahıl tarımı yağmurun yağmasına bağlıydı. Yağmurlar tahılın suya ihtiyaç duyduğu uygun zamanda yağdığına tahıl tarımından üretim bol alınmakta idi. Ancak dengesiz bir yağmur ve bol yağdığına ise genelde verim düşmekteydi. Bunun dışında çekirge istilası ve dolu da tarımı etkilemekteydi⁶⁸⁶. XIX yüzyılın ortalarına doğru Kars'a gelen İngiltere'nin Erzurum Konsolosu, Kars'ta 20.000 somar⁶⁸⁷ veya İngiliz ölçü birimi ile yaklaşık 30.000 quarter⁶⁸⁸ civarında hububat üretimi yapılmakta olduğu bilgisini vermektedir. Buğday ve arpa üretimi aynı miktarda olup, üretimin yarısı Kars'ta tüketilir yarısı ise satılırdı. Buğday ve arpanın yanı sıra 1.000 somar civarında keten tohumu yetiştirilirdi. Bu tohumdan yapılan yağ, Kars'ta yakacak ve aynı zamanda yiyecek olarak tüketilirdi⁶⁸⁹. Daha önce de ifade edildiği üzere hububatın bolluğu veya kıtlığı iklime bağlı idi.

1288 Erzurum Salnamesine göre Kars'ta üretilen hububat ve miktarı;

Üretilen Hububat ve Baklagiller	Miktarı – Kıyye⁶⁹⁰ ve Kile⁶⁹¹ olarak	
Fasulye	3.000	kıyye
Bakla	2.000	kıyye
Çavdar	645	kıyye
Keten Tohumu	1.920	kıyye
Duhan (Tütün)	400	kıyye

⁶⁸⁵ Ersoy, s. 241–243.

⁶⁸⁶ Karahanoğlu ve Kırzioğlu, s. 182.

⁶⁸⁷ 20.000 somar hinta veya şa'ir 7.200 tona karşılık gelmektedir.

⁶⁸⁸ Quarter İngiliz ölçü birimi olup, bir şeyin ¼'üne yani çeyreğine tekabül etmektedir. 30.000 quarter, 7.500 tona tekabül etmektedir.

⁶⁸⁹ Ersoy, s. 243.

⁶⁹⁰ Kıyye diğer adı okka'dır. Okka adlı eski ağırlık ölçüsünün diğer ismi olup, 400 dirhemlik bir ağırlığı ifade ederdi. Günümüz ölçü biriminde, 1.282 gramlık ağırlığa karşılık gelmektedir. Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgati*, s. 187.

⁶⁹¹ Kile, Osmanlı Devleti'nde bir çeşit hububat ölçü birimi olup,, farklı bölgelerde farklı kıymette olur ve birbirini tutmazdı. Aynı memleketler arasındaki alışverişlerde aradaki fark İstanbul kilesi üzerinden yapılırdı. Bir kile, buğday ile doldurulduğu zaman dört yüz dirhemlik İstanbul okkası gelirdi. Kile'nin dörtte biri şinik diye adlandırılırdı. Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgati*, s. 187.

Soğan	19.000	kıyye
Arpa	120.392	kile
Buğday	199.635	kile ⁶⁹²

Ancak bu hububat verileri barış döneminde ve uygun iklim şartlarında geçerli idi. Daha öncede bahsedildiği gibi XIX. yzyılda beş savaş görmüş olan Kars bu savaşlardan aşırı derecede etkilenmiştir. Özellikle savaşlar birkaç yıl sürünce ve istilaya uğrama olayı yaşanınca ahali elindeki Osmanlı Ordusu'na vermekte veya ordu için ellerindeki alınmaktaydı. Bundan dolayı istila sona erince halk ekmeklik ve tohumluk hububat bulmakta büyük sıkıntılar ile karşılaşmaktaydı.

Bu doğrultuda, 1273 (1857) senesine ait bir belgede; “*mesele-i mündeyin cihetle Kars'ta derûn ve birûn ahali ve seknesi emr-i ziraata fırsat bulamamaları ve ezher cihet mağdur ve bi'vaye olup,, zehair ve erzak-ı saire cihetlerinde aşuru zaruret ve müzayakaya dûçar oldukları bu sene-i mübarekede hesab olundukda bu havalide mahsulat olmadığından, ahali-i merkumeden bazıları Aleksandrapol(Gümrü) ve Revan caniplerinden zehair mübayasıyla celp ve evlad-u aile ve etfalarını fevtla(ölmeyecek) derecede tesir-i idare ettirmekte ve bu hallerde havarlık(imdat) mahal-i merkumede dahi zahirenin killeti(kıtlığı) olduğuna mebni hükümdarları taraflarından men ve yasak olduğu hasebiyle ahali-i merkume külliye ızdırıp vasatında geri oldukları ve bunun şimdiden bir çaresine bakılmadığı takdirde ahali-i merkume perişaniyete dûçar olacakları....(5.Ra.1273)⁶⁹³ bilgisi yer almaktadır. Belgenin tarihine dikkat edildiğinde yaşanan sıkıntının 1855 Rus istilası ve akabindeki kurtuluş tarihi olan 1856 ve 1857 yılları dönemine denk geldiği görülmektedir. Revan ve Gümrü taraflarına normal zamanlarda hububat ihraç eden bir sancak olan Kars bu dönemde Rus hâkimiyetinde bulunan ve bahsi geçen bu şehirlerden hububat satın almak zorunda kalmıştır.*

Kars ahalisinin bu sıkıntıya düşmesinin en büyük sebeplerinden birisi de savaş esnasında yaşanan kıtlık neticesinde ahalinin tohumluk amacıyla ellerinde bulunan hububata bile el konulmasıdır⁶⁹⁴. Bu nedenle ahali bir sonraki sene ellerinde tarlalara ekilecek tohumluk bulmakta büyük sıkıntılar yaşamakta ve bu durum halkın sefaletine

⁶⁹² ES, 1288, s. 154–155

⁶⁹³ BOA. A. MKT. UM. 262/47–2.

⁶⁹⁴ BOA. İ. MMS. 4/126–4.

sebepler olmaktadır. 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan yaklaşık 14–15 yıl sonra Kars'a gelen, diplomatik görevliler ve seyyahların raporlarında belirttikleri üzere, tarlaların büyük bir kısmının ekili olmadığı ve savaşın etkilerinin devam ettiği yönündedir. Bu nedenle Kars her türlü vergiden üç yıl muaf tutulmuştur⁶⁹⁵.

Kars sancağına ait bazı köylerin tespit edilen hinta ve şa'ir üretimi bu konuda genel bir bilgi vermektedir. Kars'ın, Nahcivan ve Zenbi köylerinde sekiz yüz somar veya daha fazla hinta ve şa'ir üretilmekteydi. Alınan Aşar vergisi verilen rakam üzerinden alınmaktaydı. Benliahmed ve Çirmeli (Çermeli) köylerinden ise dört yüz ile beş yüz somar arası hinta ve şa'ir üretimi beklenmekteydi⁶⁹⁶. Zaruşad Kazası Küçük Pergit Karyesi'nin ahalişi reaya idi. Bunlar köylerini terk ederek Rus hâkimiyetindeki bölgeye göç edince bu karyenin hinta ve şa'ir ekili tarlalarındaki hububatın miktarını tespit etmek amacıyla giden görevlilerin tuttuğu bir mazbatada köyden iki bin somar, hinta ve şa'ir hasadı yapılacağını rapor etmişlerdir⁶⁹⁷. Verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere Kars Sancağı'nın kaza ve köylerinin tamamından yaygın bir şekilde tahıl tarımı yapıldığı anlaşılmaktadır.

5.1.2. Meyve ve Sebze Üretimi

Kars Sancağı'nda meyve üretimi ve ağaçları sancağın genelini kapsayacak boyutta görülmemektedir. Bunun nedeni ise meyve ağaçlarının çiçek ve meyvelerinin olgunlaşacak seviyede uygun bir iklim özelliğine sahip olmamasıdır. Kars Sancağı'nda yaz mevsimi kısa olup, kış mevsimi ise etkisini daha fazla sürdürmektedir. Buna rağmen Kağızman'da meyve üretimi için uygun iklime sahip olduğundan burada azda olsa meyve üretimi yapılmaktaydı. Kars Çayı'nın kenarında uygun olan yerlerde az miktarda lahanalar, şalgam, maydanoz ve diğer sert sebze çeşitleri az da olsa yetiştirilmekteydi.⁶⁹⁸

⁶⁹⁵ BOA. DÜİT. 38/31–2.

⁶⁹⁶ BOA. İ. MMS. 4/126–9.

⁶⁹⁷ BOA. İ. MMS. 4/126–14.

⁶⁹⁸ Ersoy, s. 241.

Kars Sancağı'nda üretimi yapılan meyve cinsinden ürünler⁶⁹⁹;

Üretilen Meyve Çeşidi	Miktarı
Üzüm	12.000 kıyye
Kavun ve Karpuz	61.000 kıyye
Ayva	1.200 kıyye
Dut	40.000 kıyye
Vişne	2.000 kıyye
Kiraz	----
Armut	25.000 kıyye
Elma	15.000 kıyye

5.2. ORMANCILIK

Kars ve çevresi karasal iklim özelliğine sahip olduğundan, meyve veren ağaçlar yaygın olarak bulunmamasına rağmen çam ormanları bakımından XIX. yüzyılda küçümsenmeyecek derecede önemli bir zenginliğe sahipti.

Bu orman varlığı, H.1288 (M.1872) Erzurum Vilayet Salnamesi'nde sınırları belirtilerek verilmektedir. Bu salnameye göre; Kars Sancağı'nda uzunluğu altı saat genişliği dört saatte alınabilen iri çam ormanı vardır. Ormanın sınırı, Batıda Erzurum'a bağlı Pasinler Kazası'na, Kuzey de Çıldır'a yakın olan Bardız ve Penek nahiyelerine ulaşan bir geniş bir alanda bulunmaktaydı. Çevre ahalisi imalat ve inşaat alanında ihtiyaç duydukları araba ve bina gibi zaruri olan şeylerin yapımında kullanılmak üzere bahsi geçen ormanlık alandan keresteyi temin ederlerdi⁷⁰⁰. Soğanlı dağlarındaki sık ormanlıklar, Kars Sancağı'nın yanı sıra Erzurum'un kereste ihtiyacını da karşılardı. 1855'te Kars'ta bulunan İngiliz subayı Henry Sandwith çevre köylerinin odun ve kereste ihtiyaçlarını Soğanlı dağları'ndaki ormanlık alandan temin ettiğini kaydetmektedir⁷⁰¹.

Bunun dışında Kars'a bağlı Kağızman Kazası'na dört saat mesafede yer alan ve Kel Ali Fidanlığı olarak bilinen dağda kavak ağaçları, yine Kağızman ile Eleşkirt kazaları arasında yer alan Ağbulan adlı dağda ardıç ve karaağaçlar bulunmaktaydı. Ağbulan Dağı'nın yolları çok sarp olduğundan ahalisi buradaki ormandan

⁶⁹⁹ ES, 1288, s. 154–155

⁷⁰⁰ ES, 1288, s. 169–170.

⁷⁰¹ Kırzioğlu, 1855 Kars Zaferi, s. 104.

yararlanmakta zorlanıyordu. Ancak ahali bütün zorlukları göze alarak kışlık odunlarını hayvan sırtında buradan temin ederlerdi.⁷⁰²

Kars Sancağı'ndaki ormanlardan kesilen ağaçlar Rusya'ya da ihraç edilirdi. Ruslar özellikle Kars'a yakın olan Gümrü ve Revan'da inşa edecekleri binalarda kullanacakları kereste ve tomruğu Kars Sancağı'ndan satın alma yoluna gitmişlerdir⁷⁰³.

Bu doğrultuda Rusya'ya ait Aleksandropol (Gümrü) şehrinde inşa olunacak hastaneler için Kars Sancağı'nda yer alan ormanlardan beş bin adet (5.000) kerestelik çam ağacı satın alma girişiminde bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti bu isteğe verdiği cevapta, dışarıya kerestelik ağaç satma gibi bir uygulaması olmamasına rağmen bölgedeki ormanlardan külliyetli kereste temin edildiğinden ve bu defa ki istekleri daha önce satın aldıklarından daha makul seviyede olduğundan, ormanlara kötülük gelmeyecek şekilde verilmesinde bir sakınca olmadığını bildirmiştir. Bundan sonra böyle bir talep olur ise durumun Hariciye Nezareti'ne bildirilmesini istemiştir⁷⁰⁴.

Bunun dışında Revan'da cami-i şerif yaptırmak isteyen Hacı Abdulcabbar adlı Müslüman, Revan civarında orman bulunmadığından Kars'taki Rus Konsolosluğu vasıtasıyla Kars Mutasarrıflığına müracaat etmiştir. Bu durum İstanbul'a bildirilmiştir. Gelen cevapta bu gibi girişimlere izin verilmemesi istenilmektedir. Çünkü Rus tebaası tüccarlar, hastane, cami, kilise ve mektep yaptırmak bahanesiyle Kars civarından ağaç satın almakta ve bunları memleketlerine naklettikten sonra piyasaya sürmekte ve yüklü miktarda kar elde etmekte oldukları istihbar kılındığından kerestelik ağaç satışına izin verilmemesi istenmiştir⁷⁰⁵.

Bunun nedeni olarak yöredeki ormanın Erzurum, Kars ve Bayezid ahalisinin ihtiyaçları için ayrılmış olduğu, bu durumun böyle devam etmesi halinde 5–10 yıl içinde Soğanlı dağlarında ve civarında orman kalmayacağı gösterilmiş, bu gibi isteklere kefil ve teminat verilse bile müsaade olunmaması Meclis-i Valây-ı Ahkâm-ı Adliye'den bildirilmiştir⁷⁰⁶.

⁷⁰² *ES*, 1288, s. 170.

⁷⁰³ *BOA. A.AMD. 18/60.*

⁷⁰⁴ *BOA. A.AMD. 18/60–1. (3.Z.1273)*

⁷⁰⁵ *BOA. MKT. MHM. 351/82–1.*

⁷⁰⁶ *BOA. MKT. MHM. 351/82–2.*

Soğanlı dağlarındaki ormanın gittikçe küçülmesi Erzurum'da odunun fiyatının yükselmesine sebep olmuş, bunun neticesinde odunun çar çekisi⁷⁰⁷ (dört çekisi) 55–60 kuruşa satılmaya başlanmıştır. Fiyatın yükselmesinin nedeni yabancı devletlere külliyetli ağaç satışının büyük boyuta ulaşmasından kaynaklandığı anlaşılmıştır⁷⁰⁸. Bu durum vilayet ahalisinin sıkıntı çekmesine neden olduğundan yabancı devletlere odun ve kereste satışı yasaklanmıştır.

Kars civarındaki ormanlık alandan kerestelik ağaç kesme konusu, Anadolu Orduy-u Hümâyun Müşiri İsmail Paşa, Kars Miralayı Selim Bey, Seraskerlik ve Meclisi-i Vâlâ arasında bir yazışmaya konu olmuştur. Kars ahalisinin satmak veya hane yapmak amacıyla Kars civarındaki ormanlık araziden kestikleri bir araba dolusu kereste 50 kuruş fiyatında idi. Kars Mutasarrıfı ahalinin hane yapmak amacıyla kestiği bu kerestelik ağaçlardan araba başına 20 kuruş gibi yüksek bir vergi almaktaydı. Bu duruma itiraz edenler olmasına rağmen dinlenmeyerek zorla alınmaya başlanmıştır. Bu gibi hareketler huzursuzluğa ve şikâyete sebep olmuştur. Bu durum ahalden bir kısmının hanelerini Revan tarafına nakletmesine sebebiyet vermiştir⁷⁰⁹.

Kars ve civarındaki ormanlardan vergi alınmaktaydı. Kars Sancağı Orman Rusumu H.1285(M.1869) senesinde 30.500 kuruş bedel ile Mardiros uhdesinde kalmıştır. Mardiros bu ihaleyi bir seneliğine almış ve bedel-i mukabilinde kefalet göstermiştir. Mardiros'un kefalet gösterdiği paranın Gümüş Meskûkât-ı Osmaniye olması özellikle vurgulanmıştır⁷¹⁰.

5.3. HAYVANCILIK

Kars Sancağı'nda ahalinin ekonomik geçim kaynaklarından birisinin hayvancılık olduğu anlaşılmaktadır. Kars'ın ikliminin hayvancılığa uygunluğu, geniş mera ve çayırılara sahip olması bu alanda bir gelişme olduğunu göstermektedir. Sancakta hem küçükbaş hem de büyükbaş hayvan beslendiği anlaşılmaktadır. Araştırmaya konu olan dönemde arazinin büyük bir kısmı nüfus azlığı nedeniyle ekili bulunmuyordu. Bundan dolayı arazinin büyük çoğunluğu hayvanların otlaması için müsait ortam sağlamaktaydı. İngiltere'nin Erzurum Konsolosu, Kars'a gelirken yol

⁷⁰⁷ Çeki; Osmanlı Devleti'nde kullanılan bir ağırlık ölçüsü olup,, 1 çeki = 225,978 kg'a eşittir.

⁷⁰⁸ BOA. MKT. MHM. 351/82–3.

⁷⁰⁹ BOA. A. MKT. UM.286/7.

⁷¹⁰ BOA. KK. d. 5151–57.

üzerinde otlamakta olan sayısız sığır sürüleri gördüğünden bahsetmektedir. Konsolosa göre; Kars'taki sığırlar Osmanlı ülkesindekilerin en büyükleri ve irileridir⁷¹¹.

Kars Sancağı'nda beslenen hayvanlar H.1288 (M.1872) Erzurum Vilayet Salnamesi'nde, kuzu, dişi koyun, koç, tay, kısarak, aygır, dana, inek, boğa, malak, manda, öküz, erkek keçi, dişi keçi, oğlak, ester(katır), hımar(merkep) olarak kaydedilmiştir. Bunların dışında hayvansal faaliyetler arasında arıcılık yapıldığı da anlaşılmaktadır. Ayrıca hayvanlardan elde edilen yün, yapağı keçi kılı ve deri miktarı verilmektedir. Bunlar istatistikî bilgiler olup, sayısal açıdan bir anlam ifade etmektedir.

Ancak, salnamede verilen bilgiler devletin resmi kayıtlarıdır. Bununla beraber, vergi vermemek için ahalinin hayvanlarını sakladıkları veya eksik bildirimde bulunma ihtimali çok yüksektir. Bu durum Osmanlı ülkesinin her yerinde olan gerçeklerdendir. Bu nedenle verilen bilgileri ihtiyatla değerlendirmek gerekir.

Kars Sancağı'nda olan hayvan sayısı⁷¹²;

Cinsi	Sayısı
Öküz	3.173
Manda	3.351
Malak	2.701
Boğa	529
İnek	21.522
Dana	14.036
Aygır	1.836
Kısarak	5.295
Tay	4.509
Koç	1.780
Dişi Koyun	36.500
Kuzu	16.400
Erkek Keçi	3.060
Dişi keçi	6.200
Oğlak	3.720

⁷¹¹ Ersoy, ss. 239–245.

⁷¹² ES, 1288, s. 156–157.

Ester	58
Hımar	3.734
Arı Kovanı	510
Yapağı (kıyye olarak)	10.500
Tiftik	450
Keçi Kılı (kıyye olarak)	2.150
Keçi-Koyun Derisi	4.050
İnek-Manda Gönü	2.150

Miktar ve ağırlığında hayvan sayısı ve hayvanlardan alınan ürünler verilmektedir.

Yem fiyatlarını tespit etmek mümkün olmasa da kıtlık dönemlerinde yem fiyatları hakkında genel bilgiler verilmektedir. 1862–1863’de Kars’ta şiddetli bir kış yaşanmış ve yem fiyatları aşırı derecede artmıştır. Kars’ta “alaf” denilen ve hayvanlara yedirilen ot ve samanın bir parti⁷¹³, ot 1.000 kuruşa, samanın çeteni⁷¹⁴ 500 kuruşa, samanın kıyyesi(1.282 gram) ise 50 paraya satılmaktaydı. Bahsi geçen kış kıtlıktan dolayı Kars, Kağızman, Şüregel ve Zaruşad’da 50.000’den fazla hayvan telef olmuştur. 18 Haziran 1863’te kıtlık ortadan kalkmıştır. Yemin bol olduğu bu dönemde ise bir part ot 60 kuruşa, samanın çeteni ise otuz kuruşa satılmaya başlanmıştır⁷¹⁵. Bu durum, kıtlık döneminde ot ve saman fiyatlarında yaklaşık %1700’e varan artış olduğu anlamına gelmektedir. Çünkü bahsi geçen kıtlık döneminde ot ve saman almak ahalinin ekonomik gücünün çok üzerindedir. Kars Sancağı’ndan beslenen hayvanlardan öküz genelde çift sürme işlerinde kullanılıyordu. Çünkü eğimli ve dik arazilerde öküzle yapılan çift sürme işlemi daha kullanışlı idi. Hem de öküzün beslenme maliyeti, at ve katıra göre daha düşüktür. Kars ve Erzurum bölgesinde çiftçi tahıl ekeceği araziye 6–7 hatta 9 defa sürmek zorundaydı. Bir çift öküzle ancak 35–45 dönüm arası toprak işlenebilmekteydi⁷¹⁶.

⁷¹³ Bir part=32 bağ ot’tan meydana gelmekte olup, Kars çevresinde yerel bir ölçü birimidir. Bir bağ ise yaklaşık altı kilogram gelmekteydi.

⁷¹⁴ Çeten, Kars çevresinde arabaların üstündeki dört köşesine belirli uzunlukta kazıklar dikmek suretiyle aralarını tahta veya hasırla kapatılarak bir arabanın daha fazla yük taşımaya olanak sağlayan sistem. Günümüzde buna benzer bir uygulama romörklerin üzerine yerleştirilmekte ve Kars’ta arttırma olarak adlandırılmaktadır.

⁷¹⁵ Karahanoğlu ve Kırzioğlu, s.191.

⁷¹⁶ Gürün, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, s. 86.

5.4. MADENCİLİK

Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu geniş topraklarda çeşitli ve bazıları bol denebilecek düzeyde maden rezervleri bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti mevcut imkânlar ölçüsünde bu madenlerden yararlanma yoluna gitmiştir. Bu doğrultuda, madenlerden yararlanma konusunda 1546 senesinden itibaren Divan-ı Hümayun'dan çıkan muhtelif hükümler mevcuttur. Bu hükümler genelde top yuvarlağı dökmek, gemi lengeri yapmak, gümüş ve bakır ihraç etmek ve güherçile yapmak konularını ihtiva etmekteydi. Bu hükümlerden anlaşıldığı kadarıyla, Anadolu Eyaleti ve diğer eyaletlerde en kaliteli gümüş, bakır ve demir madenleri ve ocakları Gümüşhane, Espiye, Keban, İnegöl, Ergani, Kiğı, Bilecik'te, Güherçile ocakları Akdağ, Van, Erciş, Kilisehisar, Malatya, Larende, İçel, Maraş ve Kayseri'de bulunmaktaydı⁷¹⁷.

Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu madenlerden yararlanma konusunda pek faydalandığı söylenemez. Osmanlı Ülkesi'ndeki madenlere, Osmanlılardan ziyade yabancılar ilgi duymuşlardır. Bu durum yabancıların iştahını kabartmış ve Osmanlı Devletine karşı emperyalist emeller beslemelerine neden olmuştur.

Buna rağmen Osmanlı Devleti'nde madenlerin işletilmesi konusunda bir şey yapılmadığını söylemek de yanlış olur. Bütün olumsuz şartlara rağmen XIX. yüzyıldan itibaren maden ocakları, maden emini ve nazırı unvanlarını taşıyan görevliler idaresinde faaliyetine devam etmekteydi.

Kars Sancağı'nda maden az da olsa mevcut olup, bunlar genelde Kağızman Kazası, Şüregel Kazası ve Çıldır'da bulunmaktaydı. Kağızman Kazası dâhilinde kırmızı ve beyaza mail bir çeşit taş bulunmakta olup, bu madenden çok güzel yazı takımı, bardak, sigara ağızlığı ve bunlarla ilgili şeyler imal edilmekteydi. Yine Şüregel Kazası'nda semahi mermer maden yatakları olup, bunlar üstatları tarafından işlenerek mükemmel hale getirildiğinde kullanmak mümkün idi⁷¹⁸.

Kars'taki madenler içinde en dikkat çeken Kağızman'daki tuz yataklarıdır. Kaya tuzu olan yatakların bulunduğu alanda bir işletme olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Çevre ahali buradan tuz ihtiyacını karşılamaktaydı. H.1279 (M.1863) senesinde bu işletme ile ilgilenilmediği için atıl vaziyette bulunuyordu. Bu nedenle muhafaza

⁷¹⁷Vicdan Özdingiş, "Osmanlı Devrinde Maden ve Madenlerin İşletilmesi", s.4, 12/09/2010, www.maden.org.tr/resimler/ekler.

⁷¹⁸ES, 1288, s. 166–167.

edilemediği için Kağızman İdare Meclisi ve Kars Liva İdare Meclisi'nden gelen mazbatalarda buranın korumaya alınması istenilmektedir. Bu doğrultuda, kaza merkezinde ve memlaha'nın(tuz yatakları) muhafazası için dokuz mevkide binalar yapılması isteğinde bulunulmuştur. Bu işlerin 25.000 kuruş masrafla yapılabileceği bildirilmiştir. Ancak birkaç seneden beri memlaha çevresine Zilanlı Aşiretinden bir kısmı Toruncud Kışlak ittihazları olan Karakuş, Kermeli, Karakale, Bulanık, Balavezir ve Akçay adlı mahallerde yaptıkları elli-altmış damın bazılarının duvarları tuz yataklarına bitişik olduğundan bunların buralarda bulunması nedeniyle yatakların muhafaza edilemeyeceği belirtilmiştir.

Hatta bunların izinsiz bir şekilde tuz kırıp sattıkları ve başkalarını buralara yaklaştırmadıkları görülmekteydi. Bundan dolayı bu damların tuz yataklarının olduğu mahalden kaldırılıp hemicivar mahallerde bulunan aynı aşiretin meskûn olduğu köylere taksim-i iskân edilmeleri istenilmiştir. Bu durum dikkate alınmadığı takdirde memlaha çevresine yapılması planlanan binaların korunmasının mümkün olmayacağı ifade edilmiştir. Aşiret hanelerinin bahsi geçen yerlerden kaldırılacağı Kaza kaymakamlığı tarafından ifade edilmiştir. Bu durum memlaha tahkikat sorumlusu olan aynı zamanda kaza meclisi üyesi ve rüsumat memuru görevleri bulunan Vehbi Mehmed tarafında rapor halinde sunulmuştur (H.29 Za.1279-M.18 Mayıs 1863)⁷¹⁹. Tahkik raporu Kağızman Kaymakamlığı, Kars Mutasarrıflığı ve Erzurum Valiliği silsilesi halinde Gümrük Emaneti Celilesi'ne sunulmuştur. Gümrük emaneti tarafından Meclis-i Vala'ya havale edilmiş ve buradan alınan cevapta rapor doğrultusunda işlem yapılmasının uygun olacağı bildirilmiştir⁷²⁰.

5.5. TİCARET

5.5.1. Kars'ta Bulunan Esnaf

H.1288 (M.1872) Erzurum Vilayeti Salnamesinde, Kars merkezde 624 dükkân olduğu kayıtlıdır. Bu dönemde Kars merkezdeki hane sayısı 4.208 olarak verilmektedir⁷²¹. Her hanenin ortalama 5 nüfustan oluştuğu dikkate alındığında 21.040 nüfusa tekabül etmektedir. 624 dükkân bu nüfus için hiç de küçümsenmeyecek bir orandır. Her dükkânda bir kişi çalıştığı ve bunların beş kişilik bir ailenin sorumluluğunu

⁷¹⁹ BOA. İ. MVL. 474/21477-2.

⁷²⁰ BOA. İ. MVL. 474/21477-3.

⁷²¹ ES, 1288, s. 149.

taşıdığı dikkate alınır, toplam nüfusun %3'ü esnaflıkla uğraşırken, hanede yaşayan nüfus bakımından yaklaşık 3.120 kişinin (%14.82) esnaflıkla geçimi temin ettiği anlaşılmaktadır. Dükkânlarda çalışanların meslekleri genel hatları ile kuyumcu, demirci, bakırcı, saraç, kavaf, çulhacı, terzi, dülger gibi iş kollarından oluşmaktaydı. Bu meslek dallarında çalışan ustalar Kars'a yetecek derecede olup, Kars kaza ve köylerinde üretilen keçe, kilim ve halı dahi Erzurum gibi yerlere nakledilirdi⁷²². 1875'te ise Kars merkezde 941 dükkân ve 6 han olduğu anlaşılmaktadır⁷²³. Bu durum altı yıl gibi kısa sayılabilecek bir sürede Kars'ın ticari hayatında önemli gelişmeler olduğunu göstermektedir.

1846'da Kars'a gelen İngiltere'nin Erzurum Konsolosu şehrin çarşısı hakkında, şehrin çarşısının pek gelişmediğini, varolan çarşıda ise ticari ürün çeşidinin çok az olduğunu az da olsa İngiliz ve Alman ticari eşyalarına rastlandığını, çarşıda satılan malların sabun, tütün çubukları, tencere ve tabaklar olduğunu, meyve dükkânlarında ise kiraz, elma armut, kavun ile Kars Çayı'nın kenarında sulamaya müsait alanlarda yetiştirilen, lahana, soğan, turp, maydanoz vb. sebzeler satıldığını ayrıca çarşıda ekmek fırını, ayakkabı imalathanesi gibi dükkânlar bulunduğunu kaydetmektedir⁷²⁴.

Mutasarrıf Emin Fehim Paşa H.1281 (M.1865)'de mevcut çarşı içinde boş bulunan miriye (hazineye) ait boş alanda Padişah Abdülaziz adına bir çarşı yaptırmıştır. Bu çarşıda, 12 adet dükkân, 6 adet mağaza ve 1 adet berber dükkânı bulunmaktaydı. Bu hayır işlerinin yanı sıra paşa, büyük bir dersane ve hocalar için bir kahve ocağı yaptırmıştır. Bu dershanenin alt katında bir mütalaahane yeri de bulunmaktaydı⁷²⁵. Paşa bütün bunların kaydını Sultan Abdülaziz adına Evkaf Nezareti'ne yaptırmıştır.

Kars'ta Şarampol olarak adlandırılan bir mevkide haftada bir gün panayır kurulması devlet tarafından uygun bulunmuştur⁷²⁶. Bu suretle köylü ve şehirliler bu panayırda ürettikleri ürünleri karşılıklı olarak değiştirebileceklerdi. Bu durum şehrin ekonomisini canlandıracağı gibi ahalisi de ihtiyaçlarını temin etmede sıkıntı çekmeyecekti.

⁷²² Sakip Selçuk Günay, *Erzurum Vilayeti Hicri (1288, 1291, 1317, 1318)Tarihli Salnamelerin Tahlili*, (Lisans Bitirme Tezi), Atatürk Üniversitesi Tarih Bölümü Erzurum 1976, s. 13.

⁷²³ *ES*, 1293, s. 148.

⁷²⁴ Ersoy, s. 241-242.

⁷²⁵ *BOA. A. MKT. MHM. 320/1-3*.

⁷²⁶ *BOA. A. MKT. MHM. 433/40*.

Bunun dışında Osmanlı tebaası olmayan yabancı çercilerin, özellikle İran ve Rus tebaası çercilerin (hurdefuruşluk) Kars ve civarında faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır. Bu çerciler bir araba veya at sırtında eşyaları köylere götürerek satmaktaydılar. Bunların bu işi uzunca bir süre yaptıkları anlaşılmaktadır. Hurdefuruşluk yapanlar genelde vergi vermemek için bu yolu seçmiş olup, Kars merkezi dışında kaza ve köylere de gitmekteydiler. Bu gibi hurdefuruşlukla uğraşanların önlenmesi ve ticaretle meşgul olmak isteyenlerin dükkân kiralayarak bu işi yapmaları için bunların hurdefuruşluktan uygun şekilde men edilmesi Kars Kaymakamına bildirilmiştir⁷²⁷.

Bunların hurdefuruşluk (çerçicilik) yapmak suretiyle casusluk yapmalarından şüphelenildiği de anlaşılmaktadır. Dükkân açarak ticaretle meşgul olanlardan ise dükkânlar yevmiyesi ile belirlenen vergiyi ödemeleri şartıyla ticaret yapmalarına müsaade edilmekteydi⁷²⁸. Ayrıca hurdefuruşluk yapanlar kaza ve köylere giderek orada ahalinin ihtiyaç duyduğu malzemeyi tespit ile bir sonraki gidişlerinde götürmekte bu durumda şehir ve kazadaki esnafın zararına sebep olmaktadır.

5.5.2. Hububat Ticareti

Kars ve civarında ticareti en çok yapılan hububat ürünlerinden oluşmaktaydı. Bu ürünlerin fiyatları dönem dönem değişmekte olup, ürünler bol olduğunda makul, ürünler de kıtlık olunca fahiş fiyatlarla alım-satımı yapılmaktaydı.

Hububat ticareti daha çok Rusya ile yapılmaktaydı. Ruslar, Kars'a sınır olan mıntıkalarındaki asker ve ahalisinin ihtiyaç duyduğu hububat maddelerini Kars'tan temin etme yolunu seçmekteydiler.

Bu doğrultuda Rusya'nın İstanbul'daki sefareti ve Erzurum Konsolosluğu ihtiyaç duydukları hububatı, Kars tarafından satın almak için Osmanlı Devleti'ne 1849 yılı Aralık ayının 23'ünde müracaat etmişlerdir⁷²⁹. Osmanlı Devleti, Erzurum Valisi ve Kars Mutasarrıfına gönderdiği cevapta, ahaliyi zor durumda bırakmayacak ve zorlama olmayacak şekilde ihtiyaçtan fazla olan kısmın satılmasında bir sakınca olmadığını bildirmiştir. Hububat satılırken sahiplerinin zorlanmaması ve makul fiyatlarla

⁷²⁷ BOA. HR. MKT. 28/9.

⁷²⁸ BOA. A. MKT. MHM. 34/31.

⁷²⁹ BOA. HR. TO. 285/39.

satılmasına dikkat edilmesi konusunda ilgililer uyarılmıştır⁷³⁰. Satılacak hububatın Osmanlı vatandaşlarına satılan fiyat üzerinden satılması uygulaması gelenek olmuştur. 1845'te Rusya Hükümeti 12.000 quarter ya da 4.000 ton hububat almıştır⁷³¹.

Rusya ile Osmanlı Devleti arasında meydana gelen savaşlarda kesinlikle zahire satışı yapılmamaktaydı. Bu gibi durumda zahire satanlar vatan haini derecesinde görülmekteydi. Bu doğrultuda, 5 Za. 1271 (20 Temmuz 1855)'de Kars Mutasarrıfı ve Muhafızı Sırrı Paşa'nın Rusyalıya zahire satışı yaptığı şayiası ortaya çıkmıştır. Bu durum Erzurum Valisi tarafından Anadolu Orduy-u Hümayun Müşiri Vasıf Paşa'ya bildirilmiştir. Vasıf Paşa merkezden aldığı yetkiyle, Anadolu Orduy-u Hümayun Defterdarı ve Erzurum Defterdarını konuyu araştırmakla görevlendirmiştir. Ancak İstanbul'dan yapılan uyarıda Anadolu Orduy-u Hümayun Defterdarı ve Erzurum Defterdarı'nın da bu işte parmağı olduğu ve bu nedenle bunların mallarını bir tarafa savuşturmasına veya saklamasına mani ve yetkilerine hafiyen dikkat olunarak bunların değiştirilmesi ve İstanbul'a şer'i şerif üzere muhakeme olunmak üzere gönderilmeleri Vasıf Paşa'dan istenilmiştir⁷³².

Osmanlı Ordusu'nun Kars'ta bulunan birlikleri için Erzurum tarafından satın alınan zahirenin fiyatı ortalama yüz kuruş idi. Ancak bunun Kars'a nakli zahirenin maliyetini aşırı derecede yükseltmekteydi. Çünkü Erzurum-Kars arası mesafe o dönem şartlarında zahire naklinde yüz saat tutmaktaydı. Bu durum, zahire nakledenlerin saat başına altmış para(1,5 kuruş) ücret aldıkları hesaba dâhil edildiğinde, 100 kuruşa maliyeti olan zahirenin fiyatına 150 kuruş da nakliye masrafı yüklemekteydi ki zahirenin Kars'a gelmesi iki yüz elli kuruşa çıkmaktaydı. Bu nedenle Osmanlılar genelde bu duruma çare için 15–20 saat mesafeden zahire satın alma yoluna gitmekte

⁷³⁰ “Rusya Devleti'nin Erzurum'da mukim konsolosu tarafından bu defa varid olan tahriratda hududa karib Rusya memleketlerinde hevayic-i askeriye için zahireye ihtiyacları olduğu cihetle berü tarafda hububatın kesret üzere olduğu eyaletlerinden ve ba husus Kars Sancağı'nda istihsaline sai etmesi kendüsüne mü'ekked ve mükerrer tavsiye olunması Erzurum Valisi Mazhar Paşa hazretleri tarafından bundan evvelce hububat ihracına müsa'ade olunması istid'a olundukda yalnız 2000 somar için ruhsat verilmiş ise de bu defa tekrar 5000 somar için ruhsat istenildikde vali-i müşariin ileyh Kars Kaimmakamı Osman Paşa'nın takririne nazaran sancağ-ı mezkurde bu sene hububatın kesreti olmayub ancak ahalinin ihtiyacına kifayet ettiği cihetle ruhsat i'tasından mahzur oldukları.....”
BOA. HR. MKT. 39/62

⁷³¹ Ersoy, s. 244.

⁷³² BOA. İ. MMS. 14/126–18.

olup, ahalden alacakları zahireye de beş kuruş fazla fiyat belirleyerek daha ucuza mal etmekteydiler⁷³³.

Haziran-Temmuz 1855'te Kars muhasara edilmeden önce hintanın (buğday) bir somarı (320 kg) 150, şa'ir'in (arpa) somarı ise 100 kuruş fiyat üzerinden Osmanlı Ordusu'nun ihtiyacı için ahalden satın alınmıştır⁷³⁴.

1846'Eylül-Ekim aylarında ise Kars'a gelen İngiltere'nin Erzurum Konsolosu ise kendi ölçü ve para birimleri üzerinden Kars'taki buğdayın bir quarterinin (250 kg) 6 shiling 4 penny'e, arpanın ise bunun yarı fiyatına satıldığını, mahsul bereketli olursa bu fiyatların %30 daha düşük olduğu⁷³⁵ bilgisini vermektedir.

1856–1857 senesi Kars'ın Rus istilasından kurtarılmasından sonraki kış dönemi zahire kıtlığı had safhaya ulaşmış ve fiyatlar tavan yapmıştır. Bu dönemde hinta'nın kilesi 186, şa'ir'in kilesi ise 160 kuruştan alınıp satılmaktaydı. Bahsi geçen kış hinta'nın somarı 600 kuruş olmuştur. Mahalli aşar mültezimlerinin Kars mal sandığına olan zimmetlerinin üç taksitle geri ödenmesi esnasında hinta'nın somarını 450, şa'ir'in somarını ise 250 kuruştan ahaliye satılması kararı verilmiştir. Bu dönemde mültezimler 500 somar hinta ve şa'ir satın alarak fırınlara vermiş ve fırınların çalışmasını sağlamışlardır (H. 5 R.1273 – M.31 Ocak 1857)⁷³⁶.

5.5.3. Dışarıdan Gelen Ürünler ve Fiyatları

Ülke dışından getirilen ve Kars ile Erzurum da tüketilen pirinç, pamuk, yün, manda ve öküz derileri genelde Revan, Gümrü ve Tiflis'ten getirilmekteydi.

Kars'a her yıl Revan'dan 1.000 at yükü pamuk ithal edilmekteydi. Kars'ta ki tüccarlar bunu satın alır ve iki ya da üç at yükü miktarlar halinde yakın köylere götürürlerdi. Tüccarlar bu ham pamuğu eğrilmesi ve iplik haline getirilmesi amacıyla köylerde gönüllü olan ailelere belirli miktarda dağıtırdı. Tüccarlar eğrilen her 4 libre⁷³⁷ pamuk için 2,5 libre iplik almak şartıyla verirdi. Karşılığında köylüye önceden kararlaştırılan ücreti öderlerdi⁷³⁸. Ancak bu ücretin miktarını tespit etmek mümkün

⁷³³ BOA. İ. MMS. 4/126.

⁷³⁴ Karahanoğlu ve Kırzioğlu, s. 188.

⁷³⁵ Ersoy, Agm., s. 244.

⁷³⁶ BOA. A. MKT. UM.262/47.

⁷³⁷ Libre; İngiliz ağırlık birimi olup, 500 gram veya yarım kiloyu ifade eder.

⁷³⁸ Ersoy, s. 242.

olmamakla birlikte, 4 libre pamuğun 2,5 libresini dağıtan tüccar geri aldığına göre kalan 1,5 libre pamuğun ücret olarak köylüye bırakıldığı izlenimi edinilmektedir.

Revan'dan gelen pamuk Kars köylerinde ipliğe dönüştürüldükten sonra bir kısmı Livana(Yusufeli) ve Artvin ahalisine satılırdı. Buralar ahalisi bu ipliklerden bütün bölge köylülerinin giydiği kaba çizgili kumaş dokuyarak elbise dikiminde kullanırlardı. Kars'ta pamuğun batmanı⁷³⁹ 25–30 kuruşa (libresi 4–5 veya 5/6 shiling) satılırdı. Bunun dışında her yıl Revan'dan Kars'a 37.000 libre yani 16.500 kilogram (16,5 ton) pirinç ithal edilmekteydi. İthal edilen pirinç, Kars ve civarında tüketilirken bir kısmı da transit olarak Erzurum'a gönderilirdi. Pirincin batmanı(7.692kg), Kars'ta 5–7 kuruşa (her 16 libresi yani 8 kg'ı 1,3 shiling) satılırdı. Bunların dışında Kars'a, Tiflis ve Gümrü tarafından yün, manda ve öküz derileri getirilirdi. Kars'a getirilen yünün miktarı 22,5 ton civarındaydı. Bunun yaklaşık dörtte biri Kars'ta yatak, yorgan, yastık vb. şeyler yapmak amacıyla kullanılırdı. Kars'ta yünün bir batmanı (16 libresi) 4 shiling'e satılırdı. Derilerin büyük bir miktarı Erzurum'a transit olarak gider, çok az kısmı Kars'ta dabaklanarak ayakkabıcılar tarafından ayakkabı yapımında kullanılırdı⁷⁴⁰.

5.5.3.1. Bazı Ürünlerin Fiyatları

Kars'a ait şer'iyeye sicilleri ve temettuât defterleri maalesef olmadığından, bu durum XIX. yüzyılda Kars'ta gıda ürünleri ve diğer eşyaların fiyatlarının tespit edilmesini kısıtlamaktadır. Ancak bazı aile tarihçelerinde ve seyyahların kayıtlarında verdiği bilgiler mevcuttur.

Bu doğrultuda, Kars'ın kadim ailelerinden Karahanzadelerden Mehmed Muhtar'ın tuttuğu notlarda, 1855 yılında Kars'ın Rus istilasına düşmesinden bir hafta önce Kars'taki gıda fiyatları; ekmek (nan-ı aziz) kıyyesi (1.282 gr) 40 kuruş, buğday (hınta) kodu (20 kg) 260 kuruş, arpa(şa'ir) kodu(16–17 kg) 130 kuruş, erinmiş yağ(sadeyağ) kıyyesi 120 kuruş, Kars Balı kıyyesi 90 kuruş, şeker kıyyesi 80 kuruş, manda eti kıyyesi 23 kuruş, başı 30 kuruş, ayakları(paçası) 30 kuruş, ciğeri 30 kuruş, işkembesi 20 kuruş, kursağı 15 kuruş, tavuğun tanesi 45 kuruş, yumurtanın tanesi 1 kuruş, peynirin kıyyesi 48 kuruş, sığırın erinmiş yağın (sadeyağı) kıyyesi 80 kuruş, mum kıyyesi 75 kuruş, pekmez kıyyesi 16 kuruş, pestilin (eşki veya ekşi) kıyyesi 24

⁷³⁹Batman; Osmanlı Devleti'nde kullanılan bir ağırlık ölçüsü olup, 1 batman=7,692 kg'dır.

⁷⁴⁰Ersoy, s. 242.

kuruş, lahana batmanı (7,692 kg) 12 kuruş, pancarın (pazı)7,5 kuruş, samanın kıyyesi 3–7 kuruş arası, otun kıyyesi 4 kuruş, odunun kıyyesi 12 para, tezeğin tanesi 20 para, duhan(tütün) tönbeğinin kıyyesi 100 kuruş, pirinç kıyyesi 50 kuruş, kahvenin kıyyesi 80 kuruş, bir fincan kahve 10 para, pişmiş etin kıyyesi 40 kuruş, burçağın (küşne) kuru kıyyesi 60 kuruş, kuru üzümün kıyyesi 60 kuruş, çiriş otunun kıyyesi 50 kuruş, bir adet ala öküz 500, bir adet inek 300 kuruşa, askere verilmek üzere ahaliden (miri mübayaa usulü ile) zorla alınmıştır⁷⁴¹. İyi bir at'ın fiyatı ise 18 lira civarındaydı⁷⁴². 1271 (1855) senesinde Kars meclisinin asker-i şahane için ahaliden hinta'nın somarını 67,5, şa'irin somarını ise 32,5 kuruştan satın almıştır⁷⁴³. Bu fiyatlar ürünlerin gerçek fiyatları kabul edilebilir. Çünkü asker için satın alınan zahire genelde barış dönemi ve kıtlık yaşanmadığı dönem fiyatları üzerinden, birazda zorlama usulü ile ahaliden tedarik edilirdi. Burada hazine menfaatinin ön planda tutulduğu anlaşılmaktadır.

Bu fiyatlar savaş dönemi dışarıdan ürün girişi engellenmiş ve muhasara şartları altındaki Kars'a ait fiyatlar olup, kesinlikle gerçek fiyatları yansıtmamaktadır. Bu duruma bir örnek vermek gerekirse 1855'te Kars muhasara altında iken ekmeğin kıyye fiyatı olan 40 kuruş, istila sonrasında 5 R.1273 (3 Aralık 1856)'te Kars'ta ekmeğin kıyyesi 2 kuruş'tan satılmaktaydı⁷⁴⁴. Bu fiyatlar gerçek değerinin yaklaşık 20 katı seviyesinde, bazı ürünlerde ise daha yüksektir. Bu nedenle bu fiyatları incelerken bu durumun dikkate alınması gerekir.

Kars'ta bahsi geçen maddelerden bazılarının fiyatlarını karşılaştırmak amacıyla 1840'lı yıllarda Erzurum'da ekmeğin kıyyesi 23 para, koyun etinin kıyyesi 36 para, sığır etinin kıyyesi 30 para, pirincin kıyyesi 68 para, sadeyağ 200 para(5 kuruş), nohut para, tuzun kıyyesi 12 para, satılmaktaydı⁷⁴⁵. Erzurum'daki fiyatlar, ürünlerin gerçek değeri olup, Kars'taki tüketime dayalı maddelerin de gerçek değerlerinin olağanüstü haller dışında Erzurum'daki fiyatlarla aynı seviyede olduğu düşünülmektedir.

⁷⁴¹ Karahanoğlu ve Kırzioğlu, s. 187–188; Miri mübayaa usulü; devletin ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri bir tür aynı gelir vergisi tarzında piyasa fiyatının altında, ekseriya maliyetinin de altında kalan bir fiyattan satın alma usulü olarak tanımlanabilir. Bu uygulama genelde savaş dönemlerinde veya olağan üstü durumlarda giderlerin artması üzerine başvurulan bir yöntemdir. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, (4. Baskı), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005, s. 89; Uygulamada zorlama yapıldığı için “zorla alındı” ifadesi ahali arasında kullanılırdı.

⁷⁴² Kırzioğlu, *1855 Kars Zaferi*, s.109.

⁷⁴³ BOA. İ.MMS. 4/126–17.

⁷⁴⁴ BOA. A. MKT. UM.262/47.

⁷⁴⁵ Özger, s. 390.

İnşaatta ve tamiratta kullanılan malzeme fiyatlarını tespit etmede, Asâkir-i Mansure-i Muhammediye On Altıncı Alayı'nın zir-i kumandası altındaki Kars'taki Üçüncü Tabur'un iskânları için Kars'ta tahsis edilen harabe haldeki bedestenin tamiratında kullanılan malzeme fiyatlarından tespit edilebilmektedir. Buna göre; mih ve mîsmar (büyük ebat) vs. için tanesi 205 kuruştan 7 adedine 1.435 kuruş ödenmiştir. Kireç batmanı 30 para olup, 3.119 batman kirece 2.339 kuruş harcanmıştır. Biçme kereste tanesi 5 kuruş olup, 105 adet keresteye 525 kuruş ödenmiştir. Tahta tanesi 40 paradan 1.347 adedine 1.347 kuruş ödenmiştir. Kapı tahtasının her biri 100 para fiyatla alınmış ve 70 adedine toplamda 175 kuruş ödenmiştir. Hattabın 342 adedine 4.403 kuruş ödenmiştir. Hattab'ın tanesi yaklaşık 13 kuruştan alınmıştır. Cerkiste ya da cerkeste adedine 30 paradan toplam 1.246 adet alınmış ve karşılığında 927 kuruş ödenmiştir. Bir adedi yaklaşık 29,76 kuruştan alınmıştır. Araba kolu tanesi 60 paradan 20 adet alınmış, karşılığında 30 kuruş ödenmiştir. Kışla inşasında toplam 9.345 adet taş kullanılmış ve 1.869 kuruş sarf edilmiştir. İkilik mih'in bin tanesi 20 kuruştan alınmıştır. Toplamda 15.000 tane ikilik mih alınarak karşılığında 300 kuruş ödenmiştir. Taş, hattab ve diğer malzemelerin nakli için araba kirasına 800 kuruş masraf yapılmıştır. Bu inşaatta çalışan usta, ırgat ve memurlara verilen nan-ı aziz(ekmek)'in tanesinin fiyatı 14 paradan alınmış ve 5.468 adedine 1.914 kuruş ödenmiştir⁷⁴⁶. Bu fiyatlar 1247 senesi Zilkade ayına ait olan fiyatlardır.

5.6. ÜCRETLER

5.6.1. İşçi Ücretleri

Osmanlı Ülkesinde ücretler belirlenirken işin niteliği ve işi yapacak kişilerin azlığı veya çokluğu ücretlerin belirlenmesinde etkili olmaktadır. Ücretler kırsal ve kentsel alanlar ile bölgelere göre farklılık gösterebilmekteydi⁷⁴⁷. Kars'taki işçi ücretlerini de bu ölçütler içerisinde değerlendirmek gerekir. Çünkü Kars Osmanlı Ülkesi'nin en doğusunda yer aldığından nitelikli elemanların az olduğu mahrum bir şehirdir. Bundan dolayı işçi ücretlerinin Kars'ta yüksek olduğu sonucu çıkarılabilir.

⁷⁴⁶ BOA. C. AS. 8174.

⁷⁴⁷ Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Ekonomisinde Emek Piyasası ve Ücretler", *V. Milletlerarası Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, (21-25 Ağustos 1989 İstanbul)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1990, ss. 91-97.

Kars'ta genelde tarım ve hayvancılık işlerinde iş sahiplerinin kendileri ve aile fertleri çalışmakta olup, bu alanlardaki işçi ücretlerini tespit etmek mümkün değildir. Ancak devlete ait işlerin görülmesinde işçi ücretleri özellikle inşaat alanında çalışanların ücret kayıtları tutulmuştur. H.1247 (M.1832) senesinde Kars'taki bedestenin askerin ikameti için tamir edilmesi nedeniyle işçi ücretleri verilmektedir.

Kars'taki işçi ücretleri⁷⁴⁸;

İşçinin Uzmanlığı	Yevmiyesi
Taşçı Laz Ustaları	3 Kuruş
Taşçı Yerli Ustaları	3 Kuruş
Dülger Ustaları	4 Kuruş
Irgatlar	60 Para (1,5 kuruş)

Yukarıdaki verilerden anlaşılacağı üzere yerli ve Laz taşçı ustalarının ücretleri aynı seviyede olup, dışarıdan getirilen Laz ustalarına fazla bir ödeme yapılmamıştır. Dülger ustalarının inşaatlarda 4 kuruş ile en yüksek yevmiyeyi aldığı anlaşılmaktadır. Irgatlara ise 60 para verilmekte olup, bu yevmiye kuruşa çevrildiğinde 1,5 kuruşa tekabül etmekteydi ki, taşçı ustalarının yarısı kadar yevmiye aldıkları görülmektedir.

Kışla olarak kullanılan bedesten, 1855 Rus istilası esnasında harap edildiğinden istila sonrası askerin ikametleri için yer sıkıntısı ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı asâkir-i şahane için bedesten ve vali konağının da tamir edilmesi gerekiyordu. Yapılan keşif neticesinde Taşhan da denilen bedestenle beraber vali konağının 53.142 kuruşa tamir edilebileceği ortaya çıkmıştır. Kars'ta yaşanan kış mevsiminin şiddetli olması nedeniyle durum acil olarak görülmüş ve gereğinin yapılması Maliye Nezareti'ne havale edilmiştir(3. Ra.1273- 30 Aralık 1856)⁷⁴⁹.

5.6.2. Memur Maaşları

XVIII. yüzyılda Kars bir eyalet statüsünde iken Kars Beylerbeyi'nin 8 yük 60.000 (860.000) akçe hassı olup, zeamet ve tımar sayısı ise 2.600 idi⁷⁵⁰. Beylerbeyi bu geliri ile hem asker besler hem de emrinde hizmet edenlerin maaşlarını karşıladı. XIX. yüzyılda memur maaşları özellikle Tanzimat sonrası Osmanlı Devleti'nde sancağın

⁷⁴⁸ BOA. A. MKT. UM. 262/47.

⁷⁴⁹ BOA. İ. DH. 359/23735-1.

⁷⁵⁰ Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür Bakanlığı Yay., 1985, s. 19.

geliri ile orantılı idi. Memur maaşlarının tespiti genelde merkezden yapılmasına rağmen sancaklar veya vilayetlerin geliri de göz önünde bulundurulurdu. Memur maaşları sancağın en üst yetkilisinin gelirinden karşılanması geleneği terk edilmiş ve devlet hazinesinden karşılanması usulü benimsenmiştir. Bu durum maliye mesarifat defterlerinde açık bir şekilde görülmektedir.

Kars Sancağı'na ait H.1278 (M.1862) senesine ait bir mesarifat defterinde sancakta istihdam olunan memurların maaşları ve buldukları görevler verilmiştir. Buna göre⁷⁵¹;

Kars'taki Bazı Memurların Maaşları

Görevlinin Adı	Maaşı - Kuruş
Mutasarrıf Sırrı Paşa	15.400
Mal Kâtibi Emin Efendi	2.450
Tahrirat Kâtibi Halid Efendi	800
Mal Refiki Hüseyin Efendi	300
Tahrirat Refiki Rüstem Efendi	300
Diğer Refik Süleyman Efendi	200
Tapu Kâtibi Hüseyin Efendi	300
Diğeri Bahri Efendi	200
Sandık Emmini Kirkor	200
Kalem Odacısı Ömer Ağa	100
Şüregel Kazası Müdürü Meded Bey	1.000
Şüregel Kazası Kâtibi Hüseyin Efendi	250
Nüfus Mukayyidi Said Efendi (Şüregel)	50
Kars Nüfus Nazırı Hüseyin Efendi	150
Mukayyid-i Mal İbrahim Efendi	75
Zaruşad Kazası Müdürü Said Efendi	750
Kağızman Kazası Müdürü İskender Bey	850
Nüfus Nazırı Osman Efendi	45
Mukayyid Ahmed Efendi	20
Zilan Aşireti Müdürü Ahmed Ağa	2.000

⁷⁵¹ BOA. ML. NZ. MSF. d. 3462-2.

Yukarıda gösterilen maaşlar on iki ay boyunca maaş alan sivil memurların bir aylık maaşlarını ihtiva etmektedir.

Bunun dışında Kars'ta süvari ve piyade zaptiye askeri daimi surette istihdam edilmekteydi. Bu askerlerin subay ve çavuşları on iki ay süresince maaş almaktaydı. Barış dönemlerinde bu zaptiyelerin komutası bir yüzbaşı da bulunmaktaydı.

Süvari ve Piyade Zaptiye Neferlerinin Maaşları⁷⁵²;

Rütbesi	Sayısı	Maaşı-Kuruş	Toplam(Aylık)-Kuruş
Yüzbaşı	1	500	500
Kâtip	1	300	300
Mülazım	1	300	300
Süvari Çavuşu	1	160	160
Piyade Çavuşu	1	130	130
Süvari Neferi	87	Muhtelif	11.160
Piyade Neferi	27	70	1.820

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşıldığı üzere süvari neferlerinin her birine ne kadar maaş verildiği muhtelif şekilde yazılmıştır. Süvari neferlerinin hepsinin aynı maaşı almadıkları, ancak bunların maaşlarının 125 ile 130 kuruş arasında olduğu anlaşılmaktadır.

Kazalarda ise kır serdarı adı verilen kişiler emrinde zaptiye neferleri istihdam edilmekteydi. Bu neferler geçici olup, bazıları dört bazıları da sekiz ay müddetle işe alınmaktaydılar. Bunlar sorumlu buldukları kazaların kırsal kısmının güvenlik ve asayişinden sorumluydular. Bunların bir kısmı Rus sınırındaki asayiş olaylarını engellemek için görevliydi. Rus sınırında görevli süvari zaptiyeleri sekiz ay müddetle görevli olup, geçici idiler.

Kır Serdarı ve Emrindeki Süvari Zaptiyelerinin Maaşları⁷⁵³;

Rütbesi	Sayısı	Maaşı	
Yüzbaşı	1	500	Kuruş
Süvari Neferi	45	3.250	“
Toplam	46	3.750	“

Bunların sekiz aylık maaşlarının toplamı 30.000 kuruş tutmaktaydı.

⁷⁵² BOA. ML. NZ. MSF. d. 3462-2.

⁷⁵³ BOA. ML. NZ. MSF. d. 3462-2.

Zaruşad'da kır serdarı unvanı taşıyan bir kişinin emrinde 15 süvari zaptiye neferi bulunmaktaydı.

Zaruşad'daki Zaptiyelerin Maaşları

Rütbesi	Sayısı	Maaşı
Kır Serdarı	1	500 Kuruş
Süvari Neferi	15	1.950 “
Toplam	16	2.450 “

Zaruşad'daki zaptiye neferleri dört ay süreyle istihdam olunmaktaydılar. Bunların dört aylık maaş tutarı 9.800 kuruş idi. Neferlerine aylık 130 kuruş maaş verilmekteydi⁷⁵⁴.

Bunların dışında 1276 (1860)'da teşkil edilen Akbaba Kazasında ise altı nefer süvari, dört nefer piyade zaptiye askeri istihdam olunmaktaydı. Bu zaptiyelerin süvari olanlarına 100, piyade olanlarına ise 50 kuruş maaş verilmekteydi. Akbaba'da görevli zaptiyelerin 1274(1858) ağustos ayından 1276(1860) senesi şubat ayı sonuna kadar olan maaşları toplamı 24.800 kuruştur⁷⁵⁵.

5.7. VERGİLER

Tarihi süreçte siyasi bir organizasyon haline dönüşen yapıya “devlet” adı verilmektedir. Devletler varlıklarını sürdürebilmek ve hükmettikleri insanların ihtiyaçlarını karşılamak için maddi değeri olan veya emek neticesinde üretilen-yetiştirilen her şeyden vergi almıştır. Bu durum aynı zamanda vergi alınanlara devlete aidiyet hissini güçlendirmeye yönelik bir girişim olduğu gibi, devletin varlığını sürdürmesinde halkın katkı sağlaması ve ülkeye aidiyet düşüncesini vermeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır.

Vergi sözlük anlamı olarak, veriş, atıye, ihsan anlamında olup, mali açıdan hazineye verilen hisse, pay manasındadır. Verginin tarihi süreçte geçirdiği evrelere bakıldığında, iştirak, fedakârlık ve zorla alma gibi evrelerden geçtiği konusunda, konu ile ilgili çalışma yapan bütün müellifler ortak düşüncede birleşmektedir. Osmanlı

⁷⁵⁴ BOA. ML. NZ. MSF. d. 3462-2.

⁷⁵⁵ BOA. ML. NZ. MSF. d. 3462-2.

Devleti'nde vergi adının yerine resim/resm, bâc, teklif, âdet gibi kelimeler kullanılmaktaydı⁷⁵⁶.

Osmanlı Devleti kuruluşunda itibaren vergi adı altında maddi değeri ve getirisi olan her ürün ve faaliyetten belirli oranlarda vergi almıştır. Devletin kuruluşundan Tanzimat Dönemine kadar Osmanlı Devleti'nde vergiler şer'i ve örfi vergiler adı altında iki kısımda alınmıştır. Şer'i vergiler "vasıtasız" zekât, öşür, haraç, cizye, maden ve gümrüklerden alınan vergiler olarak bilinmektedir. Örfi vergiler ise devletin sürekli veya olağanüstü durumlarda ihtiyaçlarını karşılamak için padişahın emriyle konulan ve alınan vergilerdir. Bu vergiler genelde geçici olarak konulmuş ancak zamanla kalıcı hale dönüşmüştür. Bu çeşit vergiler genelde savaş dönemlerinde ihtiyaçtan dolayı konulmaktaydı⁷⁵⁷. Osmanlı Devleti vergi toplamada her bölge ve şehirden aynı mal veya üründen oransal açıdan sabit vergiler yerine bölge ve şehirlerin iklim, kültür, sosyal ve ekonomik şartları dikkate alınarak ayrı vergi kanunnameleri düzenlemiştir⁷⁵⁸.

Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar dini gruplar, esnaf, sanatkâr ve vakıflar kendi üyelerinden belirli oranlarda vergiler almak suretiyle kendi teşekküllerinin ihtiyaçlarını karşılama yoluna gitmişlerdir. Bunun neticesinde hiç de azımsanmayacak meblağlardaki vergi gelirleri devlet hazinesine aktarılamamıştır. Bu durumun oluşmasında vergi toplamakla yükümlü olan mültezimlerle tımar hakkını ellerinde bulunduranların yarı özerk durumları onların çoğu zaman suistimallerine neden olmaktadır. Bu nedenle, XIX. yüzyılda vergi alanında yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bunun amacı ağır vergi yükü altında bulunan ve tarımsal faaliyetlerle meşgul olanların vergi yükünü azaltmak ve vergiyi kentlerde yaşayanlara da paylaştırmaktır. Özellikle kentlerde tüccar ve sanayi iş kollarında faaliyet gösterenleri vergiye dahil etmek amaçlanmıştır. Bundan dolayı vergi toplama mültezimlerden alınarak devletten maaş alan memurların uhdesine verilmiştir. Bu uygulama ile küçük bir ayrıcalıklı gruba tanınmış olan vergi muafiyetinin ortadan kaldırılması, gelir ve ödeme gücüne sahip olan herkesi kapsayacak yeni bir vergi sisteminin getirilmesi amaçlanmaktaydı⁷⁵⁹.

⁷⁵⁶ Özger, s. 359.

⁷⁵⁷ Mehmet Süme, *Develi Kazası (1839–1910)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008, s. 266.

⁷⁵⁸ M. Emin Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1998, s. 143; Süme, s. 266.

⁷⁵⁹ Stanford Shaw, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi 4*, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 934–935.

5.7.1. Aşar Vergisi

Aşar veya öşür vergisi⁷⁶⁰ olarak adlandırılan vergi, şer’i vergilerden olup, İslam hukukunda bu durum dini açıdan sosyal dayanışma ve ibadet kabul edilen, zekât ve sadaka için kullanılan bir terim olmasına rağmen Osmanlı maliye uygulamalarında genelde tarımsal ürünlerden alınan bir vergi türü olarak görülmektedir⁷⁶¹.

Öşr’ün çoğulu olan aşar’ın sözlük anlamı, onda bir (10/1) anlamına gelmektedir. İslamiyet’te fethedilen topraklara Müslümanların yerleştirilmesi veya yerli halkın İslam Dini’ni kabulleri halinde bu topraklar “arazi-i öşriyye” adlandırılarak, doğal veya suni sulama yapılmasına göre ziraattan alınan 10/1 ile bazı bölgelerde 10/5 oranında Müslümanlardan alınan bir vergidir.⁷⁶² Aşar vergisi, Tanzimat’a kadar iltizam usulü ile toplanmıştır. Bu dönemden sonra iltizam usulü uygulamadan kaldırılınca bu vergi muhassılların uhdesine verilmiştir. Ancak bu uygulamadan istenilen sonuç elde edilmeyince 1843’te iltizam usulüne geri dönmüş ve aşar vergisi iki yıllık süre ile ihale usulü götürü verilir olmuştur. Tanzimat Döneminde aşar vergisi adı ve matematiksel oranına uygun olarak, 10/1’e sabitlemiştir.⁷⁶³

Osmanlılar daha sonra bu vergiyi ziraattın dışındaki gelir getiren üretim mallarını da dahil etmişlerdir. Bunlar, resm-i bağ (üzüm bağlarından), resm-i şıra, resm-i bağçe veya resm-i fevâkîh, resm-i bostan, resm-i penbe(pamuktan), rem-i harir (ipekten),resm-i giyah veya resm-i çayır adıyla biçilen çayırlardan, resm-i ağ (balıkçılıktan), resm-i kovan veya resm-i küvvare (arıcılık)’den aşar vergisi alınır olmuştur⁷⁶⁴.

⁷⁶⁰ Aşar vergisine benzer bir vergi, islamiyetten önce, Kisra Nuşirevan döneminde Sasani imparatorluğunda da alınmaktaydı. Sasaniler, İnsan ve hayvanların beslenmesine yarayan, buğday, arpa, pirinç, üzüm, hurma ve zeytine vergi koymuşlardır. Buna göre; buğday ve arpanın her dönümünden bir dirhem üzümün her dönümünden sekiz dirhem, yoncanın her dönümünden yedi dirhem Fars cinsi hurmanın beher dört ağacından bir dirhem, kötü cins hurmanın beher altı ağacından altı dirhem, beher altı tane zeytin ağacından bir dirhem alınmaktaydı. Sasaniler, bağ ve toplu halde bulunmayan hurma ağaçlarını vergiden muaf tuttular. Kisra bu kanuna “ebrasyar” (razı olma) adını vermiştir. Fars memleketi Müslümanlar tarafından fethedilince Hz. Ömer bu kanunu örnek edindi. Hz. Ömer Ordunun yiyeceğini sağlamak amacıyla, işlenmemiş topraklardanda tahammülü nispetinde ekilmiş topraklardan alındığı gibi, mesela, buğday ve arpa tarlalarının her dönümünden bir kafız (oniki su bardağı) vergi alınmasını emretti. Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi III*, (Çev.: Zakir Kadiri Ugan-Ahmet Temir), MEB Yay., İstanbul 1991, s. 1136-1137.

⁷⁶¹ Ömer Lütfü Barkan, “*Osmanlı İmparatorluğunda Öşür*”, *İA*, İstanbul, cilt: IX, s. 484.

⁷⁶² Mübahat Kütükoğlu, “*Osmanlı Maliyesi*”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed.:)Ekmelettin İhsanoğlu), İslam Tarih-Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 1994, s. 531.

⁷⁶³ Coskun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yay., İstanbul 2001, s. 51–52.

⁷⁶⁴ Kütükoğlu, “*Osmanlı Maliyesi*” s. 532–533.

5.7.1.1. Kars Merkez ve Kazalarının Aşar Vergisi

Şehir merkezi ve ona bağlı olan köylerin aşar varidatının ihalesi H.1271(M.1855) senesinde yapılmıştır. Merkeze bağlı toplam 74 karyenin aşarı müzayede usulü ihale ile taliplilerine verilmiştir. Bu köylerden 149.908 kuruş aşar vergisi toplanmıştır. Müzayede usulü yapılan ihalede taliplileri bulunmayan köylerin sayısı 43 olup, bunların aşar vergisi miktarı 106.265 kuruş tutmaktaydı.

H.1271(M.1855)'teki aşar ihalesinde Kars köyleri arasında en fazla, 14.650 kuruş ile Benliahmed Karyesi'inin aşar vergisi ihale edilmiştir. En düşük ihale ise 70 kuruş ile Bancı Karyesi'nin aşarı iltizama verilmiştir⁷⁶⁵.

Kars Sancağı'na bağlı olan köylerden bazılarının müzayede usulü yapılan ihalesinde yaklaşık 42 adedinin taliplisi çıkmadığından emaneten idare etme usulü benimsenmiştir. Bu köylerin ihale de taliplisi çıkmamasının merkeze uzaklığının büyük rol oynadığı anlaşılmaktadır. Çünkü merkezden uzak olan köylerde aşar vergisini tahsil etmek çok sıkıntılı olmaktaydı. Bu doğrultuda bu köylerin vergileri devlet gücü kullanılarak daha kolay tahsil edilebilmekteydi. Bunun dışında tahmini bedel üzerinden ihale edilen bu köylerin aşar vergisinin tahmini değeri kadar etmeyeceği düşüncesi de bu köylerin aşar ihalesine talipli çıkmamasının nedenleri arasındadır.

. Emaneten idare olunan bu köylerin Aşar hâsılatı 106.265 kuruş tutmaktaydı. Bu miktar bu köylerin bir önceki dönem ihale bedeli olup, zamsız miktarıdır. Açık artırmada taliplisi çıkmadığından bu köylerin ayrıntılı ve zamlı vergi oranı belirtilmemiştir. Ancak toptan yapılan bir zam olup, bunun miktarı 7.273 kuruştur. Bu zam emaneten ihale edilen köylerin sabıki olan aşar vergisi üzerine eşit olarak dağıtıldığı anlaşılmaktadır⁷⁶⁶.

Kars'a bağlı köylerden ihalesine taliplisi çıkmayan 43 köyün aşar vergisi devlet aracılığı ile emaneten toplanacaktır. Bu köyler içinde en yüksek miktarda aşar vergisi tespit edilen köy 12, 012 kuruş ile Topaltı Mezrası olmuştur. En düşük aşar vergisi toplanan köy ise 70 kuruş ile Bacalı Karyesi olmuştur⁷⁶⁷.

Şüregel Kazası'nın H.1271(M.1855)'teki müzayede usulü yapılan aşar vergisi ihalesinde 9 köyün vergisine talip çıkmıştır. Bu dokuz köyün aşarı, 50.599 kuruşa ihale

⁷⁶⁵ BOA. ML. NZ. VRD. d. 2537, s. 1.

⁷⁶⁶ BOA. ML. NZ. VRD. d. 2537, s. 3-4.

⁷⁶⁷ BOA. ML. NZ. VRD. d. 2537, s. 3,4.

edilmiştir. Bu miktarın 994 kuruşu bir önceki sene olan vergi miktarının üzerine konulan zamdır. İhalesine talipli çıkan köyler arasında en yüksek, 19,635 kuruş ile Nahcivan Karyesi'nin aşarı ihale edilmiştir. En düşük ihale ise 816 kuruş ile Ağcakale Karyesi'ne aittir. Şüregel Kazası'nda emaneten idare olunan 22 köyün zamsız aşar miktarı 64.695 kuruştur. Bu köyler arasında en yüksek aşar varidatı olan köy 8,500 kuruş ile Sorhunlu Karyesi'dir. Emaneten idare olunan ve aşar varidatı en düşük olan köy ise 515 kuruş ile Alem Karyesi'dir⁷⁶⁸. Emaneten idare olunan köylerin aşar vergisinin zamsız miktarı 64.695 kuruştur. Bu miktar bir önceki dönem ihale bedeli olarak tespit edilen aşar vergisi oranıdır.

Şüregel Kazası köylerinin toplam aşar geliri, 153.840 kuruşdur. Bunun dışında bir kısım köylerin gelirinin evkafa ayrıldığı anlaşılmaktadır. Evkafa ayrılan aşar gelirin miktarı 3.500 kuruşdur. Köylerden toplanan aşar vergisinin toplam miktarı 157.340 kuruş olduğu görülmektedir. Hâsılatı telef olan veya toplanması imkân dâhilinde görülmeyen aşar vergisi miktarı ise 157.340 kuruş olarak hesaplanmıştır. Şüregel Kazası'nda buldukları mevkilerin sarp olması nedeniyle hasılatı telef olan ve toplanamayan 49 köy bulunmaktaydı. Bu köyler arasında en fazla aşar hasılatı telef olan ve toplanamayan köy 11.200 kuruş ile Kızılçakçak Karyesi idi. Aşar hasılatı telef olan en düşük gelire sahip köy ise 115 kuruş ile Alaca Karyesi'dir⁷⁶⁹.

Bu kadar büyük miktarda aşar vergisinin toplanamaması büyük bir kayıp olarak görülmelidir. Bu dönemde idarenin bu vergileri tahsil etmemesi ve telef olduğunu peşinen kabul etmesi, devlet otoritesinin bu köyler muhitinde etkili olmadığı izlenimini vermektedir.

Zaruşad Kazası'nın müzayede usulü yapılan aşar vergisi ihalesinde 37 köyün vergisine talip çıkmıştır. Bu otuz yedi köyün aşarı bir önceki dönem 63.380 kuruşa ihale edilmiştir. Bu vergi miktarının üzerine 2.667 kuruş zam yapılmak suretiyle yeni ihale 66.047 kuruşa ihale edilmiştir. Bunun dışında evkafa ayrılan köylerin Aşar miktarı 2.950 kuruş idi. Toplam aşar varidatı 66.047 kuruşla ihale edilmiştir. Zaruşad köyleri arasında en fazla aşar varidatı 6,939 kuruş ile Gögercin Karyesi'nden sağlanmıştır. En az aşar varidatı ise 450 kuruş ile Kuzgunlu Karyesi'nden tahsil edilmiştir.

⁷⁶⁸ BOA. ML. NZ. VRD. d. 2537, s. 4-5.

⁷⁶⁹ BOA. ML. NZ. VRD. d. 2537, s. 6.

Zaruşad Kazası'nda emaneten idare olunan karye sayısı ise 14 olup, bunların aşar varidatının toplam miktarı 22.250 kuruştur. Emaneten idare olunan köylerin önceki dönemlerden bakayası 85.630 kuruştur. Bu miktardan ihale edilen kısmı olan 22.500 kuruş düşüldüğünde geriye 63.380 kuruş kalmaktaydı. Bunun üzerine 2.667 kuruş zam oranı eklendiğinde 66.047 kuruş yine bakaya kalmıştır. Emaneten idare olunan köyler arasında 4,000 kuruş ile Pergid-i Sagir Karyesi'nden tahsil edilmiş, en az ise 310 kuruş ile Yeni İcmal-i Carcı Karyesi'nden gelir sağlanmıştır⁷⁷⁰.

Kağızman Kazası'nın müzayede usulü yapılan aşar vergisi ihalesinde 16 köyün vergisine talip çıkmıştır. Bu on altı köyün aşarı bir önceki dönem 27.270 kuruşa ihale edilmiştir. Bu vergi miktarının üzerine 9.690 kuruş zam yapılmak suretiyle 36.965 kuruşa ihale edilmiştir. Kağızman Kazası'nda ihalesi yapılan köyler arasında en fazla getirisi olan 4.200 kuruş ile Kers Karyesi iken Yetavez Karyesi ise 150 kuruş aşar getirisi ile en düşük orana sahiptir.

Kağızman Kazası'nda iki yerleşim yerinin aşar varidatı emaneten idare olunmaktaydı. Emaneten idare olunan, nefsi-i Kağızman'ın 13.100 kuruş, Karabağ Karyesi'nin ise 4.300 kuruş aşar varidatı olacağı hesaplanmaktaydı. Emaneten idare olunanlar dâhil Kağızman Kazası'nın aşar varidatı toplam 36.965 kuruş tutmaktaydı⁷⁷¹.

Keçivan Kazası'nın on altı köyünün aşar vergisi ihale edilmiştir. Bu köylerden toplam 21.100 kuruş aşar varidatı elde edilmiştir. Bu köylerin ihale edilen toplam aşar vergisi 149.908 kuruş tutmaktadır. Bu verginin 7.273 kuruşu 1271 senesindeki miktarı üzerine yapılan zamdan oluşmaktadır⁷⁷². Bu vergiden zam düşüldüğü takdirde bir önceki toplam aşar vergisi olan 142.635 kuruş bulunmaktadır. Bir kişi birden çok köyün ihalesine talip olmuş ve bazıları uhdesinde kalmıştır. Bunun dışında devlet memurlarının ve emekli olanlarında ihalelere katılabildikleri ve bazı köylerin bunların uhdesinde kaldığı görülmektedir. Yine ihalede aşiret mensupları mensup olduğu aşiretin adıyla kayda geçirilmiştir. Keçivan Kazası'nda en çok aşar varidatı olan köyler 3,600 kuruş ile Nefs-i Keçivan ve Tiknis karyeleridir. En az aşar getirisi olan köy ise 50 kuruş ile Alagöz Karyesi olmuştur⁷⁷³.

⁷⁷⁰ BOA. ML. NZ. VRD. d. 2537, s. 6.

⁷⁷¹ BOA. ML. NZ. VRD. d. 2537, s. 8.

⁷⁷² BOA. ML. NZ. VRD. d. 2537, ss. 2,3.

⁷⁷³ BOA. ML. NZ. VRD. d. 2537 s. 8.

Kars Sancağı'nın H.1278 (M.1862)'deki aşar vergisi ihalesi beş yük(500.000) kuruş bedel ile Osmanlı tebaasından ve tüccardan Kürkçü oğlu Ohannes uhdesinde kalmıştır⁷⁷⁴. Bu durum, Osmanlı tebaası olan herkesin din ve etnik ayrımcılığa tabi tutulmadan ihalelere girebildiği ve aldığını göstermesi bakımından önemlidir. Bu dönemde yüklü bir miktar sayılan beş yük (500.000) kuruş verebilecek kadar zengin gayri Müslimlerin Kars Sancağı'nda bulunduğunu göstermesi bakımından ayrıca önemlidir. Aşar ihalesinde düşük gelire sahip olan köylerin çoğu ise Müslümanlarda kalmaktaydı. Bunun durumun nedeni, çok büyük meblağlar tutan ihalelerde Müslümanların sermayesinin yetersiz olmasıdır.

Kars Sancağı'nın kaza ve kuralarının 1270 senesi aşar bedelatı toplanarak mir-i ambara ve orduy-u hümayun ambarına teslim edilmiştir. Vergi tahsilinde bazen karışıklık ve huzursuzluklarda yaşanmaktaydı. Bundan dolayı 1270 senesi martından itibaren ihalesi planlanan aşar vergisi sancaktaki asâkir-i mütekaide ve mültezim taifesinden olan bazıları izdihama sebep olmuşlardır. Bu nedenle haziran ayı ortasına kadar talep ve raiyyet olmamıştır. Bu tarihten itibaren teşvik ve teminat ile ihalesi yapılan aşar vergisi bedelatı üç yük yirmi dört bin altı yüz on dokuz kuruştur. Ancak yüklü miktarda emaneten idare olunan yerlerde olup, bunların aşar miktarı usulüne uygun olarak toplanacağı ancak uzak mahallerde yer alan kuraların aşar bedelatından yine yüklü miktarda telefata(vergi kaybı) meydana geldiği anlaşılmaktadır⁷⁷⁵.

H.1282 (M.1866) Senesi Cemaziyelevveli'nin 6'sı (Rumi 15 Eylül 1281) tarihli bir defterde, Kars Sancağı'nın aşar vergisi toplamı on yük on iki bin (100.1200) kuruş bedel ile Ragıp Efendi taahhüdüyle Osmanlı tebaasından Aznavur oğlu Andon uhdesinde kaldığı görülmektedir. Bu miktar, H.1281 (M.1865) senesi haziran ayından itibaren dokuz taksitte alınacaktı. Alınacak paranın Meskûkât-ı Osmaniye olarak alınması ve kırk bir gün zarfında haziney-i celileye teslim edilmesi şart koşulmuştur. Yine hangi çeşit arazinin vergiye tabi olup, olmadığı veya bir arazinin hangi durumda tarla sayılması gerektiğinde açık bir şekilde belirtilmiştir⁷⁷⁶.

⁷⁷⁴ BOA. İ. MVL. 453/20267-1.

⁷⁷⁵ BOA. ML. NZ. VRD. d. 2537, s. 9.

⁷⁷⁶ BOA. KK. d. 5151, s. 10; “.....ve hane sulusu denilen yerler bir dönümden aşağı olur ve etrafı divar veyahud çit ile muhata ve haneye mutasıl ve mahfuz olarak sulu hükmünde bulunur ise mahsulatından öşr talep ve istihsal olunmayıp, bir dönümü müteceviz ettirdiği halde sulu hükmünden çıkmış olacağından, bundan sair arazi gibi öşr istihsal olunacağı misillü etrafı açık ve haneden uzak olanlar adeta tarla hükmünde olacağından bunların dahi tamamen öşrü alınmak gerekir...”.

Kars ve kazalarının uzak köylerinde veya aşar getirisi az olan köylerine mültezimlerin pek talipli olmadığı anlaşılmaktadır. Bazı köylerin vergisi de toplanamamaktaydı. Bu durum genelde devlet otoritesinin pek etkili olmadığı sınıra yakın köyler ile ahalisi yaylak-kışlak hayatı yaşayan köylerde yaşanmaktaydı. Aşar ihalesinde asker ve mültezimlerden bir kısmı ihalelere müdahil olmaktadır. Köylerden bazılarının bir önceki aşar bedeline yüklü miktarda zam yapıldığında mevcut mültezimleri aynı köyün ihalesine yine talipli oluyor bu nedenle bazı huzursuzluklar yaşanıyordu.

Aşar vergisini uhdesine alan kimse belirli bir zaman zarfında parayı peşin olarak hazineye ödemekle yükümlüydü. Belirlenen sürede aşar bedelini hazineye ödenmemesi durumunda bir yaptırımla karşılaşmaktaydılar.

5.7.1.2. Aşar Vergisi Toplanmasındaki Usulsüzlükler

Kars bulunduğu konum itibarıyla hem Rus hem de İran topraklarına hudut idi. Bundan dolayı XIX. yüzyıl boyunca bu devletlerin hücumlarına maruz kalmıştır. Bu durum, Kars'taki ekonomik faaliyetleri sekteye uğrattığı gibi aynı zamanda halkın fakirleşmesine neden olmuştur. Bundan dolayı ahali, devlete vermeleri gereken vergileri bazen vermemiş bazen de itiraz etmişlerdir. Bu nedenle çoğu zaman vergi tahsilinde huzursuzluklar yaşanmıştır.

Kars'ta mültezime ihale edilen bazı vergilerin ihale bedelini karşılamaması veya ihale edilecek vergilere talipli çıkmaması çok sık karşılaşılan durumlardandı.

Bunun dışında XIX. yüzyıl boyunca 1807–1812, 1828–1829, 1853–1856, 1877–1878 Ruslarla olan savaşların üçünde Rus istilasına uğraması ve bu savaşların toplamının 11 yıl sürmüş olması Kars'ta iktisadi hayatı çökertmiştir. 1819–1822 yılı arasında cereyan eden Revan Hanlığı'nın saldırıları da bahsi geçen onbir yıllık savaş süresi üzerine üç yıl daha eklendiğinde ondört yıl etmektedir. Bu zaman dilimlerinde, tarlalar fiilen ekilmemiş, vergi tahsili de yapılamamıştır. 1853–1856 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra ahalinin üç yıl vergiden muaf tutulması ve bu uygulamanın diğer savaşlardan sonrada resmi olmasa bile gayri resmi bir şekilde geçerli olması anlamına gelmektedir.

Bu durum belgelere de yansımış olup, 1261(1845–1846) senesi Kars Sancağı ahalisinin tevziat vergisi sabıkaları (önceden kalmış) olan 652 kesenin dışından 550

kese daha vergi tahsis edilmiştir. Bu durum huzursuzluğa neden olmuş ve ahalinin bu vergiyi ödeyemeyeceği, buna tahammüllerinin de olmadığı belirtilmiştir. Bu verginin affedilmesi veya hod-ı muvâzene (durumlarına uygun) usulüne göre mahallince tekrar tesviyesiyle icabının icrası meclis-i muhasebe-i maliyeden terkim olunup Maliye Nazırı tarafından Bab-ı Ali'ye sunulmuştur⁷⁷⁷. Bu vergiyi çok bulan Kars'ın Taht Kurası ahali köylerini terk ederek cemiyetleriyle Kars'a gelerek şehir kenarında Masallı denilen yerde toplanmışlardır. Bunlar 1262(1846) senesi vergi tevziatına itiraz etmişlerdir. Bunları sakinleştirmek amacıyla meclis azalarından ve ulemadan birkaçı içlerine giderek onlarla görüşmüş ve sakinleştirmişlerdir. Toplananların isteklerinin tevzi edilen verginin indirilmesinden ibaret olduğunu öğrenmişlerdir. Bu konunun çözüme kavuşturulacağı sözünü alan ahali yerlerine dönmüştür. Bu konuyu araştırmak üzere Meclis Azasından Kapucubaşı Mehmed Bey ile Asâkir-i Nizamiye binbaşlarından Ahmed Ağa meclis tarafından görevlendirilmiştir. Yapılan inceleme neticesinde vergi tevziatı için giden memurların okuryazar olmadıkları anlaşılmış ve anlaşmazlığın buradan kaynakladığı tespit edilmiştir. O zamana kadar ahali tevzi edilen vergileri senede iki taksitle vermeye alışmış olduklarından memurların talep ettiği vergi ise bir defada hepsini tahsile yönelik olduğu ortaya çıkmıştır. Ahali bu durumu vergilerin iki katına çıkarıldığı şeklinde anlamıştır⁷⁷⁸.

Vergi toplama konusunda yaşanan diğer bir sıkıntı ise ağnam vergisi'nin toplanmasında yaşanmıştır. H.1276 (M.1860) senesi Kars Sancağı'nın ağnam vergisi Sarraf Misak oğlu Vartan'ın uhdesine ihale edilmiştir. Adı geçen şahıs ağnam rüsumundan zarar ettiği iddiasında bulunmuştur. Merhum ihaleyi bir yük elli bin kuruşa uhdesine aldığını belirtmiş, oysa bazı aşiretler 1276 senesine kadar kendilerinin "bâ emri ali" muaf olduklarını beyan ederek ağnam vergisini ödememişlerdir. Bu durumu Meclis-i Vâlâ'ya bildirmiş ve araştırılması isteği Kars Mutasarrıflığı'na havale edilmiştir. Kars'tan gelen cevapta, ağnam vergisi mültezimi Vartan'ın iddiasını doğrulamaktadır. Vartan, H.1276 (M.1860) senesi ağnam vergisinin otuz üç bin dokuz yüz elli yedi kuruşunu tahsil ederek Kars Mal Sandığı'na teslim etmiştir. Bu durum

⁷⁷⁷ BOA. A. AMD. 1/42.

⁷⁷⁸ BOA. C. DH. 13360-2.

Vartan'ın zararına yol açtığı için kendisinin zararının mahallince tesviye edilmesi istenilmiştir (H. 13. Ra. 1280 - 26 Ekim 1863)⁷⁷⁹.

Kars'ta ihale edilmesi kararlaştırılan Aşar vergisinin taliplileri bazen çıkmamaktaydı. Bu durum Kars Sancağı ve kazalarının H.1277(M.1861) senesi aşar vergisinde yaşanmış ve bundan dolayı ihalenin yeniden düzenlenmesi istenilmiştir. İkinci ihalede de taliplileri çıkmaz ise, bedelinden yüzde on veya yirmi noksanıyla taliplilerine maktuen verilmesi buna rağmen taliplisi olmaz ise emaneten idare edilmesi Maliye Nezareti tarafından istenmiştir⁷⁸⁰.

Kars'ta aşar vergisi ihale usulü ile mültezime verilirdi. H.1270 (M.1853) senesinde Kars Sancağı kazalarından Kağızman'ın aşar varidatı 45.225 kuruş idi. 1271 (1854) senesinde bu Aşar vergisine 15.000 kuruş zam yapılarak taliplilerine ihale edilmiştir. Bu ihale yapılırken kimseye ayrıcalık tanınmaması istenilmiştir. Çünkü ihalede özellikle Kağızman Kazası'nın Karabağ Karyesi'nin aşar hâsılatını asâkir-i şahaneye vereceğim diyerek Kars Mutasarrıfı ihaleye almamıştır. Kağızman Kazası'nın yine on altı karyesini aynı şekilde ihale etmeyen Kars Mutasarrıfı 27.270 kuruş bedel-i sabıkı üzerine 10.250 kuruş zam ve bedel-i sabıkından 550 kuruş indirim yapmıştır. Geri kalan aşarını 9.695 kuruş zam ile 37.520 kuruş ile ihale etmiştir.

Kars Mutasarrıfı ihaleyi kendi tarafından memleha rüsümünü toplamak için gizlice (hafıyyen) görevlendirdiği Arap Hacı Seyyid adlı kimseye emaneten idaresine tayin etmiştir. Ancak aşar vergisi kendisine ihale edilen Hacı Seyyid, memleha rüsümünü her nasıl ise çok az gösterip memlehadan elde edilen tuzu arabalarla Kars'a naklederek asâkir-i şahane erzak ambarı memuruna satmaktaydı. Bunun ne şekilde satıldığı bilinmediği gibi bununla ilgili hiçbir kayıta tutulmamaktaydı⁷⁸¹. Bu durum Kars mal müdürü tarafından ilgili yerlere bildirilmiştir. Bu gibi işlemlerde hatalı davrananlara ihale verilmesi suistimalinde mutasarrıfın da parmağı olduğu izlenimi edinilmektedir.

H.1270 (M.1853) senesinde Kars'ın Şüregel Kazası'nın Nahcivan, Zenbi ve Bacalı köylerinin aşar vergisinin bedel-i sabıkı olan 30.650 kuruş üzerine 615 kuruş zam yapılarak ihale edilmiştir. Yine Kars'a bağlı olan Çirmeli ve Bengliahmed

⁷⁷⁹ BOA. İ. MVL. 493/22299.

⁷⁸⁰ BOA. İ. MVL.453/20267-2.

⁷⁸¹ BOA. İ. MMS. 4/126-14.

(Benliahmet) köylerinin bedel-i sabıkı olan 19.310 kuruş üzerine 1.095 kuruş zam yapılarak 52.670 kuruş ihale bedeli ile Sandık Sarrafı Kirkor'un uhdesine verilmiştir.

Kars mal müdürü bu ihalede bir usulsüzlük olduğunu belirtmiştir. Mal Müdürü'ne göre, bahsi geçen köylerden Nahcivan ve Zenbi köylerinin iltizamı Mutasarrıf Sırrı Paşa'nın uhdesindeydi. Sırrı Paşa bu köylerin hâsılatını düşük göstermekteydi. Mal müdürüne göre, bu köylerden 800 Somar belki daha fazla hinta ve şa'ir'in aşar vergisi elde edilmekteydi. Bundan dolayı bu hâsılatın parasal değerinin 80.000 kuruş tutacağını belirtmektedir. Yine Benli Ahmed ve Çirmeli köylerinin dahi 450–500 somar hinta ve şa'ir'i olacağını belirtmektedir. Dolayısıyla Kars'ta hinta'nın bir somarı 110, şa'ir'in bir somarı ise 90 kuruştan alınıp satıldığı ve bundan bir iki ay sonra da hinta'nın 140–150, şa'ir'in ise 120–130 kuruşa Kars merkezde satılacağı düşünüldüğünde bahsi geçen köylerin aşarının 150.000 kuruş ile ihale edilebileceğini rapor etmiştir. Mal Müdürü, Sırrı Paşa'nın yaklaşık 100.000 kuruş aşar varidatını zimmetine geçirdiği iddiasında bulunmaktaydı. Bu köylerin kendi idaresine verilmesi veya tarafsız ve müdahale olmaksızın yeniden açık artırma şeklinde ihalesini talep etmiştir⁷⁸².

5.7.2. Ağnam Vergisi

Ağnam, ganem (koyun) kelimesinin çoğulu olup, koyunlar anlamındadır⁷⁸³. Koyun ve keçiden alınan örfi vergiyede isim olmuştur. Osmanlı Devleti'nde adet-i Ağnam vergisi, ağıl resmi, ondalık⁷⁸⁴, toprak bastı parası, selamet akçesi, geçit resmi (taşrada geçitlerde, derbentlerde ve İstanbul'da iskelelerde sürülerden) vergi, bac-ı ağnam, otlak, yaylak ve kışlağa gelen sürülerden vb. alınan vergiler, ağnam vergisi adı altında alınırdı⁷⁸⁵. Bu vergi Tanzimat'a kadar resm-i ağnam veya adet-i ağnam adı ile bilinirdi.

Ağnam vergisi Tanzimat'a kadar iltizam usulü ile mültezimler aracılığı ile toplanırdı. Tanzimattan itibaren mübaşir adı verilen memurlar tarafından toplanmaya başlanmıştır. Tanzimattan 1858 yılına kadar mübaşirler tarafından toplanan bu vergi

⁷⁸² BOA. İ. MMS. 4/126–15.

⁷⁸³ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt: I, s. 25; Feridun Emecen, "Ağnam Resmi", *TDVİA*, İstanbul 1988, I, 478.

⁷⁸⁴ Ondalık; Rumelindeki hayvanlardan alınan onda bir nispetindeki bir vergi olup, mal veya para olarak alınırdı. Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügâtı*, s. 9.

⁷⁸⁵ Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügâtı*, s. 9.

uygulamasında istenilen sonuç alınmadığından, 1858'den itibaren toplam gelir üzerinden alınmaya başlanmıştır⁷⁸⁶.

Ağnam resmi 1840 senesinden itibaren koyun ve keçinin beherinden beş kuruş alınmaya başlanmıştır. Bu miktara yarım kuruşta görevli memur olan mübaşirin “mübaşiriye” adı altında aldığı ücret de eklendiğinde 5,5 kuruşa yükselmekteydi.

Kars Sancağı, ağnam ve keçiden alınan vergi müzayede usulü ile yapılmaktaydı. Müzayede bedeli mal sandığına teslim edilmekteydi. H.1281 (M. 1865) senesi Kars'ın ağnam ve keçi vergisi dört yük yirmi altı bin (426.000) kuruşa ihale edilmiştir. İhale muteber bir kefil göstermek suretiyle tüccardan Osip uhdesinde tekarrür etmiştir. Kuzu ve oğlak dışında kalanların beherinden ikişer kuruş resm (vergi) alınması kararlaştırılmıştır. Bunun dışında ashab-ı ağnama verilecek matbu tezkirelerin beherine 25 para baha alınması kararlaştırılmıştır. Ancak bu paranın ağnam ashabından değil mültezimi tarafından karşılanması ve mal sandığına teslim edilmesi uygun bulunmuştur. Bunun dışında müzayedenin nizamına uygun yapılmasını sağlamak amacıyla canib-i hükümet tarafından görevlendirilen memurların masraflarının da mültezim tarafından karşılanması kararı verilmiştir⁷⁸⁷.

Osmanlı Ülkesi'nin başka taraflarında beş kuruş olarak alınan ağnam ve keçi vergisi, Kars Sancağı'nda bu dönemde iki kuruş olarak alınmaktaydı. İhalenin usulüne uygun olarak yapılması amacıyla görevlendirilen memurların masrafları ile koyun ve keçi sahiplerinin talep ettikleri matbu tezkirelerin 25 para tutan karşılığının da mültezim tarafından karşılanması kararı verilmiştir.

Kars Sancağı'nın H.1287 (M.1871) senesi ağnam ve keçi vergisi ise müzayede usulü ihalesi, Karanlı Camuş-i zade molla Zeyrkadir'in uhdesinde kalmıştır. Camuş-i zade, ihaleyi altı yük bir bin (601.000) kuruşa almıştır. Bu miktar, önceki (sabıkı) bedeli üzerine zam eklendikten sonraki halidir. Bu ihalede koyun ve keçi başına üç kuruş alınması kararlaştırılmıştır. Kendisinden muteber kefil göstermesi şart koşulmuştur⁷⁸⁸.

Kars Sancağı'nın H.1281 (M.1865) ve H.1287 (M.1871) senelerini kapsayan ağnam ve keçi vergileri karşılaştırıldığında, H.1281'de hayvan başına 2 kuruş alınırken,

⁷⁸⁶ Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yay., İstanbul 2001, s. 52.

⁷⁸⁷ BOA. KK. d. 5151, s. 9.

⁷⁸⁸ BOA. KK. d. 5151, s. 65.

H.1287’de hayvan başına 3 kuruş vergi konulmuştur. Bu durum Osmanlı Ülkesi genelinde uygulanan ve ortalama 5 kuruş alınan ağnam ve keçi vergisinin Kars Sancağı’nda daha düşük seviyede uygulandığını göstermektedir. Bu durum, ağnam ve keçi vergisinin Osmanlı ülkesinde hayvan başına uygulanan sabit bir vergi olmadığı, bölgeden bölgeye farklı oranlarda alındığına işaret etmektedir. H.1281 (426.000 kuruş) ile H.1287 (601.000 kuruş) seneleri ihale bedelleri karşılaştırıldığında 175.000 kuruş bir fark ortaya çıkmaktadır. Bu durum hayvan başına alınan verginin bir kuruş artırılması ile açıklanabilir. Ancak bu durumda farkın 213.000 kuruş olması gerekirken 175.000 kuruş olması yaklaşık altı yıllık zaman zarfında Kars Sancağı’nda koyun ve keçi sayısında bir azalma olduğunu göstermektedir. Hayvan sayısı H.1281’deki miktar kadar olsaydı yaklaşık 639.000 kuruş ihale bedeli olması gerekirdi.

Ağnam ve keçi vergisinde bazen dikkatlerden kaçan hatalar da yapılabilmekteydi. Bazı dönemlerde Kars Sancağı vergilerden muaf tutulmuştur. Bu durum, 1276 senesi Kars Sancağı’nın ağnam vergisi Sarraf Misak oğlu Vartan’ın uhdesine ihale edildiğinde yaşanmıştır. Adı geçen şahıs ağnam rüsumundan zarar ettiği iddiasında bulunmuştur. Merhum ihaleyi bir yük elli bin (150.000) kuruşa uhdesine aldığını belirterek oysa bazı aşiretler H.1276 (M.1860) senesine kadar kendilerinin “bâ-emr-i ali” muaf olduklarını beyan ederek ağnam vergisini ödememişlerdir. Bu durum, Vartan tarafından bir istida ile Maclis-i Valâya bildirilmiş ve araştırılması isteği Kars Mutasarrıflığı’na havale edilmiştir. Kars’tan gelen cevapta ağnam vergisi mültezimi Vartan’ın iddiasını doğrulamaktadır. Vartan, H.1276 senesi ağnam vergisi’nin otuz üç bin dokuz yüz elli yedi kuruşunu tahsil ederek Kars Mal Sandığı’na teslim etmiştir. Bu durum Vartan’ın zararına yol açtığı için kendisinin zararının mahallince tesviye edilmesi istenilmiştir(H.13. Ra. 1280-26 Ekim 1863)⁷⁸⁹.

⁷⁸⁹ BOA. İ. MVL. 493/22299.

5.7.3. Cizye Vergisi

Cizye⁷⁹⁰, İslami bir vergi çeşidi olup, İslam hukukunda Müslüman olmayan ve zimmî statüsünde bulunan yetişkin ve sağlıklı yerinde olan 14–75 yaşları arasındaki erkeklerden alınan baş vergisine cizye denilmektedir⁷⁹¹. Verginin alınış amacının zimmî statüsündekilere sağlanan emniyet ve koruma karşılığı olduğu anlaşılmaktadır. Cizye vergisini kabul eden gayr-i Müslimler, İslam devletlerinde tebaa kabul edilir, devletin mutlak himayesine girer, din, âdet, günlük yaşayışta, sanat ve ticaret alanında serbest olurlardı⁷⁹². Gayr-i Müslimlerden cizye vergisi alma uygulaması İslam Hukuku'nda Hz. Muhammed dönemine kadar indirgense de bu verginin kimlerden nasıl alınacağı ile miktarı Hz. Ömer döneminde tespit edilmiştir⁷⁹³.

Cizye vergisi Osmanlı Devletiinde şer'i vergilere girmekte olup, nakit olarak alınır ve merkezi hazineye gönderilirdi. Osmanlı Devleti'nde alınmakta olan vergiler arasında gelir bakımından en önemli vergilerden biri olarak görülmektedir. 1528 senesinde Osmanlı Devleti'nin bütçe gelirlerinin %8'lik kısmı cizye vergisinden oluşmaktaydı⁷⁹⁴.

Osmanlı Devleti'nde cizye vergisi, vergiye tabi olan gayr-i Müslimlerin hepsinden aynı oranda alınmamıştır. Vergiye tabi olanlar gelir ve ekonomik durumuna göre sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Bu sınıflandırma, âlâ (zengin-iyi gelire sahip), evsat (orta gelire sahip) ve edna (düşük gelire sahip) olmak üzere düzenlenmiştir⁷⁹⁵. Cizye vergisi 1834'te yapılan bir düzenlemeyle, âlâ'dan 60, evsat'tan 30, edna'dan 15 kuruş alınması kararlaştırılmıştır.

Cizye vergisine tabi olanların tespit edilmesi mahalle veya köy kocabaşları (muhtarları) tarafından yapılmakta ve vergi onlar aracılığı ile toplanmaktaydı. Kocabaşlar topladıkları vergiyi devlet görevlisi olan muhassıllara teslim etmekteydi⁷⁹⁶.

⁷⁹⁰ İslamiyetten önce Sasani ülkesinde cizye vergisine benzer bir vergi alınmaktaydı. Sasaniler kafa vergisi adı altında herkesin zengin ve fakirliğine göre, nüfus başına, oniki, sekiz, altı ve dört dirhem alınmaktaydı. Sasani ülkesi Müslümanlar tarafından fethedilince Hz. Ömer, bu vergi uygulamasını örnek alarak, zimmîlerden vergi alınmasını emretti. Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi III*, s. 1136.

⁷⁹¹ Halil İnalçık - Mehmet Erkal "Cizye", *DİA*, İstanbul 1993, III, 42.

⁷⁹² Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügâtı*, s. 67.

⁷⁹³ Doğan Yörük, "1843 Tarihli Cizye Defterine Göre Aksaray Kazası'ndaki Gayrimüslimler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı:170, (Ekim 2007), s. 144.

⁷⁹⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 105–107.

⁷⁹⁵ Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 45.

⁷⁹⁶ Abdullatif Şener, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları", *150. Yılında Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992, s. 113.

Cizye vergisi 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı ile kaldırılmıştır. Bunun yerine askerlik hizmetinden muaf tutulmaları karşılığında, Hristiyan tebaanın askerlik çağına gelen erkeklerine “bedel-i askeri” adı altında bir vergi konulmuştur⁷⁹⁷.

H.1256 (M.1840) senesine ait bir Maliye Nezareti Varidat-ı Cizye defterine göre, Kars Sancağı'nda 1.823 gayr-i Müslimin cizye vergisine tabi olduğu görülmektedir. Bunlardan 20'si âlâ, 1244'ü evsat, 559'u ise edna sınıfında yer almaktadır. Kars'ta cizye vergisine tabi olan bu kişilerden toplam 26.905 kuruş vergi tahsil edilmiştir.

Kars Sancağı'ndaki Cizye Vergisi Yükümlüleri

Kaza	Âlâ	Evsat	Edna	Yekün	Cizye Miktarı
Kars	6	71	72	149	3.570 Kuruş
Taht	4	133	38	175	4.800 “
Zaruşad	----	53	32	85	2.070 “
Şüregel	----	650	257	908	23.370 “
Kağızman	10	337	159	506	13.095 “
Toplam	20	1244	559	1843	46.905 “

Bunların genelinden 46.905 kuruş cizye vergisi alınmıştır⁷⁹⁸. Gösterilen rakamlardan da anlaşılacağı üzere cizye vergisine tabi olanların büyük bir çoğunluğu ekonomik gelir bakımından evsat (orta) seviyesindedir. Kars Sancağı'nda kişi sayısı bakımından en çok cizye vergisi yükümlüsünün 908 kişi ile Şüregel Kazası'nda olduğu görülmektedir. Kars Sancağı'nda cizye vergisi kişi başına, âlâ'dan 60, evsat'tan 30 ve edna'dan 15 kuruş olarak alınmıştır. Tabloda gösterilen sınıflandırmada verilen kişi sayısı ile vergi miktarları matematiksel yönden çarpıldığında bu sonuç açık şekilde görülmektedir.

5.7.4. Evrak-ı Sahiha Vergisi (Damga Vergisi)

Osmanlı arşivinde yer alan 7.5.1277 (21 Kasım 1860) senesine ait bir defterde evrak-ı sahiha terimi geçmekte olup, bunun günümüzdeki değerli kâğıtlara takabül ettiği ve devlet tarafından belirlenen bir ücret karşılığında talep edenlere verildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nde bu çeşit evraklar 1845 senesinden itibaren basılmış, 1873'ten itibaren üzerlerine damga pulu yapıştırılarak hizmete sunulmuştur.

⁷⁹⁷ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, s. 347.

⁷⁹⁸ BOA. ML. NZ. VRD. CİZYE, d. 1443, s. 2.

Bu evraklar genelde murur tezkiresi⁷⁹⁹, ilam⁸⁰⁰, hüccet ve arzuhal(dilekçe) gibi varaklardan oluşmakta olup, bunlardan alınan para günümüzdeki damga vergisine karşılık gelmektedir. Evrak-ı sahiha belgelerinin üzerinde işaret bulunmasından dolayı damgalı kâğıt adı da verilmekteydi. Devlet tarafından verilen ve karşılığında alınan para Osmanlı hazine gelirleri arasında evrak-ı sahiha, damga vergisinin esasını oluşturmaktaydı⁸⁰¹. Kars Sancağı'nda H.1274 (M.1858) senesi Kanun-ı Evveli'nde mevcut bulunan ve aynı ayın başından Şubat ayı sonuna kadar olan üç ay zarfında kullanılan ve H.1275 Senesi Mart ayı başında mevcut bulunan evrakı sahiha miktarı ve kıymeti verilmektedir. Buna göre, 1274 Senesi Kanun-u Evveli'nde mevcut bulunan muhtelif evrak-ı sahiha adedi 8.418 olup, bunun parasal karşılığı 98.238 kuruştur. H.1275 (M.1859) senesi mart ayı başına kadar sarf olunan evrak-ı sahiha miktarı 1.568 adet olup, geriye 6.750 adet evrakı sahiha kalmıştır. Sarf olunan 1.568 adet evrak-ı sahihadan 2.584 kuruş 5 para hazineye takdim edilmiştir. Sarf olunan evrak-ı sahiha'nın çeşitleri arzuhallik, velayet-i hüccet, velayet-i ilam, mülazemet, tapu vb. şekilde gösterilmiştir(17.L.1275 - 20 Mayıs 1859)⁸⁰². Kullanılan evrak-ı sahiha'nın parasal karşılığı arzuhallik kâğıtlar için 30 para, diğer evrak-ı sahiha için ise 20 ile 10 para alınmaktaydı⁸⁰³.Yine Kars Sancağı'nda 1275 senesi Kanun-ı Evveli'nde, bir yük kırk bin yediyüz elli üç (140.753) kuruşluk on dört bin yedi yüz bir adet (14.701) evrak-ı sahiha mevcut bulunmaktaydı. Bu miktar 1276 şubat ayı sonuna kadar olan üç ay zarfında 3.052,5 (üç bin elli iki buçuk kuruş) kuruşluk 829 adet evrak-ı sahiha sarf olunmuştur⁸⁰⁴.Defterden anlaşıldığı kadarıyla evrak-ı sahiha hesaplamaları üç aylık zaman dilimlerinde hesaplanmakta ve elde edilen gelir doğrudan hazineye aktarılmaktadır. Defterde hangi çeşit evrak-ı sahihadan ne kadarının sarf edildiği ve evrak fiyatları da belirtilmiştir.

⁷⁹⁹ Murur Tezkiresi, Memleket içindeki seyahat vesikasına verilen addır. 1908 İnkılabına(II. Meşrutiyetin İlanına) kadar memleket dışına çıkanlara pasaport verildiği gibi vilayet hududu dışına çıkanlara da murur tezkiresi verilirdi. Matbu ve harca tabi olan bu murur tezkirelerine nüfus kağıdındaki izahat yazılmakla beraber , nereye ve ne için gideceği de yazılırdı. Müddeti bir sene idi. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, s. 583.

⁸⁰⁰ İlam, Bir mahkemeden sadır olan ve kararı havi verilen resmi kağıt, çoğulu ilamattır. İlam; bildirmek, bildirilmek demektir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, s.51.

⁸⁰¹ Evrak-ı Sahiha, Musa Savfeti Paşa'nın Maliye Nazırlığı zamanında ve 1845 senesinde ihdas olunan kıymetli kağıtlara verilen addır. Bu kağıtlar damgalı olduğu için "Damgalı Kağıt"da denilirdi. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, s. 574.

⁸⁰² BOA. ML. NZ. VRD. d. 3081, s. 4.

⁸⁰³ BOA. ML. NZ. VRD. d. 3081, s. 5.

⁸⁰⁴ BOA. ML. NZ. VRD. d. 3081, s. 5.

5.7.5. Kars Sancağı'ndan Alınan Diğer Vergiler

Kars Sancağı'nda daha önce açıklaması yapılan vergiler dışında orman, yaylak, kışlak ve gümrük vergileri de alınmaktaydı.

Sancak dâhilinde yer alan ormanlık alanlardan kesilen her kerestelik ağaçtan vergi alınmaktaydı. 10 Za. 1269 (15 Ağustos 1853) senesine ait bir belgede Kars Sancağı'nda sarf ve fûruht edilen kerestenin kebirinden (büyüğünden) onda iki, sagirinden (küçüğünden) onda bir oranında resm alınması istenilmiştir. Alınması istenilen vergi kaza-i mezbur muteberanından Hacı Bedros uhdesine bedeli mukabili ile ihale olunmuştur⁸⁰⁵.

Bunun dışında H.1280(M.1864) senesine aid bir defterde, Kars Sancağı'nın orman ve kömür rusumu, öşr suretinde yüzde on alınmak üzere hariçte bırakılan yani aşar vergisi dâhilinde gösterilmeyen, hattab (odun) ve kömür ile orman rusumu, H.1280 (M.1864) senesine mahsuben müzayede usulü ihalesi yapılmıştır. Bu ihale 1280 senesi mart ayından itibaren, on iki taksitle Liray-ı Osmanî olarak 41.000 kuruş bedel ile Apik taahhüdü ile teba-i şahaneden Tıngır oğlu Bedros uhdesinde tekarrür etmiştir⁸⁰⁶.

Yine H.1280(M.1864) senesinde Erzurum, Kars, Muş ve Bayezid sancaklarında emaneten idare olunan pire otu rusumuyla, otlak, yaylak, kışlak, kömür, orman, tahmishane vb. rusumlar müzayede usulü ile ihale edilmiştir. İhale, on iki taksitte ödenmek üzere üç yük elli yedi bin (357.000) kuruş ile Sarraf Apik taahhüdü ile yine Tıngır oğlu Bedros'un uhdesinde kalmıştır⁸⁰⁷.

Kars'taki aşiretlerin vergilerini toplamak çok zahmetli bir konuydu. Bu durum onların konar-göçer yaşam tarzlarından ileri gelmekteydi. Bundan dolayı bunların vermekle yükümlü oldukları vergiler ayrı ayrı alınmak yerine aşiret ve hane hesabı üzerinden genel bir vergi uygulaması yapılmaktaydı. Bu konu, R.10 Teşrin-i Sani 1281(22 Kasım 1865)'de Maliye Nezaret-i Celilesi'nin Meclis-i Vala'ya havale buyrulan bir kıta taksirinde açıkça görülmektedir. Kars Sancağı'nda meskûn Zılanlu Aşireti'nin 51.000, Kaskanlu Aşireti'nin 26.000 bin ve Camadanlu Aşireti'nin 6.000 kuruş olan eski vergileri üzerine hepsine ayrı ayrı 14.000 kuruş olmak üzere toplam 42.000 kuruş zam yapılmıştır. Bu vergilerin, H. 1278(M.1862) senesinden itibaren

⁸⁰⁵ BOA. A. M. 11/46.

⁸⁰⁶ BOA. KK. d. 5151, s. 1.

⁸⁰⁷ BOA. KK.d.5151, s.1.

geçerli olması kararlaştırılmıştır. Aşiretlerin 70.000 kuruş mal vergisinden bakayaları bulunmaktaydı. Bundan dolayı bu vergilerin karar-ı asliye ve kaide-i umumiye göre toplanması ve bu işte görevli olan herkesin titiz davranması istenilmiştir⁸⁰⁸.

Aşiretlerin vergi bakayaları olması, bunların vergi vermekten kaçındıklarını göstermektedir. Osmanlı Devlet yetkilileri de bunların vergilerini toplamak için gayret sarfetmekte ve Kars'taki devlet yetkililerini, aşiretlerin vergilerinin toplanması konusunda devamlı uyarmaktaydı.

⁸⁰⁸ BOA. İ.MVL 544/24447, s.1.

SONUÇ

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Kars, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin doğudaki en uç noktasında yer alan bir sancak durumundaydı. Bu nedenle XIX. yüzyıl öncesinde bulunduğu konum itibariyle Osmanlı ülkesine yönelik İran ve Rus saldırılarının ilk hedefleri arasında Kars ve civarı yer almaktaydı. Bundan dolayı bu iki devlet tarafından zaman zaman istila edilmiştir. Bu istilalar esnasında çok büyük yıkımlara maruz kalmıştır. 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşında bu yıkımların en büyüklerinden birine maruz kalmıştır. Bu savaş hem sosyal hem de fiziksel yönden Kars'ın felaketi olmuştur. Sosyal yıkımı göstermesi bakımından şehrin savaş öncesi ve sonrası nüfus durumuna bakıldığında bu durum daha net anlaşılmaktadır. Savaş öncesinde şehirde var olan 50.000 nüfus savaş sonrası 12.000'e düşmüştür. Kars'taki yıkımın fiziksel boyutunu göstermesi açısından ise savaş öncesinde 72 cami bulunan şehirde nisan 1830'da Rus istilası sonrası 22 caminin ayakta olduğu tespit edilmiştir. Bu savaş öncesi Kars, eyalet statüsünde iken savaş sonrasında hem nüfus hem de gelirleri bakımından bir eyalet vasfını yitirmiştir. Bundan dolayı 1833'ten itibaren Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancak merkezi statüsüne dönüştürülmüştür.

Kars, Osmanlı Devleti'nin en uzak mıntıklarından birinde yer aldığı için ulaşım ve haberleşme konusunda büyük sıkıntılar çekmekteydi. Bundan dolayı haberleşme açısından Kars Sancağı dâhilinde Karahamza ve Kars menzilhaneleri bulunmakta idi. Osmanlı menzil teşkilatının bozulmasına paralel olarak Kars hudutları dâhilinde yer alan bu menzilhanelerinde işlevsiz kaldığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı Kars Valisi Bahri Paşa zamanında Kars-Erzurum arasında konaklamak amacıyla hanlar yapılmaya başlanmıştır. Ancak Bahri Paşa'nın başka bir yere tayin edilmesi üzerine bu hanlar tamamlanamamıştır. Yerine gelen valinin bu çalışmaya sahip çıkmaması ve devam ettirmemesi neticesinde hanlar sahihsiz ve korumasız kalmıştır. Bundan dolayı hanların inşasından kullanılan kereste ve diğer malzemeler çevre köyler ahalisi tarafından bilinçsizce yağmalanmıştır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Kars, sancak haline dönüştürülerek Erzurum Vilayeti'ne bağlanması üzerine Kars'ta o dönem şartlarında yapılması mümkün olmayan işler için Erzurum'a gitmek gerektiğinde ahali büyük sıkıntılarla karşılaşmaktaydı. Çünkü Kars-Erzurum arası sadece gidiş 36 saat olup, bu mesafe kış günlerinde acil işler için gitmek zorunda kalanlara büyük sıkıntılar yaratmaktaydı.

Bunu dışında Kars ile İstanbul arasında ulaşım ve haberleşme de büyük sıkıntı yaşanmaktaydı. Bunun sıkıntının aşılması için yeni yol arayışı içine girilmiştir. Bu amaçla Batum-Livana-Oltu-Çıldır-Kars arasındaki bozuk yolun tesviye edilerek Kars'a ulaşımın sağlanması için Lazistan Mutasarrıfı kendi gayretleri ile çalışma başlatmıştır. Bu çalışma ile Kars-Batum arasında ulaşım sağlanarak Kars'tan Batum'a irtibat kurulmuş, karayolunda yaşanan sıkıntılar Batum Limanı aracılığı ile deniz yolu kullanılarak büyük oranda aşılmıştır.

Telgrafın Osmanlı ülkesinde 1853'te kullanıma girmesi ile haberleşmede büyük kolaylıklar yaşanmıştır. Kars'a 1865'te telgraf hattı çekilerek İstanbul ile doğrudan iletişim kurma imkânına kavuşmuştur. 1872 senesinden itibaren Kars ile Osmanlı ülkesinin telgraf hattı olan her yerleşim yeri ile iletişim kurulur hale gelmiştir.

Kars merkezinin fiziki durumuna bakıldığında, şehir içi yolları dar olup, evler yolların kenarına inşa edilmiştir. Kars'ta ortalama 50–60 hanelik bölgeler bir mahalle olarak kabul edilmekteydi. Her mahallede bir adet cami veya mescit bulunmaktaydı. Mahallelere, cami, mescit, coğrafi konumu dikkate alınarak veya üst düzey devlet adamlarının adları isim olarak verilmekteydi. Kars'ta XIX. yüzyılda 30 mahalle olup, bu mahallelerin 29'unda Müslümanlar ikamet ederken sadece Çukur Mahalle veya Dere Mahallesi olarak adlandırılan mahallede gayr-i Müslimler yaşamaktaydı. Bu mahallelerin 11'i kale suru dâhilinde 19'u sur dışında bulunmaktaydı. Kars Kalesi, Karadağ adlı tepenin üzerine kurulu olduğundan bütün mahalleler bu tepenin etrafında kurulmuştur. Bundan dolayı kale, şehrin merkezi durumundaydı. Şehrin fiziki yapısının şekillenmesinde şehrin içinden geçen Kars Çayı'nın büyük bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kars Çayı'nın kenarında dört hamam bulunmaktaydı. Kars'ta mahallelerin dışında, At Meydanı, Musalla Meydanı gibi meydanlar şehrin fiziki yapısını tamamlayan unsurlar olarak görülmektedir. Bu meydanların çevresi ticaretin yoğun olduğu alanlar olup, bedesten, dükkânlar ve hanlar bir bütün halinde meydanlara pazar özelliği vermekteydi. Kars'ın yönetim birimlerine ait fiziksel unsurlardan olan binalar genelde kale surları dâhilinde yer almaktaydı. Kars'ta ilk yönetim binası olan Beylerbeyi Sarayı 1579 senesinde Kars'ın şenlendirilmesi çalışmalarında yapılmıştır. Bu şenlendirme çalışmaları esnasında dini ibadet mekânları olan Ulu Cami, Evliya Cami gibi camiler Kars'taki ilk camiler olarak kayıtlara geçmiştir. Camilerin sayısı zaman içinde 72'ye çıkmıştır. Şehrin fiziki yapısına etki eden bir diğer yapı ise

çeşmelerdir. Kars'ta 1863 senesinde 12 adet mahalleye çeşme yaptırılmıştır. Bu çeşmelerden akıtılan temiz su, künk borularla Kars'a yaklaşık onbeş kilometre mesafede bulunan Borluk Tepesi'ndeki mebadan sağlanmaktaydı. Bunların dışında Kars'ta vakıflarda çeşitli mahallerde çeşmeler yaptırmıştır. Bu suretle çeşmeler ahalinin temiz su ihtiyacının karşılanmasında önemli rol oynamışlardır.

Yönetim bakımından 1833 yılına kadar bir eyalet statüsünde olan Kars, bu tarihten itibaren sancak haline dönüştürülmüştür. 3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile Kars'ta idari açıdan yeni bir yapılanmaya gidilmiş, mevcut memuriyetler yeniden düzenlenerek ve idareye yardımcı olmak amacıyla liva idare meclisi, deavi meclisi, belediye meclisi ve emanet sandığı vb. çeşitli meclisler oluşturulmuştur. Sancak merkezindeki meclislerin bir benzeri kazalarda kurulmuştur. Bunun dışında Kars Sancağı'ndaki konar-göçer aşiretleri kontrol altına almak o dönem şartlarında zor olduğundan, bunları itaat altına almak için kendi aşiret reislerinin müdür tayin edildiği aşiret müdürlükleri ihdas edilmiştir. Bu aşiretler arasında düzen ve asayiş sağlamak amacıyla her aşiret müdürlüğü emrinde görev yapacak olan ve aşiret mensuplarından seçilen zaptiyeler görevlendirilmiştir. Bunun yanında kaza merkezinde ve kırsal kesimde güvenliği sağlamak amacıyla kır serdarlığı emri altında bazen daimi bazen de geçici zaptiyeler görevlendirilmiştir.

Sağlık alanında herhangi bir kurum bulunmamasına rağmen genelde savaş dönemlerinde geçici bir hastane oluşturulmakta ve savaş sonrasında faaliyetleri durdurulmaktaydı. Bu hastane askerlere hizmet amacıyla kurulmaktaydı. Ancak Kars'ta salgın hastalıklara önlem almak amacıyla bir Karantinahane Müdürlüğü'nün olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Kars'ta adli idare konusunda Tanzimat Fermanı'na kadar bir şer'iyeye mahkemesi bulunmakta idi. Tanzimatla birlikte Kars'ta liva temyiz veya diğer adıyla nizamiye mahkemesi ve ticaret mahkemeleri kurularak adli idare de çeşitlilik yoluna gidilmiştir. Bu mahkemelerde hukuki açıdan ihtilafa düşüldüğünde livadaki müftüden yardım istenmekteydi.

XIX. yüzyıl Kars Sancağı'ndaki sosyal hayata bakıldığında zaman ahalinin bütün olumsuz şartlara rağmen vatanseverlik konusunda çok ileri bir seviyede olduğu görülmektedir. 1828-1829, 1853-1856 ve 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşlarında vatanseverliklerini ispatlayan sayısız kahramanlık örnekleri göstermişlerdir. Bu

kahramanlıklar devletin en üst düzey yöneticisi olan padişah tarafından takdir edilerek, 1855'te Kars'a ve ahalisine, gazilik unvanı ve madalyası verilmiştir. Kars'ın kadınları vatanseverlik konusunda erkeklerinden geri kalmamış, savaşlar esnasında savaşanlara su ve ekmek taşımanın yanında onları gayrete getiren söz ve davranışları ile büyük katkılar sağlamışlardır. Misafirperverlik konusunda ise büyük övgüye layık davranışları yabancı seyyahların dikkatini çekmiştir.

Eğitim alanında, XIX. yüzyıl boyunca aralıklarla saldırı ve istilalara maruz kalması ve hudutta bulunması nedeniyle Osmanlı Devleti'nin Anadolu kısmında yer alan diğer idari birimleri ile karşılaştırıldığında durumunun pek iç açıcı olduğu söylenemez. Buna rağmen her caminin genelde bir sıbyan mektebi bulunmaktaydı. Burada imamlar, mahallenin erkek çocuklarına okuma yazma ve İslam Dini'nin temel bilgilerini vermekteydiler. Bu mekteplerden daha modern mektep olan Rüştîye Mektebi 1865'te yapımı tamamlanarak eğitime açılmıştır. Bu mektebin 25 öğrencisi bulunmaktaydı. Bunun dışında Kağızman Kazası'nda da bir rüştiye mektebinin olduğu Erzurum Vilayet Salnameleri'nden anlaşılmaktadır.

XIX. yüzyılda Kars'ın nüfus durumu incelendiğinde, Kars'ta 1835'deki nüfus, 17.580 Müslüman, 2.161 Ermeni olmak üzere toplam 19.741 olarak verilmektedir. Bu tarihte ziyaretçi sayısı ve tüccar olarak 105 kişi sayılmıştır. Kars ve Çıldır eyaletlerinin toplam nüfusu 90.862, tüccar ve ziyaretçi 105, Çingene 191, Ermeniler 7.048 toplamda 98.206'kişiden ibaretti. Ancak Kars için verilen bu nüfus rakamları gerçek rakamı yansıtmamaktadır. Çünkü 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kars'ın istilaya uğraması neticesinde Müslüman ahalinin yaklaşık %80'i Kars ve civarını terk-i vatan etmiştir. Bu nedenle giden ahalinin büyük bir çoğunluğu Kars'a dönmediği için nüfus konusundaki verilere mesafeli yaklaşmak gerekir. Bunun dışında, 1831'deki bu nüfus sayımlarında, vergi ve askerlikten kaçınmak isteyen aşiret ahalisi ile uzak mıntikalarda bulunan köy ve mezralara nüfus memurlarının gitmemesi nedeniyle sayım yapılamamıştır.

XIX. yüzyılda Kafkasya'dan Müslüman Türk ve diğer Müslüman unsurlar Kars'a göçmen olarak gelmişlerdir. Göçmen olarak gelenler genelde Karapapak Türkleri, Çerkes ve Nogay unsurlarından olduğu anlaşılmaktadır. Bu gelenler daha önce boşalan köylere iskân edilmişlerdir. Bunların hayatlarını sürdürmeleri için Osmanlı Devleti'nin imkânı dâhilinde olan her fedakârlık yapılmıştır.

Kars'a gelen göçmenlerin içinde bir kısmını ise Müslüman olmayanlar oluşturmaktaydı. Bu doğrultuda Malakanlar'dan 51 hane Kars'a gelmiştir. Bunlara da Müslümanlara gösterilen özen gösterilmiş ve iskâna dâhil edilmişlerdir.

Göçler ve mevcut hudut konumundan dolayı farklı unsurların bir arada yaşaması nedeniyle sosyal alanda bazı huzursuzlukların meydana gelmesi kaçınılmazdır. Buna rağmen sosyal hayatta bu unsurların birbirleri ile olan ilişkilerinde daha çok hoşgörünün ve huzurun etkin olduğu görülmektedir. Ancak Hristiyan unsurlarla bazı huzursuzluklar yaşanmıştır. Bu huzursuzlukların kaynağı dinsel veya etnik olmaktan ziyade konar-göçer Ekrad (Kürt) ve Karapapak taifelerinden bazılarının hayvan otlatma veya topraklara izinsiz girme ve geçici yerleşme nedenlerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bir diğer huzursuzluk kaynağı ise çok sık olmamakla beraber kız kaçırma hadiseleridir.

Asayiş bakımından Kars ve civarının hudut mıntıkasında bulunmasından dolayı soygun ve eşkıyalık olaylarına sık rastlanmaktadır. Bu durum genelde yol güzergâhlarında olmaktadır. Bu güzergâhlarda yerleşen bazı köylerin ahalisinden Karapapak ve Ekrad gruplarının gelip giden tüccar ve yolculara musallat olmaktadır.

Alacak-verecek meselelerinden dolayı bazı sorunlar ve tehditlerde yaşanmıştır. Bu sorunlar baskı ve cebir gibi şiddet kullanılarak tahsili yoluna gidilmesinden ve kira anlaşmazlıklarından kaynaklanmaktaydı.

Kars bulunduğu stratejik konumdan dolayı tarihi süreçte sık sayılabilecek aralıklarla istilalara maruz kalmıştır. Osmanlı Devleti bu durumun farkında olduğundan şehrin savunmasını muhkem hale getirmek amacıyla, Kars Kalesi'ni dış saldırılara karşı hazır halde tutmaya gayret etmiştir. Bazı durumlarda kale savunmaya tek başına yeterli olmadığından şehrin savunmasına yardımcı olmak maksadıyla şehrin muhtelif yerlerine kule ve tabyalar inşa edilmiştir.

Askeri yönden Kars'ta, Yeniçeri Ocağının 1826'da kaldırılmasına kadar üç Yeniçeri Ortası olup, her birinin kendine ait kışlaları bulunmaktaydı. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra kurulan Asâkir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu için Kars'ın kazalarından ilk aşamada bir bölük seviyesinde iki yüz asker toplanmıştır. Toplanan bu askerler Yüzbaşı Hasan Ağa emrinde Kars Kalesi'nde eğitime alınmıştır. Bu teşkilat daha sonra piyade ve süvari olmak üzere tabur ve alay seviyesine çıkarılmıştır.

1835 tarihinde Osmanlı ülkesinde nizami askerlerin dışında redif adıyla yeni bir askeri yapı oluşturulmuştur. Teşkilat yapısı bakımından nizamiye askeri teşkilatının benzeri idi. Bunlar nizami askerden farklı olarak haftanın belirli günlerinde askeri eğitime tabi tutulmakta geri kalan günlerde kendi işleri ile ilgilenmekteydiler. Kars'taki redif askeri üç tabur olup, asker sayısı 815 neferden oluşmaktaydı.

Kars, Osmanlı ülkesinde gazilik ve madalyaya sahip nadir şehirlerden birisidir. 1855'te Kars'a hücum eden Rusların geri püskürtülmesinde asker ve ahalinin gösterdiği kahramanlıkların övgüye ve ödüllendirmeye layık görülmesi nedeniyle Kars Nişanı bastırılmış ve hak edenlere dağıtılmıştır.

XIX. yüzyılda Kars Sancağı'nın da temel ekonomik yapısı tarım ve hayvancılık üzerine kuruluydu. Sancağın sınırları dâhilinde bulunan arazilerin büyük bir çoğunluğu tarıma elverişli olmasına rağmen genelde boş bırakılmıştır. Bunun en büyük sebebi Kars'ın 1828–1829 ve 1853–1856 Osmanlı-Rus savaşlarında nüfusunun büyük bir kısmının Anadolu'nun iç bölgelerine göç etmesidir. Çünkü nüfusun 4/3'ü memleketlerini terk etmişti. Toprağı işleyecek olan insan unsuru çok azalmıştı. Bunun doğal sonucu olarak gelirleri de çok düşmüştü. Vezir payesine sahip bir vali Kars'a vali olarak atandığında memnun kalmıyordu. Geliri iyi olan yerlere atanmak için gayret sarf ettikleri görülmekteydi.

Coğrafi konum itibariyle yüksek bir plato özelliğine sahip olması ekilen tarım arazilerinde en çok buğday (hınta) ve arpa (şa'ir) üretilmekteydi. Herhangi bir doğal felaket yaşanmadığı takdirde Kars Sancağı'nın tarımsal üretimi ahalinin ihtiyacını karşılamakta hatta bazı dönemlerde talep etmeleri halinde Rusya'ya ihraç edilmekteydi.

Kars Sancağı'nda ahalinin ekonomik geçim kaynaklarından birisi de hayvancılıktır. Kars'ın ikliminin hayvancılığa uygunluğu ve geniş mera ve çayırlara sahip olması bu alanda gelişme göstermesini sağlamıştır. Kars'ta hem küçükbaş hem de büyükbaş hayvan beslendiği anlaşılmaktadır. Araştırmaya konu olan dönemde arazinin büyük bir çoğunluğu ekili bulunmuyordu. Bundan dolayı arazinin büyük çoğunluğu hayvanların otlaması için müsait ortam sağlamaktaydı. İngiltere'nin Erzurum Konsolosu, Kars'a gelirken yol üzerinde otlamakta olan sayısız sığır sürüleri gördüğünden bahsetmektedir. Konsolosa göre, Kars'taki sığırlar Osmanlı ülkesindekilerin en büyükleri ve irileridir.

Tarımsal ekonomik faaliyetlerin dışında sancak dâhilinde yer alan ormanlardan kesilen ağaçlardan elde edilen keresteler genelde Kars'ın ihtiyacı için kullanılmaktaydı. Bunun dışında Ruslar sınırları dâhilinde bulunan Gümrü ve Revan'da inşa edecekleri hastane okul ve dini mabetler için Kars'tan kerestelik ağaç satın almak için gerekli girişimlerde bulunmaktaydı.

Kars Sancağı'nda' da muhtelif madenler az da olsa mevcut olup, bunlar genelde Kağızman, Şüregel ve Çıldır'da bulunmaktaydı.

Kağızman Kazası dâhilinde kırmızı ve beyaza mail bir çeşit taş bulunmakta olup, bu madenden çok güzel yazı takımı, bardak, sigara ağızlığı ve bunlarla ilgili şeyler imal edilmekteydi. Yine Şüregel Kazası'nda semahi mermer maden yatakları olup, bunlar üstatları tarafından işlendiği takdirde kullanmak mümkün idi. Kars'taki madenler içinde en dikkat çeken Kağızman'daki tuz yatakları idi. Kaya tuzu olan yatakların bulunduğu mahalde bir işletme olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Çevre ahalisi buradan tuz ihtiyacını karşılamaktaydı. H.1279(M1863) senesinde bu işletme ile ilgilenilmediği için atıl vaziyette bulunuyordu. Bu nedenle bura muhafaza edilemediği için Kağızman İdare Meclisi ve Kars Liva İdare Meclisi'nden gönderilen mazbatalarda buranın korumaya alınması istenilmektedir. Bu doğrultuda, kaza merkezinde ve memleha'nın (tuz yatakları) muhafazası için dokuz mevkide binalar yapılması isteğinde bulunulmuştur. Bu işlerin 25.000 kuruşa yapılabileceği bildirilmiştir. Ancak birkaç seneden beri memleha çevresine Zilanlı Aşireti'nin bir kısmı Toruncud Kışlak ittihazları olan Karakuş, Kermeli, Karakale, Bulanık, Balavezir, Akçay adlı mahallerde inşa ettikleri, elli-altmış binadan (damlarının) bazılarının duvarları tuz yataklarına bitişik olduğundan bunlardan kaya tuzu yataklarının muhafaza edilemeyeceği bildirilmekteydi.

H.1288 (M.1872) Erzurum Vilayet Salnamesi'nde, Kars merkezde 624 dükkân olduğu kayıtlıdır. Bu dönemde Kars merkezdeki hane sayısı 4.208 olarak verilmektedir. Her hanenin ortalama 5 nüfustan oluştuğu dikkate alındığında 21.040 nüfusa tekabül etmektedir. 624 dükkân bu nüfus için hiç de azımsanmayacak bir orandır. Bu dükkânlarda çalışanların meslekleri genel hatları ile kuyumcu, demirci, bakırcı, saraç, kavaf, çulhacı, terzi, dülger gibi iş kollarından oluşmaktaydı. Bu meslek dallarında çalışan ustalar Kars'a yetecek derecede olup, Kars'ın kaza ve köylerinde üretilen keçe, kilim ve halıca dahi Erzurum gibi yerlere nakledilmekteydi.

XIX. yüzyılda Kars ve civarından tahsil edilen vergiler arasında ilk sırada aşar vergisi gelmektedir. Aşar vergisi Osmanlı Ülkesi'nin her tarafında olduğu gibi Kars'ta da müzayede usulü ihale ile mültezime verilmekteydi. Kars'ta aşar vergisi'nin dışında ağnam, cizye, evrak-ı sahiha, kerestenin yanı sıra H.1280(M.1864)senesinde Erzurum, Kars, Muş ve Bayezid sancaklarında emaneten idare olunan pire otu rüsumuyla, otlak, yaylak, kışlak, kömür, orman, tahmishane vb. rüsumlar müzayede usulü ile ihale edilmekteydi.

Kars Sancağı XIX. yüzyılda eyalet statüsünden sancak idari yapısına dönüştürüldükten sonra gelirleri ve kaza sayısı itibariyle küçük sancak konumunda bulunmaktaydı. Kars'ın hudutta bulunması nedeniyle, devlet otoritesinin ve yaptırım gücünün çok etkili olduğunu söylemek zordur. Kars'ta devletin yaptırım gücü, genelde kaza ve liva merkezinde hissedilirken, Kars'ın kırsal kesiminde bu etkinin zayıf olduğu anlaşılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

1-ARŞİV VESİKALARI

1.1 BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) Belgeleri

A. MKT. MHM. (Bâb-ı Âsafî Mektubî Mühimme)

No. 431/32, 311/76, 133/29, 138/95, 320/1, 339/66, 34/31, 405/12, 433/40, 258/68, 260/57, 269/52, 380/19, 419/93, 90/93, 269/68, 351/82, 393/8, 451/42, 258/52.

A. MKT. NZD. (Bâb-ı Asafî Mektubî Nezâret ve Devâir Kalemi)

No. 64/5, 23/27, 116/35, 160/89, 64/5

A.MKT. UM. (Bâb-ı Âsafî Mektubî Umum Vilayât)

No. 116/23, 262/47, 262/47, 298/88, 323/19, 329/62, 344/88, 344/88, 350/41, 350/41, 362/99, 362/99, 369/34, 390/58, 400/66, 519/75, 60/48, 72/14, 262/47, 262/47, 286/7, 392/79, 362/99, 405/8, 528/81, 184/46, 198/79, 256/73, 341/99.

HAT (Hatt-ı Hümayûn)

No. 290/17315/A, 768/36167/H, 770/36179/P, 771/36180/I, 771/36180/J, 793/36834, 298/7683, 300/17872, 303/17963, 727/34626, 826/37445/E, 0632/31220, 289/17315/E, 289/17343, 301/17897/B, 313/18489/F, 314/18497/A, 452/22382, 501/24560, 754/35634, 758/35811/A, 817/37302/K, 822/37385/F, 825/37404/İ, 826/37445/E, 289/17315/E, 727/34626, 626/30953, 794/3684C, 632/31220, 298/17680, 42435/A.

A. MKT. MVL. (Bâb-ı Asafî Mektubî Meclis-i Vâlâ)

No. 113/75, 116/75, 93/34, 93/34, 109/50, 113/75, 115/73, 124/9, 133/54, 43/6, 83/16, 93/95, 93/63, 84/2, 116/99.

İ. MVL. (İrâde-i Meclis-i Vâlâ)

No. 465/21060, 535/24034, 605/15, 211/6912, 270/10366, 270/10366, 421/18452, 465/21060, 523/23518, 544/24447, 96/2009, 535/24034, 535/24034, 535/24034, 535/24034, 453/20267, 474/21477, 493/22299, 523/23518, 544/244544, 453/202672.

A. MKT. (Bâb-ı Asâfi Mektubi Kalemi)

No. 148/67, 231/18.

MF. MKT. (Maarif Nezâreti Mektûbi Kalemi)

No. 20/2, 5/59, 6/13, 6/43.

İ. MMS. (İrade Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ)

No. 14/126, 4/126, 16/645, 126,

İ. DH. (İrâde-i Dâhiliye) No. 350/23055, 350/23055, 354/23382, 358/23661, 359/23735, 406/26843, 406/26843, 427/28278, 427/28278, 429/28329, 743/60766, 299/18906, 358/23661, 573/38958, 701/49056.

A. AMD. No. 1/42, 19/34, 4/99, 53/81, 18/60.

A. MKT. DVN.(Bâb-ı Asâfi Mektûbî Divan-ı Hümayûn) No. 194/30, 194/30.

A. DVN. MHM. (Bâb-ı Asâfi Divan-ı Hümayûn Mühimme) No. 19/53.

A. DVN. (Bâb-ı Asâfi Divan-ı Hümayûn) No. 101/811.

C. AS. (Cevdet Askeri)

No. 14490, 8174, 9974, 35635, 942/40850, 14490, 42400, 20888.

C. DH. (Cevdet Dâhiliye) No. 13360, 163/8142, 306, 10633, 12/571, 290/14496.

C. EV. (Cevdet Evkaf)

No. 10025, 12268, 13317, 9997, 16269, 2127, 31960, 3357, 405/20506, 13317, 231/11541, 261/13317, 16269, 27460, 934.

HR. MKT. (Hariciye Nezâreti Mektûbî Kalemi)

No. 28/9, 28/9, 34/10, 39/62, 56/58, 62/27.

HR. SYS. (Hariciye Siyasi Kısım) No. 82/77, 80/48, 211/12195, 255/55, 285/39.

C. MF. (Cevdet Maarif) No. 166/8276.

DUİT. (Dosya Usulü İradeler Tasnifi) No. 38/27, 38/31.

C. ML. (Cevdet Maliye) No. 198, 245/10181.

A.M. (Sadâret Müteferrik) No. 13/6, 11/46.

A.TŞF. (Sadâret Teşrifat) No. 4/33

C. NF. (Cevdet Nafia Nezâreti) No. 66.

C. SH. (Cevdet Sıhhiye) No. 2/53.

C. ZB. (Cevdet Zaptiye) No. 8/363.

DEFTERLER

ML. NZ. MSF. d. (Maliye Nezâreti Mesarifat Defterleri)

No. 15177, 18892, 9831, 15873, 18892, 15177, 3462.

ML. NZ. VRD. d. (Maliye Nezâreti Varidat Defterleri) No. 2537, 3081, 103.

ML. NZ. VRD. CİZYE d. (Maliye Nezâreti Varidat-ı Cizye Defterleri) No. 1443.

NFS. d. (Nüfus Defterleri) No. 2782, 2783, 2784, 2785, 2786.

C.AS. d. (Cevdet Askeri Defterleri) No. 13708.

Bab-ı Defteri Asâkir-i Mansure, d. No. (Yok), Tarih 1248.

C. DH. d. (Cevdet Dâhiliye Defterleri) No. 9608.

KK. d. (Kamil Kepeci Defterleri) No. 5151.

VGMA. d. (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Defterleri)

No. 581-1/ 134/145, 581-1/ 47/50, 464/ 34/63, 489/210, 579/ 411, 580/ 358, 580/ 359, 580/ 412, 581-1/ 47, 582-1 /204, 464/34.

GAZETELER

Takvim-i Vakay-i, Sayı No: 504, 534

Ceride-i Havâdis, Sayı No: 737, 760.

KİTAP, MAKALE VE TEZLER

Ahmet Lütü Efendi, *Vakanüvis Ahmet Lütü Efendi Tarihi*, cilt: 2-3, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

Akarca, Aşkıdil, *Şehir ve Savunması*, (2. Baskı), TTK Yay., Ankara 1987.

Akdağ, Mustafa “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, Ankara Üniversitesi *DTCF Dergisi*, cilt: XIII, sayı: 1-2, 1955, 27-51.

Akgündüz, Ahmet, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müesseseleri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988.

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıcından 1993'e)*, İstanbul Kültür Koleji Yay., İstanbul 1994.

Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev.: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1998.

Altunan, Sema, “XVII. Yüzyıl Sonlarında İstanbul-Edirne Arasındaki Menziller ve Menzilkeş Köyler”, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25,(39), (2006), 75-100.

Allen, W.E.D.- Muratoff, Paul, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi (Kafkas Harekâtı)*, Ankara 1966.

Arslanoğlu, Cem Ender, *Kars Milli İslam Şurası (5.11.1918-17.1.1919) ve Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi 18 Ocak-13 Nisan 1919*, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara 1986.

Aydın, Dündar, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı (Kuruluş ve Genişleme Devri)*, Ankara 1988.

Badem, Candan, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul 2010.

Barkan, Ömer Lütfü, “Osmanlı İmparatorluğunda Öşür”, *İA.*, İstanbul 1955, IX, 484-486.

Başar, Fehamettin, *Osmanlı Eyalet Tercihâtı (1717–1730)*, TTK Yay., Ankara 1997.

Bayartan, Mehmet, “Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, *Coğrafya Dergisi*, sayı: 13, (2005), ss. 85–92.

Baykal, Bekir Sıtkı, *Tarih Terimleri Sözlüğü*, (3. Baskı), İmge Kitabevi, Ankara 2000.

Baykara, Tuncer, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

Beşirli, Mehmet *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat (1771–1853)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat fakültesi Yay., Tokat 2005.

Berki, Ali Himmet, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler*, Ankara 1966,

Bilgi, Nejat, “Osmanlı Dönemi Nüfus sayımları Hakkında”, *Türk Yurdu (700. Yılında Osmanlı) Dergisi*, cilt: 19–20, sayı: 148–149, (Aralık 1999-Ocak 2000), ss. 119–128.

Bingöl, Akın, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniv. Sos. Bil. Ens. Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2003.

Beydilli, Kemal, “1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler”, *Belgeler:XIII/17*, Türk Tarih Kurumu Yay., 1988, s. 368.

Cansever, Turgut, *İslam'da Şehir ve Mimari*, Timaş Yay., İstanbul 1997.

Cerasi, M. M., *Osmanlı Kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, (Çev.: Aslı Ataöv), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

Cin, Halil - Akgündüz, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, cilt: II, OSAV Yay., İstanbul 1996.

Cin, Halil, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri”, *150.Yılında Tanzimat, Sempozyum Bildiriler Kitabı*, TTK Yay., Ankara 1992, ss.23-39.
Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars, Komisyon, Ankara 1999.

Çadırcı, Musa, “Anadolu’da Redif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu”, Ankara Üniversitesi DTCF, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8(14), 1963, 63–75.

Çadırcı, Musa, “Tanzimattan Sonra Merkez-Yerel Yönetim İlişkileri”, *Yerel Yönetimler Sempozyumu Bildirileri*, TODAİ Enstitüsü Yerel Yönetimler Araştırma ve Eğitim Merkezi, Ankara 2002.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK Yay., Ankara 1991.

Çakır, Coşkun, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yay., İstanbul 2001.

Çelik, Hüseyin, *Temizlik Doğudan Gelir*, TDV Yay., Ankara 1995.

Çilingiroğlu, Altan, *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Bornova 1994.

Darkot, Besim, “Kars”, *İ.A.*, Maarif Basımevi, İstanbul 1955, VI, 360.

Davison, Roderic, H. *Osmanlı İmparatorluğunda Reform, 1856–1876*, (Çev.: Osman Akınhay), Agora Kitaplığı, İstanbul 2005.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, Ankara 2001.

Düşünmez, Döndü, *Tanzimat Devri Osmanlı Mülki İdaresinde Kapıkethüdalığı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006.

Ebu Bekir Tıhrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (Çev.: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001.

Ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, cilt: II, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.

Ekinci, Ekrem Buğra, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2004.

Eli Smith ve H. G. O. Dwight, *Missionary Researches in Armenia: Including A Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with A Visit to The Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*, London 1834.

- Emecen, Feridun, “*Ağnam Resmi*”, *TDVİA.*, İstanbul 1988, I, 478-483.
- Emecen, Feridun, *M. XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989.
- Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, (Çev. Ali Reşad), Kaknüs Yay., İstanbul, 1999.
- Ercilasun, A. Bican, *Kars İli Ağzları-Ses Bilgisi*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 1983.
- Ergin, Osman, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri ve Türkiye Maarif Tarihi*, cilt: I, İstanbul, 1977.
- Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, cilt:I, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Ankara 1958.
- Erkin, Celal, *1828–1829 Türk-Rus Harbi (Kafkas Cephesi)*, İstanbul 1940.
- Ersoy, Osman, “Bir İngiliz Konsolosunun 1846 Yılında Erzurum’dan Kars’a Seyahati”, Ankara Üniversitesi DTCF, *Tarih Araştırmaları Dergisi II*, (1964), ss. 237–249.
- Eryılmaz, Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yay., İstanbul 2006.
- ES.(Erzurum Vilayet Salnamesi), 1288.*
- Esad Efendi, *Üssi Zafer*, İstanbul 1293.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2. Kitap*, Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı (Hazırlayanlar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.
- Eyice, Semavi, “Bedesten”, *DİA*, cilt: V, İstanbul 1992, ss.303–306.
- Fred Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, (3. Baskı), (Çev.: Fatma Taşkent), İletişim Yay., İstanbul 2000.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, (4. Baskı), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005.
- Genelkurmay Başkanlığı, *Tabya ve İstihkâmlar*, Harp Dairesi Başkanlığı Ankara 1973.
- Göktepe, Cihat, “İstiklal madalyası Alan Karşılar (İstiklal Madalyası Defterine Göre), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Atatürk Dergisi*, cilt: 3, sayı: 4, (2003), ss. 91–98.

Gönen, Mustafa, “Kars’taki Osmanlı Mimarisinin Yeniden Canlandırılması”, *Kars “Beyaz Uykusuz Uzakta”*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, ss. 284–285.

Görel, İsmail Hakkı, *İl İdaresi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1952.

Grousset, Rene, *Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi*, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2005.

Günay, Sakıp Selçuk, *Erzurum Vilayeti Hicri (1288, 1291, 1317, 1318)Tarihli Salnamelerin Tahlili*, (Lisans Bitirme Tezi), Atatürk Üniversitesi Tarih Bölümü Erzurum1976.

Gündüz, Tufan, “Kars”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2001,XXIV, 515–518.

Güran, Tevfik, “Tanzimat Döneminde Tarım Politikası”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (2.Baskı), (Ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyidanlıoğlu), phoenix Yayınevi, İstanbul 2006, ss. 513–521.

Halaçoğlu, Yusuf, *XIV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet ve Sosyal Yapı*, TTK Yay., Ankara 1996.

Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2002.

Hamilton, William John, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia; With Some Account of their Antiquities and Geology I*, London 1842.

Hamilton, William S. *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia I*, London 1845.

Heykel, Muhammed, Hüseyin Hz. *Muhammed’in Hayatı*, cilt: 2, (Çev.: Vahdettin İnce), Yöneliş Yay., İstanbul 2000.

Hinz, Walther, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, XV. Yüzyılda İran’ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi*, (Çev.: Tefik Bıyıklıoğlu), TTK Yay., Ankara 1992.

Hoca Saadettin Efendi, *Tacü’t Tevarih IV*, (Haz.: İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992.

Hodgson, Marshall, *İslam’ın Serüveni: Bir Dünya medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, İz Yayıncılık, İstanbul 1993.

İbnu'l Erzak Ahmed b. Yusuf b. Ali, *Meyyâfârikin ve Âmid Tarihi*, (Çeviren ve Düzenleyen Ahmet Savran) Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum 1992.

İbnü'ül- Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih* (Çev.: A. Özaydın), İstanbul 1991.

İbrahim Bayramov, "Qerbi Azərbaycan'ın Türkçe Menşeli Toponimleri" www.iravan.com/index.php?subaction=showfull&id=1081971595&archive...

İnalçık Halil - Erkal Mehmet, "Cizye", *DİA*, cilt: VIII, İstanbul 1993 s. 42.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.

İstiklal Madalyası Tarihçesi ve Tanımı, Türkiye Muharip Gaziler Derneği Yay., Ankara 1983.

K. E. Abbott, "Notes of a Tour in Armenia in 1837", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Volume12, 1842, ss. 207–221.

Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melik Şah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi Yay., İstanbul 1953.

Kaflı, Kadircan, *Türkiye'ye Göçler*, Çetüt Matbaacılık, İstanbul 1966.

Karahanoğlu Müştak Hatifi- Kırzioğlu, Fahrettin, *Karahanoğlu Aile Tarihçesi ve Karahanoğlu M. Muhtar'ın Şiirleri ve Kitaplığı*, Atatürk üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı Yay., Erzurum 1986.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, cilt: V, TTK Yay., Ankara 1988.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, cilt: VI, TTK. Yay., Ankara 1998.

Karl Koch, *Reise im Pontischen Gebirge und Türkischen Armenien*, Weimar 1846.

Karataş, Yakup, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2003.

Kars İli Kültür Envanteri, Kars Valiliği, İl Özel İdaresi Yay., Ankara 2009.

Kaşgarlı Mahmud, "Kars", *Divanü Lugati't-Türk*, (Haz.: S.Erdin–S.Tuğba Yurteser), İstanbul 2005.

Kaya, Sezgin, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ordusu (1839–1876)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2005.

Kayabalı, İsmail- Arslanoğlu, Cemender, “Kuzeydoğu Anadolu İlçelerimizin Adları ve Anlamları”, *Türk Kültürü Dergisi*, sayı: 26, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., (6 Nisan 1973), ss.16-24.

Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İFAV Yay., İstanbul 2003.

Kazıcı, Ziya, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2003.

Kazıcı, Ziya, *Osmanlı'da Yerel Yönetim (İhtisab Müessesesi)*, Bilge Yay., İstanbul 2006.

Keleş, Hamza, *H. 988 (M. 1580–1581) Tarihli Erzurum Evkaf Defterine Göre Erzurum Vakıfları*, Ankara 2000.

Ker Porter, Robert, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Bablonia*, volume 2, London 1822.

Kılıç, Orhan, *18.Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ 1997.

Kırzıoğlu, M. F., *1855 Kars Zaferi*, Işıl Matbaası, İstanbul 1955.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin “İran Hükümdarı Türkmen Afşarlı Nadir Şah'ın 1744 Kars Muhasarası ve Bunu Anlatan Emekli Kars Kadısı Osman Saf'ın Risalesi”, I. *Askeri Tarih Semineri Bildirileri II*, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 1983, ss.13–50.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, *Kars Tarihi I*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi (1451–1590)*, TTK Yay., Ankara 1998.

Konukçu, Enver, *Selçuklulardan Günümüze Erzurum*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yay., Ankara 1992.

Kop, Yaşar, *1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kars ve Çevresi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, TTK Yayınları, Ankara 1990.

Kurşun, Zekeriya- Kahraman, Seyit Ali- Dağlı, Yücel, (Hazırlayanlar), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

Kütükoğlu, Mübahat “Ulaştırma ve Posta Hizmetleri” *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed. Ekmelettin İhsanoğlu), İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 1994, ss. 600–606.

Kütükoğlu, “Mübahat, “Osmanlı Maliyesi” *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed.) Ekmelettin İhsanoğlu, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 1994, ss. 513–566.

Lewis, Raphael, *Osmanlı'da Dünlük Yaşam*, Adapa Yayınları, İstanbul 2006.

Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, (Haz.: M. Ertuğrul Düzdağ), İz Yayıncılık, İstanbul 2006.

Mete, Nihat, “Sesleniş”, *Kars Kalesi Dergisi*, Kars'ı Kalkındırma Derneği Yay., (1964), s. 9.

Monteith, W., *Kars and Erzeroum; With The Campaigns of Prince Paskiewitch in 1828 and 1829*, London 1856.

Mouravieff, Boris, *I. Petro'nun Vasiyetnamesi*, (Çev.: Refik Özdek), Bedir Yayınları, İstanbul, 1966.

Mustafa Reşit paşa, *Netayic ül-Vukuat*, (2. Baskı), cilt. III-IV, (Sadeleştiren, notlar ve açıklamalar ekleyen Neşet Çağatay), TTK. Yay., Ankara 1987.

Nadernejad, Nader, *XVI Asırda İran Kaynaklarına Göre Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1502–1590–160)*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Erzurum 1986.

Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

Nizamüddin Şâmi, *Zafername*, (Çev.: Necati Lugal), TTK Yay., Ankara 1987.

Oğuz, Şeyda, “Erzurum Vilayet Salnamelerine Göre Kars”, *Beyaz Uykusuz ve Uzakta*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s.102.

Oktay, Hasan, *Revan Hanlığı (1747–1828)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Malatya 1997.

Orhonlu, Cengiz, “Şehir Mimarları”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, sayı:2, (1981), ss. 1–13.

Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2007.

Ortaylı, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Turhan Kitapevi, Ankara 1994.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008.

Ortaylı, İlber, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985.

Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İsa Akbaş Koleksiyonu, İstanbul, 2004.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, (Haz.İsmet Demir ve diğerleri), TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1992.

Osmanlı Devleti Tarihi, (Çev.: Şiar Yalçın), Nokta Yay., İstanbul 2003.

Özdemir, Yılmaz, *Davud el Karsi Hayatı, Eserleri ve "Şerhu'l Avâmili'l-Cedid" Adlı Eseri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul 1998.

Özdingiş, Vicdan, "Osmanlı Devrinde Maden ve Madenlerin İşletilmesi", www.maden.org.tr/resimler/ekler.

Özger, Yunus, *XIX. Yüzyılda Bayburt (1830–1900)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007.

Özkan, Haldun, "Saltuklu Mimarisi", *Türkler*, cilt: 8, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss. 72-78.

Özkaya, R. Yücel, "Tanzimat'ın Siyasî Yönden Meşrutiyete Etkileri ve Cemiyet-i İslamiye Başkan Vekili Muhiddin Efendi'nin Meşrutiyet Hakkındaki Düşünceleri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992, ss. 301-329.

Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*, TTK Yay., Ankara 1994.

Özkaya, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür Bakanlığı Yay., 1985.

Öztuna, Yılmaz, *Büyük Osmanlı Tarihi*, cilt: 9, Türkiye Gazetesi Yay., İstanbul 1994.

Öztürk, Sait, *Osmanlı Belgelerinde Siyakat Yazısı*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1994.

Öztürk, Osman, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İslami İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, İstanbul 1973.

Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt: I-II-III, MEB Yay., İstanbul 1998.

Parlatır, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2006.

Pastırmacıyan, Hrand, *Tarih-i Ermenistan*, (Farsçaya Çev.:) Muhammed Kadı, Tahran 1369.

Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi II*, (3. Baskı), (Haz.: Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999.

Perkins, J. *A Residence of Eight Years in Persia*, New York 1843.

Puşkin, Aleksandr Sergiyeviç, *Erzurum Yolculuğu*, (Çev.: Z. Baştımaz), Ankara 1993.

Sak, İzzet-Çetin, Cemal, “XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği”, Selçuk Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı16, Konya, (Güz- 2004), ss. 180–221.

Sandwith, Humphry, *A Narrative of the Siege of Kars*, London 1856.

Sarıcaoğlu, Mehmet, Esat *Mali Tarih Açısından Osmanlı Devleti’nde Merkez Taşra İlişkileri (II. Mahmud Döneminde Edirne Örneği)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001.

Sarıyıldız, Gülden, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865–1914)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, TTK Yay, Ankara 1997.

Sertoğlu, Mithad, *Osmanlı Tarih Lügâtı*, (2. Baskı), Enderun Kitapevi, İstanbul 1986.

Seyidanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2010.

Shaw, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye I*, (Çev.: Mehmet Harmancı), Onk/e Yay., İstanbul 1982.

Shaw, Stanford, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, cilt: 4, İletişim Yay., İstanbul 1985, ss.934–965.

Solakzade Tarihi, cilt: II, (Haz.: Vahid Çabuk), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.

Solmaz, Gürsoy, *Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri*, Erzurum 2000.

Süme, Mehmet, *Develi Kazası (1839–1910)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.

Sümer, Faruk, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkmenlerinin Rolü*, TTK Yay., Ankara 1992.

Süvari, Çakır, Ceyhan, *Dinsel Geleneğin Etnisite İnşasında Oynadığı Rol: Malakanizm Örneği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.

Şemseddin Sâmî, *Kamûs-ı Türkî*, cilt: II, İstanbul 1318,

Şener, Abdullatif, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları”, *150. Yılında Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992, ss. 113–134.

Tabakoğlu, Ahmet, “Osmanlı Ekonomisinde Emek Piyasası ve Ücretler”, *Milletlerarası Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, (21-25 Ağustos 1989 İstanbul)*, TTK Yay., Ankara 1990, ss.91-97.

Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi III*, (Çev.: Zakir Kadiri Ugan-Ahmet Temir), MEB Yay., İstanbul 1991, ss.1136-1137.

Tarih-i Osman Paşa, (Haz.: Yunus Zeyrek), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001.

Tayşi, M. Serhan, “Tarih Şuuru ve Çevre”, *İnsan ve Çevre*, İnsanlığa Hizmet Vakfı Yay., İstanbul 1992. ss. 40–48.

Terzioğlu, Said Raif, *Türk Ordusu*, Başnur Matbaası, Ankara 1967.

Thevernot, Jean, *1665-1656'da Türkiye*, (Çev. Nuray Yıldız), Tercüman 1001 Temel Eser Yay., İstanbul 1985.

Tozlu, Selahattin, “Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar -I-, *Karadeniz Araştırmaları*, sayı: 7, (Güz 2005), ss. 86–95.

Tozlu, Selahattin, “Kırım Harbi'nde Kars'ı Anlatan Kayıp Bir Eser: Muzaffer-Nâme”, *Akademik Araştırmalar Dergisi* sayı: 2., (1996), ss. 123–144.

Tozlu, Selahattin-Bulut, Hüseyin, “Kars Şehrinin Nüfusu (XIX. Yüzyıl Ortası)”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 4, (2009), ss. 141–154

- Tuğlacı, Pars, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1983.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, (8. Baskı), Boğaziçi Yay., İstanbul, 1999.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, cilt: 3, kısım 4. Genelkurmay Basımevi, Ankara 1982.
- Ubicini, M.A., *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, (Çev.: Cemal Aydın), Timaş Yay., İstanbul, 1998.
- Ubicini, M.A., *Türkiye; 1850 Maliye-Ordu-Millet*, cilt:2, (Çev.: Cemal Karaağaçlı), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, Tarihsiz.
- Uluçay, Abdüsselam, "Kars'taki Osmanlı Eserleri", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu (17-21 Haziran 1991)*, Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayını, Ankara 1992, ss. 147-153.
- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yay., İstanbul 1987.
- Urfalı Mateos, *Vakay-i Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 2. Baskı, (Çev.: Hrand D. Andreasyan), TTK Yay., Ankara 1987.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 1998.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, cilt: III, kısım: I, TTK Yay., Ankara 1998.
- Ülkü, Osman, "Osmanlı İmparatorluğunda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi" *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 27, (2007), ss. 252-258.
- Ülkü, Osman, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006.
- Üner, Mehmet Emin, *Osmanlı Klasik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003.
- Valehoğlu, Faxri, *Qarapapaklar ve Onların XIX. Esr Herb Tarixi*, Seda Neşriyatı, Bakü 2005.
- Verdiyeva, Hacı Y., "İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine," *Türkler*, cilt: 19, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss. 175-179.
- Yediyıldız, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, TTK. Yay., Ankara 2003.

Yıldız, Hakkı Dursun, (İlmi Müşavir ve Redaktör), “Kadılık”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, cilt: 12, Çağ Yay., İstanbul 1989, ss. 428–432.

Yılmaz, Ayfer, *H.1287/M.1870, H.1288/1871 ile H.1317/M.1899, H.1318/M1900 Tarihli Erzurum Vilayet Salnameleri'ne Göre Erzurum Vilayetini Eğitim Durumu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 1993.

Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790–1840)*, TTK Yay., Ankara 1995.

Yinanç, Rafet, “XVI. Yüzyılda Doğu Anadolu Şehirlerinin Mahalle Adları”, *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1984, ss.29–36.

Yolalıcı, M. Emin, *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik yapısı*, TTK Yay., Ankara 1998.

Yörük, Doğan, “1843 Tarihli Cizye Defterine Göre Aksaray Kazası'ndaki Gayrimüslimler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı: 170, (Ekim 2007), ss. 144–156.

Zeyrek, Yunus, *Sultan IV. Murâd'ın Revan ve Tebriz Seferi Ruznamesi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999.

EKLER

EK-1: VESİKALAR

Vesika-1: Çıldır ve Kars eyaletlerinden tertip ve Kars Kalesi'nde mevcut ve Yüzbaşı Hasan Ağa idaresindeki asâkir.....	247
Vesika- 2: Karşılıkların Şecaati	248
Vesika- 3: Kars'ta Kazanılan Zafer ve Padişahın Övgüsü.....	249
Vesika- 4: Kars'ta Kanlı Tabya'ya hücum eden Rusya askerleri ile yapılan muharebe sonunda Rus Askerinin geri çekilmesi.....	250
Vesika-5: Kars'ın muhasarası sırasında çok sıkıntı ve yokluk çeken şehir halkına mahsus olmak üzere üç senelik vergi ve kur'a muafiyeti tanındığı.	251
Vesika- 6: Erzurum'dan Kars'a kadar telgraf hattının tecdidini ile gerekli levazimat ve masrafları	252
Vesika-7: Kars'a gelen ve giden duhan(Tütün)'ın gümrük resmine dair	253
Vesika- 8: Kars'a muhacir olarak gelen Çerkezler ve yerleştirildikleri karyeler	254
Vesika-9: Kars ahalisinin zahire darlığı sebebiyle Erzurum'dan iâşe temini ve ihtiyaç sahiplerine dağıtılması	255
Vesika-10: Kars'ın Ruslardan Teslim Alınması ve Toplumsal Kargaşalık	256
Vesika-11: Kars'ta Mahkeme Yapılması.....	257
Vesika-12: Kars'ta Redif Askerinden Şehit Olanlar ve Ailelerine Verilen Maaş.....	258
Vesika- 13: Kars'ta Redif Askeri Yazılması ve Kumandan Tayini	259
Vesika- 14: Kozma'nın, Kars'ta çeşme inşasının tamamladığı çeşmeler.....	260
Vesika- 15: Kars'taki Köylerin Eski Hane Sayısı Üzerinden Vergi Alınmaması.....	261
Vesika-16: Kars Tüccarından Kurbanzade İsmail Ağaya Madalya Verilmesi.....	262
Vesika-17: Kars'taki İşçi Ücretleri ve Bazı Malzemenin Fiyatları	263
Vesika-18: Kars'ın Taht Kurası Ahalisi Vergi Huzursuzluğu Nedeniyle Kars'a Göç Etmesi.....	264
Vesika-19: Kars'ın Ahalisinin Vergiden Vergiden Muaf Olmak İçin	265
Vesika-20: Kars Ahalisinin Vergiden Af İsteği	266
Vesika- 21: Kars Ahalisinin Vergiden Af İsteğinin Kabul Edildiği.....	267

EK-2: ÇİZELGELER

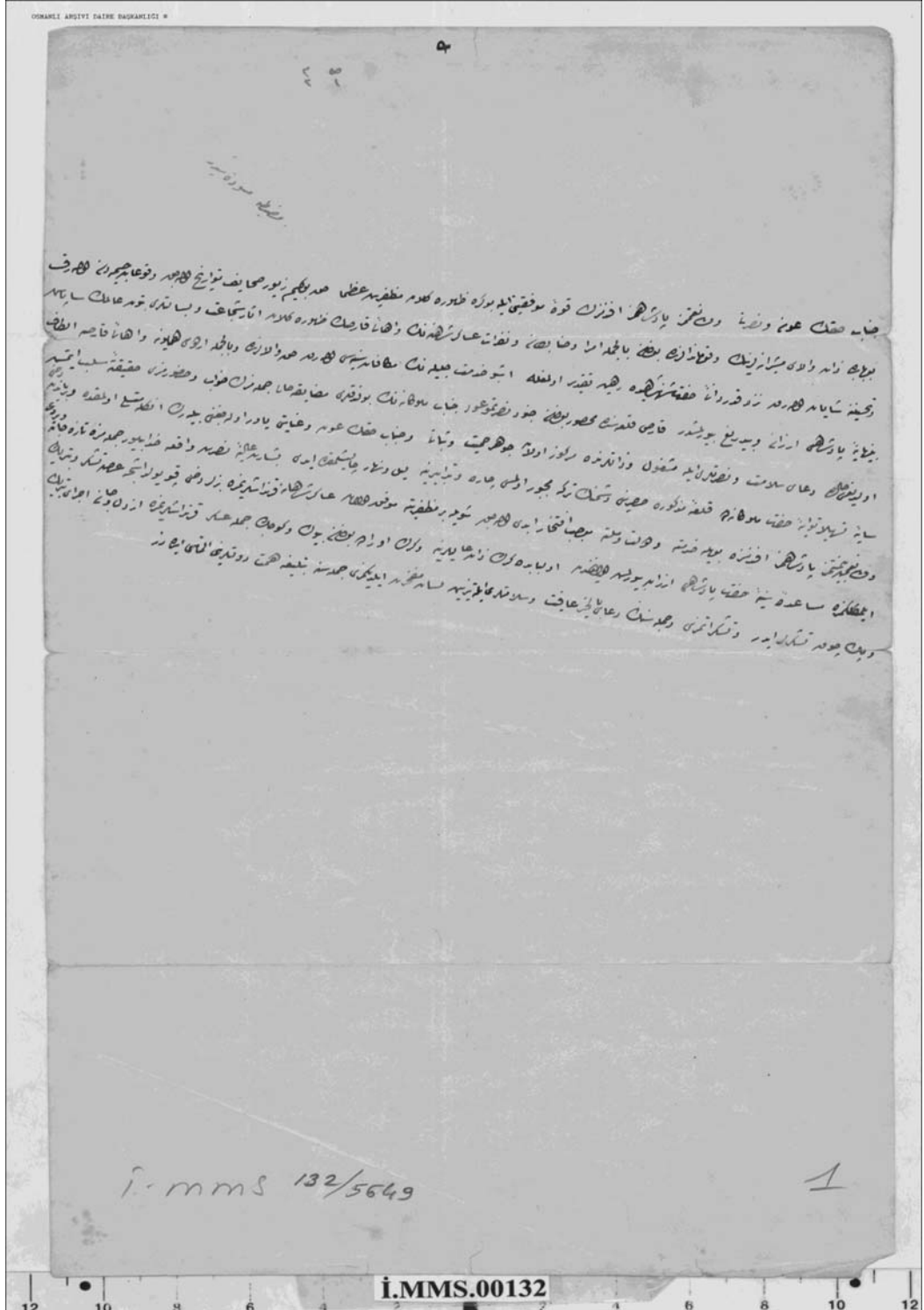
Çizelge-1. İsimleri Tespit Edilen Vali ve Mutasarrıflar (1830–1878).....	268
Çizelge-2. 1831 Nüfus Sayımı'nda Kars Mahallelerinin Hane ve Nüfusu.....	269
Çizelge-3. 1831-1835 Nüfus Sayımı'nda Kars'a Bağlı Taht Kurallarının Hane ve Nüfusu.....	270
Çizelge-4. 1831-1835'te Şüregel Livası Merkez ve Köylerinin Hane ve Nüfus Durumu.....	274
Çizelge-5. 1831'de Zaruşad Livasında Hane ve Nüfus Durumu.....	276
Çizelge-6. 1831 Kağızman Kazası ve Köylerinin Hane ve Nüfus Durumu.....	278
Çizelge-7. 1848 Yılında Kars Mahallelerinin Nüfus Çizelgeleri.....	279
Çizelge-8. Kars'da Redif Alayında Asker İken Şehit Olanlar.....	290
Çizelge-9. 1855'te Kars'ta Aşar Vergisi İhale Edilen Köyler.....	292
Çizelge-10. Kara'a Bağlı Köylerden Emaneten İdare Olunanlar.....	294
Çizelge-11. Şüregel Kazası'nda Aşar İhalesi Yapılan Köyler.....	295
Çizelge-12. Şüregel'de Emaneten İdare Olunan Köyler.....	296
Çizelge-13. Şüregel Kazası'nda Mevkileri Sarp Olması Nedeniyle Hâsılatı Telef Olan Köyler.....	297
Çizelge-14. Zaruşad Kazası'nda Aşar İhalesi Yapılan Köyler.....	299
Çizelge-15. Kağızman Kazası'nda Aşar İhalesi Yapılan Köyler.....	301
Çizelge-16. Keçivan Kazası'nda Aşar İhalesi Yapılan Köyler.....	302

EK-3: HARİTALAR

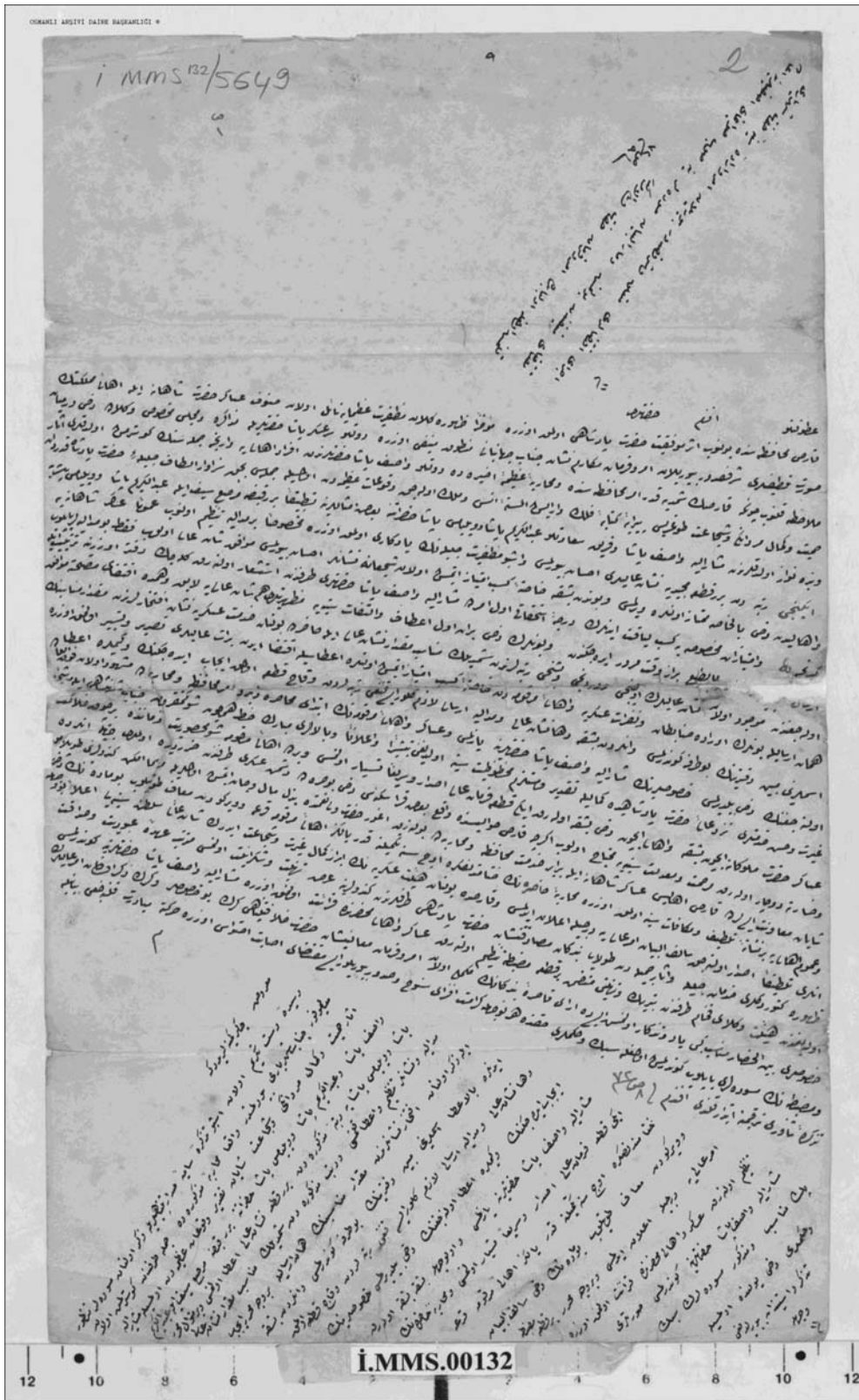
Harita-1. Kars ve Çevresi	303
Harita-2. Kars ve Çevresi	304

EK-4: RESİMLER

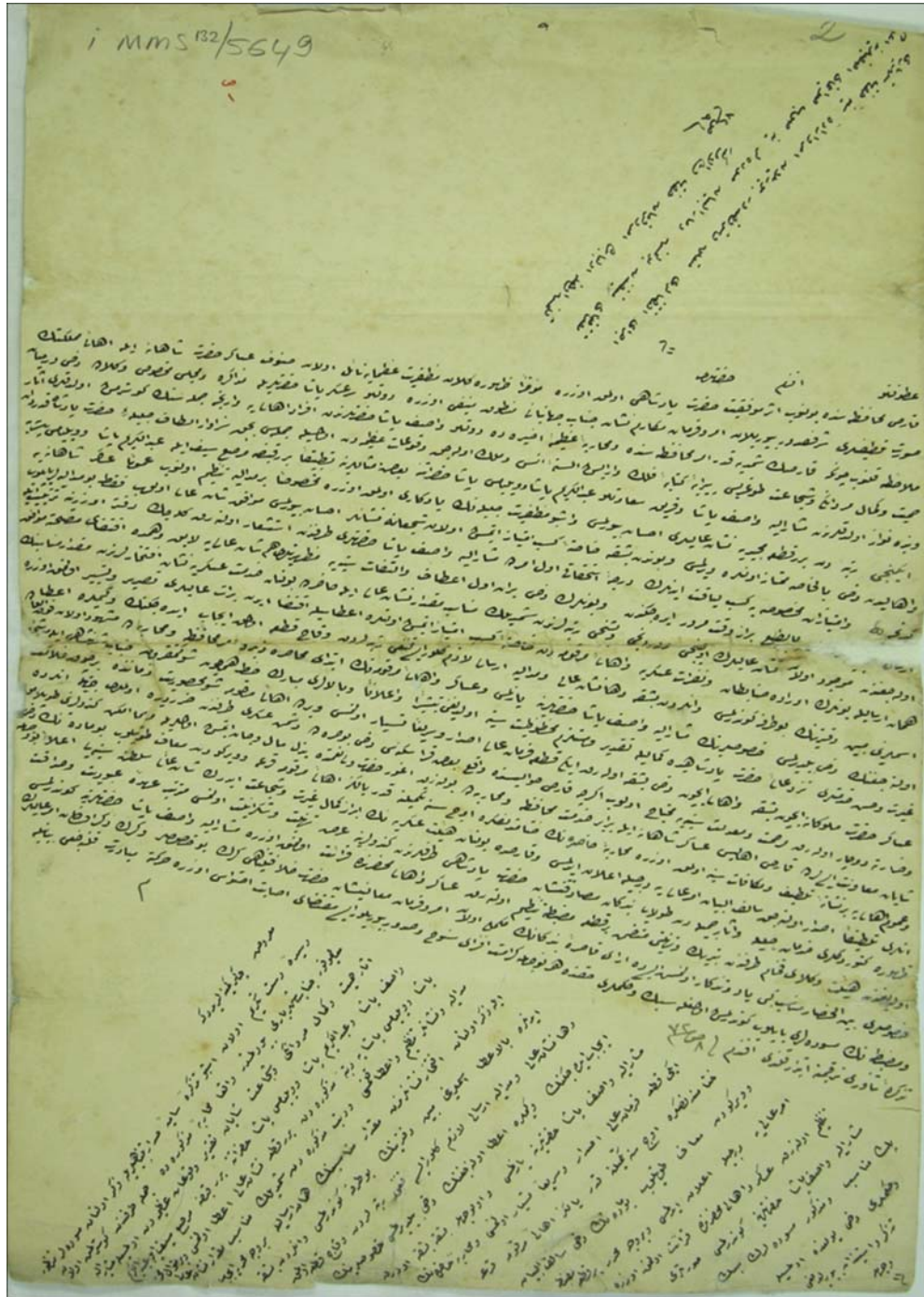
Resim -1: XVII. YY. da Kars	305
Resim -2: XVII. YY. da Kars	306
Resim -3: 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı.....	307
Resim -4: Kars Çayı ve Kars Evleri.....	308
Resim -5: Kars Çayı'ndan Su Dolduran Bir Saka.....	309
Resim -6: Kars Kalesi'nde Türk Askerleri	310

Vesika- 2: Karşılığın Şecaati

Verisika- 3: Kars'ta Kazanılan Zafer ve Padişahın Övgüsü

Vesika-5: Kars'ın muhasarası sırasında çok sıkıntı ve yokluk çeken şehir halkına mahsus olmak üzere üç senelik vergi ve kur'a muafiyeti tanıdığı (BOA İ. MMS 132/5649) (11 S. 1272)

۵

ERZURUM

ارمنستانه قایمه وارزورد بایزید وولده طرفیه لقا دسیر عتلاک سازد و سروره قدر برقی تلفظ خطن تمدیر اولدین مالکده ازنجاد موجودی بعضیترین اورویا
 حیدر باندگی اعیان ایدله اسباب وارزوردن موسیو موسیو طرفیه خطن قیامده لقا دسیر

مبلغ	تاریخ	شرح	مبلغ
۲۰۰۰	۲۰	تلف کیمون	۲۰۰۰
۶۵۰۰	۲۶	ارزورد	۶۵۰۰
۰۰۶۵	۲۶	مکون	۰۰۶۵
۴۰	۲۶	مکون	۴۰
۲۷۰	۲۷	مکون	۲۷۰
۱۰۰۰	۲۷	مکون	۱۰۰۰
		موزوم بازم وارزورد حسابده سیفونده	۱۰۰۰
		بروز کیمون ۱۴ وارزورد حسابده تلفظیه	۰۰۴۸۱
		مقدود حسابده اسباب سازه ملک نقده بریز کیمون خرقه حسابده	۰۰۴۸۲
			۰۰۴۸۱
			۰۵۴۶۰
			۹۰

i. mvl - 535/24034

1

Vesika- 6: Erzurum'dan Kars'a kadar telgraf hattının tecdidi ile gerekli levazimat ve masrafları

معروضه و کتبچه ایله
 قاری هالینک بخره دده بکایه کادردن اولور...
 رفاه حاصله و صدمه نرسه ایچید اوقم...
 ملامت مجاره اولوریه موافقه ایله اولوقم...
 وارد اولوریه و بکایه موافق اولور...
 موافق اولوریه و بکایه موافق اولور...
 صماری ایضوم و صماری ایضوم...
 بوضم ایضوم و صماری ایضوم...
 بی بی قریبه کونورسی فایضی قریه ایله...
 یاله حال ایضوم ایضوم ایضوم...

ایضوم ایضوم
 ایضوم ایضوم

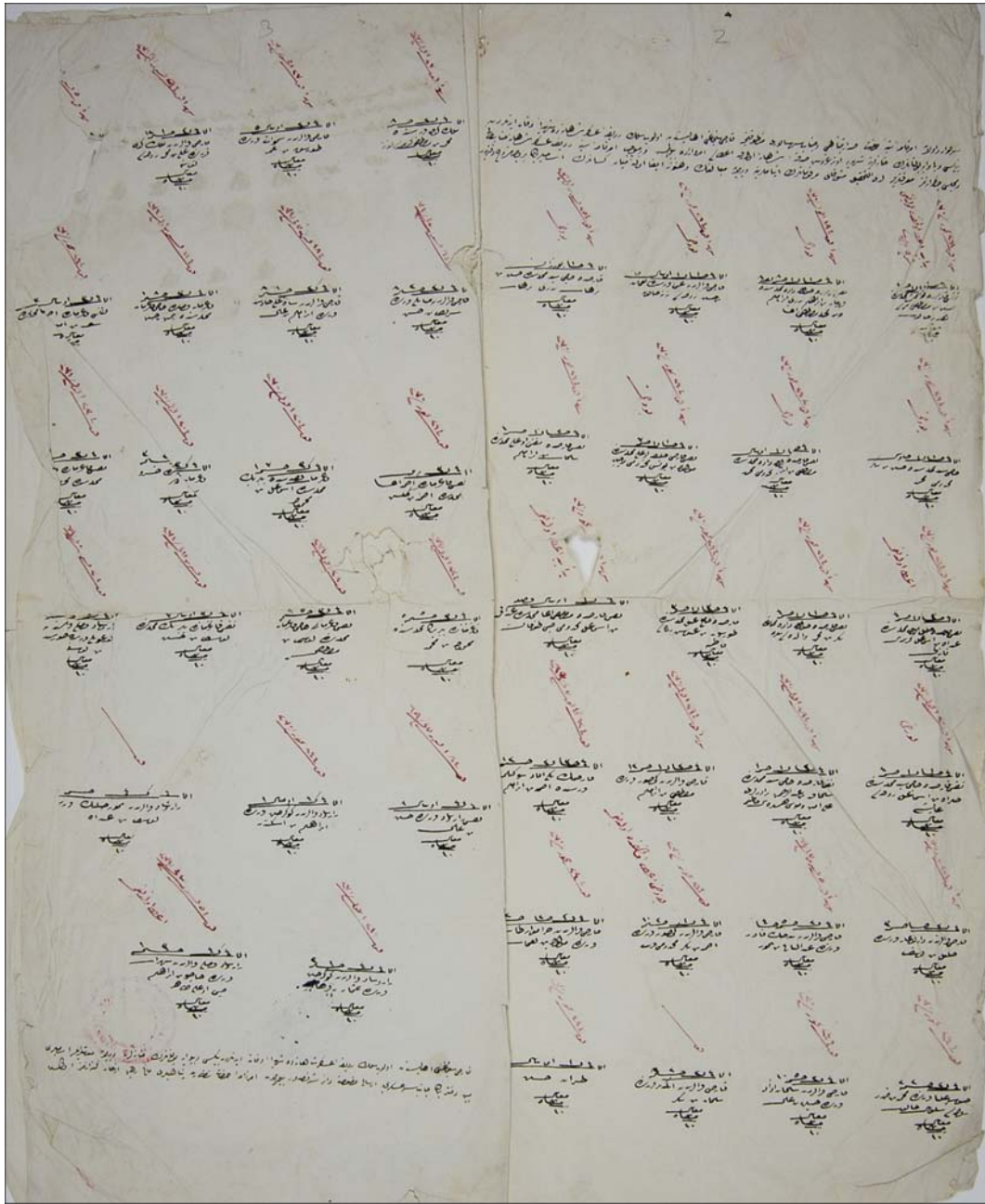

Vesika-9: Kars ahalisinin zahire darlığı sebebiyle Erzurum'dan iase temini ve ihtiyaç sahiplerine dağıtılması. (BOA A. MKT. UM. 218/21) (5 R. 1272)

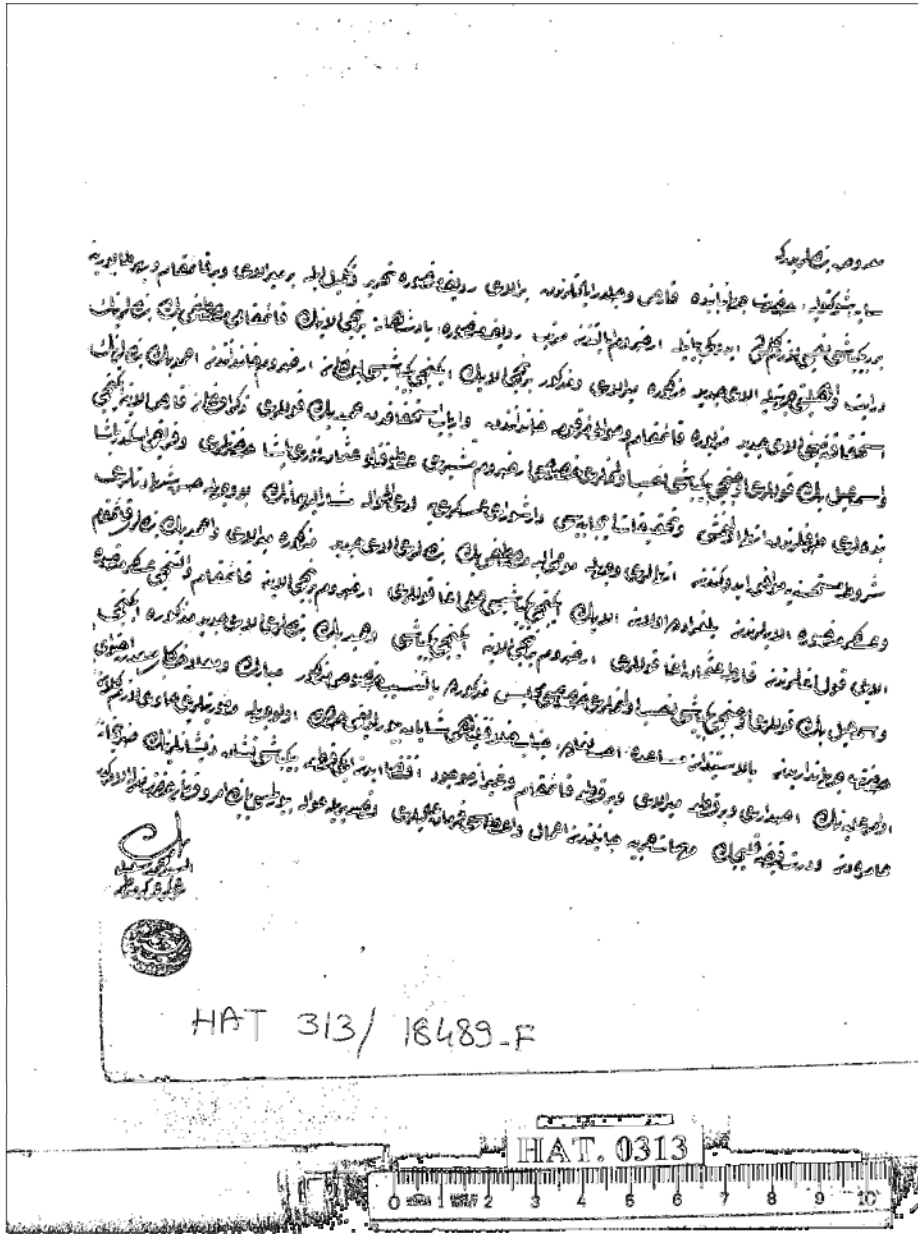
ارضروم والینه

ارضروم بولنه بنه اجیدنجاییم اهلینج بعضیبنک فارصینغی اهلینه بعضیکنیم حذفنعمودعداری
 ظهونک رعیمیم محکوری اجدا فاکه اوزره مندرنظ منه نظیفاً ارضروم حبیب اولغری طرفی نظرنه اشعار
 فائقه اولغری کبی فارص اهلیت مننه ناندیم وقوعولوبه بریشانه حالدری جنبه ارضروم کتبه ر
 عدلرینک فارص رؤی استعسبه سنقص اولغری بانبه ایجا نله اجلسن فارص نرضی حالند
 بکصفه طرفینک با تمیابه اشع واستعالمقده نکی کیسه محبس اولوبه لری الحوام صورته اشعه کوه
 مربع عد بولنا ندرک رعیمینک ^{ناده رشو یی} حاکمک نطق منکره و جیبو ناس اینک سنالغره بولنه بنده
 لهجن الحی که جیب واحضارنک معذور بولنه قدری منکده مننه منکره و منسبیه فارص اهلیتک رض
 درکار اولغری بریشانه: حالدری ایجا ارضروم غرقبری حالنک اولار و عبادلرک خیل اوله جفهری
 جنبه بوندرضه اسزه مدرنک حقیق کورنکیننک بیدیم شدرم مصاحفک قمنه و موصکک معمه نه نظیره
 حرکت اویله اولور اولر استعایده وقتیه و قضا ارم احضار اولغری منکک صوب اولارنه بیدیم
 خایه بنظره جمیدیم بیخاره نکر قمنه اولغره بر سوال جمیه ایجا نله اجسنه هفتجید معری بریشانه

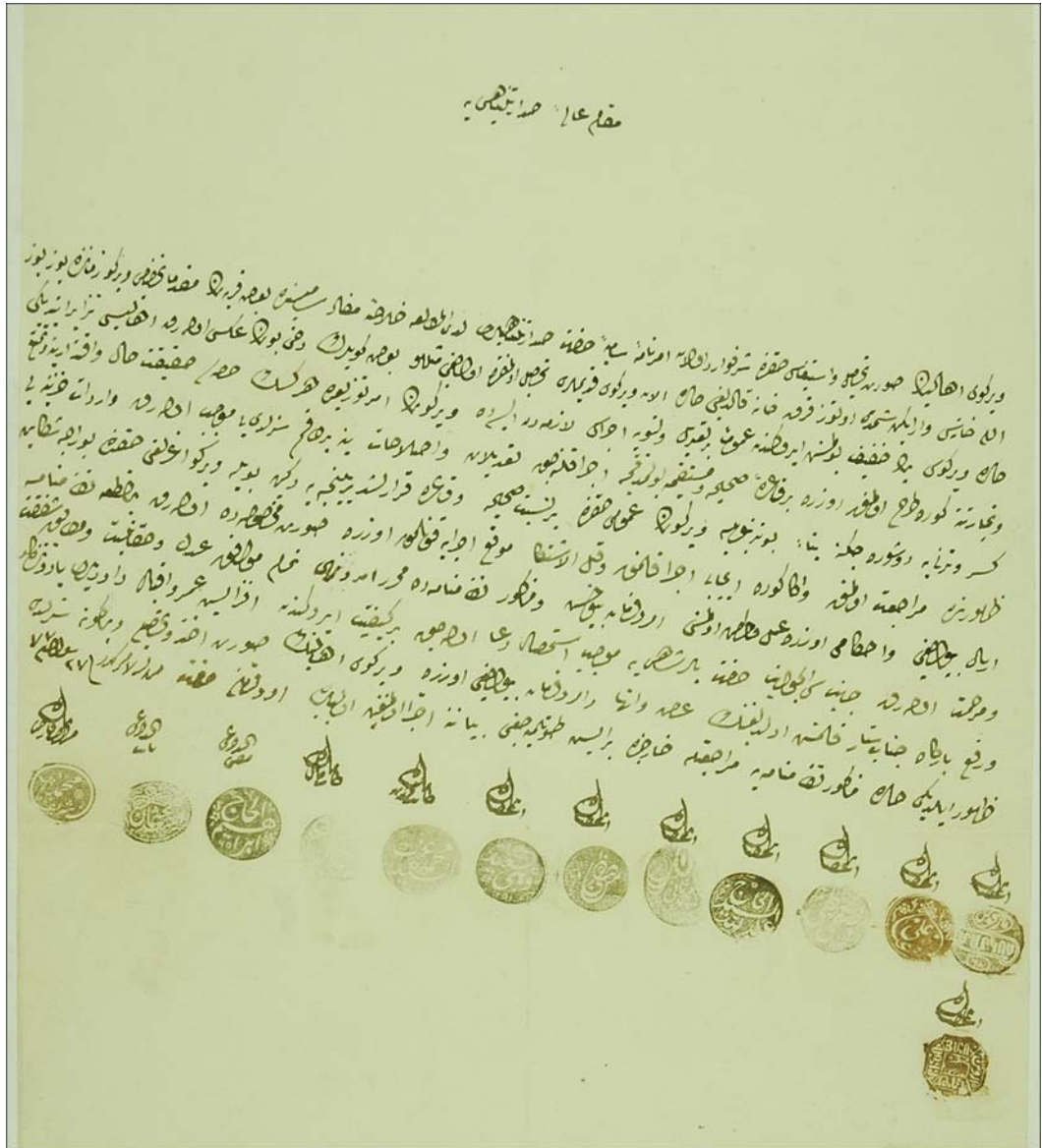
Vesika- 11: Kars'ta Mahkeme Yapılması
(BOA A. MKT. UM 341/99) (19 C. 1275)

Vesika-12: Kars'ta Redif Askerinden Şehit Olanlar ve Ailelerine Verilen Maaş (BOA ML. MSF. d. no: 15873) (17.12.1277-01.09.1278)

Vesika- 13: Kars'ta Redif Askeri Yazılması ve Kumandan Tayini

Vesika- 15: Kars'taki Köylerin Eski Hane Sayısı Üzerinden Vergi Alınmaması (BOA A. MKT. UM. 470/90) (27 L. 1277)

عطوقه اقم حفره
 فارسی اهلیتیه و مقبله تجارده اولوب مسئله امله ده ابراز حبه خدمت اقمه اولاده قربانه زرد اسماعیل اغا نیک مسوده اولاده خدمت مکافاته قویله شیمه
 رتبه توجیه و یا خودیشی رتبه دده برقطعه مجیه نشاده هابونه اصالة افاده شی قصه اولاده برقطعه ترکیم بهی عسکری موقوفاتیه نظور علی سوره ایچمه عصبه و تقیم قریه
 مفاد مشاره نظراً مویله اسماعیل اغا سابعه مکافاته اصفقاده کوزمکه کزوسنک نظیفی موافقه ساهه مطر شاه جنابه جویانانه اوله خفته و رتبه توجیه ایله حسب الاصول
 اوله برقطعه شیخی رتبه دده برقطعه مجیه نشاده عالیسی احسانه سولهکله مناسبه کوزمکه ایچمه هرزه وجهه اولورده سینه حضرت شهریاره ساهه موقوفه و رتبه توجیه اولورده اکوره
 حرکت اوله بعضی بانیله ترکیم تاوی تریم قوی اقم ۲۰۰۰

م
 سرداره
 دهریمی اقم اولاده سینه زرد اسماعیل اغا نیک مسوده اولاده خدمت مکافاته قویله شیمه
 مایه کوزمکه نظور علی سوره ایچمه عصبه و تقیم قریه
 دهرینه برقطعه نشانه عالی اعطای اقمی ساهه دهرینه سینه زرد اسماعیل اغا نیک مسوده اولاده خدمت مکافاته قویله شیمه
 جنابه شهریاره موقوفه دهرینه سینه زرد اسماعیل اغا نیک مسوده اولاده خدمت مکافاته قویله شیمه
 اطمینان اعلام قلمبه اقم ایچمه اولورده سینه زرد اسماعیل اغا نیک مسوده اولاده خدمت مکافاته قویله شیمه
 سینه زرد اسماعیل اغا نیک مسوده اولاده خدمت مکافاته قویله شیمه

۱.0H 429/28397 2

I.DH.0429

Vesika- 16: Kars Tüccarından Kurbanzade İsmail Ağaya Madalya Verilmesi

عساکر منصوره محرمیه اولدیزلر اولدنی اولدنی زیر قومانده سنه الیوم فارصده موجود اوجینین طابورک اسکانری
ایچوره تنظیم اولنان قشونلغ ایکیوز قوزیری سستی زکی القعه سنلج بکری ایکی کونزده قوز سکرستلج باغی اولدی
غماننه قرض شهور مذکور طرفه اقصیا ابرده طاشینی و دو کراوسته لری و ایرغاد و صرفا و لناد کراسته و سایر مصارفات
سنفره سنلج دفتر برکه بروجه ای بیانه اولدوز ایچ

طاشینی اولدوز اوسته لری ۱۸۴۸ ۲۱۱۲	طاشینی بری اولدوز ۹۶ ۲۱۱	دولکراوسته لری ۶۶۰ ۶۶۰	ایرغاد ۶۵۱ ۸۸۵ ۴۷۵۴
میغ و صهار و سایر تور ۶۰۵ ۱۲۴۰	کیچم بیلین ۴۱۱۹ ۴۴۴۹	ایچمه کراسته ۱۰۵ ۵۵۰	تخنه ۱۴۴۷ ۱۴۴۷
قوشکده ۷۰ ۱۷۵	طاشینی ۴۲۴ ۲۲۰۴	حریس ۱۳۹۱ ۱۳۹۱	عمر قوط ۹۰ ۹۰
قشوداره سنه و قوه قول خاخره و صهار و اولدوز سرسن اولناد طاشینی ۹۴۴۵ ۱۱۶۹	ایلیس بیغ ۱۵۰۰ ۴۰۰	سایر و صهار و سایر اولناد و صهار ۵۶۶۸ ۱۹۱۲	شهر و زورده ایچ و ایرغاد و سایر و زورده ایچ ۵۶۶۸ ۱۹۱۲
بنای مذکوره معمار نصب اولناد اوسته ایچ قرضه ایچ قوشکده ایچ ۱۰۶۰ ۴۹۸۴۴ ۲۹۸۱۴	قشون سنه مذکور قرض بکری ایچ ایچ ۲۱۱۲ ۲۰۰۰		

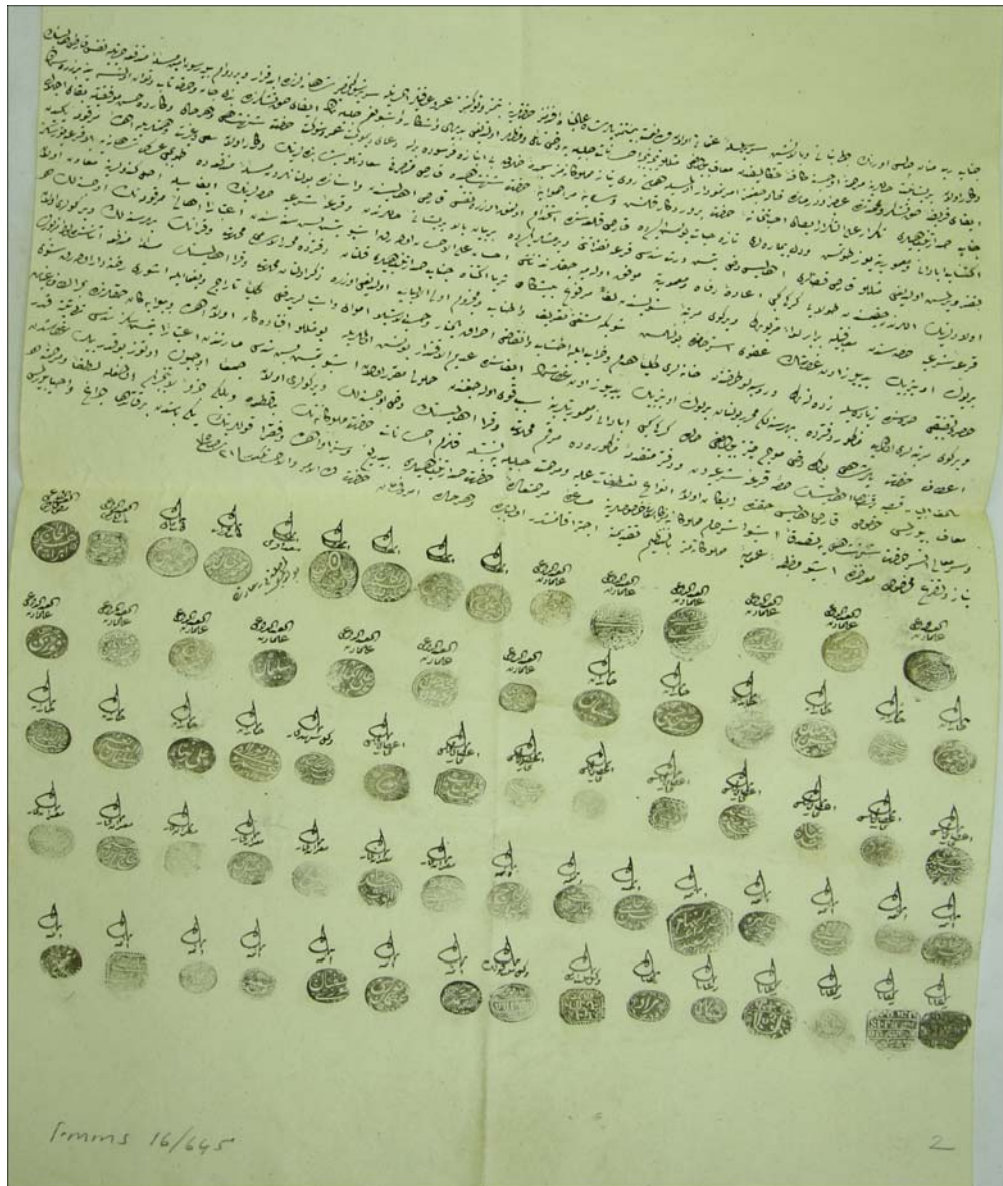
۱۰۶۹۴
۵۰۶۴۱
۱۰۵۵۶۵
۵۵۴۵
۲۸۸۴
۱۰۴۰۶۰
۴۹۸۴۴
۲۹۸۱۴
بکری ایچ قشون بایق کونزده بکری ایچ قشون

با اراده سنیه فارصی دجله رایا لدرنره ترتیب اولناد برطابور عساکر منصوره نلج ارضوم اولینه الحاقا بنه فارصده
استخارای اراده علمیه و نه ابردی سقضا سنیه عساکر مذکوره نلج اسکانری ایچوره قشون تنظیم اولدنی اوزمه دست
اولخله مقدم طرف ملکته جانب میرکی تبریح اولدنی اولوز فارصی برستانلج نفع میرکی فریضه سنه رعایت اولدند
درونی تعمیر و توسیع اولدنی صورتده حرفی مصارفه وجود کله جینی و اقصیا ابرده مصارفاتلج بر قسطه هرورد
و بعضی رفتی در علیه به تنظیم اولدنه اراده علیه تعلوق ایچ اولدنییه بودند معرفتم و معرفه شعلت بقیب
دجله معرفتیه دفتر صحه اثری بلده قنای و معرفتی وضع و بیانه اولدنی وجه اولدوز برقم و در و تکلیف تعمیر قنندر

صمد صالح
ایچ قشون بایق
۱۰۶۰

Vesika-17: Kars'taki İşçi Ücretleri ve Bazı Malzemenin Fiyatları (BOA. C. AS. d. 8174)

Vesika-19: Kars'ın Ahalisinin Vergiden Vergiden Muaf Olmak İçin Verdikleri Arzuhal) (BOA. İ. MMS. 16/645)

مردودیه جا کله لبر کرم

فاض الهیسی لفریز نه با بکلم لقا رفوع بیکاه فی سناکه جناب و کانی بکبری نسه اوله بقیه عوالمی مانده کیفیه با اولان مطلم علی سمول خدیو انظاری
 یوریم صنی و بیله سونفیرخ دستر حدین عمله و اناسنی بیع و فخر و استعجاب کله بولند ندره بی بواره نقدیم فخره اهلان رفویم سینه سبوره ضمیمه نظر لایم
 اسوری رفته دار دکتر جبر اوله رده از سونفوریه ندم زاده اقلام و انبار و مطبعته مکتوبه بملفوظ و فخره کوروا الهیسی دغه روسیه کونیک فیرازی بویه
 حیواناتی فیله الجسد و کورلی درویشهره کلایه تصویر فکسته و بویو اهلان فر اولدی بینه مقدمه عفوکار اخلت بولند سوندر نه ناسی در کله کله فخر
 و صحنه دو جا اولوب حقیقت سلیبه اعطاف و درون و بوند صفح لطف در عده و سعاده معناه ای بربوع و زلزله بویونیم حاله سینه اهلان فخر
 حدیخا بکدره نازه حیاة بولر فخره دکتر بوندر و بونورج بویه با عوالم اولونوی بینه کون و و جیم عالم و عوالم اولان الفخر بینه با کله اولان فخر بینه کون
 زان فی مسلمان جناب و کانی لقی الفخر بینه بکدره سبابه و بیکاه اوله رسم اخلت سینه الوفاقه فقار بویه بویه بویه بویه بویه بویه بویه بویه بویه
 بجز لطف در عده هفته حدیخا بکدره سونفیر بونسه اولغی اولوب بویه ده حاله امر و سینه هفته سینه اولان کله با کله

ای
 کله

Vesika-20: Kars Ahalisinin Vergiden Af İsteği (BOA. İ. MMS. 16/645)

عظمتو اقدم عهدی
 قارصک جو ایزره بر نامه فرا اهلانک سله سابقه ده محامد کورسج و اسباب ایسی و رفاهوی بریانه اولسه اولینقه فارص اهلانک موثنا دیگوروش
 معاینه نظر اولدی رحمت و عیب نیک کده و صغیر ده بر بربغ و سایانه جویشی سخی نیکم ایسی اولدی بقیه علمیه نیک کور رکنه دار فارص نهر نیک
 وارد اولاد شقی جس قاص و کلاره ای انقاره صوبه استو معانیته موقه کران سنه ده و کون قارصه یا کور سر اهلانک مخصوص طریقه اولدی و لایق فارص کور
 اولدی جیره مقاسرا و بر لایق الله صیبه نیاب ستر هیده صغیر لایق ایسی اولدی و وقت و نکات محامد یا کوریه سایه برام و بر هیده ماکازر یک کسب معیت
 و اهالی فارصی ای بر لایق معیور اولره اندر لایق انار حجت و حجت ایزر ایسی اولدی و وقت و نکات محامد یا کوریه سایه برام و بر هیده ماکازر یک کسب معیت
 و یاه ایلیک بولشیه ناه مجرد معیور کورسه اولدیزه طو لایق فارص اهلانک قیاسا معانت موقه استو فرا اهلانک و من یا ای الله جلا سترک حقیقه فارصیه کوروش
 اولدی ایضا سکر اولدی ایسی اولدی که هله کوریه ایزر و یاه نیک نادی بقیه قوی اقدم ایسی
 شقه منصفیه بر شو علی بیلیجه کوریه عیده و تقیم قیاسه یایله نیک نادی بقیه قوی اقدم ایسی

م
 حاکم اوردود
 همه ذی قیام
 جناب باغلی و لایق
 معانت و ندره دزدانله و ذرا اهلانک و من یا ای الله جلا سترک حقیقه فارصیه کوروش
 ایضا و بقیه و نیک نادی بقیه قوی اقدم ایسی

1. mms 16/645

3

Vesika- 21: Kars Ahalisinin Vergiden Af İsteğinin Kabul Edildiği (BOA. İ. MMS. 16/645)

EK-2: ÇİZELGELER**Çizelge-1. İsimleri Tespit Edilen Vali ve Mutasarrıflar (1830–1878);**

İsimleri	Görev Tarihi
Abo Ağa (Erzurum Valisi Emriyle Müsellim Olarak)	1830–1831
Acaralı Hamşioğlu Ahmet Paşa	1831–1836
Sadık Paşa(Erzurum Valisi Emriyle)	1837–1838
İskender Paşa(Erzurum Valisi Emriyle)	1838–1839
Bahri Süleyman Paşa	1839–1841
Girifitzade Mehmet Bey	1841–1844
Hasan Servet Paşa	1844–1845
Mehmet İzzet Efendi	1845–1845
Halepli Mehmet Sırrı Paşa	1845–1849
Feyzullah Efendi	1849–1850
Diyarbakırlı Şeyhzade Osman Nuri Paşa	1850–1853
Abdüllatif Paşa	1853–1854
Halepli Mehmet Sırrı Paşa	1854–1855
İsmail Paşa	1855–1855
Mehmed Vamık Efendi	1855
Mehmet Piri Paşa	1855- Rus İstilas
İsmail Paşa	İstila sonrası kısa süreliğine ⁸⁰⁹
Hacı Süleyman ağa	1856 ⁸¹⁰
Mehmet Takiyüddin Paşa	1856–1859
Şerif Mehmet Paşa	1859–1862 ⁸¹¹
Emin Fehim Paşa	1862–1866
İbrahim Paşazade Osman Bey	1866–1872
Esad Paşa	1872–1874
Said Paşa	1874-1875
Mustafa Şefik Paşa	1876-1877
Şefik Ali Paşa	1877-Rus istilasına kadar

⁸⁰⁹ BOA. A.MKT. MHM. 90/93

⁸¹⁰ BOA. İ.DH. 358/23661.

⁸¹¹ BOA. A.MKT. UM. 405/8-2.

Çizelge-2. 1831 Nüfus Sayımı'nda Kars Mahallelerinin Hane ve Nüfusu⁸¹²;

Mahalle Adı	Hane Sayısı	Erkek Nüfus
Mahalle-i Cami-i Kebir	36	77
Mahalle-i Tosi Paşa	13	28
Mahalle-i Vaizzade	53	139
Mahalle-i Cami-i Künbed	29	84
Mahalle-i Cami-i Evliya	28	45
Mahalle-i Ebi Çoruk	42	105
Mahalle-i Büyük Abdi Ağa	39	115
Mahalle-i Küçük Abdi Ağa	28	66
Mahalle-i Taş Cami	20	60
Mahalle-i Müftioğlu	27	81
Mahalle-i Halil Efendi	64	157
Mahalle-i Tas Cami	38	82
Mahalle-i Ömer Ağa	41	92
Mahalle-i Cami-i Atik	82	119
Mahalle-i Cami-i Cedid	82	128
Mahalle-i Cami-i Mustafa Ağa	164	392
Mahalle-i Hacı Seyyid	194	488
Mahalle-i Cami-i Şerif	94	237
Mahalle-i Göncüoğlu	124	308
Mahalle-i Hocaoğlu	266	638
Mahalle-i Yusuf Paşa	156	354
Mahalle-i Ahmed Tevfik Paşa	111	255
Toplam	1.731	3.040

⁸¹² BOA. NFS. d. 2783.

Çizelge-3. 1831-1835 Nüfus Sayımı'nda Kars'a Bağlı Taht Kurlarının Hane ve Nüfusu⁸¹³;

Karye (Köy) Adı	Hane Sayısı	Erkek Nüfus
Keçebörk Karyesi	26	96
Ayineli(Aynalı) Karyesi	24	67
Galo Karyesi	11	31
Vank Karyesi	12	26
Karacaviran Karyesi	16	51
Azad Karyesi	25	76
Hacı Halil Karyesi	30	73
Çermeli Karyesi	11	23
İlanlu Karyesi	7	18
Virankale Karyesi	13	51
Cevlikaya Karyesi	14	43
Bengliahmed (Benliahmet)Karyesi	5	37
Mağaracık Karyesi	21	83
Ani(İni) Karyesi	36	95
Dilmer Sağır Karyesi	13	42
Kamasor Karyesi	23	80
Karnağız Karyesi	11	58
Dölbendli Sancakdar Karyesi	8	33
Çaper Karyesi	17	76
Akpınar Karyesi	12	69
Pirsadakat Karyesi	14	41
Vikar Karyesi	7	20
Karahamza Karyesi	21	63
Selim Karyesi	21	64
Süphanazad Karyesi	17	57
Dikme-i Kebir Karyesi	49	102
Demre Karyesi	16	45

⁸¹³ BOA. NFS. d. 2784.

Yukarı Kotanlı Karyesi	10	49
Muşar Karyesi	8	33
Aşağı Kotanlı Karyesi	14	47
ArDOS Karyesi	41	148
Berne Karyesi	8	25
Karakilise Karyesi	8	36
Iğdır Karyesi	16	59
Alisofu Karyesi	18	74
Sipgor Karyesi	26	114
Cevlak Karyesi	9	24
Ödüklice Karyesi	6	13
Tozanlı Karyesi	29	88
Leloğlu Karyesi	12	42
Salud Karyesi	20	80
Boyalı Karyesi	26	85
Tozluca Karyesi	12	36
Darboğur Karyesi	9	23
Halebcik Karyesi	10	34
Depecik-Has Karyesi	17	64
Katranlı Karyesi	21	84
Bölükbaşı Karyesi	13	38
Kecec Karyesi	20	51
Çıplaklı Karyesi	21	63
Oyuklu Karyesi	15	44
Depeciknedar Karyesi	8	30
Kamışlı Karyesi	11	33
Bayburd Karyesi	12	28
Kellak Karyesi	5	17
Beyköy Karyesi	11	36
Koşapınar Karyesi	16	44
Sorhun Karyesi	13	44

Haramvartan Karyesi	26	98
Başköy Karyesi	17	56
Karcık Karyesi	11	38
Ağcakale Karyesi	28	91
Yengice Karyesi	17	61
Zellice Karyesi	41	118
Baykara Karyesi	12	55
Bozkuş Karyesi	17	55
Kaykun Karyesi	12	44
Matlahil Karyesi	12	47
Leckör Karyesi	13	38
Çiftlikdere Karyesi	12	40
Kermeli Karyesi	17	57
Bozkale Karyesi	27	78
Datlıca Karyesi	15	53
Şorak Karyesi	18	74
Hapanlı Karyesi	21	59
Samavat Karyesi	41	116
Ceterde Karyesi	18	63
Hasçiftlik Karyesi	16	79
Kovalı Karyesi	12	37
Karahaç Karyesi	14	45
Güllicik Karyesi	12	32
Kalekilise Karyesi	4	15
İslamsor Karyesi	15	41
Dölbendlikalik Karyesi	14	53
Güdeli Karyesi	22	68
Eskikadı Karyesi	11	45
Sertan Karyesi	15	49
Çağırğan (Çığırğan) Karyesi	18	46
Şahali Çavuş Karyesi	16	56

Çalgavur Karyesi	40	139
Virankale Karyesi	13	56
Susuz Karyesi	27	93
Ördekli Karyesi	14	37
Söğütlü Karyesi	12	40
Maksudcuk Karyesi	9	34
Hinzirik Karyesi	14	52
Düzviran Karyesi	13	48
Muserer Karyesi	6	17
Gömik Karyesi	19	63
Çakmak Karyesi	20	67
Küçük Karyesi	10	32
Mülk Karyesi	14	70
Toplam	1.792	5.656

Çizelge-4. 1831-1835'te Şüregel Livası Merkez ve Köylerinin Hane ve Nüfus Durumu⁸¹⁴;

Karye (Köy) Adı	Hane Sayısı	Erkek Nüfus
Başşüregel Karyesine Tabi Liva-i Minabud	7	25
Cebelu Karyesi	3	15
Karakilide Karyesi	6	21
Ovalık Karyesi	6	19
Delavir (Delaver) Karyesi	8	25
Camuşlu Karyesi	22	80
Karahan Karyesi	31	131
Okçuoğlu Karyesi	6	15
Ağbulak Karyesi	5	20
Möküz Karyesi	19	58
Ergine Karyesi	47	163
Sosgirt Karyesi	8	33
Tiknis Karyesi	20	102
Carcı Karyesi	6	16
Vartanlı Karyesi	19	77
Aslahane(Aslanhane) Karyesi	7	18
İlanlu Karyesi	6	22
Karkınlar Karyesi	3	7
Aşağı Gedik Karyesi	3	6
Ağtoprak Karyesi	3	9
Monla(Molla) Musa Karyesi	10	33
Uzunkilise Karyesi	26	123
Kürekdere Karyesi	15	64
Külveran Karyesi	7	14
Subatan Karyesi	40	133
Taşnik Karyesi	7	17
Carcıoğlu Karyesi	2	5

⁸¹⁴ BOA. NFS. d. 2785.

Karamehmed Karyesi	6	17
Digor Karyesi	5	12 “
Daynalık Karyesi	14	39
Kımlı Karyesi	15	47
Bacalı Karyesi	7	12
Ribat Anı Karyesi	8	16
Akyüzüm (Aküzüm) Karyesi	18	48
Güllübulak Karyesi	5	20
Hamzagerek Karyesi	9	36
Başgedik Karyesi	8	30
Ortagedik Karyesi	6	30
Mevrek Karyesi	5	13
Karabehlül Karyesi	5	10
Kineki Karyesi	11	32
Gediksatılmış Karyesi	10	40
Geçid Karyesi	6	20
Elsem Karyesi	5	10
Ekrek Karyesi	1	2
Sorkunlu Karyesi	1	3
Kızılçakçak Karyesi	15	36
Büyük Pergid Karyesi	44	191
Mescidli Karyesi	10	43
Akçakale Karyesi	4	9
Halifeoğlu(Halefoğlu) Karyesi	15	48
Hacıveli Karyesi	21	59
Arazoğlu Karyesi	11	22
Cala Karyesi	5	14
Gorhane Karyesi	6	15
Koşavenk Karyesi	6	10
Toplam	624	2.125

Çizelge-5. 1831’de Zaruşad Livasında Hane ve Nüfus Durumu⁸¹⁵;

Karye (Köy) Adı	Hane Sayısı	Erkek Nüfus
Nefs-i Zaruşad Karyesi	46	139
Sehran Karyesi	31	109
Yeniköy Karyesi	19	64
Posuklu Karyesi	18	158
Bulak Karyesi	9	33
Karaali Karyesi	23	51
Kızılçakçak Karyesi	11	24
Başköy Karyesi	9	49
Mezra Karyesi	52	170
Ortakilise Karyesi	26	91
Küçükköy Karyesi	12	48
Rağsim Karyesi	28	112
Susuz Karyesi	26	108
Cedere Karyesi	17	79
Telek Karyesi	5	12
Vanaza Karyesi	16	48
Sögütlü Karyesi	14	49
Polad Karyesi	12	34
Mahmudcuk Karyesi	17	53
Koylani Karyesi	18	59
Güngörmez Karyesi	7	28
Çamurlu Karyesi	10	38
Tepecik Mezrası	4	13
Akkom Karyesi	8	52
Okçu Karyesi	24	73
Depecik Süfla Karyesi	19	56
Seydican Karyesi	12	43
Künbed Karyesi	30	110

⁸¹⁵ BOA. NFS. d. 2786.

Meydancık Karyesi	27	119
Bendivan Karyesi	17	57
Kızılkilise Karyesi	8	24
Ağzıaçık Karyesi	11	35
Çamçavuş Karyesi	13	42
Cebelu Karyesi	23	83
Muradbey Karyesi	22	74
Uzunahmed Karyesi	17	72
Mamac(Mamaş) Karyesi	24	76
Koçköy Karyesi	22	80
Timursilik Karyesi	22	89
Cılavuz Karyesi	48	164
Gögercilin(Güvercinlik) Karyesi	49	206
İncesu Karyesi	10	26
Berdik Karyesi	12	49
Kürdo Karyesi	24	76
Toplam	858	3.075

Çizelge-6. 1831 Kağızman Kazası ve Köylerinin Hane ve Nüfus Durumu⁸¹⁶;

Karye Adı	Hane Sayısı	Erkek Nüfus
Kağızman Merkez	468	1.336
Tirepenek (Dırapenek)Karyesi	10	30
Camuşlu Karyesi	39	109
Kötek Karyesi	26	87
Kozlu Karyesi	39	111
Çengili Karyesi	19	72
Yenice Karyesi	20	76
Kuloğlu Karyesi	7	23
Timurkutlu Karyesi	13	48
Kızılviran Karyesi	15	49
Geçivan Kasabası	43	150
Kendiceğiz Karyesi	8	33
Çilehane Karyesi	25	87
Böcüklü Karyesi	15	64
Yalnızagaç Karyesi	8	13
Paslı Karyesi	12	39
Kemerli(Kömürlü) Karyesi	25	121
Tiknis Karyesi	34	135
Purut Karyesi	19	98
Monla (Mola) Mustafa Karyesi	9	24
Toplam	854	2.735

⁸¹⁶ BOA. NFS. d. 2782.

Çizelge-7. 1848 Yılında Kars Mahallelerinin Nüfus Çizelgeleri⁸¹⁷;**Tosipaşa Mahallesi**

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tuvane	15	3		
Sıbyan	15			
Müsin	7			
Nizamiye	1			
Zaptiye	1			
Yerli Topçu	1			
Toplam	40	3	23	138

Vaizzade Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tuvane	54	2		
Sıbyan	45			
Müsin	49	5		
Nizamiye	2			
Yerli Topçu	5			
Toplam	156	7	78	468

Yerli Ermeni	Nefer	Hane	Tahmini Nüfus
Âlâ	1		
Evsat	14		
Edna	4		
Sıbyan	15		
Toplam	34	11	66

⁸¹⁷ Tozlu-Bulut, Agm., ss. 141–154. (1848 yılına ait tablolar ve içindeki bilgilerin tamamı Tozlu-Bulut'un makalesinden alınmıştır.)

Cami-i Kebir (Ulu Cami) Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tuvane	21	1		
Sıbyan	19			
Müsin	9	1		
Nizamiye	1			
Tımarlı	1			
Toplam	51	2	27	162

Cami-i Künbed (Kümbet Cami) Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tuvane	33	4		
Sıbyan	22			
Müsin	20			
Nizamiye	2			
Redif	1			
Yerli Topçu	1			
Tımarlı	2			
Toplam	82	4	38	228

Cami-i Evliya (Evliya Camii) Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tuvane	15	1		
Sıbyan	15			
Müsin	19			
Nizamiye	1			
Tımarlı	2			
Toplam	53	1	28	168

Eb-i Çoruk Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tuvane	34	2		
Sıbyan	23			
Müsin	33			
Nizamiye	6			
Yerli Topçu	3			
Tımarlı	5			
Toplam	104	2	55	330

Kebir-i Abdi Ağa Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tuvane	37			
Sıbyan	28			
Müsin	11			
Nizamiye	3			
Yerli Topçu	3			
Tımarlı	3	1		
Toplam	88	1	42	252

Küçük Abdi Ağa Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tuvane	22	1		
Sıbyan	16			
Müsin	19			
Nizamiye	2			
Yerli Topçu	1			
Tımarlı				
Toplam	60	1	33	198

Taşcamı Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tuvane	38			
Sıbyan	34	1		
Müsin	26			
Nizamiye	3			
Toplam	101	1	46	264

Müftüoğlu Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tuvane	38	2		
Sıbyan	33			
Müsin	34			
Nizamiye	4			
Yerli Topçu	3			
Redif	1			
Tımarlı	2			
Zaptiye	1			
Toplam	116	2	55	330

Halil Efendi Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tuvane	41			
Sıbyan	36			
Müsin	40	2		
Nizamiye	5			
Yerli Topçu	5			
Redif				
Tımarlı	1			
Zaptiye	2			
Toplam	130	2	62	372

Taş Cami Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tuvane	26	1		
Sıbyan	22			
Müsin	17			
Nizamiye	3			
Yerli Topçu	3			
Redif	1			
Toplam	72	1	31	186

Ömer Ağa Camisi Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tuvane	20	3		
Sıbyan	15			
Müsin	11			
Nizamiye	4			
Yerli Topçu	1			
Tımarlı	3			
Toplam	54	3	29	174

Cami-i Atik Mahallesi (Bayram Paşa Kapısı'nda)

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tuvane	77			
Sıbyan	73			
Müsin	55			
Nizamiye	16			
Yerli Topçu	3			
Redif	1			
Toplam	225		93	558

Cami-i Cedid Mahallesi (Behram Paşa Kapısında)

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tuvane	91			
Sıbyan	56			
Müsin	55			
Nizamiye	11			
Yerli Topçu	13			
Redif	1			
Toplam	227		103	618

Tezharap Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tuvane	30	1		
Sıbyan	43			
Müsin	33			
Nizamiye	6			
Kale Topçusu	3			
Redif	2			
Toplam	117	1	48	288

Hacı Seyyid Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tuvane	124	3		
Sıbyan	35			
Müsin	109	1		
Nizamiye	20			
Yerli Topçu	7			
Redif	1			
Toplam	296	4	178	1.068

Hocazade Cami Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tuvane	155	2		
Sıbyan	85			
Müsin	108	1		
Nizamiye	17			
Kale Topçusu	10			
Toplam	376	3	191	1.146

Yerli Ermeni	Nefer	Hane	Tahmini Nüfus
Âlâ	1		
Evsat	10		
Edna	12		
Sıbyan	13		
Amelmande (çalışamaz)	1		
Toplam	37	14	84

Halefoğlu Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tuvane	52	6		
Sıbyan	56	4		
Müsin	39			
Nizamiye	8			
Yerli Topçu	2			
Toplam	157	10	81	486

Ahmed Paşa Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tuvane	29	1		
Sıbyan	22			
Müsin	19			
Nizamiye	7			
Kale Topçusu	3			
Toplam	80	1	42	252

Göncüoğlu Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tuvane	71	1		
Sıbyan	57			
Müsin	62	1		
Nizamiye	10			
Redif	2			
Kale Topçusu	8			
Toplam	210	2	100	600

Yerli Ermeni	Nefer	Hane	Tahmini Nüfus
Evsat	1		
Edna	7		
Toplam	8	5	30

Hacışeref Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tuvane	83			
Sıbyan	48			
Müsin	76			
Nizamiye	16			
Redif	1			
Kale Topçusu	9			
Toplam	233		114	684

Mustafa Ağa Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tuvane	93	3		
Sıbyan	60			
Müsin	86	2		
Nizamiye	5			
Kale Topçusu	15			
Toplam	259	5	127	762

Yusufpaşa Mahallesi

Yerli Müslüman	Nefer	Başka Yerde	Hane	Tahmini Nüfus
Tuvane	107	2		
Sıbyan	86			
Müsin	87			
Nizamiye	7			
Kale Topçusu	7			
Toplam	284	2	140	840

Yerli Ermeni	Nefer	Hane	Tahmini Nüfus
Evsat	4		
Edna	5		
Sıbyan	6		
Başka Yerde Tuvane	1		
Toplam	16	6	36

Kilise Mahallesi

Yerli Ermeni	Nefer	Hane	Tahmini Nüfus
Âlâ	2		
Evsat	13		
Edna	20		
Sıbyan	16		
Amelmande	1		
Toplam	52	18	108

Çukur Mahallesi

Yerli Ermeni	Nefer	Hane	Tahmini Nüfus
Âlâ	2		
Evsat	28		
Edna	24		
Sıbyan	36		
Amelmande	2		
Başka Yerde Edna	1		
Toplam	93	35	210

Kars'ta 1848 Nüfus Dağılımı

	Şehirde Bulunan	Başka Yerde	Toplam (Nefer)
Tuvane	1.306	39	1.345
Sıbyan	934	5	939
Müsin	1.024	13	1.037
Nizamiye	160		160
Redif	13		13
Yerli Topçu	58		58
Kale Topçusu	48		48
Tımarlı	22	1	23
Zaptiye	5		5
Toplam			3.628
Toplam Hane	1.764		
Tahmini Nüfus	10.584		

Ermenilerin toplam nüfusu

	Şehirde Bulunan	Başka Yerde	Toplam (Nefer)
Âlâ	6		6
Evsat	70	1	71
Edna	71	1	72
Sıbyan	86		86
Amelmande (Çalışamaz)	4		4
Toplam Hane	89		
Tahmini Nüfus	534		

Çizelge-8. Kars'da Redif Alayında Asker İken Şehit Olanlar⁸¹⁸;

Mahallesi veya Karyesi	Adı	Şehit Olduğu Yıl	Ailesine Verilen Maaş
Yusuf Paşa Mahallesi	Hasan bin Mustafa (şehiden)	24 Temmuz 1270	10 Kuruş
Hacızade Mahallesi	Kahraman bin İbrahim (şehiden)	19 Ağustos 1270	10 “
Kars Kurasından	Numan bin Hasan (şehiden)	26 Temmuz 1270	10 “
Hacı Seyyid Mahallesi	Hasan bin Rıza Nuri (şehiden)	25 Mart 1270	10 “
Hacı Seyyid Mahallesi	Hasan bin Bekir (şehiden)	26 Temmuz 1270	10 “
Hacızade Mahallesi	Mustafa bin İbrahim (şehiden)	24 Temmuz 1270	10 “
Halifeoğlu Mahallesi	Muhsin bin Yunus (şehiden)	24 Temmuz 1270	10 “
Müftüoğlu Mahallesi	Süleyman bin İbrahim (şehiden)	24 Temmuz 1270	10 “
Halefoğlu Mahallesi	Abdullah bin İsmail (şehiden)	24 Temmuz 1270	10 “
Hacızade Mahallesi	Bekir bin Mehmed (şehiden)	24 Temmuz 1270	10 “
Hacı Abdullah Mahallesi	Tursun bin Anos (şehiden)	24 Temmuz 1270	10 “
Mustafa Ağa Mahallesi	Abdulhamid bin İsmail (şehiden)	24 Temmuz 1270	10 “
Hacı Seyyid Mahallesi	Cerrah bin İsmail (şehiden)	30 Ağustos 1270	10 “
Hacı Seyyid Mahallesi	Müstehak bin Abdulrahman (şehiden)	29 Eylül 1270	10 “
Kamasor Karyesi	Mustafa bin İbrahim (şehiden)	29 Eylül 1270	10 “
Sögütlü Karyesi	Ahmed bin İbrahim (vefat)	12 Kanunu Sani 1269	10 “

⁸¹⁸ BOA. ML. NZ. MSF. d. 15873; Kars'ta redif askerlerinden iken şehit olan ve maaş bağlanan kişi sayısı defterde 45 olarak verilmektedir. Defter, 17.12.1277-09.01.1278 tarihli olup, bir aylık maaşları ihtiva etmektedir.

Darboğaz Karyesi	Halef bin Yusuf (şehiden)	22 Mart 1270	10 “
Tepecik Karyesi	Abdullah bin Mahur (şehiden)	5 Teşrinisani 1269	10 “
Kamasor Karyesi	Ahmed bin Bekir (şehiden)	24 Temmuz 1270	10 “
Kars Kuralarından	Mustafa bin Numan (şehiden)	24 Temmuz 1270	10 “
Kosor-u Ulya Karyesi	Mehmed bin Kadir (şehiden)	24 Temmuz 1270	10 “
Kars Kuralarından	Hüseyin bin Ali (şehiden)	24 Temmuz 1270	10 “
Kars Kuralarından	Süleyman bin Bekir (şehiden)	Vefat (Tarih yok)	10 “
Kars Kuralarından	Hasret Hasan (şehiden)	Vefat (Tarih yok)	10 “
Mülkü Koca Karyesi	Mehmet bin Mustafa (şehiden)	27 Ağustos 1270	10 “
Samavat Karyesi	Tursun bin Ömer (şehiden)	27 Ağustos 1270	10 “
Mülkü Keri Karyesi	Ali bin Mehmed (şehiden)	5 Mart 1270	10 “
Kanlı Köy	Şerif bin Hasan (Vefat)	6 Teşrin-i Sani 1271	10 “
Şahoğlu Çavuş Karyesi	İbrahim bin Al i(Vefat)	18 Teşrin-i Sani 1271	10 “
Hacıkahraman Mahallesi (Kağızman)	Binnet bin Hasan (Vefat)	14 Teşrin-i Sani 1271	10 “
Kağızman Kazası	Said bin Ömer(Vefat)	23 Teşrin-i Sani 1271	10 “
Bebir Bey Mahallesi (Kağızman)	İsmail bin Mehmed (Vefat)	20 Ağustos 1270	10 “
Kağızman Kazası'ndan	Selim bin Hüsrev (Vefat)	20 Ağustos 1270	10 “
Kağızman Kazası'ndan (Vefat)	23 Ağustos 1271	10 “
Hacıkahraman Mahallesi (Kağızman)	Numan bin Mustafa (Vefat)	28 Ağustos 1271	10 “
Bebir Bey Mahallesi (Kağızman)	Yusuf bin Hasan (Vefat)	Teşrin-i Sani 1271	10 “
Köker Hasan Karyesi (Zaruşad)	İbrahim bin İskender	24 Temmuz 1270	10 “
Temur Halik Bey (Zaruşad)	Yusuf bin Abdullah (Vefat)	Tarihsiz	10 “
Zaruşad (içinden)	Hasan bin Ali (Vefat)	18 Teşrin-i Sani 1269	10 “
Köker Hasan Karyesi (Zaruşad)	Osman bin Muzaffer (Vefat)	21 Teşrin-i Sani 1271	10 “
Serhan Karyesi (Zaruşad)	Haco bin İbrahim (Vefat)	5 Teşrin-i Sani 1271	10 “

Çizelge-9. 1855'te Kars'ta Aşar Vergisi İhale Edilen Köyler⁸¹⁹;

Karye(Köy) Adı	Uhdesinde Kalan	Aşar Miktarı-Kuruş
Salyun Karyesi	Mehmed Bey	1.510 Kuruş
Bayburd Karyesi	İbrahim Ağa	2.040
Ardos Karyesi	Mustafa Efendi	5.000
Çalgavur Karyesi	Ömer Efendi	1.960
Çağırğan(Çığırğan)Karyesi	Fetullah Efendi	1.580
Keklicek Karyesi	----	715
Berne Karyesi	Agormi	4.185
Iğdır Karyesi	----	3.265
Gömik Karyesi	Hasan Efendi	850
Herzuran Karyesi	----	1.400
Karahaç Karyesi	Selim Ağa	730
Darboğaz Karyesi	Hurşid Ağa	525
Mikör Karyesi	Safi bey	2.520
Karkın Karyesi	----	2.010
Çakmak Karyesi	Müfid Mehmed Efendi	2.530
Hınzirik Karyesi	----	1450
Muşar Karyesi	----	550
Doluzlugelin Karyesi	Sabuncu Zor Ağa	1.765
İslamsor Karyesi	Gümrükçü Hamdullah Ağa	1.350
Söğütlü Karyesi	Yusuf Bey	1.330
(Köy adı yırtılmış)	İbrahim Ağa	2.060
(Köy adı yırtılmış)	----	2.240
Bozkuş Karyesi	----	1.400
Leçker Karyesi	----	425
Kamışlı	----	825
Tepecik Kamar Karyesi	----	780
Akpınar Karyesi	----	1.000
Kelek Karyesi	----	1.020
Yeniabalı Söğütlü Karyesi	----	1.000
Bölüktaş Karyesi	----	3.105
Holuzlu Alemdar, Mezra-i Kuru Doruk, Sarıkamış, Hamamlı, Bozat, Eğrice, Kara Ağıl, Keldegiz, Kırkboğaz ve Sahralı karyeleri	Hacı Bahri Ağa	3.010
Susuz-u Ulya Karyesi	----	4.000
Beğlice Karyesi	----	3.400
(Okunamadı)	----	2.400
Muşar Karyesi	----	1.450
Selimköy Karyesi	----	1.550
Laloğlu Karyesi	Sefer Ağa	1.650
Datlıca Karyesi	Ali Ağa	925
Kosor Karyesi	Hüseyin Ağa	2.060

⁸¹⁹ BOA. ML. NZ. VRD. d. 2537, s. 1.

Kara Çayır Karyesi	Hurşid Ağa	3.570
Boyalı Karyesi	Hacı İsmail Ağa	1.180
Ceze Karyesi	Tosunoğlu Yusuf Ağa	1.150
Başköy Karyesi	İskender Bey	810
Azad Karyesi	Hacı Efendi	2.145
Çatak Karyesi	Kâtip Rüstem Efendi	815
Divik Karyesi	----	610
Virankale Karyesi	Kâtip Hüseyin Efendi	1.370
Kotanlı Ulya Karyesi	Kâtip Ali Efendi	1.710
Açboğa Karyesi	Meded Bey	1.600
Hapanlı Karyesi	Kâtip Ferhad Efendi	1.225
Ördekli Karyesi	----	1.180
Ağcakale Karyesi	Ahmed Ağa	2.100
Melekköy Karyesi	Tekaüd Yüzbaşı Mehmed Ağa	2.020
Aynalı Karyesi	----	1.643
Şah Ali Çavuş Karyesi	Tekaüd Yüzbaşı Mehmed Ağa	1.140
Nulyafak Karyesi	Gümrük Kâtibi MehmedEfendi	410
Çermeli Karyesi	Sarrafi Kırkor	5.755
Bengli Ahmed Karyesi	----	14,650
Zurzuna Karyesi	Müftü Hüseyin Efendi	1.900
Haramvartan Karyesi	----	1.950
Samavat Karyesi	----	2.800
Bancı Karyesi	Zilanlı Emin	70
Gökçeharman Karyesi	Kosorlu Selim Ağa	350
Yolgeçmez Karyesi	----	300
Çolak Karyesi	Menzilci Ahmed Ağa	2.330
Hasçiftlik Karyesi	Hüseyin Efendi	2.170
Karakale Karyesi	Zaimi Muhtar Mustafa Ağa	320
Karakilise	İbrahim Efendi	1.060
Hacıhalil Karyesi	Şerif Ağa	8.315
Zellice Karyesi	Muhtar Mustafa Ağa	3.060
Karcık Karyesi	Kaskanlu Nazır Bey	1.300
Zaim-i Kebir Karyesi	Hacı Hüseyin Ağa	4.710
Beyköy Karyesi	Kaskanlu Nazır Bey	765
Keçebörk Karyesi	Müftüzade Mustafa Efendi	1.845

Çizelge-10. Kara' a Bağlı Köylerden Emaneten İdare Olunanlar⁸²⁰;

Köyün Adı	Aşar Vergisi Miktarı(Sabıkı)-Kuruş
Topaltı Mezrası	12.012
Kuyular Mezrası	5.400
Kalacı Mezrası	1.100
Kalekilise Karyesi	500
Sekiz ve Cebel Mezraları	6.200
Küçük Karyesi	1.178
Galo Karyesi	1.350
Karacaviran Karyesi	2.400
Tekneli Mezrası	450
Çiftlikdere Karyesi	700
Kekeç Karyesi	3.200
Katranlı Karyesi	1.505
Oluklu Karyesi	3.000
Bozkale Karyesi	2.410
Tozanlı Karyesi	3.700
Güllü Karyesi	3.150
Mihranlı Karyesi	810
Koğalı Karyesi	1.100
Zaim-i Sagir Karyesi	2.005
Baykara Karyesi	1.550
Şorak Karyesi	2.515
Koşalık Karyesi	1.020
Sartan Karyesi	1.405
Çubuklu Karyesi	3.605
Germili Karyesi	2.710
Tomra Karyesi	3.350
Eskikadı Karyesi	1.000
Çonlukaya Karyesi	1.250
Vaiz Karyesi	1.900
Mağaracık Karyesi	1.760
Güdelü Karyesi	1.510
Bacalı Karyesi	200
Koşapınar Karyesi	405

⁸²⁰ BOA. ML. NZ. VRD. d. 2537, s. 3,4.

Kotanlı Süfla Karyesi	1.750
Pirsadak Karyesi	3.500
Alisofu Karyesi	3.105
Kenkeri Karyesi	9.000
Karahamza Karyesi	4.300
Ekrad Kışlası	2.000
Maksudcuk Karyesi	2.100
Hacıtepecik Karyesi	2.500
Harmanağıl Karyesi	2.700

Çizelge-11. Şüregel Kazası'nda Aşar İhalesi Yapılan Köyler⁸²¹;

Karyenin Adı	Uhdesinde Kalan	Aşar Miktarı
Nahcivan Karyesi	Sarraf Kirkor	19.635
Zenni Karyesi	Zimmet	1.810
Bacalı Karyesi	Zimmet	820
Zirekci Karyesi	Hamamcı Ahmed ve Kasım Ağa	9.185
Mürgdelalu Karyesi	Zimmet	4.743
Belivik Karyesi	Zimmet	2.734
Mescidli Karyesi	Mustafa Efendi	816
Gediksatılmış Karyesi	Zimmet	1.020
Ağcakale Karyesi	Zimmet	816

Çizelge-12. Şüregel'de Emaneten İdare Olunan Köyler⁸²²;

Karyenin(Köyün) Adı	Aşar Vergisi Miktarı-Kuruş
Digor Karyesi	2.350
Âlem Karyesi	515
Mürgde Akça Karyesi	3.250
Halefoğlu Karyesi	1.910
Taşnik Karyesi	1.000
Kozluca Karyesi	560
Ribat Anı Karyesi	3.000
Alanlı Karyesi	4.400
Cala Karyesi	6.700
Arazoğlu Karyesi	1.500

⁸²¹ BOA. ML. NZ. VRD. d. 2537, s.4.

⁸²² BOA. ML. NZ. VRD. d. 2537, s. 4-5

Daynalık Karyesi	2.305
(Köy adı silik)	2.510
Külveran Karyesi	2.300
Başgedikler Karyesi	4.000
Ortagedikler Karyesi	4.500
Oğuzlu Karyesi	5.080
Hamzagerek Karyesi	3.160
Kırklar Karyesi	1.050
Yekrak Karyesi	2.705
Sorhunlu(Sorkunlu) Karyesi	8.500
Ekrek Karyesi	2.600

Çizelge-13. Şüregel Kazası'nda Mevkileri Sarp Olması Nedeniyle Hâsılatı Telef Olan Köyler⁸²³;

Köyün Adı	Aşar Miktarı - Kuruş
Ocakköyü Karyesi	3.000
Uzunkilise Karyesi	490
Vartanlı Karyesi	4.110
Güllübulak Karyesi	5.050
Kineki Karyesi	3.700
Koşavenk Karyesi	760
Kürekdere Karyesi	3.250
Aşağı Gedik Karyesi	3.250
(Köy adı yırtılmış)	4.150
(Köy adı yırtılmış)	5.000
Başşüregel Karyesi	4.000
Karaçanta Karyesi	2.500
Görhane Karyesi	1.500
Amasiye Karyesi	1.800
Karahan Karyesi	4.050
Geçid Karyesi	4.000
Seydi Karyesi	795
Şahnalar Karyesi	800
Pirveli Karyesi	8.000
Camuşlu Karyesi	2.200
Bacoğlu Karyesi	2.255

⁸²³ BOA. ML. NZ. VRD. d. 2537, s. 5,

Karakilise Karyesi	3.500
Mollamusa Karyesi	3.500
Ergine Karyesi	8.710
Kızılçakçak Karyesi	11.200
Çayırhan Akbaba Dağı	3.500
Delaver Karyesi	800
Sosgird Karyesi	2.000
Hacıveli Karyesi	6.100
Subatan Karyesi	5.600
İncedere Karyesi	2.700
Carcioğlu Karyesi	1.800
Karamehmed Karyesi	700
Kımlı-ı Kebir Karyesi	4.710
Okçuoğlu Karyesi	2.360
Çakmak Karyesi	1.210
Meşko Mezrası	1.200
Mağaracık Karyesi	2.005
Aralık Karyesi	3.500
Hacıpiri Karyesi	1.500
Kımlı-i Sagir(Küçük) Karyesi	3.050
Ağbulak Karyesi	810
Pergid-i Kebir(Büyük) Karyesi	6.720
Paldırvan(Peldirvan) Karyesi	4.560
Cebeci Karyesi	1.010
Bazarcık Karyesi	1.150
Alaca Karyesi	115
Aslahana (Aslanhane)Karyesi	2.650
Kızıлтаş Karyesi	2.010

Çizelge-14. Zaruşad Kazası'nda Aşar İhalesi Yapılan Köyler⁸²⁴;

Karyenin Adı	Uhdesinde Kalan	Aşar Miktarı- Kuruş
Çamçavuş Karyesi	Rüstem Bey	1.240
Cebeci Karyesi	Şinci Bey	2.240
Okçuoğlu Karyesi	Akif Ağa	2.205
Tepecik (Diğer) Karyesi	----	1.070
Zaim Karyesi	Ömer Efendi (Kaza-i Naib)	3.510
Uzun Kilise Karyesi	----	2.890
Çamurlu Karyesi	----	765
Söğütlü Karyesi	Müftü Hasan Efendi Biraderi Hüseyin Efendi	1.310
Cedere Karyesi	----	1.650
Uzun Ahmed Karyesi	Mehmed Efendi	1.840
Veneze Karyesi	----	1.560
Meydancık Karyesi	----	2.060
Mezra Karyesi	----	3.000
Telek Karyesi	----	1.160
Mamaş Karyesi	----	2.300
Polad Karyesi	----	665
Susuz-u Süfla Karyesi	Mahmud Rıza Efendi	3.580
Cılavuz Karyesi	----	1.600
Küçükköy Karyesi	Ömer Said	1.820
Kızılçakçak Karyesi	Salih Efendi	1.150
Beyköy Karyesi	----	1.020
Karaboğaz Karyesi	----	545
Mahmudcuk Karyesi	Mahmud Efendi	1.535
Göğercin Karyesi	Celil İsmail oğlu Hamid	6.936
Kebetri Karyesi	Rıza Naci Bey	2.370
Başköy Karyesi	Yusuf Efendi	1.425
Karaali Karyesi	----	1.125
Kuzgunlu Karyesi	Naccar Tahir Bey	450
Sehran Karyesi	Necib oğlu Yemin Ağa	2.950
Keçelü ve Ham ve Gölviran vesaie mezralar	Fetullah Efendi	900

⁸²⁴ BOA. ML. NZ. VRD. d. 2537, s. 6.

Güngörmez Karyesi	Zaptiye Emin	490
Kuyulu Karyesi	Yevlak Ağası Mustafa Ağa	1.100
Kızılkilise Karyesi	----	816
Oğruncuk Karyesi	----	610
Akkom Karyesi	Ahmed Ağa	1.320
Ağsu Karyesi	Hacı Bekirzade Hafız Efendi	2.120
Porsuklu Karyesi	Mustafa Ağa	1.720

Çizelge-15. Kağızman Kazası'nda Aşar İhalesi Yapılan Köyler⁸²⁵;

Karyenin Adı	Uhdesinde Kalan	Aşar Miktarı - Kuruş
Kötek Karyesi	Kağızmanlı Süleyman Halife	2.610
Kers Karyesi	Süleyman Bey	4.200
Dirapenek Karyesi	Kağızmanlı İsmail Bey	1.750
Haznedar Karyesi	Naib-i Kaza	1.030
Caht Karyesi	Recep Bey	1.010
Kızılkilise Karyesi	----	540
Kızılviran Karyesi	Kağızmanlı İskender	1360
Timurkutlu Karyesi	Kağızmanlı Recep Ağa	2.050
Camuşlu Karyesi	Kağızmanlı Numan	4.110
Har Karyesi	Fazlullah Bey	3.400
Karavenk Karyesi	Kağızmanlı Kahraman	3.400
Yenice Karyesi	Kağızmanlı Mehmed Bey	2.500
Yetavez Karyesi	----	150
Kozlu Karyesi	Kağızmanlı İskender	4.255
Kuloğlu Karyesi	----	600
Çekilikilise	Kağızmanlı Hüseyin	4.000

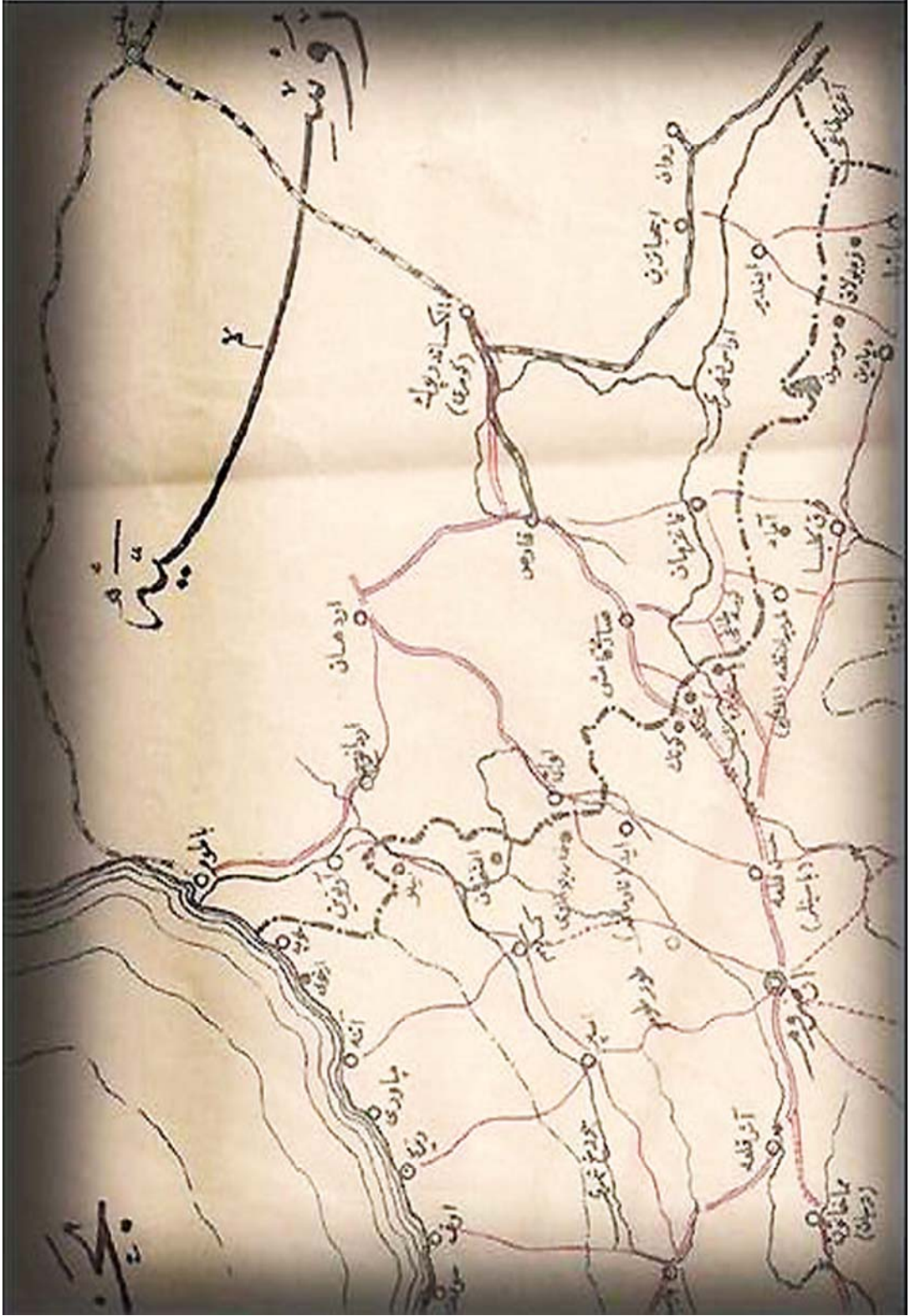
⁸²⁵ BOA. ML. NZ. VRD. d. 2537. s. 7.

Çizelge-16. Keçivan Kazası'nda Aşar İhalesi Yapılan Köyler⁸²⁶;

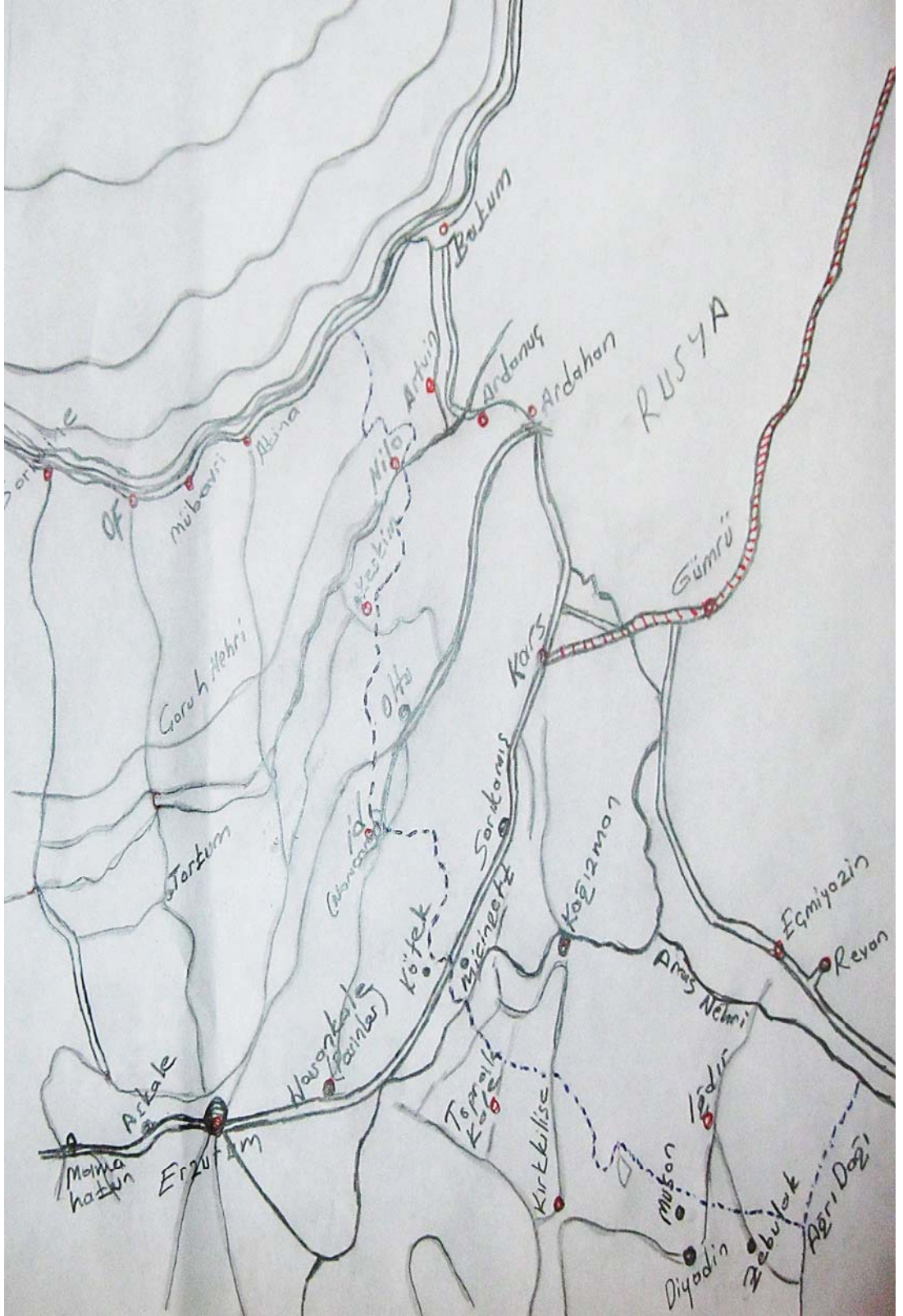
Karyenin Adı	Uhdesinde Kalan	Aşar Miktarı -Kuruş
Yalnız ağaç Karyesi	Meded Bey	1.050
Seksan Karyesi	----	150
Paslı Karyesi	----	1.200
Purut Karyesi	----	1.300
Böcüklü Karyesi	----	1.700
Çilehane Karyesi	----	1.400
Alagöz Karyesi	----	50
Selimköy Karyesi	----	60
Keneceğiz Karyesi	----	5.000
Yalnızçam Karyesi	----	160
Tiknis Karyesi	----	3.600
Nefs-i Keçivan	----	3.600
Kömürlü Karyesi	----	2.750
Mollamustafa Karyesi	----	1.150
Kızılkilise Karyesi	----	230
Yağlıca Karyesi	----	705

⁸²⁶ BOA. ML. NZ. VRD. d. 2537 s. 8.

EK-3: HARİTALAR

Harita -1: Kars ve Çevresi

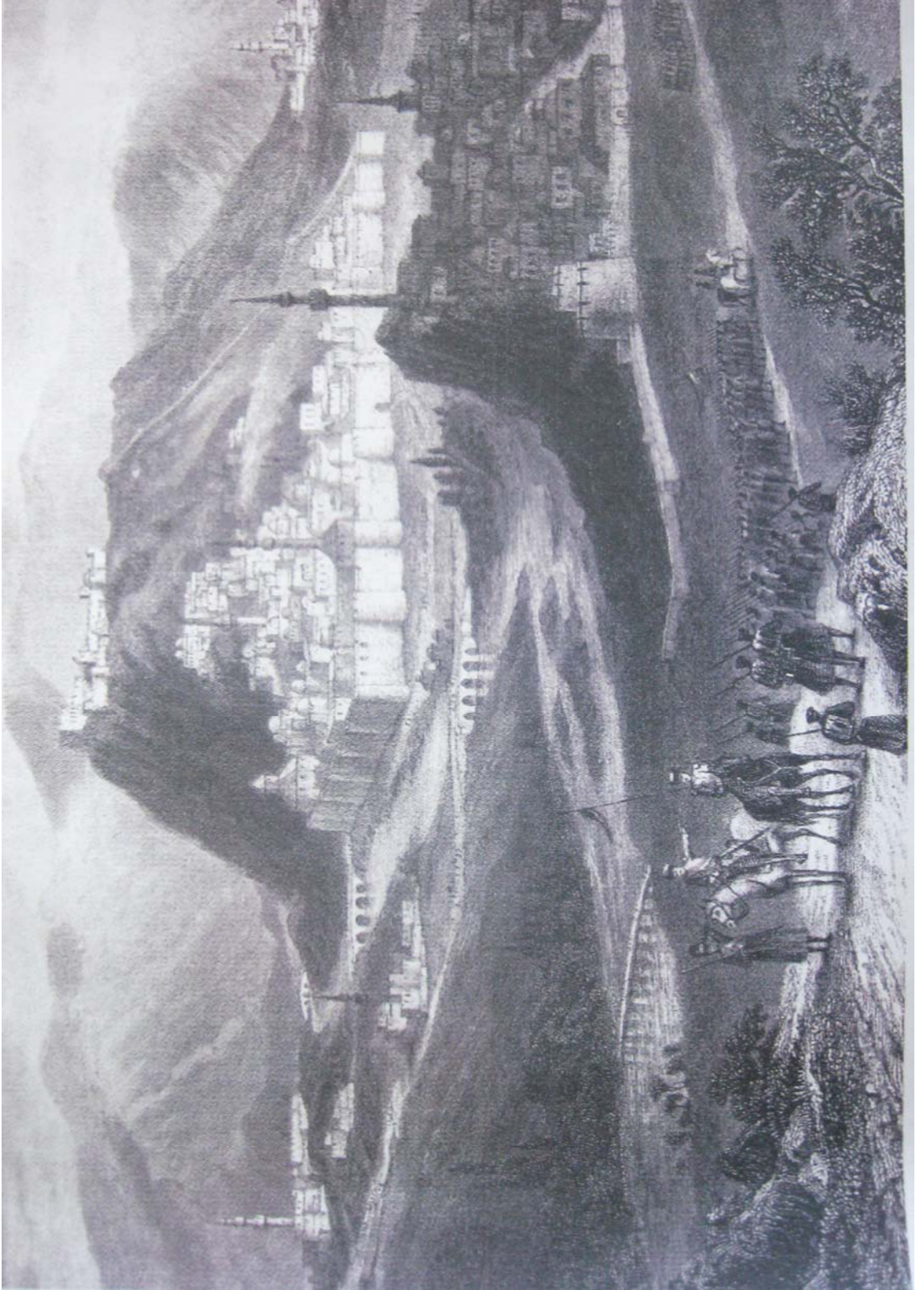

Harita -2: Kars ve Çevresi

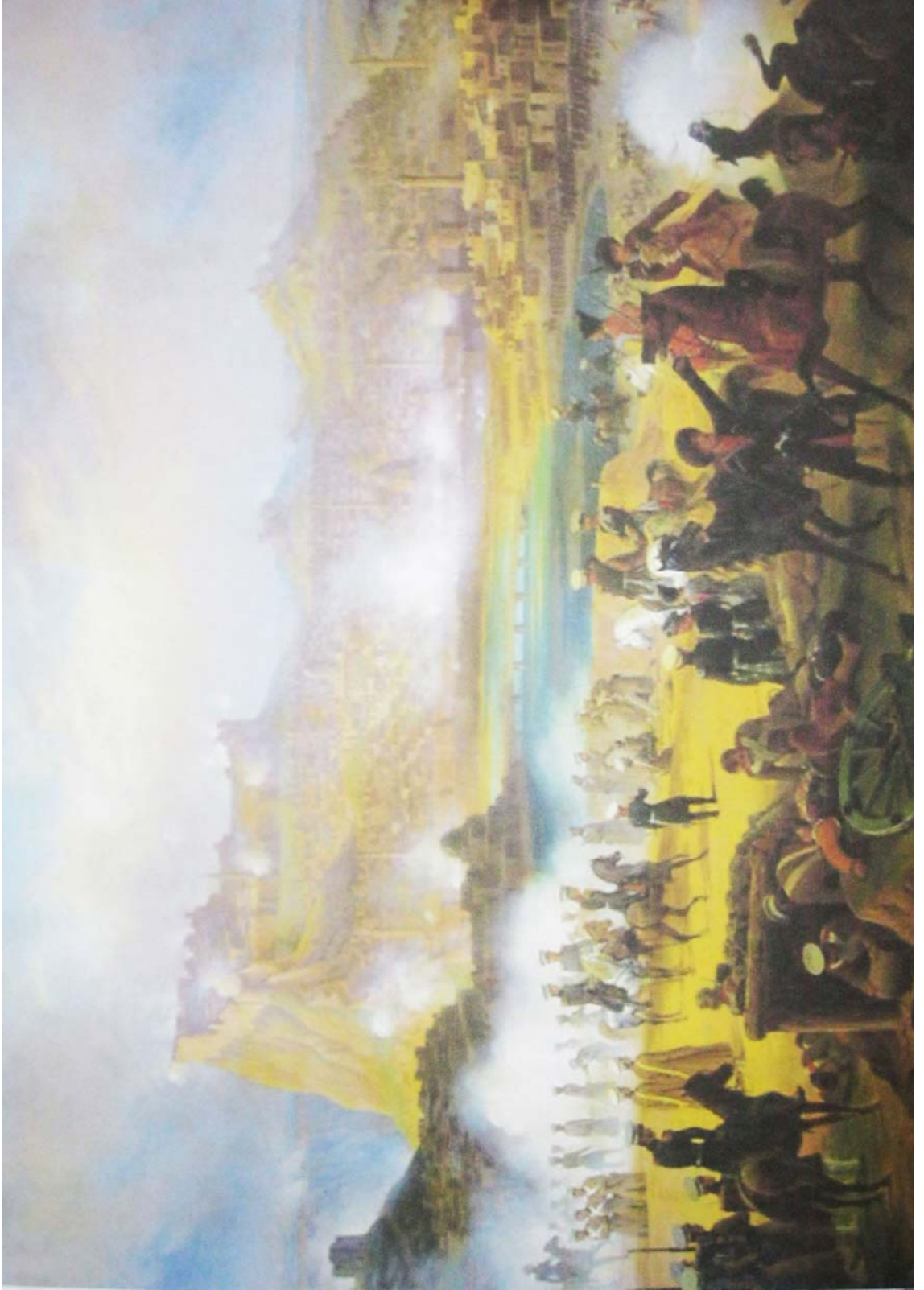
EK-4: RESİMLER

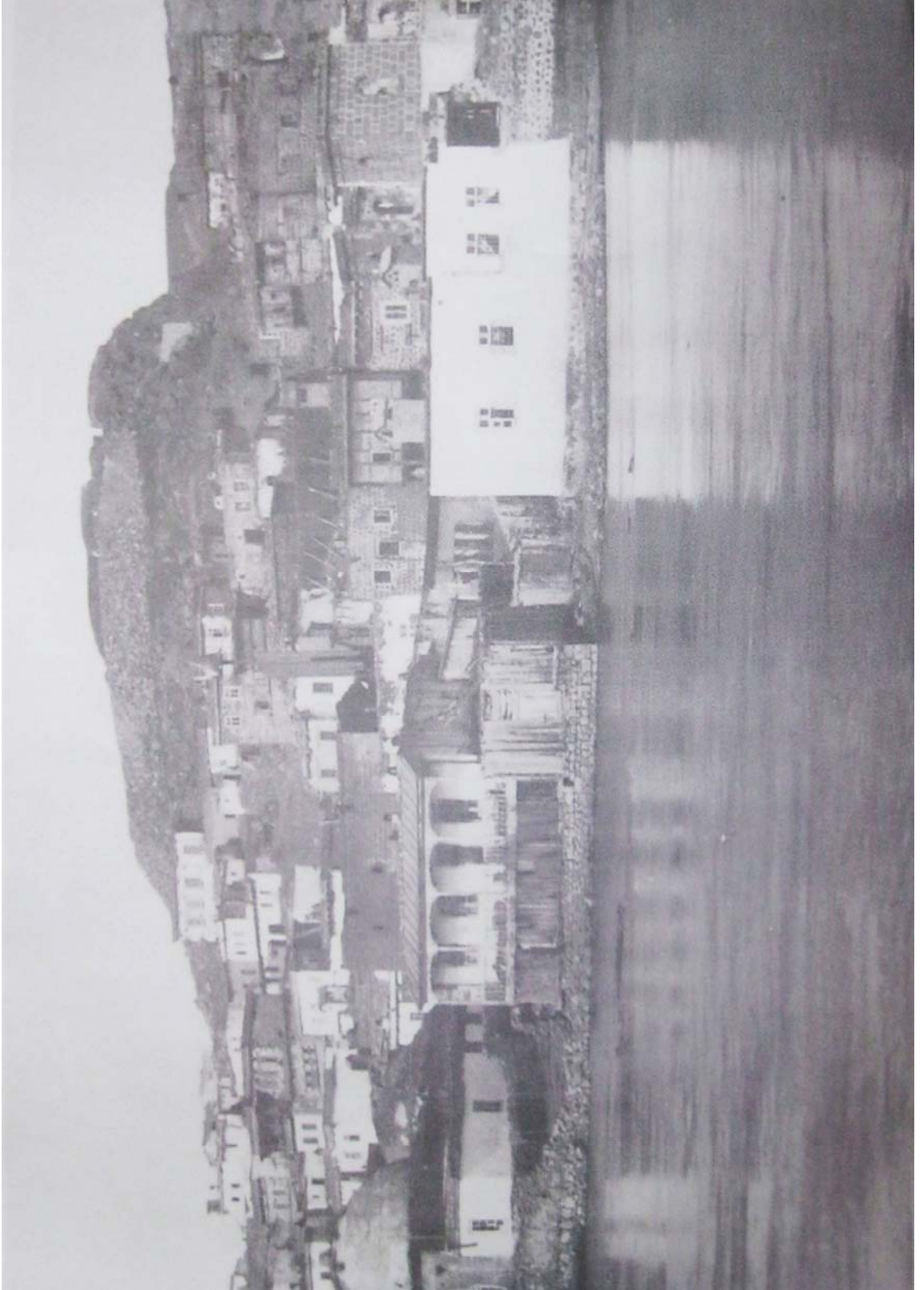
Resim -1: XVII. YY. da Kars

Resim -2: XVII. YY. da Kars

Resim -3: 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı

Resim -4: Kars ayı ve Kars Evleri

Resim -5: Kars ay'ından Su Dolduran Bir Saka

Resim -6: Kars Kalesi'nde Türk Askerleri

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Oktay Kızılkaya
Doğum Yeri ve Tarihi	Aralık-1973
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Tarih Bölümü (Atatürk Üniversitesi)
Yüksek Lisans Öğretinimi	Sosyal Bilimler Enstitüsü (Kafkas Üniversitesi)
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	Milli Eğitim Bakanlığı (1 Yıl) Kafkas Üniversitesi (16 Yıl)
İletişim	
E-Posta Adresi	o.kizilkaya@mynet.com
Tarih	12.09.2011